

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT
PEDAQOJİ UNIVERSİTETİ
ŞAMAXI FİLİALI

ADPU - 100
ADPU Şamaxı filialı - 30

**“TÜRKDİLLİ XALQLARIN
ELMİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ:
TARİXİ ƏNƏNƏ VƏ PERSPEKTİVLƏR”**

Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

29-30 oktyabr 2021-ci il
Şamaxı

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

ADPU – 100

ADPU Şamaxı filialı – 30

**“TÜRKDİLLİ XALQLARIN ELMİ-MƏDƏNİ
ƏLAQƏLƏRİ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ:
TARİXİ ƏNƏNƏ VƏ PERSPEKTİVLƏR”**

Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

29-30 oktyabr 2021

Şamaxı, Azərbaycan

Toplu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının Elmi Şurasının 5 noyabr 2021-ci il tarixli iclasının (Protokol №3) qərarı ilə çap olunur.

Hazırlayanlar:

Dos. Tünzalə Yusifova
F.ü.f.d. Şasəddin Mikayılov
B/m. Şəlalə Seyidova

**“TÜRKDİLLİ XALQLARIN ELMİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ: TARİXİ ƏNƏNƏ VƏ PERSPEKTİVLƏR”
Respublika elmi konfransının materialları (29-30 oktyabr 2021-ci il,
Şamaxı – Azərbaycan). Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2021. – 352 s.**

ISBN 978-9952-435-14-6

© ADPU Şamaxı filialı, 2021

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Cəfər Cəfərov – *rektor*

Sədr müavini:

Prof. Asəf Zamanov – *Elm və innovasiyalar üzrə prorektor*

F.ü.f.d. Nigar Aslanova – *Elmi-təşkilati şöbəsinin baş mütəxəssisi*

Üzvlər:

Prof. Mahirə Hüseynova – *Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor*

Dos. Tünzalə Yusifova – *ADPU-nun Şamaxı filialının direktoru*

F.ü.f.d. Şasəddin Mikayılov - *ADPU-nun Şamaxı filialının tədris və elmi işlər üzrə direktor müavini*

Prof. Əli Allahverdiyev – *Elmi-təşkilati şöbənin müdiri*

Prof. Elman Quliyev – *Elmi Tədqiqat Mərkəzinin Türk araşdırmaları bölməsinin müdiri*

Prof. Oqtay Sultanov - *Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrasının professoru*

ELM SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN PERSPEKTİVLƏRİ: QÜVVƏT ELMLƏDİR

Yusifova T.V.

f.ü.f.d., dosent

ADPU Şamaxı filialı

AVROPA ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRİNDƏ TÜRK XALQLARI VƏ ONLARIN ƏDƏBİYYATINA MÜNASİBƏT

Açar sözlər: türk, Bayron, ədəbi əlaqə, Höte və Nizami, Düma və tatarlar

Ключевые слова: турецкий, Байрон, литературные отношения, Гете и Низами, Дюма и татары

Key words: turkish, Byron, literary connection, Goethe and Nizami, Dumas and tatars

Dünya ədəbiyyatının önəmli yerə malik tərkib hissələrindən biri olan Avropa ədəbiyyatı özündə həddindən artıq zəngin, bitməz-tükənməz nümunələri ehtiva edir. Bu ədəbi nümunələrdə nəinki Avropa ədəbiyyatı, hətta digər materiklər, ölkələr və xalqlar haqqında da məlumat əldə etmək olur.

Avropa ədəbiyyatının mühüm qollarından biri olan ingilis ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Corc Qordon Bayron özünün orijinal və zəngin yaradıcılığında türk xalqlarına, onların mədəniyyətinə yaxından bələd olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də türklər haqqında müsbət yönümlü fikirlər əks etdirmişdir. Romantik şairin “Şərq poemaları” silsiləsindən olan “Abidos gəlini” və “Gavur” əsərlərində Şərqə, türklərə qarşı maraqlı bir yanaşma, münasibət özünü göstərir. “Gavur”da Leyla, Həsən obrazları, saray həyatı, adət-ənənələr, bu əsərdə istifadə olunan bəzi türk sözləri, islami ifadələr dediklərimizə sübutdur. “Abidos gəlini”ndə isə Züleyxa, Səlim, Cəfər

obrazları, onların adları, saray həyatı, poemanın yazım tərzindəki Şərq bənzərlik, bəzi türk sözlərinin istifadəsi dediklərimizə sübutdur. Corc Qordon Bayron anasına, bacısı Avqustinaya yazdığı məktublarda Türkiyədə, xüsusilə də İstanbulda keçirdiyi günlərdən, ordakı xatirələrdən yazmış, türkləri yüksək qiymətləndirərək onların şəninə təriflər söyləmişdir. Bayron tez-tez İstanbulla gəlmiş, orda ədəbi əlaqələr qurmuş, istirahət etmiş və onların – türklərin şücaəti, rəşadəti haqqında gözəl xatirələr toplamışdır. Bayron aşağıdakı misralarda İstanbul haqqında yazır: “Məşhurlar siyahısında ən başda gələcək, O görkəmli şəhər hər zaman” (Ünlülər listesinde en başta gelecek, o görkəmli kent her zaman). Və yaxud: “Türklər qəhrəmandırlar, dostlarına zərər verməzlər. Türk milləti tutduğu əli buraxmaz, sözündən dönməz, yaxşı və pis günlərdə dostundan ayrılmaz. Belə bir xalqla əl-ələ vermək yer üzündə hər çətinliyi dəf etmək üçün sonsuz bir güc və bacarıq qazanmaq deməkdir”. Bayron yenə türklər haqqında yazır: “Onlar xain deyil, qorxaq deyil, dini inanclarına zidd olanı eləməzlər, onlar qatil deyil və onların paytaxtına heç bir düşmən yaxınlaşa bilməmişdir”

“Üç müşketyor”, “Qraf Monte Kristo” əsərləri ilə tanınan məşhur fransız ədibi Aleksandr Düma “Qafqaz” əsəri ilə türklərə, xüsusilə də tatarlara (azərbaycanlılara) qarşı münasibəti ilə seçilir. O, “Qafqaz” əsərində göstərir ki, Qafqazda yaşayan tatar deyə bir xalq var, onlarla hər hansı bir iş görə zaman həmin işi sənədləşdirməyə, rəsmi hala salmağa ehtiyac yoxdur. Çünki tatarlar (azərbaycanlılar) sözlərinin ağasıdırlar, onlar özlərinə və sizə sadıqdırlar. Amma Qafqazda ermənilər deyə adlanan bir toplum da var ki, onlarla hər hansı bir iş görə zaman mütləq həmin işi sənədləşdirmək, rəsmiləşdirmək lazımdır. Çünki onların sözlərinə etibar etmək olmaz, onlar sözlərindən qaçan, sözlərinin üstündə durmayan bir toplumdur.

Avropa mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biri olan alman ədəbiyyatının ən görkəmli, şanlı yerə sahib nümayəndələrindən biri olan İohan Volfqanq Höte özünün “Şərq və Qərb” divanında Şərqin müxtəlif ədiblərinə olan münasibətini əks etdirmişdir. Romantik şair bu divanda Nizami Gəncəvi yaradıcılığına, onun yüksək istedadı və dühasına dərinləndən bələd olduğunu, ondan bəhrələndiyini qeyd etmişdir

Məşhur ingilis filosofu Tomas Karleyl də İslam dini haqqında müsbət yönümlü fikirdə olmuş, hər zaman bu dinin üstünlükləri, daha humanist və tolerant din olması fikrini dəstəkləmiş, xüsusi olaraq vurğulamışdır.

Avropa ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən olan dastanlarda da türk xalqları haqqında məlumata, onlar barəsində fikirlərə rast gəlmək olur. Belə ki, istər qədim Skandinaviya xalqları ədəbiyyatında, istərsə də german eposlarında türklərin məşhur sərkərdəsi Atilla haqqında zəngin məlumat vardır. Onun çox güclü və müdrik bir hökmdar olmasından, idarəçilik qabiliyyətindən, türklərin adət-ənənəsindən bəhs edilir. “Siqurd haqqında dastan”, “Nibelunq nəğmələri”, “Hildebrand və Hadubrand” dastanları buna nümunə ola bilər.

Antik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən olan Homerin “İliada” və “Odisseyə” əsərləri ilə türklərin şəxsiyyət vəsiqəsi, kimlik ədəbiyyatı sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”la bənzərlikləri çoxdur. Hər iki ədəbi abidə arasında istər obrazların, istərsə də süjet xəttinin bənzərlikləri diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, zəngin Avropa ədəbiyyatının çox az bir hissəsinə işiq tutduğumuz bu tezisdən də göründüyü kimi Qərb ölkələri və türk xalqları arasında hər zaman sıx ədəbi-mədəni əlaqələr olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Mina Urgan. İngiliz Edebiyatı Tarihi. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019. 1833 səh.
2. Corc Qordon Bayron. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2006, 224 səh.
3. Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri. Bakı, Əli və Nino Nəşriyyatı və Qanun Nəşriyyatı. Səh 192
4. Yohan Volfqanq Höte. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 768 səh.

TÜRK XALQLARININ MİLLİ PSİXOLOJİ VƏ ETNİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynov E.A.

professor
ADPU

Açar sözlər: türk, xalq, psixoloji, etnik, xüsusiyyət, birləşdirən, mədəniyyət, ənənələr

Bəşəriyyət tarixi göstərir ki, hər bir ölkənin ən mühüm və diqqətçəkən xüsusiyyəti onun xalqıdır. Digər ölkələrdə olduğu kimi Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr dövlətlərində yaşayan Türk xalqları da öz bənzərsiz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onlar çox fərqli görünürlər, onların arasında mavi gözlü sarışınlar və qırmızı saçlılar və yanan kürənlər var, bəziləri afrikalı, türkmərlər, qafqazlılar və s. Türk dilli nümayəndələr yaşayırlar, lakin hamısını eyni xarakterik xüsusiyyətləri birləşdirir.

Türk xalqları çox qədim mədəniyyət və ənənələrə malik olan xalqları özündə birləşdirir. Adi xırda məişət şeyləri (səhər yeməyində nə yemək və bu mövsümdə nə bişirmək) hər bir ailədəki əsas hadisələrə (uşağın doğulması, toy mərasimi, yas mərasimi) qədər adət-ənənələrlə zəngindir. Türk xalqlarının yaşadığı yerlər hər zaman sivilizasiyaların kəsişdiyi yerlər sayılıblar (İpək yolu və s.). Ona görə də türk xalqlarının adət-ənənələri, davranış normaları həm Şərq, Asiya, həm də Qərbi mədəniyyətlərinin ənənələrini əks etdirir [1;3;5].

Türk millətləri ümumiyyətlə digər millətlərdən fərqlənirlər. Ucqar kəndlərin sakinləri böyük şəhərlərinin və regionların sakinlərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Rayon və kəndlərin sakinləri əxlaqi keyfiyyətləri daha sərt, sakinlər etnik mədəni qaydalara daha çox riayət edirlər. Eyni zamanda, böyük şəhərlərdə Avropaya yönəlmiş tamamilə fərqli insanlara rast gəlmək olar. Türkdilli dövlətlərin böyük şəhərlərin, kəndlərin və rayonların əhalisinin çoxu dindardır. Şəhərlərdə çoxları, xüsusən də gənclər ingilis və alman və

digər xarici dilləri bilirlər. Öz araşdırmalarımızda biz Türk millətlərinin xarakter və adətlərinin müxtəlifliyini, bütün Türk millətlərinin milli Türk xarakterinin ortaq xüsusiyyətlərini vurğulamağa çalışmışıq: Türkdilli millətlər nəzakətli və dürüstdürlər; həmişə kömək etməyə hazır olmaqları; davranışlarında etik normalara böyük əhəmiyyət verilir; ailələrin qüvənə böyük əhəmiyyət verilir; bir-biri ilə, ağsaqqallarla, yadlarla, əcnəbilərlə və digər millətlərin nümayəndələri ilə münasibətdə çox nəzakətlidir; həddindən artıq çox qonaqpərvərlər; ailə və qohumluq bağları böyük əhəmiyyət kəsb edir; bəzi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq ailədə kişinin nüfuzu mütləq və mübahisəsizdir; digərinin arvadının səhhətini soruşmaq, ona salam vermək ədəbsizlik sayılır, ənənəvi nəzakət olaraq, adətən bütün ailə sağlamlığını soruşmağı tələb edir; bunlarla yanaşı ziddiyyətli xarakter daşıyırlar, həm Şərqi, həm Asiya, həm də Qərbi və Avropa Türk millətlərinin nümayəndələri özünə qarşı tənqidi yanaşırlar və digərlərin tənqidini qəbul edirlər.

Şərqi və Asiyanın əsl övladları olaraq Türkdilli millətlər uzun nitq növlərindən istifadə edərək yavaş və düşünərək danışırlar. Yaxşı xasiyyətli və nəzakətlidirlər. Türkdilli millətlərin vətənpərvərliyi göz qabağındadır: hər eyvanda dövlət bayrağı asılır, əyləncə yerlərində belə dövlət himni səslənir, Ataların adı böyük ehtiram doğurur.

Türkdilli millətlərin ünsiyyətdə, xüsusən də işdə, olduqca punktualdırlar, həmişə sözlərində dururlar və onlardan konkret və ciddi cavab gözləmək olur. Onlar çox şey vəd etməyi və böyük əlaqələrlə öyünməyi sevirlər. Türkün simasında hər zaman güvənə biləcəyiniz sadıq dost tapa bilərsiniz.

Türkdilli dövlətlərində yaşayan insanların davranışında başqalarına qarşı nəzakət və dostluq keyfiyyətləri xüsusi diqqəti cəlb edir. Mütləq sizə gülümsəyəcəklər, üzr istəyəcəklər, lazım gələrsə, həmişə kömək edəcəklər və məsləhət verəcəklər. Məşğulluğundan və cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olmayaraq Türkdilli millətlərindən çıxan gənclər yaşlılara hörmətlə yanaşırlar. Hələ qədim dövrdə yazılan və Türkdilli millətlərə aid olan Dədə Qorqud dastanı yaşlı nəsillə gənc nəslin arasındakı psixoloji münasibətləri göstərir. Məsələn, otağa yaşıdan böyük bir şəxs daxil olarsa, hamı ayağa

qalxaraq onu salamlamağa məcburdur, lazım gələrsə, yer verirlər. Ağsaqqalların yanında siqaret çəkmək və spirtli içki içmək son dərəcə ədəbsiz hesab olunur. Buna görə də, valideynlərindən gizli siqaret çəkən 30 yaşlı kişi heç də qeyri-adi deyil. Ağsaqqalların yanında nalayiq mövzularda söhbətlər aparmaq heç də az ayıb deyil. Ağsaqqalların hüsurunda oturmaq, kreslodə həyasızcasına uzanmaq və ya ayaqlarınızı çarpazlaşdırmaq hörmətsizliyin ən yüksək təzahürü hesab olunur [3;5].

“Qohum” və “qonşu” anlayışları Türkdilli millətin nümayəndələri üçün boş söz deyil. Qohumlardan və qonşulardan hər hansı birinin xəstəliyi məlum olan kimi dərhal təcili yardıma hazırlıq başlayır – xəstəyə mütləq şorba və bir az yemək hazırlanır (əliboş gəlmək nalayiq sayılır). Yemək bişirmək istəmirsənsə, heç olmasa şirniyyat al. Sonra birbaşa ziyarət edilir, məqsədi təkəcə şorbanı təhvil vermək deyil, həm də xəstənin tez sağalmasını arzulamaq, lazım olan bir şeyin olub olmadığını öyrənmək və müsbət söhbət etməkdir [4;6].

Əcnəbilərin Türkcə heç olmasa bir neçə kəlmə bilmək həmsöhbətinizi dərhal sevdirecək və Türk adət-ənənələrinə hörmət sizi onun nəzərində çox müsbət bir əcnəbi edəcək.

Türk mədəniyyətində hər biri böyük miqyasda qeyd olunan bir çox milli və dini bayramlar var. Belə günlərdə bütün qohumları və dostları təbrik etmək, onlara ən yaxşısını arzulamaq adətdir. Lakin bu hərəkət ciddi qaydada həyata keçirilir.

Uşağın dünyaya gəlməsi türk mədəniyyətində bir çox adət-ənənələrin birləşdirildiyi sevincli bir hadisədir. Ən ümumi olanları sadalayaq. Yeni doğulmuş uşağı ziyarətə gedərkən ailə üzvləri maddi vəziyyətindən asılı olaraq hədiyyələr və imkan olsa qızıl əşyaları alırlar. Yaxın qohumlar yeni doğulan körpənin anasından hədiyyə olaraq zinət əşyaları alırlar. Uşağın adı seçildikdə onun qulağına dua pıçıldayır, sonra onun adı üç dəfə təkrarlanır. Uşaq qırx gün yaşına çatdıqda, onu əvvəllər duzla ovuşduraraq çimmək adətdir. Körpə qırx günlük olanda qadınlar yeni doğulan körpənin evinə yığışb dualar oxuyurlar.

Uşağın birinci diş çıxanda ana yeməklər bişirib qonşu qadınları çağırır. Uşağın qarşısında nimçəyə daraq, qayçı, güzgü və kitab,

Quran, təsbeh və bu kimi əşyalar qoyulur. Uşağın ilk tutduğu şeylə onun gələcək peşəsini və xarakterini təxmin etməyə çalışırlar [2;5;8].

Türk millətlərinin mədəniyyətində və İslamda sünnət kişi inkişafında ilk addım hesab olunur. Sünnət hər bir oğlanın həyatında dönüş nöqtəsidir ki, onun əhəmiyyəti haqqında ona körpəlikdən öyrədilir. Bu hadisə özünə yaraşan təmtəraqla qeyd olunur. Bu təntənəli gündə oğlana padişah libasını xatırladan paltar geyindirilir, kəməri bənzəyən yazı olan lentlə bağlayır. Kortecin müşayiəti ilə musiqiçilərin müşayiəti ilə gənc oğlanı təntənəli şəkildə gözəl bəzədilmiş avtomobildə şəhər küçələri ilə aparırlar.

Türkdilli millətlərdə öz möhtəşəmliyi, dəbdəbəsi və simvolizmi ilə seçilən toy adət-ənənələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Toy mərasimi həmişə həri və nişanla başlayır. Şənliklərin özləri, bir qayda olaraq, cümə axşamı başlayır və bir neçə gün davam edir. Bəzi qədim toy ənənələri mərasimin gözəlliyi sayəsində əsrlər boyu yaşayır. Məsələn, “Xına yaxtı gecəsi” (gəlinin əlləri xına əsasında boya ilə nəfis naxışlarla örtüldükdə) və ya “Bakirəlik kəməri” (qızın atası və yaxud bəyin qardaşı onun qar kimi ağ paltarın üzərində qırmızı lentlə bağladığıda). Nişan və ya toy üçün adətən yaxın qohumlar, ailə üzvləri və yaxın dostlar gənclərə hədiyyələr verirlər və bu, ən çox birbaşa toy mərasimində baş verir [6;8;9].

Türk qonaqpərvərliyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. İstənilən az-çox tanış insan xoş qonaq ola bilər. O, zəngin bir masa arxasında əyləşəcək, ən yaxşılardan rəftar edəcək və çətin ki, tezliklə azad olunsun. Bütün ailə üzvləri ilə tanış olmalı, bir çox ailə hekayələrini dinləməli olacaqsınız. Buna anlayış və hörmətlə yanaşmalıdırlar. Qonaqpərvərlik üçün ən yaxşı minnətdarlıq, ziyarətə geri dəvət və ya “münasibətdə” kiçik bir suvenir olacaqdır.

Nəticə olaraq, qeyd etmək istəyirəm ki, Türk dilli dövlətlər Şərqi, Asiya və Qərbi mədəniyyətinin heyvətəmiz qarışığıdır. Bəlkə də bu psixoloji amillər, bizi bütün Şərqi və Asiya ölkələrinin ən dünyəvisi və bütün Avropa ölkələrinin ən dindarı edir. Mədəniyyətlərimizin bu qarışığı Türkdilli dövlətlərə xüsusi cazibədarlıq verir və bütün qonşularımız, bütün ölkələr bizə böyük məyusluqla baxır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Etnikpsixologiya məsələləri, Bakı, 1996.
2. Çələbiyev N.Z., Əfəndiyeva Ü.A., Ailə və gender psixologiyası, Bakı, 2021.
3. Əliyev R.İ., Psixologiya tarixi, Bakı: Nurlan, 2006.
4. Əliyev R.İ., Etnopsixologiya, qloballaşma və millilik, Bakı: Nurlan, 2007.
5. Qurbanova L.M, Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları, Bakı, 2018.
6. Крысько В.Г., Саракуев Э.А. Введение в этнопсихологию. - М., 2001.
7. Лебедева Н. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. - М., 1999.
8. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. - М., 2000.
9. Этническая психология: Хрестоматия / Под. ред. А.И. Егоровой. - СПб., 2003.

TÜRK-İSLAM ELM TARİXİNDƏ FUAD SEZGİN (1924-2018) FENOMENİ

Əhmədov A.P.

t.ü.f.d., dosent

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Açar sözlər: elm, tarix, islam, türkdilli dövlətlər, əməkdaşlıq, əlyazma

Key words: science, history, Islam, Turkic-speaking states, cooperation, manuscript

Elm tarixi insanlığın yaşı qədər dərin köklərə malikdir. Qədim sivilizasiyaların yarandığı antik çağdan müasir dövrdək keçən vaxt insan oğlunun elm və texnikada inqilab etdiyi XXI əsrə uzanan uzun və mürəkkəb yoldur. Həmçinin, ötən son yüz il türk dünyasında elm və texniki tərəqqi dövrü, türk-islam mədəniyyətinin dünyanın hər tərəfinə yayıldığı əsrdir. Dünya elminin şöhrətlənməsində yaxından

iştirak edən türkdilli dövlətlər bəşər sivilizasiyasına görkəmli alimlər bəxş etmişlər. Belə mütərəqqi fikirli, geniş elmi erudisiyaya malik alimlərdən biri, Türkiyə Cümhuriyyətində dünyaya göz açmış, ömrünün 60 ilə yaxın dövrünü professional elmə həsr etmiş, elm tarixi, orta əsrlər islam elm və texnologiya intibahı tədqiqatlarının Avropada yaxından tanınan görkəmli siması, mərhum professor Mehmed Fuad Sezgin dir.

Onun tədqiqat metodu şərqşünaslıq, islam tarixi, dinşünaslıq elmləri ilə birbaşa bağlı olub Avropa şərqşünaslarını heyrətləndirəcək dərəcədə əsərlərə sahib olmasıdır. Alimin ölməsini aləmin ölməsi kimi dəyərlərindən hədisi şərifdən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, M.F.Sezgin bütün ömrünü islam ümmətinin maariflənməsi işinə həsr etmişdir. Daha dəqiq desək, ulu babaların Avropa müstəşriqləri tərəfindən gizlədilən mənəvi mirasının üzə çıxarılması, təbliğ olunmasında islam elm ərbablarının az tanınan görkəmli şəxsiyyətlərinin və onların əsərlərini gözü kor Avropaya tanıtmmaq kimi mühüm və məsuliyyətli missiyanı öz çiyinlərində daşımış, bərəkətli ömrü boyu əqidəsindən dönməmişdir.

Ömrünün 94-cü müdrük çağında vəfat edən F.Sezginin elmi tədqiqat apardığı, yorulmadan çalışdığı əhəmiyyətli dövr, 1982-1983-cü illərdə təsisçisi olduğu Almaniyanın Höte adına Frankfurt Universitetinin nəzdində Ərəb-İslam Elmləri Tarixi İnstitutu və Muzeyi ilə sıx bağlıdır [1, 95]. Professor gecdə olsa 2008-ci ildə öz vətəninə arzusunu reallaşdırmış, İstanbul İslam, Elm və Texnologiya Muzeyinin təsis olumasına nail olmuşdur. F.Sezginin sözügedən elmi tədqiqat institutu və muzeyin açılmasında 1978-ci ildə layiq görüldüyü islam dünyasının nobeli “Kral Feysəl” ali elmi mükafatının yüksək qonorarı əhəmiyyətli rol oynamışdır. Alimin akademik səviyyədə mənimsədiyi Şərq və Avropa dilləri, tarixi məxəzlərin araşdırılması və üzə çıxarılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Sezginin dünya elmində nüfuz qazanmasının əsas səbəblərindən biri, onun orta əsrlər islam elm tarixi ilə bağlı apardığı fundamental tədqiqatlarıdır.

Avropanın “qaranlıq çağ”, “boşluq dövrü” adlandırdığı orta əsrlərin islam intibahı Avropanın tanınmış şərqşünas və alimləri tərəfindən son yüz ildə qısqanlıqla qarşılanmış, “antik yunan” və “renessans” xaricində, islam torpaqlarında elm və texnologiyanın inkişaf etmədiyi kimi əsassız tezislər irəli sürülmüşdür[7, 59]. Buna qarşı çıxan türk dünyasının, eləcə də Avropanın tanınmış elm tarixi tədqiqatçısı F.Sezgin orta əsr islam mənbələrini araşdıraraq, əslində həmin dövrdə islam alimlərinin dünya elminin şöhrətlənməsinə böyük töhfələr verdiklərini nadir əlyazmalar vasitəsilə sübut etmiş və ortaya böyük əsrlər çıxarmışdır. Artıq dünya alimlərinin böyük əksəriyyəti Avropa xaricində, islam torpaqlarında da böyük mədəniyyətlərin inkişaf etdiyini qəbul edir və qəbul etməyə məhkumdurlar.

Mədəniyyətin, elmin yalnız Avropadan çıxdığını, digər xalqların sivilizasiyadan uzaq olduqlarını sübt etməyə çalışan bir qrup şərqşünas və professorlar adət etdikləri saxta tezisləri, stereotipləri XXI əsrdə heç kəsə qəbul etdirə bilmir və F.Sezginin qələmə aldığı ciddi elmi tədqiqatlar bunun tam əksini artıq sübut etmişdir. Əslində orta və ilk orta əsr islam alimlərinin əsrlərindən bəhrələnən Avropanın qısqanc alimləri koloniya şəklində idarə etdikləri müsəlman ölkələri ilə bağlı cinayətlərin üzərini pərdələməyə, lakin bunu bacara bilməyərək ifşa olunduqlarını da yaxşı anlayır, F.Sezginin tezislərini qəbul etməkdən başqa çıxış yolları qalmır.

Fuad Sezginin böyük elmə gəlişi bir təsadüf nəticəsində, müəllimi tanınmış alman şərqşünası Helmut Ritterin (1892-1971) seminarında iştirakı səbəbilə baş vermiş, islamın Əndəlüs və Abbasilər (IX-XIII ə.) dövrü mədəniyyətinin o dövrdə hər tərəfə yayılması diqqətini çəkmişdir[4, 1201]. Sonrakı dövrlərdə qısa vaxt ərzində ərəb dilini öyrənən F.Sezgin 1950-ci ildə “Buxarinin qaynaqları” adlı mühüm elmi-tədqiqat işinə başlamış və elm tarixində uğur qazanmış, bu əsər ona dünya şöhrəti gətirmişdir. Müəllimi H.Ritterdən Buxarinin qaynaqlarının araşdırılmasının son dərəcə mürəkkəb və yorucu bir proses olacağını eşitsə də işə davam etmiş və nəticədə dəyərli əsər meydana çıxmışdır. Ardından Türkiyədə baş verən 1960-cı il hərbi çevrilişi onun da çalışdığı universitetdəki karyerasına ciddi zərbə vurmuş və dəyərli elm xadimi üzünü Avropaya tutmuşdur. Almaniyada uzun illər çalışmasının ümmət üçün faydalı olacağını və

əsərlər yazdığını dilə gətirən Fuad Sezgin Türkiyədə qalsaydı bu miqyasda kitablar yaza bilməyəcəyini də çıxışlarında, müsahibələrində gizlətmədən bir neçə dəfə qeyd etmişdir.

F.Sezginin 1967-2000-ci illər ərzində gərgin axtarırlarının nəticəsi olaraq alman dilində ərsəyə gətirdiyi XIII cildlik “İslam-ərəb elm tarixi” əsəri mahiyyəti etibarilə bütün dünyəvi və uxrəvi (riyaziyyat, kimya, tibb [5, 121], astronomiya, fəlsəfə, islam tarixi, ədəbiyyat, qrammatika, quran elmləri: təfsir, hədis, kəlam, islam hüququ (fiqh), təsəvvüf) elmləri əhatə etməklə orta əsr və qədim mənbələr əsasında tədqiq olunmuş, Avropa düşünürləri üçün gözlənilməz və qəbul etməyə məcbur qaldıqları dəyərli əsərlər məcmusudur[3]. 300 minə yaxın əlyazmaları incələdikdən sonra sambalı cildləri yazan F.Sezgin bir ömür boyu gününün çox hissəsini araşdırmalara həsr etmişdir. Hazırda insanlığa xidmət edən dəyərli cildlər Türkiyədə böyük elmi və akademik heyət vasitəsilə türk dilinə uğurla tərcümə olunur və ilk cild artıq nəşr olunmuşdur. Bununla da F.Sezgin “müsəlmanların dünya elminə ciddi töhfəsi olmamışdır” tezisini kökündən sarsıtmış, almanlara, sonra isə digər Avropa tədqiqatçılarına reallığı qəbul etməyə çağırış etmişdir. Müəllimi alman əsilli elm tarixi tədqiqatçısı Helmut Ritterin tələbəsi kimi özünü doğrultan və tədqiqat metodunu ustadından öyrənib öz yolunu yaradan, onu inkişaf etdirərək dəyərli əsərlər ərsəyə gətirən F.Sezginin kitabları bununla bitmir. O, həmçinin coğrafiya, numizmatika, Avropa səyyahlarının irsi və musiqi kimi sahələrdə də islam dünyasında ciddi elmi araşdırmaların aparıldığını sübut edən qədim mənbələri üzə çıxarmış və Avropa şərqşünasları üçün yeni elmi diskussiyalar açmışdır. Hazırda Almaniyada, digər Avropa ölkələrində F.Sezginin metodları elm tarixinin öyrənilməsinə tətbiq olunur, onun yetişdirdiyi alman, ingilis, fransız və s. ziyalılar öz müəllimlərini minnətdarlıq hissi ilə xatırlayırlar.

Alimin digər əsərləri: 1. “İslam sivilizasiyasında astronomiya, coğrafiya və dənizçilik” (2009, 264 s.); 2. “İstanbul İslam Elm və Texnologiya Tarixi Muzeyi” (2010, 214 s., ərəbcə); 3. “İslam sivilizasiyasında astronomiya, coğrafiya və naviqasiya” (2010, 264 s., ingiliscə); 4. “İstanbul İslam Elm və Texnologiya Tarixi Muzeyu (Ümumi baxış)” (2010, 280 s.; 2018, 214 s. ingiliscə); 5. “İslam

sivilizasiyasında memarlıq, hündəsə, fizika, kimya, tibbi saatlar, optika, minerallar, döyüş texnikası, antik əşyalar” (2012, 444 s.); 6. “1984-cü ildən 2011-ci ilə qədər Ərəb-İslam Elmləri Tarixi İnstitutu yayınlılarına yazılan Avropa dillərindəki ön sözlər” (2015, 720 s.); 7. “İslamda elm və texnika” (V cildə, 2018, 1121 s.); 8. “İslam elm tarixinə dair konfranslar”(2018, 176 s.); 9. “Tanınmayan böyük çağ: İslam elm və texnologiya tarixindən” (2019, 604 s.); 10. “Elm tarixi söhbətləri” (2018, 208 s.; 2019, 224 s.); 11. “Amerika qitəsinin müsəlman səyyahlar tərəfindən Kolumbdan əvvəl kəşfi və Piri Rəis” (2013, 68 s., ingiliscə, 2020, 68 s.); 12. “İslam düşüncəsinin ilahi tərəfi” (2020, 222 s., həmmüəllif) və s. kitablar[1, 98], həmçinin əcnəbi dillərdə yazılan və ya tərcümə olunan əsərlər F.Sezginin özündən sonra elm tarixi ilə, konkret olaraq İslam elm və texnologiya tarixinin tədqiqinə dair əvəzolunmaz mənəvi miras qoyduğunu bir daha təsdiq edir. Əsərlərinin bəziləri görkəmli elm xadiminin vəfatından sonra nəşr olunmuş və ya daha əvvəlki illərdə nəşr olunan əsərləri təkrar nəşr olunmuşdur.

Fuad Sezgin son XX əsrdə türk-islam ümmətinin yetişdirdiyi dəyərli ziyalı və şəxsiyyətlərdən biri kimi artıq bütün dünya alimləri tərəfindən qəbul olunur. Sağlığında düşmənlərinin çoxluğu onu qorxutmamışdır. Əksinə Fuad Sezgin qələmə aldığı qiymətli əsərləri ilə düşmənlərindən güclü olduğunu sübut etdi. Avropada onu sevməyən bir çox alimlərin, şərqşünasların əsərlərində məhz Fuad Sezginə istinad etmələri onu sambalı tədqiqatları olan elm xadimi kimi təsdiq edir. Bu üzdən, Fuad Sezgin müasir elm tarixində, dünya elmində fenomen yaradan türk oğlu olaraq dünya elmini fəth etmiş, gizlədilmiş islam mədəni-mənəvi irsini ümmətə geri qaytarmış, əslində orta çağın qızıl dövrünün islam alimlərinin əsərləri ilə zəngin olduğunu əməli işi ilə sübuta yetirmişdir. Bu gün Avropanın nüfuzlu beyin təşkilatları onun əsərlərindən bəhrələnməkdə davam edir.

Ədəbiyyat

1. Güzeloğlu T. Fuat Sezgin'in Bilim ve Bilim Tarihi Anlayışı // Afyon Kocatepe Üniversitesi “Sosyal Bilimler Dergisi”, Cild 21, Say: Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, Kasım 2019, s. 94-100.

2. Hübətova A. Türk xalqları tarixinin tədqiqi məsələlərinə baxış / Türk xalqları tarixi kafedrası – 25. “Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 18-19 May 2017, s. 70-74.

3. Hıdır Ö. İslam bilim tarihine adanmış ömür: Fuat Sezgin / <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/islam-bilim-tarihine-adanmis-omur-fuat-sezgin/1192694> (02.07.2018).

4. Topçu İ. Örnek Bir Bilim İnsanı Olarak Fuat Sezgin’in Çalışma Disiplini ve Bilime Katkıları // “Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi”, Cild 8, Say 4, Aralık 2019, s. 1201-1212.

5. Tekiner H. Prof. Dr. Fuat Sezgin (1924-2018) and His Contributions to the History of Medical Sciences // “Erciyes Med J”, 2019, Issue 41(1), p. 121-124.

6. Zülfüqarov V. Orta əsr ərəb xilafətində elmə münasibətin sosial-fəlsəfi təhlili // “Dövlət və Din” jurnalı, № 04 (45), İyul-Avqust, 2016 s. 88-93.

7. Кнѣш А.Д. Ислам в исторической перспективе: начальный этап и основные источники. Казань: изд-во Казан. ун-та, 2015, 192 с.

XALQ TƏBABƏTİNDƏ ƏKİN QARAÇÖRƏKOTU (*Nigella sativa* L.) NÖVÜNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Əkbəri T.M.

b.ü.f.d.

ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: *əkin qaraçörəkotu, Nigella, xalq təbabəti, efir yağı, farmakoloji xüsusiyyət, kimyəvi tərkib, təsərrüfat əhəmiyyəti*

Ключевые слова: *нигелла посевная, чернушка, народная медицина, эфирное масло, фармакологические свойства, химический состав, хозяйственное значение*

Key words: *Nigella sativa, folk medicine, essential oil, pharmacological properties, chemical composition, economic value*

Azərbaycan florasında 4500-ə qədər ali bitki növlərinə rast gəlinir. Bu bitki növlərinin içərisində Qaymaqçıçəklilər (*Ranun-*

culaceae) fəsiləsinə aid olan Qaraçörəkotu (*Nigella* L.) cinsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Cinsin təsvirini ilk dəfə K.Linney vermişdir. Bitkinin adı toxumlarının qara rənginə görə verilmişdir. "Nigella" sözü latın dilində "nigellus" sözündən götürülərək qaraya çalan mənası daşıyır. Qərbi Avropada, Şimali Afrikada və Qərbi Asiyada yabani halda çox geniş yayılmışdır. Cinsin dünyada 25, Türkiyədə 14, Rusiyada 11, Azərbaycanda 6 növü yayılmışdır.

Nigella L. Cinsinin nümayəndələri 30-60 sm hündürlükdə birillik otlardır. Gövdəsi düz yaxud budaqlanandır. Yarpaqları ensiz xətvəri hissələrə iki-üç qat lələkvari bölümlü, bəzən isə tamkənarlı yaxud barmaqvari bölümlüdür.

Çiçəkləri müntəzəmdir, tək-tək yerləşir, ağımtıl mavi rənglidir.

Çiçəkyanlığı ikiqatdır, xarici dairədə 5 ədəd mavi, göy rəngli sərbəst yerləşən kasa yarpaqlarından, daxili dairədə 5-8 ədəd ləçəkşəkilli nektarlıqdan ibarətdir. Kasa yarpaqları nektarlıqlardan uzundur. Erkəkçikləri çoxsaylı, dişicikləri 2-10 ədəd olub öz aralarında müəyyən hissəyə qədər birləşmişlər. Meyvəsi birləşmiş yarpaq meyvədir.

Azərbaycanda cinsin aşağıdakı növləri yayılmışdır:

1. *Nigella arvensis* L.
2. *Nigella segetalis* M.Bieb.
3. *Nigella sativa* L.
4. *Nigella damascena* L.
5. *Nigella orientalis* L.
6. *Nigella oxypetala* Boiss.

Bu növlər içərisində Əkin qaraçörəkotu (*Nigella sativa* L.) xüsusi təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir. Birillik ot şəkilli bitkidir. *Nigella sativa* L. növünün vətəni cənub-qərbi Asiya və Aralıq dənizi hesab olunur. Müasir dövrdə Aralıq dənizi ölkələrində, Balkan yarımadasında, Kırmıda, Qafqazda, Kiçik və Orta Asiya ölkələrində yayılmışdır. Toxumlarına görə *Nigella sativa* L. bir çox dünya ölkələrində, o cümlədən, Asiya ölkələrində, Türkiyədə ədviyyat bitkisi kimi becərilir.

Əkin qaraçörəkotu (*Nigella sativa*) 10-40 sm hündürlükdə olub budaqlanmış gövdəlidir. Yarpaqları 2-3 sm uzunluqda, ensiz

xətvəri hissələrə 2-3 qat lələkvəri bölümlüdür.

Çiçəkləri müntəzəmdir, gövdə üzərində tək-tək yerləşir. Kasa yarpaqları 5 ədəddir, 1-1,5 sm uzunluqda, açıq mavi rəngli, əsasında daralaraq kiçik ayaqcıq formasındadır. Ləçək – nektarlıqları kasa yarpaqlarından qısadır. Çiçəyin formulu: *Ca5Co5-8A∞G2-10

Meyvəsi uzunsov formalı yarpaqmeyvədir. Meyvə 1,5 sm uzunluqda 3-7 ədəd, demək olar ki, zirvəsinə qədər bitişmiş, dairəvi burulmuş buruncuğa malik meyvə yarpaqlarından ibarətdir. Hər meyvə yarpağında çoxlu sayda toxumlar əmələ gəlir. Toxumlar üçküncdür, səthi qırışq-qabarcıqlıdır.

May-avqust aylarında çiçəkləyir. Toxumları avqust ayında yetişir.

Təbii şəraitdə əkin yerlərində, bağlarda və bostanlarda, alaqlı yerlərdə, meşə steplərdə, yamaclarda bitir.

Toxumları kəskin qoxu və dada malikdir. Ondan kulinarivada ədviyyat kimi istifadə olunur. Türk ölkələrinin, həmçinin Misir, Hindistan, ərəb mətbəxində ədviyyat kimi çox geniş istifadə olunur. Türkiyədə, Azərbaycanda çörək bişirmədə, ağartı məhsullarının aromatləşdirilməsində, Qırğızıstanda çayın ətirləndirilməsində, Özbəkistanda soyuq şorbanın hazırlanmasında istifadə olunur.

Asiya, Afrika, Aralıq dənizi və Yaxın Şərq ölkələrinin xalq təbabətində qaraçörəkotu yağından istifadə 3000 ildən çox tarixə malikdir. Ərəb, çin, unani, ayurveda, sidxa kimi qədim təbabət sistemlərində qaraçörəkotundan geniş istifadə olunurdu. Hippokrat, Diaskorid, İbn-Sina və digər qədim dövr alimlərinin tibbi əsərlərində qaraçörəkotu bitkisindən bəhs olunur. Zəmanəsinin tanınmış alimi Əl-Biruni öz əsərlərində qaraçörəkotunun təbabətdə və mətbəxdə istifadəsi haqqında yazmışdı. Orta əsrlərin böyük alimi, həkim, filosof İbn-Sina “Təbabətin qanunu” əsərində yazırdı ki, qaraçörəkotu güc enerjisini stimullaşdırır və sağlamlığı qorumağa kömək edir.

Bitkinin coxsaylı farmokoloji xüsusiyyətlərə malik olması toxumlarının tərkibində 100-dən artıq bioloji aktiv birləşmələrin olması ilə əlaqədardır. Toxumlarında yağ (53%-ə qədər), zülallar

(16-28,3%), karbohidratlar (24,9-33,9%), qlikozid melantin, efir yağları (1,4-1,9%) mövcuddur. Toxumlarında A vitamini, tiamin, riboflavin, piridoksin, niasin, foli turşusu, askorbin turşusunun olması müəyyən edilmişdir. Toxumlarının tərkibində makroelementlərdən kalium, natrium, magnezium, kalsium, mikroelementlərdən mis, sink, dəmir və manqan vardır.

Yarpaqlarında 0,43% askorbin turşusu vardır. Bütün vegetasiya dövründə yarpaqlarından qida kimi istifadə etmək, salatlara əlavə etmək olar.

Qaraçörəkotu bitkisinin yarpaqları və toxumlarından alınmış yağdan əsrlər boyu Asiya, yaxın Şərq və Afrika ölkələrində tibbi məqsədlərlə istifadə olunur. Qaraçörəkotu yağının tərkibindəki Omeqa-6 və Omeqa-9 yağ turşuları ürək-damar, sinir, həzm sisteminin işini yaxşılaşdırır, normal hormonal balansı bərpa edir, iltihabi proseslərin qarşısını alır, dəriyə müsbət təsir edir, immunitetin möhkəmlənməsində və orqanizmin zərərli maddələrdən təmizlənməsində mühüm rol oynayır.

Toxumlarından alınmış efir yağlarından soyuqlama, zökəm xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. Bitkinin toxumlarındakı lipaza fermenti və E vitamini qaraciyər və mədəaltı vəzi xəstəliklərində müsbət təsir göstərir. Həmçinin, E vitamini qocalma prosesini ləngidir, beynin funksiyalarını artırır, yaddaşı möhkəmləndirir.

Xalq təbabətində bitkinin toxumlarından hazırlanmış çay sidikqovucu, ödqovucu, işlədici, qurdqovucu vasitə kimi tətbiq olunur. Həmçinin, bütün orqanizmə müsbət təsir göstərir: maddələr mübadiləsini sürətləndirir, orqanizmin təbii üsullarla təmizlənməsinə və zərərli maddələrin orqanizmdən xaric olmasına səbəb olur.

Əsasən, mədə-bağırsaq, böyrək, ürək-damar, tənəffüs sistemi xəstəlikləri, qurd xəstəliklərinin müalicəsində, immunitetin gücləndirilməsi, beynin fəaliyyətinin artırılması və orqanizmin ümumi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə istifadə olunur. Həmçinin, boğaz ağrısı, zökəm, baş ağrıları, böyrək daşlarının müalicəsinə kömək edir, qanda xolesterinin miqdarını azaldır.

Qaraçörəkotu bitkisinin toxumları müxtəlif dərman preparatlarının istehsalında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu preparatların

toksiki xüsusiyyəti azdır, əlavə təsirləri müşahidə olunmur. Müasir dövrdə əkin qaraçörəkotu bitkisinin toxumları Yaxın Şərq ölkələrində, həmçinin Fransa, Almaniya, İtaliya, Böyük Britaniya, ABŞ-da dərman pereparatlarının alınmasında xammal kimi istifadə olunur. Əkin qaraçörəkotunun ekstraktından mikrokapsullar istehsal olunur ki, onlar profilaktik antioksidant kimi istifadə olunur. Tacikistanda “Ağız boşluğu üçün qaraçörəkotu spreyi” istehsal olunur. Ondan antiseptik, immunomodulyator, antioksidant və təbii antibiotik kimi istifadə olunur.

Əkin qaraçörəkotu bioloji aktiv qida əlavəsi kimi istifadə olunur. Ondan ayurvedik təbabətdə geniş istifadə olunur.

Son elmi məlumatlara əsasən *Nigella sativa* L. (Əkin qaraçörəkotu) COVID-19 infeksiyası əleyhinə istifadə oluna bilər. Bu haqda *Clinical and Experimental Pharmacology and Physiology* jurnalında nəşr olunmuş məqalədə bildirilir. Qeyd olunur ki, bitkinin tərkibində olan timoxinon koronavirusun S-zülalı ilə əlaqəyə girərək ağciyər infeksiyasının inkişafına mane olur. Eyni zamanda iltihab əleyhinə vasitə kimi allergik rinit, sinusit, ekzema və osteoartrit xəstələrinin müalicəsinə kömək edir.

Toxumları insektisid xüsusiyyətə malikdir, belə ki, tərkibindəki linolin və olein turşularının qoxusu həşəratlara mənfi təsir göstərir, ondan həşəratlara qarşı mübarizədə istifadə olunur. Məişətdə daha çox yun geyimlərin, yorğan-döşəyin güvədən qorunmasında istifadə edilir.

Bitkidən alınan efir yağlarının xoş qoxusu vardır, parfümeriya sənayesində və sabun hazırlanmasında istifadə olunur.

Dekorativ və balverən bitkilərdir. Ümumiyyətlə həşəratla tozlanan bitkilərin əksəriyyəti balverən bitkilər hesab olunur. Bu bitkilərin nektar və tozcuqları arılar üçün yem bazası hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov A.M. Azərbaycan florasının konspekti. – B.: “Elm”, 2011. 202 səh.
2. Конспект флоры Кавказа. В 3 томах / Ред. Ю.Л.Меницкий, Т.Н.Попова и др. – СПб.; М.: Товарищество

научных изданий КМК, 2008. Т.3, ч. 2. 83-87с.

3. Davis P.H., Mill R.R & Tan K. 1988. *Nigella L.*, pp. 13–15. In: Davis P.H., Mill R.R & Tan K. (eds), *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol. 10 (Suppl. I). Edinburgh University Press, Edinburgh, 231 pp.

4. Крашенинников И. М. Род 514. Чернушка — *Nigella* // Флора СССР : в 30 т. / гл. ред. В. Л. Комаров. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937. — Т. 7 / ред. тома Б. К. Шишкин. — С. 62–72.

5. Губанов И.А. и др. Дикорастущие полезные растения СССР / отв. ред. Т. А. Работнов. — М.: Мысль, 1976. — С. 125. — 360 с. — (Справочники-определители географа и путешественника).

6. Дудченко Л.Г., Козьяков А.С., Кривенко В.В. Пряно-ароматические и пряно-вкусовые растения: Справочник / Отв. ред. К. М. Сытник. — К.: Науковадумка, 1989. — 304 с. — 100 000 экз. — ISBN 5-12-000483-0.

7. Прохоров В.Н. Нигелла – ценная хозяйственно-полезная культура (обзор литературы). Овощи России. 2021; (4):111-123.<https://doi.org/10.18619/2072-9146-2021-4-111-123>

8. The role of thymoquinone, a major constituent of *Nigella sativa*, in the treatment of inflammatory and infectious diseases. *Clinical and Experimental Pharmacology and Physiology*, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1440-1681.13553>

9. A promising new treatment for COVID-19 infection. *Medical Xpress*. <https://medicalxpress.com/news/2021-08-treatment-covid-infection.html>

10. 27. Siregar M.H., Sinaga H. Characterization of microcapsule containing black cumin seed (*Nigella sativa*) extract as preventive antioxidant. *Ridwansyah. IOP Conference Series: Earth & Environmental Science*. 2020; 454(1):p1-1.

SÖNMƏZ GÜNƏŞİN HİKMƏT DƏRYASI

Mustafayeva F.F.

p.ü.f.d.

ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: türk xalqları, əsər, maddi aləm, riyaziyyat, filosof

Ключевые слова: тюркские народы, произведения, материальный мир, математика, философ

Key words: turkic peoples, works, material world, mathematics, philosopher

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi milli dövlət quruculuğu yolunda inamla irəliləyən ölkəmizdə bütün sahələrdə, o cümlədən təhsil yolunda islahatlar dönməz xarakter almışdır. Dahi öndərimiz Heydər Əliyev nitq və çıxışlarında döndə-dönə qeyd edirdi ki, milli dəyərlərimizi milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz. Qədim mədəniyyətə və dərin tarixi köklərə malik olan xalqımız öz mədəniyyət xəzinəsinin zənginliyi ilə dünya miqyasında tanınır.

Mənəviyyat xəzinəsinin ən qiymətli incilərindən biri dünya poeziyasının sönməz ulduzu, dahi insan Nizami Gəncəvinin bizə miras qoyduğu əbədi-pedaqoji irsdir. Kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, biliklərə yiyələnmənin çox böyük rol oynadığını vurğulayan dahi şair qeyd edirdi ki, aqlın çırağı elmdir, bilikdir:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Nizami Gəncəvi əsərlərində türkçülüynün tərənnümü məsələsinə geniş yer vermişdir. Nizami Gəncəvi farsca yazdığına baxmayaraq türkoğlu türk olaraq bütün poemalarında xüsusilə də “İsgəndərnamə”də türk ruhuna və əqidəsinə sadıq qalmış, türkçülüynü parlaq boyalarla tərənnüm etmişdir. Bir insan və hökmdar kimi Nizami İsgəndəri türk milli-mənəvi mentalitetinə uyğun təsvir etmiş, onun cəngavərliyini, tədbirliliyini, səxavət və alicənablığını ətrafında görüb-müşahidə etdiyi, haqqında tarixi bədii məlumatla malik olduğu

türk hökümdarlarına bənzətmişdir.

Onuda xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin türklüyü sevə-sevə tərənnüm etməsinə dair belə faktlar onun digər poemalarında kifayət qədərdir.

Nizami Gəncəvinin yaşayıb yaratdığı XII əsr Yaxın və Orta Şərqlə regionunda Türk əsri kimi xarakterizə oluna bilər.

Nizami Gəncəvi öz dövrünün bütün elmlərinə dərinləndirən ziyalanan böyük alim olmuşdur. Nizami Gəncəvi dahi şair olmaqla yanaşı həm humanitar, həm təbiət, həm də dəqiq elmlər üzrə dərin biliklərə sahib olmuşdur.

Dahi şair və böyük alim olan Nizami Gəncəvinin əsərlərində riyaziyyat elminə aid dərin və zəngin elmi mahiyyətə malik məlumatlara rast gəlmək olar. Ensiklopedik biliyə sahib olan filosof, şair riyaziyyat elminin incilərinə dərinləndirən bələd olmuşdur.

XII əsrdə şairin riyaziyyat elminə dair söylədiyi fikirlər Avropada XVI-XVIII əsrlərdə öyrənilməyə başlanmışdır. Məsələn şair Xosrov və Şirin əsərində ikiölçülü və üçölçülü koordinat sistemi haqqında məlumat vermiş və onları bir-birindən fərqləndirmişdir. Məlumdur ki, həmin koordinat sistemləri fransız riyaziyyatçısı Rene Dekart (1596-1650) tərəfindən öyrənilmişdir.

Nizami Gəncəvinin riyaziyyatda maddi aləmin yaranmasına və dərk olunmasına, maddənin ikili xassəyə malik olmasına dair söylədiyi fikirlər sonradan Dekartın söylədiyi fikirlərlə üst-üstə düşür. Məsələn, Nizami “Sirlər xəzinəsi ” əsərində yazır:

Şair yaratdığı sözdən qiymətli nə var?
Sözlə iki dünyanın xəzinəsini alarlar.
Yaxud “Leyli və Məcnun”da oxuyuruq:
Bu iki aləmə sığmayan bir kəs
Bir can köynəyinə sığışa bilməz

Burada “iki aləm” dedikdə, şair həm maddi, həm də mənəvi aləmi nəzərdə tutur...

Nizami Gəncəvinin əsərlərində onluq kəslər, sıfır məfhumu, koordinat sistemləri, riyazi tənliklərin həndəsi mənası düz xətt müstəvi, həndəsi fiqur və cisimlər, sahə həcm və haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Rəqəmlərin toplanması və çıxılması qaydasının şair belə ifadə etmişdir.

Hər cütü birlikdir əvvəl yaradan,
Bir qalar çıxanda cütlük aradan

Göründüyü kimi, şair bu bədii parçada tək rəqəmlərin toplanaraq cüt rəqəmlər əmələ gəlməsini, çıxılarkən isə cütlüyün aradan qalxmasını poetik dillə lakonik ifadə etmişdir.

N.Gəncəvinin dövründə onluq kəsrlər haqqında maraqlı fikirlərə rast gəlirik.

Məsələn, “İsgəndərnamə” poemasında şair yazır:

Şah izn verərsə, o sirlərin mən,
Deyərəm onda yox, yüzdə birindən

Dahi şair “Xosrov və Şirin” poemasında kainatın sirrini, “dünyanın gərdişini” riyazi ifadələr və işarələr vasitəsilə şərh etməyə çalışır:

Aləmlərin sirri bu sinəmdədir
Dünya gərdişini mən tək kim bilir?!...
Xətləri müxtəlif olan nöqtədən,
İlk gələn hərəkət “əlifdi”, bil, sən.
Qovuşdu o xəttə sonra başqa xətt,
Ortalıqda bir xətt törədi əlbət,
Olunca üç xətlə əhatə mərkəz,
Bəsit bir cism oldu, qoy bilsin hər kəs.
Xətt, bəsit, ən sonra cisim, budur fənn,
Sən bu üç tərəfə tutum deyirsən
Aləmi əvvəldən sonra sonuna qədər
Belə bir qaydayla insan öyrənər,
Əqlə məlum olsa da işlər bir gün,
Bir qırpımda gəzər dünyanı bütün

Nizamişünas alim S.Həsənzadə bu bədii parçanın şərhini çox aydın ifadə etmişdir. “Nizami burada “əlif”i düz xətt mənasında verməklə onun nöqtələrini həndəsi yeri olduğunu xatırladır. Koordinat başlanğıcında qovuşan xətlər əsas parabola və hiperbola

qollarıdır ki, bunların müstəvidən ayırdığı sahə olur. Üçüncü xəttin birləşməsi isə üçölçülü sistemdir ki, doğrudan da həcm əmələ gətirir. Şairin məsələyə belə dəqiq yanaşması az qalır onu da deyə ki, bir dərəcəli tənliklərin həndəsi mənası düz xətt, iki dərəcəli tənliklərin həndəsi mənası sahə, üçrəqəmli tənliklərin həndəsi mənası isə həcmdir”

“Aləmi əvvəldən sonuna qədər, belə bir qayda ilə insan öyrənir” deməklə riyaziyyat elminin kainatın sirlərinin öyrənilməsindəki rolunu çox yüksək qiymətləndirmişdir. İnsanın dərk etmə sonsuz olduğuna inam mütəfəkkir şair: “Əqlə məlum olsa bu işlər bir gün, bir qırpımda gəzər dünyanı bütün” deyir. Bu gün kosmik sürəti və digər riyazi hesablamaları yaxşı öyrənən insan, həqiqətən də, “bir göz qırpımında” bütün dünyanı dolanır.

“Xəmsə”nin haqqında bəhs etdiyimiz məsələlər baxımından tədqiqi və təhlili aydın göstərir ki, dahi şair riyaziyyatın həndəsə bölməsi haqqında dərin biliklərə sahib olmuş, bu elmin banisi qədim yunan alimi Evkilidin adını poemalarında dönə-dönə çəkmişdir. Bu məsələyə diqqət yetirən Ə.Əhmədov öz tədqiqatında yazır: “Nizami maddi aləmə həmişə məkanla əlaqədar surətdə baxdığı üçün, onun həndəsəyə olan münasibətini də labüd edir və bu münasibət onun əsərlərində biruzə verilir. O, həndəsə elminin banisi Evkilidin adını tez-tez çəkir və ona öz ehtiramını bildirir. Misal üçün Fərhadın ustalığını və fərasətini vəsf edərək deyir:

Burada ustad bir mühəndis vardır,
O bilici cavanın adı Fərhadır.
Həndəsə elmində xariqə yaradandır.
“Məcəsti” bilən, “İqlidis” açandır
Hər sənəti tərtiblə
Və həndəsə üzrə öz tərkibi ilə etməyi bacarır.

Burada “Məcəsti” – “Bətləmyusu” (Ptolomeyin) heyət elminə (astronomiya) aid olan kitabdır. İqlidis – haman Evkiliddir ki, Nizami onun hər yerdə böyük hörmətlə yad edir”

Dahi şairin təhsilə dair dərin məna kəsb edən fikir və ideyalarından istifadə yolları müxtəlifdir. Əsas məsələ bu sistemdən təlim və tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltmək üçün istifadə etməkdir.

Təlim-tərbiyə işində milli dəyərlərimizdən geniş istifadə olunduğu indiki dövrdə dahi söz ustasının “Söz xəzinəsindən” faydalanmaq olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ədəbi əlaqələr tarixindən-nizami.az
2. “Xəmsə” hikmət xəzinəsidir - <http://nizami.az>
2. Qocayev M.Q. Nizaminin insan fəlsəfəsi. Bakı “Mütərcim” 1997
3. Talıbov Y.R. Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri
4. Sarovlu A.Dahilər dahisi ensiklopedik zəka. Bakı “Tuna” 2011
5. Bayram Apoyev Nizami Gəncəvi irsində pedaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi. Bakı “Mütərcim” 2012

MÜSTƏQİLLİK AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞINDA YENİ MƏRHƏLƏ AÇDI

Nəbiyeva Ə.N.

Azərbaycan Texniki Universiteti

Açar sözlər: müstəqillik, müqavilə, qələbə, zəfər

Key words: independence, contract, victory, triumph

Azərbaycan xalqı 1990-cı və 1991-ci illərin əvvəlində məşəqqətlərlə, ədalətsizliklərlə və haqsızlıqlarla üzləşdi. Respublikaya rəhbərlik naşı adamların əlinə keçmişdi. Xalqın adından geninə-boluna danışan, onun etimadından sui-istifadə edərək hakimiyyətə yiyələnənlər verdikəri vədləri tez bir zamanda untdular. Bundan istifadə edən xarici qüvvələr Azərbaycanı parçalamağa çalışırdılar. Qarabağ probleminin həlli ilə məşğul olmağı üzərinə götürən “Minsk qrupu”nun fəaliyyəti hiss olunmurdu. 1993-cü ilin yazına doğru ölkədaxili vəziyyət daha da kəskinləşmişdi. İqtidar işə hərbi müxalifətin öhdəsindən gələ bilmirdi. Belə bir təhlükəli vəziyyətlə üzləşən AXC-Müsavat cütliyünün funksionerləri, can-

larının qorxusundan Heydər Əliyevə minnətçi düşdülər. Onu təkidlə Bakıya dəvət etdilər. Heydər Əliyev həyatı boyu səadəti və rifahı uğrunda mübarizə apardığı Azərbaycan xalqının köməyinə gəldi. Bu gəliş əhalidə gələcəyə böyük inam yaratdı. İyunun 15-də Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Onun Ali qanunvericilik orqanına sədr seçilməsi respublika həyatında mühüm bir tarixi hadisə oldu. Bu siyasi qayıdış, sözün həqiqi mənasında Azərbaycanı azərbaycanlılara, milləti özünə qaytardı.

Coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanı bir çox dövlətlər öz təsir dairəsinə salmaq istəyirdi. Üstəlik ölkə daxilində siyasi gərginlik səngimək bilmir, gündən-günə şiddətlənirdi. Ön cəbhə isə siyasi çəkişmələr ucbatından ermənilərin üzünə açıq qalmışdı. Erməni işğalçıları üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Məhz belə bir vaxtda, xalqın çətin günündə ona kömək duracaq, milləti bu bəlalardan xilas edə biləcək tarixi bir şəxsiyyətin, müdrik siyasi xadimin hakimiyyətə gəlişi labüd idi. 1993-cü ilin 15 iyunundan başlanmış bu dövr, mahiyyətcə Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə və müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması dövrüdür (2,80). 1993-cü ildən ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında dönüş yarandı. Beynəlxalq əlaqələrdə, xüsusilə Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığında yeni mərhələ açıldı. Torpaqlarımızın müdafiə olunması ilə bağlı mühüm addımlar atıldı. Milli ordu formalaşdı. Atəşkəsə nail olmaq üçün bütün siyasi və diplomatik vasitələr işə salındı və bunun nəticəsində 1994-cü ilin mayında ölkəmiz üçün həyatı əhəmiyyəti olan atəşkəsə nail olundu. Bununla Azərbaycanın gənc, sağlam qüvvələrinin mənasız yerə qırılmasının qarşısını aldı. Azərbaycanda yaranmış nisbi sabitlikdən və beynəlxalq aləmdə ölkəmizə artan inam və maraqdan istifadə edərək 1994-cü ilin 20 sentyabrında dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. 1995-ci ilin 12 noyabrında referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycanın yeni konstitusiyası qəbul olundu. Bununla demokratik dəyərlərin bərpa olunması yolunda mühüm addım atıldı. Azərbaycan qısa müddətdə Beynəlxalq Birliyin tam hüquqlu üzvlərindən birinə çevrildi. Dün-

yanın aparıcı şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələrin həyata keçirilməsi, Qərb bazarına İkin neftin nəqli ölkə iqtisadiyyatındakı böyük dəyişikliklərin əsasını qoydu. Respublikada texniki nailiyyətlər və onun tətbiqi öz bəhrəsini verdi.

Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində ən mühüm uğurlarından biri, Azərbaycanı türk dünyasından təcrid olmuş vəziyyətdən çıxarılması oldu. Hazırda Azərbaycan Respublikası qardaş dövlətlər ailəsinin bərabər hüquqlu üzvüdür. Heydər Əliyev zəkasının, onun gərgin, ardıcıl və inadlı fəaliyyətinin nəticəsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinin, həmçinin Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin region ölkələri üçün, o cümlədən türk dünyasından ötrü nə demək olduğu neçə-neçə nəsillər keçəndən sonra bilinəcəkdir. Yerdilən siyasət sayəsində Şərq-Qərb dəhlizi açıldı (1,77). Ulu öndər Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi ideyasından Azərbaycanı iqtisadi blokadadan çıxarmaqda məharətlə istifadə etdi. İpək Yolunun dirçəldilməsi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının inkişafında, onun iqtisadi cəhətdən oyanışında misilsiz rol oynadı. Xəzərlə bağlı uzaqgörən xarici siyasət strategiyası, bu dənizi sülh və əmin-amanlıq dənizinə çevirmək planları artıq reallığa çevrilib. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycanın müstəqil olması ilə bölgədə yeni bir siyasi dövr, yeni təfəkkür və iqtisadi inkişaf mərhələsi başlanmışdı. Müstəqillik Azərbaycanın XXI əsrə hüquqi, demokratik dövlət kimi adlamasına əsaslı təminat yaratmışdı. Heydər Əliyevin təbirincə desək: “Biz bütün çətinliklərdən keçdik, bütün bu maneələrin qarşısını aldıq, Azərbaycanın bütün düşmənlərinə layiqli cavablar verdik, ölkəmizin dövlət müstəqilliyini qoruduq.”

Azərbaycan Respublikası bütün bunların davamı kimi, müasir dövrdə özünün mövcud resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün, Qərb ölkələrinin təmsil olunduğu Avropa birliyi sisteminə iqtisadi, mədəni və sosial sahədə inteqrasiya olunmasına mühüm əhəmiyyət verir. Bu sistemə daxil olmaqla Azərbaycan öz iqtisadiyyatını daha səmərəli, təhlükəsiz və itkisiz idarə etmək imkanı əldə edir. Eyni zamanda qabaqcıl dünya texnologiyalarının, investisiya və xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına daxil olması prosesinə və qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olma imkanı qazanır.

Mühüm geosiyasi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dünya dövlətləri tərəfindən ardıcıl şəkildə tanınması, onun dünya birliyinə sistemli şəkildə inteqrasiyasına geniş yol açmışdı. Azərbaycan Respublikası 1992-ci il martın 2-də BMT-nin üzvlüyünə, onun ardınca ATƏT və İKT-nin üzvlüyünə qəbul olundu. Həyata keçirdiyi ardıcıl xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildə Avropa Şurasına üzv qəbul edilmiş, Avropa Birliyi, NATO və başqa təşkilatlarla sıx əlaqə yaratmağa nail olmuşdu (3,24). Ulu öndərin apardığı uğurlu xarici siyasət, 40-dan çox xarici ölkəyə etdiyi səfərlər Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi bütün dünyada tanıtdı. Respublika beynəlxalq aləmdə layiqli yerini tutdu.

Görülən işlərin nəticəsi olaraq qeyd edilməlidir ki, son illərdə xarici siyasətin uğurlu aparılmasının ayrı-ayrı göstəriciləri və respublikanın xarici aləmə inteqrasiyası sahəsində uğurlar, ölkədə aparılan uğurlu siyasətin göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, ölkəmiz indiyəcən yüzlərlə beynəlxalq hüquqi sənədə qoşulmuşdur. Bu istiqamətdə işlər ardıcıl olaraq indi də davam etdirilir. İftixar hissi ilə qeyd edə bilərik ki, bu gün Azərbaycan dünyanın 100-dən çox dövləti tərəfindən tanınır, 76-dan çox ölkə ilə diplomatik əlaqə yaratmışdır (5.263). Tarixi “İpək yolu” bərpası beynəlxalq aləmdə ölkəmizə müsbət mənada dividend gətirmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın türkdilli dövlətlər və xalqlarla münasibətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdi. Bu gün, Ulu Öndər siyasəti, onun layiqli davamçısı Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bütün sahələrdə olduğu kimi Beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi, qardaş Türkiyə ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, Türk xalqları – Anadolu türkləri, qazaxlar, Azərbaycan türkləri, özbəklər, tatarlar və sairələri birləşdirən “Türksoy” təşkilatı yaradıldı. 2007-ci ildə türkdilli xalqların Bakıda forumu keçirildi. Burada İlham Əliyev çıxış edərək göstərdi ki, Qarabağ, Kipr və sair məsələlərin həll edilməsində bütün türk xalqları və dövlətləri bir olmalıdırlar. Bundan sonra 2009-cu ilin 03 oktyabr tarixində Naxçıvanda türkdilli ölkələrin dövlət

başçıların IX zirvə görüşü yüksək səviyyədə keçirilmişdi. IX zirvə görüşündə dövlət başçıları Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında sənəd imzaladılar. Zirvə görüşünə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə prezidenti Abdullah Gül, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev, Qırğızıstan prezidenti Kurmanbek Bakiyev və Türkmənistan Nazirlər Kabineti sədrinin müavini Xıdır Səparlıyev qatılmışlar. Türkdilli ölkələrin İndiyə qədər keçirilən zirvə görüşlərinin Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin möhkəmlənməsində xüsusi rol olmuşdur. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X zirvə toplantısı 16 sentyabr 2010-cu ildə İstanbulda, “Çırağan” sarayında keçirilmişdi. İstanbul toplantısı 2009-cu ildə Naxçıvanda təməli qoyulan Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası təşkilatının qurulmasını təmin etmişdi. Əlaqələrin genişlənməsinin nəticəsi olaraq 2012-ci ilin 26 iyunda İstanbulda Türkiyə və Azərbaycan arasında “Trans Anadolu” (TANAP) boru kəmərinin inşası ilə bağlı tarixi, siyasi, iqtisadi əhəmiyyətə malik müqavilə imzalandı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev öz fəaliyyətində xarici ölkələrlə, xüsusilə qardaş Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələri prioritet sahə kimi daima diqqətdə saxlayır. Bu sahədə əldə olunmuş bütün uğurlar, Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda rolunun və nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdu. Belə ki, 2014-cü ilin 13-20 sentyabrında və 2021-ci ilin fevralında genişmiqyaslı Azərbaycan – Türkiyə hərbi təlimləri keçirildi. 2014-cü ilin 20 sentyabrda Cənub Qaz Dəhlizinin əsası qoyuldu (“Əsrin Qaz Kontraktı” adlandırıldı). 2015-ci ilin 17 martında Qars şəhərində TANAP layihəsinin təməli qoyuldu. 15 mart 2016-cı il tarixdə prezident İlham Əliyevin Ankarada Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla görüşü baş tutmuşdu. Prezidentlər iki ölkə arasındakı bir sıra məsələləri, xüsusilə TANAP qaz boru kəməri layihəsini müzakirə etmişlər (4,25).

Azərbaycan son 17 il ərzində günü-gündən inkişaf edərək böyük uğurlar qazanır. Əhalinin sosial rifahı daha da yaxşılaşmış, şəhər və rayonlarımız abadlaşmış və təhsilimiz inkişaf etmişdir. Bu illər ərzində ölkəmizin iqtisadiyyatı dəfələrlə yüksəlmiş, Avropaya inteqrasiya prosesi baş vermiş və dünya dövlətləri arasında nüfuzu artmışdır. Bütün bunlar ölkə prezidenti Cənab İlham Əliyevin

fəaliyyətinin nəticəsi olmuşdur. Uzun illərdir dövlət büdcəsindən ən çox vəsait məhz müdafiə xərclərinə ayrılmışdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın güclü ordusu formalaşmışdı. Bu gün qürurla deyə bilərik ki, Azərbaycan Ordusu dünyanın ən güclü 50 ordusu sırasında yer tutur. Bu illərdə rəhbər əzmi, xalqımızın ordumuza olan güclü dəstəyi, bir sözlə, rəhbər, xalq və ordu birliyi dəmir yumruq kimi birləşmişdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. Bakı, 1997
2. Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yollarında. Bakı, 1998.
3. Heydər Əliyev və Şərqi. II cild. Bakı, 2002.
4. Qəmbərov C. “Böyük İpək Yolu”nun inkişafında Azərbaycan - Özbəkistan əməkdaşlığı // İpək yolu, 2001, № 1
5. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. Siyasi tarix, Bakı.

ŞƏRQİ ANADOLU BÖLGƏSİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATININ SAHƏ QURULUŞUNUN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Vəliyev İ.Ə.

dosent

Şamaxı Dövlət Regional Kolleci

Açar sözlər: Türkiyə, bölgə, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, əkinçilik

Şərqi Anadolu Bölgəsi daha çox ÜDM və məşğulluqdakı payına görə ölkənin digər bölgələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edir. Kənd təsərrüfatı sahəsində işləyənlərin əksəriyyətini 50 yaşından çox olan qadınlar təşkil edir. Həmin əhalinin yazma və oxuma qabiliyyətinin olmadığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, həmin əhalinin başaqa sahələrdə işləməsi mümkündür. Şərqi Anadolu Bölgəsinin kənd təsərrüfatı sahəsində hey-

vandarlıq, balıqçılıq, əkinçilik, o cümlədən yem bitkiləri, ərzaq bitkiləri, tibbi və aromatik bitkilər, arıçılıq, toxumçuluq sahələri yer alır.

Heyvandarlıq və bitki məhsullarının istehsalı baxımından bölgəyə nəzər saldıqda görmək olar ki, Şərqi Anadolu Bölgəsində heyvandarlıq sahəsi bitkiçiliyə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir.

Şərqi Anadolu Bölgəsində təsərrüfatların çoxu ailə təsərrüfatlarıdır. Bu təsərrüfatlarda işləyənlər əmək haqqısız işləyən ailə üzvləridir. Bölgədə kənd təsərrüfatı sahəsində məşğulluq bütün bölgə məşğulluğunun 64,1%-ni təşkil edir. Bu rəqəm Türkiyədəki qiymətlərlə müqayisə edildikdə olduqca yüksək rəqəm olduğunu görmək mümkündür. Bölgədəki təsərrüfatlar ərazi baxımından böyük həcmli təsərrüfatlar deyil. Lakin statistik göstəricilərdə bu təsərrüfatlar böyük təsərrüfatlar kimi görsənir. Bunun səbəbi isə odur ki, miras yolu ilə bölünən ərazilər dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçirilmir. Eləcə də bəzi təsərrüfat sahibləri dövlət təşviqlərindən yararlanmaq məqsədilə, eləcə də qeydiyyat, sənəd xərclərindən qaçmaq məqsədilə ərazi mülkiyyət ilə əlaqədar dəyişikliklər, dövlətə bildirilmişdir.

Şərqi Anadolu Bölgəsinin coğrafi strukturunda dağlar, yaylalar, vadilər və s. geniş yer tutur. Bölgənin mütləq yüksəkliyi 805 m (Pilucu ovlağı) ilə 5137 m (Ağrı dağı) arasında dəyişir. Ölkənin ən yüksək vulkanik dağları Ağrı, Sübhan, Təndürək və s. Şərqi Anadolu Bölgəsində yerləşir. Bu dağlar arasında yerləşən yüksək yaylalarda geniş otlaq sahələri yerləşir. Dağlar və yaylalar bölgədə heyvandarlıq sahəsi üstünlük təşkil etdiyi üçün əkinçilik və nəqliyyat sahələrinin inkişafı nisbətən üstünlük təşkil edir. Bölgədə ortalama temperatur 6,7 °C ki, bu da qışda 33,3 °C-yə çatan kontinental iqlim xarakterlidir. Qış fəslinin uzun sürməsi bölgədə kənd təsərrüfatı istehsalına mənfi təsirlər göstərir. Kənd təsərrüfatı məhsulları içərisində yem bitkilərindən başqa bütün digər məhsulların rəqabət gücü olduqca zəifdir. Kənd təsərrüfatı Şərqi Anadolu Bölgəsinin əsas dolanışq mənbəyidir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının böyük hissəsinin təbii şəraitdən asılı olması səbəbi ilə tələb və təklif arasında tarazlıq nöqtəsi qeyri-sabitdir. Bölgədə kənd təsərrüfatı istehsalı və inkişafı əraziləri üzrə müxtəlif paylan-

mişdir. Rayonların iqlim şəraiti, coğrafi quruluşu, bazara yaxınlığı, məhsul çeşidi və müasirliyi kimi xüsusiyyətlərin olması bu müxtəlifliyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bölgədə adam başına düşən kənd təsərrüfatı məhsulunun dəyəri ölkə ortalamasından aşağıdır. Bunun əsas səbəbləri əhalinin əksər hissəsinin kənd təsərrüfatında işləməsinə baxmayaraq əlavə dəyəri yüksək olmaması, səmərəliliyin aşağı olması və kənd təsərrüfatında gizli işsizliyin mövcud olmasıdır.

Zəngin flora və faunaya sahib olan Şərqi Anadolu Bölgəsində ardıc, Qafqaz gülü, leylək qaçası, sələb, kağız otu, quşburnu, cır armud, yabanı yonca, süpürgə, tülküquyruğu, yabanı arpa, çovdar, buğda və s. yüzlərlə bitki yetişir. Bu bitkilərlə birlikdə bölgədə dağ keçisi, tülkü, canavar, kəklik, vaşaq qaban, su samuru, ilan, qartal, alabalıq, saran və s. heyvan növü, eləcə də 130 quş növü yaşayır. Mövcud olan heyvan və bitki örtüyü kəndlərdə istehsalın şaxələndirilməsi üçün alternativ sahələr meydana gətirir.

İqlim və coğrafi şəraitin yaratdığı imkanlara görə heyvandarlıq sahəsi bütövlükdə ölkə və ya digər bölgələrlə müqayisə etdikdə Şərqi Anadolu Bölgəsinin üstünlüklərə malik olduğunu görmək mümkündür.

Əkinçilik və heyvandarlığın bölgədə əhəmiyyətli potensiala sahib olduğu aşkardır. Lakin kənd təsərrüfatında məşğulluq imkanları məhdud olduğuna görə bu potensial bölgənin inkişafı üçün çarə deyildir.

Şərqi Anadolu Bölgəsinin iqtisadiyyatına nəzər yetirildikdə heyvandarlığın əsas gəlir mənbəyi olduğunu görmək mümkündür. Buna görə də əhalinin böyük bir hissəsi heyvandarlıqla məşğul olur. Bu səbəblə bölgədə heyvandarlığın araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bölgədə 90-cı illərdən bu günə qədər iribuyuzlu heyvanların, o cümlədən cins heyvanların sayında əhəmiyyətli artım olduğu nəzərə çarpır. Ölkədəki bütün iribuyuzlu heyvanların təxminən 9%-i Şərqi Anadolu Bölgəsindədir. Xırda buyuzlu heyvandarlığa görə bölgə Türkiyədə olan toplam qoyun və keçilərin 28,13%-nə sahibdir. Bu da ev təsərrüfatının süd, pendir, yun ehtiyatlarını qarşılamaq məqsədilə yetişdirilir. Lakin son illərdə bölgədə xırda buyuzlu mal-qaranın sayında əhəmiyyətli

dərəcədə azalma baş vermişdir. Bölgə kənd təsərrüfatı idarəsinin verdiyi məlumata görə xırda buynuzlu mal-qaralara dövlət təşviqlərinin azlığı və bazarda xırda buynuzlu mal-qaraya olan tələbin azalması bölgədə xırda buynuzlu mal-qaranın azalmasına səbəb olmuşdur.

Şərqi Anadolu Bölgəsində mövcud olan heyvandarlıq potensialının çoxluğuna baxmayaraq ət və süd istehsal edən müəssisələrin sayı bütün heyvandarlıq potensialı nəzərə alındığından olduqca az olduğunu görmək mümkündür. Süd istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı ət istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayına nisbətə daha çoxdur. Ət və süd istehsalının sənayeləşmə səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Kənd təsərrüfatı idarəsindən alınan məlumata görə bölgədə qeyri-qanuni kəsim və süd istehsalı məntəqələri də çoxdur. Belə bir vəziyyətdə bölgənin mövcud istehsal potensialını müəyyənləşdirmək çətinləşir.

Şərqi Anadolu Bölgəsində Bütövlükdə Türkiyədə olduğu kimi təsərrüfatlar kiçik ailə təsərrüfatları şəklində fəaliyyət göstərir ki, onların sayı 470.943-dür. Şəxsi tələbatı ödəmək funksiyasını yerinə yetirən bu təsərrüfatlar, adətən, 1-5 ədəd qaramaldan ibarət olan təsərrüfatlardır. Heyvandarlığın inkişaf etdiyi ölkələrdə rast gəlinən bazar üçün istehsal olunan keyfiyyətli məhsul istehsal edən ixtisaslaşmış heyvandarlıq formaları bölgədə yox səviyyəsindədir.

Ədəbiyyat

1. STILWELL J. B. Bölgesel əktisat Politikası. Akbank Kültür Yayınları, İstanbul 1980 s.11

2. R.M.Russet, "International regions and the international systems: a study of political ecology", Chicago 1967, Rand McNally and company, s. 1

3. Atatürk kültür, Dil və tarix yüksek kurumu " Türk dil kurumu Türkçe sözlük" İstanbul 1992, s. 220

4. Y Tuncer, "Bölgeler arası bənzəşmə ve Türkiye : 1963-1973" , ODTÜ İdari bilimler fakültesi, Ankara 1978, s. 8

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA COĞRAFI, SİYASİ VƏ İQTİSADİ ƏMƏKDAŞLIQ

Həmidova Z.M.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: türk, siyasi, əməkdaşlıq, qlobal, birlik

Ключевые слова: турецкий, политический, сотрудничество, глобальный, единство

Key words: Turkish, political, cooperation, global, unity

Türkçülük ideyaları ilk dəfə Azərbaycan, Krım və Rusiya türkləri arasında yayılmağa başlayır. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, İsmayıl Qasıralı, Yusif Akçura kimi liderlər vasitəsi ilə bu ideyalar Osmanlı imperiyasına da nüfuz etmişdir. Adları çəkilən bu dörd mütəfəkkir bir neçə əsr ərzində unudulmağa doğru gedən türkçülük, türk birliyi ideyasını, türk soy düşüncəsini, türk həmrəyliyi ideyasını bərpa etdilər. Sonralar müxtəlif səviyyələrdə şairlərin, filosofların, siyasi xadimlərin, mütəfəkkirlərin, dövlət başçılarının fikir və arzularında öz dəstəyini tapan bu ideyalar genişləndi və dünyəvi xarakter daşımağa başladı.

XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəlləri bu ideyaların həyata keçirilməsi üçün münbit siyasi və iqtisadi zəmin yarandı. Türk xalqlarının tarixi arzusunun həyata keçməsi, tarixi təcrübənin öyrənilməsi və müasir proseslərin təhlili nəticəsində, bir sıra ümumiləşmələr etməyə bizə imkan verdi. Ötən əsrin sonlarında baş verən geosiyasi dəyişikliklər nəticəsində dünyanın siyasi xəritəsində yeni müstəqil Türk dövlətlərinin yaranması və qloballaşan dünyanın çağırışları ilə üzlənməsi türkdilli xalqların daha çox birlikdə hərəkət etməsi zərurətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, türkdilli dövlətlərin başçılarının zirvə görüşləri ortaq mənəvi irsin qorunması və təbliği baxımından mühüm rol oynamışdır. Türk dövlətləri arasında olan əməkdaşlıq yeni təşkilati mərhələyə daxil olmuşdur. Beləliklə, Türk dövlətlərinin başçıları siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə əlaqələrin güclənməsinə xidmət edən sistemli fəaliyyətin əsasını qoymaqla

əbədi qardaşlıq bağlarının möhkəmlənməsinə zəmin yaratmış oldular.

Bu istiqamətdə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən irəli sürülən və türkdilli dövlətləri arasındakı coğrafi, siyasi və iqtisadi sahələrdə əlaqələrin inkişafına yönəldilmiş layihələrin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd edə bilərik.

Ümumiyyətlə, türk dövlətləri arasında əlaqələr hər keçən gün artmaqda və inkişaf etməkdədir. Türkdilli xalqları ortaq mədəniyyət, adət-ənənələr, milli-mənəvi və dini dəyərlər, tarixi köklər, etnik əlaqələr birləşdirir və bu amillər qarşılıqlı səmərəli fəaliyyət üçün əsas təməldir. Bu əlaqələrin əhatə dairəsi çoxşaxəlidir. Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı olan TÜRKSÖY Türk dünyasının milli-mənəvi irsinin qorunması, inkişafı və təbliği istiqamətində mühüm vəzifəni həyata keçirir. Məlumdur ki, türkdilli dövlətlər coğrafi-strateji baxımından dünyanın əhəmiyyətli bölgəsində yerləşir. TÜRKSÖY-un ardından Türk Şurası və TÜRKPANın yaradılması regionda türkdilli ölkələrin hərtərəfli qarşılıqlı fəaliyyəti üçün önəmli təkan verir, regional təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı mübarizə aparır və ticarət və investisiya imkanlarının möhkəmlənməsinə köməklik edir.

Məlum olduğu kimi, Türk Şurası türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 3 oktyabr 2009-cu il tarixində Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Naxçıvanda keçirilən Zirvə görüşündə cənab Prezident İlham Əliyevin ev sahibliyində imzalanmış Naxçıvan Sazişinə əsasən yaradılmışdır. Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə təşkilatın təsisçi üzvləridir. Azərbaycanın türk dövlətlər arasında nə qədər inamlı və əvəzsiz körpü rolu oynadığının bariz nümunələrindən biri kimi göstərilə bilər. Ortaq tarix, ortaq dil, ortaq kimlik və ortaq mədəniyyət kimi dörd əsas sütun üzərində qurulmuş olan Türk Şurası özünü bu ümumiliklərlə məhdudlaşdırmır. Daha doğrusu, təşkilat üzv dövlətlər arasında iqtisadiyyat, elm, təhsil, nəqliyyat, gömrük, turizm və digər müxtəlif sahələr kimi mövcud ikitərəfli əməkdaşlıq sahələrini genişləndirərək regiona fayda verməsi üçün çoxtərəfli əməkdaşlığa çevrilmək niyyəti daşıyır. Təşkilat, eyni zamanda, tarixi İpək Yolunun bərpası, regional Türk Diasporu mərkəzlərinin qurulması kimi əhəmiyyətli mövzularda önəmli qərarlar qəbul etmişdir.

Eyni zamanda, Türk Akademiyası və Türk Mədəniyyət və

Miras Fondu kimi təşkilatlar da ölkələrimiz arasında elm, təhsil və mədəni-humanitar əlqələrin inkişafına böyük töhfələr verir. Bu təşkilatlar vasitəsilə türkdilli ölkələr həm öz milli-mənəvi kimliyini qoruyur, həm də coğrafi, siyasi-iqtisadi cəhətdən daha böyük bir güc kimi təmsil olunurlar. Buna görə bu birliyin güclənməsi zamanın tələbinə çevrilmişdir.

Türk dövlətlərin regionda sabitliyin və sülhün qorunub saxlanılması, ölkələrimizin ərazi bütövlüyünün beynəlxalq münasibətlər sistemi səviyyəsində tanınması və qəbul olunması, BMT-nin qəbul etmiş olduğu qətnamələrdən irəli gələn məsələlərin Türk dövlətləri arasında da yekdilliklə qarşılıqlı hörmətə dayanaraq qəbul olunması kimi məsələləri də vurğulaya bilərik. Burada Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı məsələni qeyd etmək lazımdır ki, münaqişənin Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin pozulmazlığı prinsipləri əsasında ən tez zamanda həllinin vacibliyi bütün Zirvə toplantılarının qəbul etmiş olduğu qətnamələrində xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Bunu Azərbaycanın uğuru olmaqla bərabər, eyni zamanda, türkdilli dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın haqq səsinin qəbul olunması və dəstəklənməsinə verdikləri bir töhfə və həmrəylik kimi qəbul edə bilərik.

Türkdilli dövlətlər regionda öz aralarında əməkdaşlıq etməklə bərabər, başqa ölkələrlə də dostluq və qarşılıqlı anlaşma şəraitində münasibətlərini inkişaf etdirirlər.

Siyasi əlaqələrlə yanaşı, türkdilli dövlətləri bir-birinə bağlayan iqtisadi əlaqələr də mövcuddur. Təqdirəlayiq haldır ki, türkdilli ölkələr arasında iqtisadi münasibətlər hər il inkişaf edir, ticarət əlaqələri genişlənir. Təkcə 2017-ci ildə Azərbaycanın Türk Şurası ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi 11,4%, 2018-ci ilin 8 ayı üzrə isə 16% artıb. Investisiya sahəsində qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlıq həyata keçirilir. Azərbaycan Türk Şurası ölkələrinə 14 mlrd. ABŞ dollarından çox, Türk Şurası ölkələri isə Azərbaycan iqtisadiyyatına 12 mlrd. dollardan artıq sərmayə yatırıb. Bu iqtisadi əlaqələri daha da genişləndirmək üçün Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti, eləcə də digər türkdilli ölkələrin də qoşula biləcəyi TANAP qaz kəməri kimi daha geniş imkanlar var. Bundan başqa, birlik ölkələri arasında investisiya

yatırımı və onlayn ticarətin genişlənməsi də önəmli imkanlardan hesab olunur.

Ölkələrimizin ümumi iqtisadi gücü ildən-ilə artır. Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkiyə həmçinin kosmik proqramlara malikdirlər. Bununla yanaşı, türkdilli dövlətlər iqtisadiyyatlarına yeni texnologiya və ixtiralar təqdim etməklə yerli sənaye sahələrini inkişaf etdirirlər. Karbohidrogen boru kəmərləri, avtomobil və dəmir yolu şəbəkələri inşa olunur və ya əsaslı təmir edilir.

Dövlətimizin iqtisadi qüdrətinin artması regionda həyata keçirilən transmilli layihələrin uğuruna təminatı artırır. Hazırda ölkələrimizin yerləşdiyi regionlarda həyata keçirilən nəhəng iqtisadi layihələr Avropa ilə Asiyayı, Şimalla Cənubu bir-birinə sıx bağlayır. Xəzər neftini və qazını dünya bazarlarına çıxaran Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft və qaz kəmərləri artıq istismara verilmişdir. Orta Asiyanın karbohidrogen ehtiyatları Xəzər dənizi və Azərbaycan vasitəsi ilə dünya bazarlarına nəql edilir.

Eləcə də Aktau və Bakı dəniz limanları arasında gəmi daşınmaları inkişaf etməkdədir. 2013-cü ildə Bakı, Aktau və Samsun beynəlxalq dəniz limanları arasında imzalanmış Türk qardaş limanları haqqında Anlaşma Memorandumu türkdilli ölkələr arasında nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf planları ilə milli nəqliyyat planlarını birləşdirən daha səmərəli regional nəqliyyat sisteminin yaradılması üçün nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Bütün bu layihələr qədim İpək Yolunun bərpası və türk əməkdaşlığı çərçivəsində ticarət və sərmayə əməkdaşlığının gələcək inkişafı məqsədi ilə həyata keçirilir.

Həmçinin ölkələrimizdə irimiqyaslı infrastruktur layihələri də reallaşdırılır. Ən çətin infrastruktur layihələrindən biri Marmara Dəmiryol Tuneli və Şəhəratrafi Kütləvi Dəmiryolu nəqliyyat sistemidir. 2013-cü ilin oktyabrında Türkiyənin Baş naziri vəzifəsində olan cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğan iki qitə arasında dünyada ilk sualtı dəmir yolunun açılmasını həyata keçirdi. İstanbul boğazının hər iki tərəfindəki dəmiryol parçaları bir-birinə boğazın altından keçən tunel vasitəsilə bağlanır. Layihə hal-hazırda dünyada ən böyük infrastruktur layihələrindən biridir.

Yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması ilə Türk dünyası,

eyni zamanda, nəqliyyat şəbəkəsi vasitəsilə də birləşəcəkdir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda görülmüş nəhəng işlər xüsusilə vurğulanmalıdır. İlk növbədə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun əhəmiyyətini vurğulamaq istərdim. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu tarixi, qlobal layihədir və Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı yoldur. Bu yol vasitəsilə birinci mərhələdə 5 milyon ton, ondan sonrakı mərhələdə 17 milyon ton, ondan sonra isə daha böyük həcmdə yüklərin daşınması nəzərdə tutulmuşdur. Bu layihənin həyata keçməsindən sonra Ələt limanının imkanları 25 milyon ton yükə və 1 milyon konteynerə bərabər olmuşdur ki, bu imkanları ilə Ələt regionunda ən böyük qeyri-neft yüklərin daşınması limanıdır. Limanın da əhəmiyyəti çox önəmlidir, Qazaxıstan və Özbəkistanın da bu layihəyə qoşulması onun önəmini artırır.

Qazaxıstan da hazırda bir sıra böyükmiqyaslı layihələr həyata keçirməkdədir. Buna Qərbi Çin – Qərbi Avropa avtomagistralının Qazaxıstan hissəsini misal göstərmək olar. Qazaxıstan artıq Qorqas-Jetiqen və Qərbi Qazaxıstan-Türkmənistan sərhədi dəmir yol xətlərini istismara verib və Mərkəzi Qazaxıstanla Qərbi Qazaxıstanı birləşdirən böyük dəmir yolu xətti salmaqdadır.

Qırğızıstan Respublikası da nəqliyyat infrastruktur layihələrinin icrasına başlamışdır; bunlardan biri Mərkəzi Asiya və Çini birləşdirən Bişkek-Narın-Toruqart yolunun bərpasına yönəlmişdir. Oş şəhərindən başlayan, cənub-qərbə qədər davam edən və Tacikistanla sərhəddə yerləşən İsfana şəhərində sona çatan Oş-Batken-İsfana yolunun bərpası əhəmiyyətli dərəcədə Cənubi Asiya ticarət bazarlarına çıxışı təmin edəcəkdir. Oş-Calal Abad-Kok-Yanqak və Balıqçı-Bişkek-Luqovoye (Qazaxıstan) marşrutları isə müvafiq olaraq, Özbəkistan və Qazaxıstan vasitəsilə Rusiya ilə birləşir. Onların Avrasiya dəmir yolu dəhlizinə bağlı Avropa, Mərkəzi Asiya və Çinlə birləşməsi gözlənilir.

Çin-Qırğızıstan-Özbəkistan dəmir yolunun inşasına gəlincə, bu layihənin məqsədi Avrasiya transkontinental dəmir yolunun Qırğızıstan ərazisindən keçən və İran körfəzi və Aralıq dənizini birləşdirən Cənub Dəhlizini inkişaf etdirməkdir. Bu layihənin həyata keçməsi ilə Şərqi Asiyadan Yaxın Şərqə və Cənubi Avropaya gedən yolun uzunluğu 900 km-ə qədər, çatma vaxtı isə 7-8 günə qədər azalacaq.

Hal-hazırda türkdilli ölkələrdə digər enerji-nəqliyyat layihə-

lərinin həyata keçirilməsinə hazırlıq görülür. Regional əməkdaşlığın gözəl nümunələri olan bu layihələr türk dünyasının xalqlarına tərəqqi və inkişaf gətirir.

Türk dünyasının global siyasi və iqtisadi proseslərdə rolunun güclənməsinə mühüm töhfələr verəcəkdir. Bu isə regional və beynəlxalq sabitlik, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq kontekstində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Türkünstan qəzeti. - 2019.- 12-18 fevral. - № 5. - S. 9.
2. P.F.Kazımı. Türkdilli dövlətlərin kitab və kitabxana fəaliyyəti sahəsində inteqrasiya problemləri. 2014. № 3/15
3. Çakmakoglu M.Mustafa (2011). İbn Arabidə marifetin ifadəsi. İstanbul. İnsan yayımları

HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜASİR AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Süleymanov S.E.

dosent

Süleymanova L.N.

ADPU Ağcabədi filialı

Açar sözlər: *Ulu Öndər, sosial-iqtisadi inkişaf, Azərbaycanın müstəqilliyi, strateji inkişaf, islahat, təhsil*

Anahtar Kelimələr: *Ulu Önder, sosyo-ekonomik gelişme, Azərbaycan'ın bağımsızlığı, stratejik gelişme, reform, eğitim*

Key words: *Great leader, socio-economic development, independence of azerbaijan, strategic development, reform, education*

Ulu Öndər Heydər Əliyevin ömür yolu vətənə və millətə təmənnasız xidmətin parlaq nümunəsidir. Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin 30 ildən artıq bir dövrü bilavasitə xalqın bu böyük oğlunun adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev misilsiz idarəetmə istedadına malik olan bir şəxsiyyət idi. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə

quruculuğun, sosial-iqtisadi inkişafın, ictimai-siyasi sabitliyin, dövlətçiliyin təminatçısı olmuş, müstəqilliyin bərpasının ən ağır vaxtlarında Azərbaycanın mənafeyi naminə xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirmişdir.

Ümummilli Liderin öz xalqı qarşısında xidmətlərinin ən mühümlərindən biri ondan ibarət idi ki, o, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanı yaranmış xaos vəziyyətindən qurtardı və baş verə biləcək vətəndaş müharibəsinin qarşısını aldı, ölkədə bütün sahələrdə sabitlik, quruculuq eyni zamanda inkişaf mühiti yaratdı.

Ulu Öndər Azərbaycanın müstəqilliyinin daimi, dönməz və əbədi olduğunu yüksək tribunalardan qətiyyət və inamla elan etdi. O, həyatının son gününədək bütün gücünü Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasına sərf etdi. Bir sözlə, öz xalqının, vətəninin vurğunu olan Heydər Əliyev Azərbaycanın həqiqi lideri və xilaskarı kimi öz missiyasını şərəflə yerinə yetirmişdir.

Ölkəmizin müasir inkişaf modelini, onun siyasi və iqtisadi perspektivlərini məhz bu dahi şəxsiyyət müəyyən etmişdir. 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyev özünün böyük təşkilatçılıq məharətindən və şəxsi nüfuzundan xalqın mənafeyi naminə müdrikcəsinə istifadə edərək qısa müddətdə keçmiş ittifaq rəhbərliyinin diqqətini Azərbaycana yönəltdi. Mərkəzi ittifaq büdcəsindən respublikamıza xeyli vəsait ayrılmasına səbəb oldu. 1970-ci ildən başlayaraq qısa müddət ərzində Azərbaycanın sənayesi və kənd təsərrüfatı orta ittifaq göstəricilərini qabaqladı və sürətlə inkişaf etməyə başladı.

1993-cü ildə xalqın istəyi və təkidi ilə Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldi və Azərbaycanın yeni dövrü üçün də özünün zəngin bilik və təcrübəsi əsasında strateji inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirdi və Azərbaycanda bütün sahələrdə islahatların həyata keçirilməsinə başlandı. Azərbaycanın təbii sərvətlərinə, iqtisadi potensialına dünyanın bir çox inkişaf etmiş dövlətləri maraq göstərdi. Heydər Əliyev həmin dövlətləri, nüfuzlu beynəlxalq maliyyə və iqtisadi şirkətləri Azərbaycana dəvət etdi və iş birliyi yaratmaq üçün təkliflər irəli sürdü.

1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın aparıcı ölkələri iri neft şirkətləri ilə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz ixrac boru kəmərləri layihə-

ləri reallaşdı və bu da, əlbəttə ki, ölkəmizin dünya bazarına çıxmasında, Avropanın enerji təhlükəsizliyində etibarlı vətəndaş olmasında həlledici rol oynadı. Bütün bunlar Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə səbəb oldu. Heydər Əliyev siyasi uzaq görənliyinin nəticəsidir ki, Azərbaycan dünyanın aparıcı dövlətlərinin iqtisadi maraq meydanına çevrildi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda güclü iqtisadiyyatın yaradılması ilə bərabər, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab olunan təhsilin inkişafına da böyük diqqət və qayğı göstərirdi. O deyirdi: “Təhsil hər bir dövlətin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir xassəsidir.”

Cəmiyyət təhsilsiz inkişaf edə bilməz. Ölkəmizdə təhsil sahəsində islahatların başlanması, öz həllini gözləyən problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş bir sıra dövlət proqramlarının qəbulu bir-mənalı şəkildə Ümummili Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində mümkün olmuşdur.

Heydər Əliyev uzaqgörən siyasətçi və dövlət xadimi idi. O, hələ SSRİ dövründə, 1969-cu ildən hakimiyətə gəldiyi ilk dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ciddi ehtiyac duyulan ixtisaslar üzrə ali təhsilli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmiş və hər il yüzlərlə gəncin başqa respublikaların ali məktəblərinə oxumağa göndərilməsini təmin etmişdir.

Heydər Əliyevin əzəmətli şəxsiyyəti, onun Azərbaycana, doğma xalqına həsr edilmiş şərəfli ömür yolu və zəngin fəaliyyəti bu günün və gələcəyin gəncləri üçün parlaq nümunə, ibrətamiz vətənpərvərlik tərbiyəsi məktəbidir.

Yəqin çoxunun yadındadır ki, 2000-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişaf etdirilməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında Respublika Prezidenti fərman imzalamışdı. Həmin fərmanın müddəalarından biri Azərbaycan Kooperasiya İnstitutunun, Əmtəəşünaslıq İnstitutunun və Bakı Kooperativ Texnikumunun Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin tərkibinə verilməsi idi.

“Azərıtifaq” İdarə Heyətinin sədri Eldar Quliyevin əvəzsiz səyi nəticəsində Azərbaycan Kooperasiya İnstitutu və Bakı Kooperativ Texnikumunun pedaqoji ictimaiyyətinin və əməkdaşlarının çox saylı müraciətlərini və mülkiyyət hüquq münasibətlərini əsas tutaraq ölkə

Prezidenti Ümummilli Lider Heydər Əliyev özünün 30 avqust 2000-ci il tarixli fərmanı ilə 2000-ci il iyun tarixli fərmanına düzəliş imzaladı.

Heydər Əliyevin imzaladığı fərmanlara sonradan bu cür düzəliş etməsi onun fəaliyyəti dövründə, bəlkə də, birinci dəfə idi. Bununla Ulu Öndər özünün dahi şəxsiyyət, demokratik lider, qayğıkeş rəhbər olduğunu bir daha subut etdi. Belə ki, həmin fərmanın 7-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla profili genişləndirilən Azərbaycan Kooperasiya İnstitutunun bazasında Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı Kooperativ Texnikumunun bazasında isə Bakı Biznes və Kooperasiya Kolleci yaradıldı. Sonrakı müddət ərzində “Azərıtifaq”ın İdarə Heyəti tərəfindən Azərbaycan Kooperasiya Universitetində və Bakı Biznes və Kooperasiya Kollecinə maddi-texniki baza möhkəmləndirildi, ixtisasların siyahısı daha da genişləndirildi, pedaqoji işçilərin elmi potensialının yüksəldilməsi sahəsində əsaslı işlər görüldü.

Müəllimlərin sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasında da Heydər Əliyevin müstəsna rolu olmuşdur. Hazırda təhsil sahəsində siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. İldən-ilə təhsilin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, inkişafına ayrılan dövlət vəsaitinin artırılması bunun əyani sübutudur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə çıxışında qeyd etmişdir ki, xüsusilə indiki şəraitdə hər şey təhsilin səviyyəsi ilə ölçülür. Dövlət başçısı demişdir: “Biz iqtisadi potensialımızı intellekt kapitalına çevirməliyik, qara qızıldan, maddi dəyərlərdən əldə edilən kapitalı ölkədə insan kapitalının inkişafına yönəltməliyik. Bütün gücümüzü, imkanlarımızı tələbə gənclərin təhsil almalarına səfərbər etməliyik”.

Azərbaycanın tarixi keçmişi, müasir dövrü və gələcəyi ilə yaşamağı, yaratmağı bizə öyrədən, vəsiyyət edən xalqımızın ən böyük vətənpərvər oğlu Heydər Əliyev mənən bizimlədir və onun həmişə-yaşar ideyaları əbədi olaraq xalqımızladır, hər birimizin əqidə və əməlinin istiqamətvericisidir.

Memarı və qurucusu Heydər Əliyev olan müstəqil Azərbaycan Respublikası bizim hamımız üçün canını fəda etməli olduğumuz vətəndir, uğrunda yorulmadan çalışmalı, işləməli, daim inkişaf etdirilməli olduğumuz bir məmləkətdir, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü bütün varlığımız ilə qorumalı olduğumuz bir dövlətdir, atalarımızın və övladlarımızın yurduudur. Bu gün Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi varisi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə günbəgün çiçəklənən vətənimizin hər bir guşəsində Ulu Öndərin izi görünür, əməlləri yaşayır, bundan sonra da yaşayacaq, xalqımızı xoşbəxt gələcəyə aparacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev müstəqilliyimiz əbədidir. 45 kitab (may 2003), Bakı, 2013.
2. Heydər Əliyev mədəniyyət, mədəni dəyərlər, mədəni tərbiyə. “Müəllim” nəşriyyatı, Bakı, 2008.
3. Naxçıvanlı A.H. Müdriklik zirvəsi. Yazıçı nəşriyyatı, Bakı, 2011.
4. Cəfərov S.M. Xalqa bağışlanan ömür, Bakı, 2004.

TÜRKDİLLİ XALQLARIN ELMİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ: TARİXİ ƏNƏNƏ VƏ PERSPEKTİVLƏR

Qasımova Y.Q.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: sivilizasiya, türk, dövlət, ənənə, abidə

Ключевые слова: цивилизация, тюрк, государство, традиция, памятник

Key words: civilization, Turk, state, tradition, monument

Türk sivilizasiyası – Avrasiyada yaranan ən qədim sivilizasiyalardan biri olub eramızdan əvvəl Avrasiyanın geniş çöllərində formalaşmışdır. Onlar köçəri, yarımköçəri və qismən də oturaq həyat tərzini sürmüşlər. Bütövlükdə XIX əsrdən miras qalmış konsepsiyaya

görə yalnız oturaq xalqlar mütərəqqi sivilizasiya yaratmışlar. Türklər kimi köçəri xalqların yaşadıkları ərazilərdə durğunluq hökm sürmüşdür. Bu konsepsiyanın ən pis tərəfi onun mübahisəsiz elmi nəticə kimi təqdim olunması idi. XX əsrdə bu konsepsiya öz aktuallığını itirdi.

Hazırda türk xalqları əlverişli-coğrafi mövqeyə malik olan Ön Asiya, Mərkəzi Asiya, Qafqaz regionları, Kiçik Asiya yarımadası, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsi, Talas vadisi, Ordos vilayəti, Orxon-Yenisey ətrafi ərazilər, Urmiya gölü hövzəsi, Qara dəniz sahili ərazilərində məskunlaşmışlar. Türklərin "Böyük çöl"də məskunlaşması onların həyat tərzinə güclü təsir etmişdir. Müvəqqəti köçlər zamanı onlar rahat açılıb-yığılan alaçıq (çadır) və yurtalardan istifadə edir, əsasən, heyvandarlıqla məşğul olmuşlar.

Türklərin yerdəyişməsi tarixi mənbələrdə "Xalqların böyük köçü" adlanır. Bu nəhəng miqrasiya eramızın II əsrindən başlayaraq 300 ildən çox davam etmişdir. V-VI əsrlərdə türklər Altay dağlarından Avropaya qədər yayılaraq Şərq, Qərb, Slavyanpravoslav sivilizasiyalarının qovuşduğu ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Türklər məskunlaşdığı ərazilərə əvvəlki yurdlarının izlərini aparırdılar. Rusiyada və Mərkəzi Asiyada təkrarlanan coğrafi adlar bunu sübut edir.

Türk sivilizasiyası Avropa və Asiya xalqlarına yaxınlaşmış, özündə onların bəzi xüsusiyyətlərini birləşdirmişdir. Bu proses müasir türk xalqlarının zahiri görünüşündə, din, dil, mədəniyyət və iqtisadiyyatında da öz əksini tapır.

Türklər qədim mədəniyyət çalarlarını özündə yaşatmaqla bərabər, bəşəriyyətə dövrünün ən mükəmməl ixtiralarını, mərdliyi, döyüş sənətini, cəngavərliyi bəxş etmişlər. 22-26 sentyabr 2015-ci il tarixlərdə "Üçüncü Muzey Forumu"nda iştirak etmək üçün Monqolustanın paytaxtı Ulan-Bator şəhərində olduğum zaman türkmonqol tarixinə dair yeni materiallar əldə etdim.

Məlum olduğu kimi, Böyük Monqol imperiyası yaranmazdan əvvəl burada Hun türklərinə, Göytürklərə və müxtəlif türk boylarına məxsus dövlət birləşmələri olub. Göytürklərin bilicisi – vəzir Tonyukuqun yazılı daşları Bilgə və Gültəgin xaqanın abidələrindən təxminən 360 km aralıda – Ulan-Batordan 47 km şimalda, əsas yoldan isə əlavə 11 km çöllərə doğru uzanan düzənlikdə yerləşir. Son 11 km yol Türkiyə Respublikasının vəsaiti hesabına çəkilib. Burada Ton-

yukuqa aid iki yazılı daş abidə dəmir barmaqlıqlar arasında qorunur. Bu daşlardan birinin üzərində Göytürk hərfləri, Orxon əlifbası ilə türk dilində yazılmış 35, digərinin üzərində isə 27 sətir yazı vardır (əlifba 38 hərfdən ibarətdir). Bu yazılar xaqanların türk millətinə hesabat verməsi, doğru yol göstərməsi, ibrətamiz məsləhətləri və s. olmaqla yanaşı, türk millətini birliyə, dövləti düşmənlərdən qorumağa səsləyən bir çağırışdır.

Bu kitabələr haqda ilk dəfə XIII əsrdə yaşamış Əlaəddin Ata Məlik Cüveyni “Tarih-i Cihan-güşə” əsərində məlumat verib. Bu kitabələr 1889-cu ildə Yadrintsev tərəfindən oxunub. 1891-ci ildə türkoq alim Radlov bu yazılar üzərində araşdırma apararaq, 1893-cü ildə onları oxumağa nail olmuşdur.

Monqollara gəldikdə isə, XX əsrin 70-ci illərində bir milyon, bu gün cəmi 3 milyon olan (məlumata görə mal-qaralarının sayı təxminən 93 milyondur) bu xalq XIII əsrin civarlarında nə qədər idi ki, o qədər geniş əraziyə səpələnmişdilər? Onlar necə olub ki, yüz illərlə böyük dövlətləri öz caynağında saxlaya bilib? Bəs, orada yaşayan türklər birdən-birə yoxamı çıxıb?

Çingizxan adına Beynəlxalq Akademiyanın (Monqolustan) akademiki Anatoliy Olovinçov “Türklər, yoxsa monqollar?: Çingizxan dövrü” adlı kitabında Çingizxan imperiyasının dövlət dilinin türk dili olmasına dair 11 əsaslı dəlil gətirir. O, buraya Göyük xanın dövlət möhürünü (Vatikandan tapılmış məktub), Xubilay xanın və xələflərinin məktublarını, həmçinin Çin kağız pulu “Yuan” üzərində uyğur şriffləri ilə türk dilində yazılmış Xubilay xanın möhürünün olmasını və b. misal gətirir. Həmçinin, tədqiqatçı qeyd edir ki, “monqol” adlı millət mövcud olmayıb. “Monqolustan” termini siyasi anlam daşıyır. XIII əsrdə avroasiya çölləri türklərin geniş yaşadığı ərazi olub. Onlar tatar, kereit, cəlair, nayman və s. kimi tayfalara ayrılıblar. Salmələrin birində yazılır ki, bir dəfə Çingiz xanın qəbuluna Çin elçisi Menhun gəlir. Çingiz xan yürüşdə olduğundan, elçini onun canişini Muhali qarşılayır. Çin elçisi ondan soruşur: “Sən kimsən?” Muhali cavab verir: “Mən tatar adamıyam”. Deməli, o dövrdə tatarlar fəxri səviyyədə dayanırdılar. Çingiz xanı müxtəlif milli mənsubiyyəti olan insanlar əhatə edib. Belə ki, o, yeni dövlət qurmaq istəyir, o zaman bütün tayfaları bir millət adı altında birləşdirmək qərarına gəlir. Bəs bunları hansı ad

altında toplansın? “Monqol” adı altında. “Menqu”-“əbədi” və “kol”-“ordu” kəlmələrinin birləşməsindən yaranan “Əbədi ordu”. Çingiz xan isə türkdür. Dövlət yaratdıqdan sonra isə monqol olub.

Çingiz xan üç böyük xidmətinə görə BMT tərəfindən “min ilin adamı” elan edilib:

1) 1206-cı ildə yeni dövlət yaradan kimi Çingiz xan “Yasa” qanunlar məcmuəsi hazırlatdı ki, bunu ilk Konstitusiya adlandırmaq olar. Avropada ilk rəsmi Konstitusiya 1529-cu ildə - Yasadan 323 il sonra Böyük Litva Knyazlığında meydana çıxıb.

2) 1215-ci ildə Çingiz xan tərəfindən Xarəzm imperiyası ilə yaxın qonşuluq və diplomatik münasibətlər zəminində, sərhədlərin toxunulmazlığı haqqında müqavilə bağlanılır. Lakin bir qədər sonra xan tərəfindən Xarəzmə göndərilən döyüşçülər sonuncular tərəfindən cəsusluqda ittiham olunur və onların çoxu öldürülür. Bu isə Çingiz xanın Orta Asiyaya yürüşünə səbəb olur. Avropada bu tip müqavilələr 1648-ci ildən sonra meydana çıxmışdır. Bu da Çingiz xanın “mədəni Avropa”-nı 400 ildən artıq qabaqladığını göstərir.

3) Dünyada ilk Biosfer qoruq Çingiz xan tərəfindən yaradılıb. “Xorıq qazar” (Qadağan olunmuş torpaq) adlandırılan ərazidə ov etmək, canlıları tutmaq, ağacları qırmaq, heyvan otarmaq və s. qadağan olunurdu. Müqayisə üçün deyək ki, ilk rəsmi Biosfer sənəd Amerikada 1974-cü ildə Çingiz xanın ölümündən təxminən 750 il sonra meydana çıxıb.

Müasir Türk xalqları, günümüzdə dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan, dövlət quran və Türk Bodununu (Türk dünyasını) təşkil edən Türk Boylarıdır (Dünya Türkləridir).

Günümüzdə dünyada Hz. Nuhun nəvəsi Hz. Yafəsin oğlu Ulu Türkdən törəyən, Türk millətinə mənsub hesab edilən 250 milyondan artıq insan yaşamaqdadır. Türklər bu gün Sibirdən Avropanın mərkəzinə qədər, Ural dağlarından Orta Şərqi və Hindistana qədər geniş ərazidə yaşamaqdadırlar. Günümüzdə Türk bodunu əsas altı qola, bu qollara bağlı 44 boya bölünüblər. Bu boyların yalnız bir qismi müstəqil Türk dövlətlərində yaşayırlar.

Bu gün Avropa qitəsi böyüklüyündə ərazidə yaşayan türklərin əksəriyyəti, Orta Asiya Türk Cümhuriyyətləri ilə Rusiya, Çin və İran hüdudları içində yaşamlarını davam etdirirlər. Türk kakanlığı əvəzinə

bu gün yeddi müstəqil və ondan artıq muxtar Türk dövlətləri vardır. Türk millətinin müstəqil milli dövlətləri olaraq Türkiyə, Şimal Kipr Türk Cümhuriyyəti, XIX əsrdə Rus işğalına uğrayan və 1991-ci ildə müstəqilliklərini elan etmiş Azərbaycan eli, Qazaq eli, Qırqız eli, Özbək eli və Türkmən eli Cümhuriyyətləridir. Lakin bu Türk cümhuriyyətləri hələ də tam bir ittifaq halında birləşməsələr də bir birlik yaratmaq və Türk kakanlığını bərpa etmək istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır. Türk kakanlığı dağıldıqdan 86 ildən sonra 1992-ci ildən bəri toplanaraq Türkdilli dövlətlərin dövlət başçıları zirvələrinin (TDBZ) nəticəsi olaraq ortaq siyasi iradə ilə 2009-cu il 3 oktyabrda dörd Türk dövləti (Azərbaycan, Qazaq eli, Qırqız eli və Türkiyə) Naxçıvanda bir araya gələrək Türk Birliyinin yenidən (Türk kənəşin) qurulması üçün ilk addımı atdılar.

Bundan öncə isə Azərbaycan eli, Qazaq eli, Qırqız eli, Özbək eli, Türkiyə və Türkmən elinin Mədəniyyət Nazirləri 1992-ci ildə İstanbul və Bakıda bir araya gələrək mədəni əməkdaşlığı genişləndirməyi qərarlaşdırdılar. 12 İyul 1993 tarixində Alma-Atada keçirdikləri yığıncaqda da TÜRKSÖY-un quruluşu və fəaliyyəti haqqında sazişi imzalamaqla Türk Mədəniyyət və Sənətləri Ortaq Rəhbərliyini (TÜRKSÖY-u) qurdular. Yaradılan TÜRKSÖY latına daha sonra müşahidəçi üzv ölkə statusuyla Rusiya Federasiyasına bağlı Altay, Başqırdıstan, Hakas (Kakas), Saka, Tatarıstan, Tuva (Tıva), Moldova Respublikasına bağlı Qaqavuz və Quzey Kipr Türk dövlətləri qatıldılar. Bundan sonra Türk Dövlətləri əməkdaşlığını daha da genişləndirmək və gələcək Türk Birliyinin hüquqi bazasını formalaşdırmaq üçün 21 noyabr 2008-ci ildə İstanbul şəhərində Azərbaycan eli, Qazaq eli, Qırqız eli və Türkiyə elinin parlament rəhbərlərinin imzalamış olduğu sazişlə Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası (TÜRKPƏ) təsis olundu. İnanırıq ki, Türk birliyi üçün atılan bu addımların zamanla öz bəhrəsini verməsi və yenidən Türk kakanlığının bərpa olunması üçün daha çox çalışmaq və bu birliyi yad ideologiya və dövlətçilik ənənəsi ilə deyil, Türk törəsinə - Türk dövlətçiliyi yasalarına əsaslanan qurmaq və Türk kakanlığını yenidən bərpa etmək lazımdır. Çünki atalarımız bizə sadəcə şərəfli bir tarix qoyub getməyiblər, onlar həm də bizə Türk törəsinə əsaslanan zəngin bir dövlətçilik ənənəsi, dövlət və hökumət quruluşu əmanət edərək

gediblər. Minillikləri əhatə edən bu Türk dövlətçilik ənənəsi dünən yaranan kövrək bir quruluş deyil, tarixin bütün enişli-yoxuşlu sürəcindən keçərək mükəmməlləşmiş güclü bir yapıdır. *Günümüzdə mövcud olan Türklərin qolları və boyları şəkildə verilmişdir.*

Ədəbiyyat

1. Rəfik Özdək. Türkün Qızıl kitabı, Bakı, 1992.
2. Путеводитель музея-резиденции Богдо хана, Улан-Батор, 2008.
3. Национальный Музей Монголии., Улан-Батор, 2013.
4. Рашид-ад-дин Ф. Сборник летописей. Т. I, книга вторая, М.-Л, 1952.
5. Seyidov A.Q., Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Monqol işğalları. M/V, Bakı, 2009.
6. Muxtarova Ə.İ., Türk xalqlarının tarixi, Bakı, 2002.
7. Qumilyov L.N. Qədim türklər., Bakı, 1993.
8. Гумилев Л.Н. Хунны., М., 1960.
9. Ахундова Н.Ч., Гусейнзаде Р.А. Кавказ и великие тюркские империи. Баку, 2012.

TÜRK DÜNYASININ BÖYÜK MƏNƏVİ ABİDƏSİ OĞUZNAMƏLƏR

Rəhimova M.C.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: Türk dünyası, Oğuznamələr, Oğuzlar, Dədə Qorqud, Azərbaycan

Ключевые слова: тюркский мир, огузские надписи, огузы, Дада Горгуд, Азербайджан

Key words: Turkic world, Oghuz inscriptions, Oghuzs, Dada Gorgud, Azerbaijan

Türk dünyasının böyük mənəvi abidəsi olan Oğuznamələr Azərbaycan folklorunun mühüm tərkib hissəsidir. Oğuznamələr ən qədim dövrlərdən başlayaraq türk xalqlarının mənəvi mədəniyyət

irsini, ümumtürk xalqlarının müdrük fikirlərini, ulu dastanımız “Kitabi -Dədə Qorqud” boylarını özündə birləşdirən, Türk-Oğuz boyları ilə bağlı xalq nümunələrini özündə ehtiva edən həm şifahi və həm də yazılı dəyərli folklor nümunəsidir.

Türk dünyasının böyük alimləri, o cümlədən Orxan Şaik Gökyay, Məhəmməd Ergin, Faruq Sümer, Əmin Abid, Məhəmməd Fuad Köprülüzadə və b. oğuzların Azərbaycanda, Anadoluda eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmişlər. Faruq Sümərin “Oğuzlar” əsərində deyilir: “Oğuzlar azərbaycanlıların əcdadlarıdır... Oğuzlar Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, İran və Türkmənistan türklərinin atalarıdır”.

Oğuzların ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji-fəlsəfi görüşlərini, mədəniyyətini, həyat tərzini, epik-bədii təfəkkürünü, ata sözlərini əks etdirən nümunələrə “Oğuznamə” deyilir. Bu nümunələr bu yaxınlarda professor Necati Demirin İstanbulda nəşr edilən 7 cildlik möhtəşəm “Oğuznamə” əsərində öz parlaq əksini tapmışdır.

Oğuznamə geniş anlayış olub, özündə Oğuz boylarının etnoqonik və təqvim miflərini, habelə atalar sözləri və zərbül məsəlləri, şəcərə dəbini, tarixi hadisələri, yer adlarını, şeir parçalarını, məişətini özündə birləşdirir. Bunu da deyə bilərik ki, Oğuz boyları haqqında hər hansı bədii əsər, tarixi məlumat, təsvir, şərh də Oğuznamə adlana bilər.

Oğuznamələr əhali arasında dövrün tələbinə uyğun olaraq ünsiyyət və münasibətləri, davranış normalarını, insaanların mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərini bədii nümunələr əsasında tənzimləmişdir. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda Oğuz boylarının yazılmamış qanunları, qaydaları olmuşdur. Bunu tarixi-xronoloji Oğuznamə yazanlar da : Rəşidəddin, Əbül Qazi və b. da əsərlərində qeyd etmişlər.

Bu mənada Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi, mənəvi mədəniyyət abidəsi, yaşam təzi kimi bu günlərimizədək gəlib çıxmışdır. Bu gün deyə bilərik ki, türk xalqlarının otuzdan artıq müxtəlif məzmunlu Oğuznamələri vardır.

Daha qədim və daha geniş yayılmış və dərin məzmunlu “Oğuznamə” Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır. Həmin “Oğuznamə”ni ilk dəfə olaraq XIX əsrin əvvəllərində alman alimi Fon Dits bəzi

hissələrini alman dilinə tərcümə edib 1815-ci ildə Berlində nəşr etdirmişdir. 1959-cu ildə isə rus alimi A.M.Şərbak bu əsəri bütünlüklə Moskvada nəşr etdirmişdir.

Şərbak bu Oğuznaməni XI-XIII əsrlərə, V.V.Bartold və Rza Nuri isə bunu daha əvvələ - IX-X əsrlərə aid etsə də, hər iki alim “Oğuznamə”lərin daha qədim tarixə malik olmasını qeyd etmişlər.

Hun dövründə və, bəlkə, skif-saka dövründə “Oğuznamələr”in məlum olduğu bildirilir. Professor Kamil Vəli Nəriman və Fəxri Uğurlu A.M.Şərbakın 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi “Oğuznamə”ni transkripsiyası ilə birlikdə Bakı şəhərində 1993-cü ildə “Oğuznamələr” adı ilə böyük tirajla çap etdirmişdir.

Samət Əlizadənin “Oğuznamə” adı ilə nəşr etdirdiyi əsər isə Sankt Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsinin kitabxanasında bu gün saxlanılmaqdadır ki, bu əsər “Əmsali-Türki” (Türk misalları) adı ilə əlayzma kimi kataloqa düşmüşdür. Bu “Oğuznamə”də Oğuz atalar sözləri, zərbül məsəllər, deyimlər, rəvayətlər toplanmışdır.

Görkəmli türkoloq alim Əmin Abid yazırdı ki, azərbaycanlıların ən qədim ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatıdır ki, bu da “Oğuznamələr”dir. “Oğuznamə”lər miladi tarixinin ilk əsrlərindən başlayaraq XVIII əsrə qədər gəlmişdir.

Bu gün türk dünyasına, türk xalqlarının mənəvi-mədəniyyət abidələrinə, keçmişinə, bu gününə gələcəyinə həsr olunmuş tədbirlər, möhtəşəm konfrans və simpoziumlar qan yaddaşımızdan, soyumuzdan, kökümüzdən gəlməkdədir.

Oğuz Kağanı və onun övladlarından bəhs edən iki böyük yazılı dastan (“Oğuz Kağan” və “Kitabi-Dədə Qorqud əla lisani, taifeyi, Oğuzan”), müdrik atalar sözləri (“Hazar-risaləti min kəlimatı oğuznamə əl məşhur-i atalar sözü” və “Əmsali-Məhəmmədiyyə”), Oğuz şeirləri, “Oğuznamə”nin Uzunkörpü variantı və digər qiymətli Oğuznamələr mövcuddur.

Oğuznamə adı altında toplanan xalq nümunələri müxtəlif bədii janrlarda (atalar sözü, rəvayət) ədəbi formalarda (epik, tarixi, ədəbi) yazılmış və müxtəlif dillərdə mövcuddur.

Uzun illər boyu xalqımızın ulu Oğuz abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi və bunun kimi bir çox sahələri özündə

cəmləşdirən, VII əsrdə meydana gələn ilk ana kitabımız, ulu dastanıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” həm şifahi, həm də yazılı abidəmiz olaraq Vətənimizin dağlarını, çöllərini, bulaqlarını, al-əlvan çəmən-lərini, əzəmətli qalalarını, abidələrini, xalqımızın qədim adət və ənənələrini vəsf edən qiymətli mənəvi abidədir.

Bu mənəvi abidədə adlarımız, tarixi yerlərimiz, məkanlarımız, kəndlərimiz barəsində dəyərli məlumatlar verilmiş, ata-babalarımızın müdrik fikirləri və nəsihətləri, xalq mərasimləri bu ulu dastanımızda toplanmışdır.

Bu dastan türk xalqlarının orta q ədəbi-mənəvi ulu abidəsi olsa da, daha çox Azərbaycanla bağlıdır. Boylarda hadisələr qədim Azər-baycan torpaqlarında baş verir. Türk tədqiqatçıları F.Köprülü, M.Ergin, F.Sumer dastanın Azərbaycanda yazıya alındığı, Azər-baycan yazılı dilinin böyük, mənəvi abidəsi olduğu nəticəsinə gəlmişlər”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Azərbaycanla bağlı oldu-ğunu vaxtilə müxtəlif məqsədlə Qafqaza gəlmiş səyyahlar, alimlər də göstərmişlər. Adam Oleari (1599-1671)1638-ci ildə Dərbənddə oldu-ğu zaman, azərbaycanlılardan Dədə Qorqud hekayələrini eşitdiyini, Qazan xanın və Burla xatunun, eləcə də Dədə Qorqudun özünün burada qəbirləri olduğunu qeyd etmişdir.

Adam Oleari (1599-1671) Azərbaycana gələndə yerli xalqın dilini öyrənməyi də unutmamışdır.

Azərbaycan dilində yazdığı bir ifadə: “Allahu-Taala səni sax-lasun mənüm üçün.”

XVII əsrin ortalarında Şamaxıya gəlmiş səyyah Övliya Çələbi isə öz səyahətnaməsində Dərbənddə Dədə Qorqud qəbri olduğunu və şirvanlıların bu qəbrə ehtiram bəslədiklərini, etiqad etdiklərini də yazmışdır. Azərbaycan xalqı arasında təkcə adamların deyil, hətta bütün əşyaların da adlarının Dədə Qorqud tərəfindən verildiyi barədə rəvayət və deyimlər vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” hekayələrini, boylarını Oğuznamələrin bir hissəsi və ya da davamı kimi də dəyərləndirə bilərik. Elə dastanın içində də bu hekayələrin Oğuznamə adlandırıldığını görürük. “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”nda deyilir: “...Min yerdə ipək xalça döşənmişdi. İç Oğuz və Daş Oğuz bəyləri məclisə toplan-

mişdi... Dədəm Qorqud gəlib boy boyladı, soy soyladı. Bu Oğuznamə Yeynəyin olsun! - dedi. Xeyir dua verək xanım.

Yerli uca dağların yıxılmasın!
Kölgəlik iri ağacın kəsilməsin!
Ağ saqqallı atanın yeri cənnət olsun!
Ağ birçəkli ananın yeri cənnət olsun!”.

Görkəmli türkoloq, ədəbiyyatşünas alim professor Fuad Köprülü demişdir: “Dədə Qorqud” kitabındakı on iki boyun hər biri ayrıca “Oğuznamə”dir”.

Beləliklə, “Oğuznamələr” türk dünyasının qiymətli mənəvi abidəsi olaraq bu gün də sevilərək öyrənilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Oğuznamə. Çapa hazırlayan. Samət Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987.
2. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988
3. Hüseyinzadə R.L. Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2009

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜASİR KOSMOLOJİ MODELƏR HAQQINDA

Hüseynov N.Ə.

dosent

*AMEA N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası
ADPU Şamaxı filialı*

Açar sözlər: Kosmologiya, Kainat, bircins, izotrop, sonsuz Kainat

Ключевые слова: космология, Вселенная, однородная, изотропная, бесконечная Вселенная

Key words: Cosmology, Universe, homogeneous, isotropic, infinite Universe

Kosmologiya – bütövlükdə Kainatın fiziki quruluşunu, yaranma səbəblərini və təkamülünü öyrənən elm sahəsidir. Daha

geniş məshtablarda bizim Kainatın bütövlükdə təkamülünün ayrı-ayrı mərhələlərini tədqiq edir. Kainatın genişmiqyaslı quruluşu haqqında məlumat almaq üçün rentgendən-radiodiapozonadək oblastda qalaktikaların fəzada paylanması tədqiq edilir. Kainatın müxtəlif mərhələlərində baş verən dəyişkənlikləri tədqiq etmək üçün relikt şüalanmanın temperaturunun dəyişmələri və onun fəza xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Bundan başqa bütövlükdə Kainat üçün müxtəlif kosmoloji modellər qurulur. Bu modellərin hər biri Kainatın genişlənməkdə olmasını nəzərə almalıdır. Fəzanın və məkanın (qravitasiya nəzəriyyəsi) müasir xüsusiyyətlərinə, sahənin kvant nəzəriyyəsinə, böyük birləşmə nəzəriyyəsinə və elementar zərrəciklər nəzəriyyəsinə əsaslanan kosmoloji modellər qurulur. Bu zaman Kainatın bütün müşahidə olunan faktlarının məcmusu nəzərə alınmalıdır. Kainatın yaranmasının elmə məlum olan və olmayan xüsusiyyətləri bəşər övladını daima maraqlandırmışdır. Alimlərin bu sahədə etdikləri bütün cəhdlərə baxmayaraq, uzun müddət bu istiqamətdə hansısa irəliləyişə nail olmaq mümkün olmamışdır.

XX əsrdə Kainatın kosmoloji genişlənməsi aşkar edildikdən sonra, onun təkamülü haqqında bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkün oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 30-cu illərinə qədər Kainatın yaranması haqqında iki nöqtəyi-nəzər mövcud idi. *Elmi və dini dünyagörüşü*.

Nizami Gəncəvinin əsərlərinin təhlili və milli kimliyi

Bu konfrans, “Türk dilli xalqların elmi-mədəni əlaqələri müasir mərhələdə: Tarixi ənənə və perspektivlər” mövzusunda olduğundan, biz istərdik ki, ilk öncə Nizaminin milli kimliyi ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirək. Bu məqsədlə, Şirvanşah Axsitanın “Leyli və Məcnun” əsərini yazması barədə Nizamiyə yazdığı məktubda, əsərin hansı dildə yazılması ilə bağlı hissəsinə diqqət yetirək:

Bu təzə gəlinə, çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb diliylə vur ona zinət.
Sözün sərrafiyam, sən ki bilirsən,
Təzəni köhnədən tez seçirəm mən.

Məntiqə görə, əgər Nizami Gəncəvi fars və ya ərəb idisə, onda Axsitan niyə ona xatırladır ki, əsəri bu dillərdən birində yaz. Əsərdən

daha bir hissəni misal gətirək.

Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.

Yaxud əsərdə bu beytlərin davamı olan başqa bir hissədə, şairə bu beytlərin pis təsir etməsi, aşağıdakı kimi nəzmə çəkilir:

Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.
Nə cürətim vardı ki, evdən qaçam.
Nə də gözüm vardı, xəzinə açam.

Bu parçadan da aydın olur ki, Nizami milli mənsubiyyətinə görə türkdür. Əks təqdirdə, şah Axsitan Nizamiyə yazmazdı ki, türk dilində yazma. Əgər böyük düha sahibi Nizami Gəncəvi fars idisə, hansı səbəbdən “Leyli və Məcnun” poemasını türk dilində yazmalı idi? Bizə belə gəlir ki, sadə məntiqə və mühakiməyə görə yuxarıda göstərilən beytlərdə, Nizami Gəncəvinin kimliyi məsələsinə, şair özü tam olaraq aydınlıq gətirir. Yəni, Nizami Gəncəvinin milli kimliyi məsələsi, mübahisə predmeti deyil. Ona görə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz beytlərdə şair özü türk olmasını birmənalı şəkildə qələmə almışdır. Əgər Nizami türk deyilsə, şah tərəfindən türk dilinin aşağılanması, ona nə üçün pis təsir etməli idi?!

Nizami Gəncəvinin kosmoloji dünyagörüşü

Yer planetinin formasının kürə şəklində olması, fırlanması və hərəkətdə olması ideyası XV-XVI əsrlərdə Avropada Roma katolik kilsəsi tərəfindən dəstəklənən ideyalara zidd bir nöqtəyi-nəzər idi. Məlum olduğu kimi, 1600-cü ildə Nikolay Kopernikin Yerin dünyanın mərkəzində olmaması və onun hərəkətdə olması haqqında ideyalarını təbliğ etdiyinə görə Cordano Bruno tonqalda diri-diri yandırılmışdı. Həmin dövrdə dünyada hamı tərəfindən doğma kimi qəbul edilən kosmoloji görüş ondan ibarət idi ki, Dünyanın mərkəzində Yer dayanır və o, tərpənməzdir. Günəş və Ay da daxil olmaqla bütün planetlər Yer in ətrafında dövr edirlər. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi bu hadisələrdən 400 il əvvəl özünün “Leyli və Məcnun” əsərində yazırdı:

Bu kürə şəklində yalnız yer deyil,
Hər xətt ki, hərlənir yuvarlaqdır, bil.

Yaxud, “Xosrov və Şirin” əsərində Nizami Yer in dünyanın mərkəzində və tərənəmzə olması haqqında Yunan filosoflarının fikirlərinə qarşı çıxır və İbrahim peyğəmbərin bütələri dağıtdığına işarə edərək bu fikirləri tənqid edir və onların yanlış olduğuna işarə edir:

Nə üçün yer sabitdir, ulduzlar səyyar?
Kim ona “get” dedi, buna “tut qərar”?
Ulduzlar don geyib rəngə boyanmış,
Sanki ibadətə hazır dayanmış,
Heyrət məni yüz yol edirdi vadar,
Belə bütəxanədə bağlayım zünnar,
Lakin heyrət coşub daşdığı zaman,
Qeybdən səs gəldi: - Nizami, dayan!

Bu qeyd etdiyimiz parçalardan aydın görünür ki, Nizami Gəncəvi öz yaşadığı dövr üçün çox mütərəqqi kosmoloji ideyaları təbliğ etmişdir. Yer in hərəkətdə olması və öz oxu ətrafında fırlanması ilə bağlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Hamımızın Nyutonun Ümumdünya cazibə qanunundan xəbərimiz var. Məşhur bir qanundur, Dünyanın dərk olunmasında və fizika qanunlarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1687-ci ildə irəli sürülmüşdür. Nizami Gəncəvi Yer kürəsinin cazibə qüvvəsinə malik olmasını öz əsərlərində aşağıdakı kimi nəzmə çəkmişdir.

Tüstü bu dərədən qalxar yuxarı,
İki-üç cidalıq gəzər rüzgarı,
Sonra əyilərək geriyə dönər,
Bu yer kürəsinin başına enər.

Səhradan bir bulud qalxarsa əgər,
Ucalar müəyyən nöqtəyə qədər.
Uçar ucalığın son zirvəsinə,
Lakin o sərhəddən aşammaz yenə.

Bu parçalardan aydın görünür ki, tüstü və bulud yüngül olduqlarına görə, nə qədər yuxarı qalxsada, yenə sonda Yerin cazibə qüvvəsi onu yerə qaytarır. Qeyd etmək lazımdır ki, insanlar necə ki, Yerin cazibə qüvvəsini nəzərə almırdılar, kosmosa uçmaq mümkün olmurdu.

Böyük düha sahibi, filosof və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi, aləmin (Kainatın) necə yaranması məsələləri haqqında düşünmüş və öz əsərlərində bu məsələlərə özünəməxsus tərzdə aydınlıq gətirmək istəmişdir. Nizaminin əsərlərini oxuduqca əmin olursan ki, Nizami özünə qədər olan yunan və şərq filosoflarının işləri ilə tanış olmuşdur. Öz əsərlərində həmin filosofların dünyagörüşlərindən yararlanmış və yeri gəldikcə Dünyanın quruluşu haqqında öz fikirlərini də irəli sürmüşdür. Bir sıra hallarda isə öz düşüncələrini, bir sıra filosofların dilindən söyləmişdir.

Sonsuz Kainatda, məgər bir istiqamətmi var?
Sonsuz uzaqlıqların, məgər bir ölçüsümü var.

Hazırda bütün nüasir kosmoloji modellərin əsasında Kainatın bircins və izotrop olması prinsipi durur. Nizami Gəncəvi öz əsərlərində Kainatın izotrop olmasını, yəni seçilmiş hansısa istiqamətin olmasından bəhs edir. Halbuki bu haqda fikirlər yalnız 1950-ci illərdə irəli sürülmüşdür. Hazırda hesab olunur ki, Kainat sonsuzdur və daima genişlənməkdədir. Bunu təsdiq edən bir neçə astronomik müşahidə faktları vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Kainat genişlənen olduğundan, bu an üçün, o, sonlu, ancaq genişlənen olduğu üçün onun ölçüsü sonsuzdur.

Bütün insanlara sual ver bu dəm:
Nə yolla yarandı boşluqdan aləm.
Hələ açılmamış elm ilə göylər,
Lakin hər elm də gülür bir səhər.

Bir səbəb gördükdə arif olanlar,
Anlar ki, yaratmış onu səbəbkar,
Nizami, uzaqlaş bu fikirlərdən,
Düşmə bu dünyanın tələsinə sən.

Böyük şair bu beytində, Kainatın heç nədən yaranması ideyasından söhbət açır. Qeyd etmək lazımdır ki, həqiqətən bütün müasir nəzəri kosmoloji araşdırmalar ona dəlalət edir ki, Kainat boşluqdan yaranmışdır. Bu problemin mürəkkəb olduğunu nəzərə alan şair, sonda yazır "...uzaqlaş bu fikirlərdən, düşmə bu dünyanın tələsinə sən" kimi fikrini yekunlaşdırır. Kosmoloji düşüncələr o qədər cəlbədidir ki, bu problem haqqında düşünəndə, sonda o fikirlərdən ayrılmaq çətin olur. Böyük düha sahibi Nizami, qeyd edir ki, hələlik elm göylərin yaranmasının sirrini açma bilməsə də, elm ilə bu sirlərin açılacağına inanır.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi // Leyli və Məcnun // "Yazıcı" nəşriyyatı, 303 səh., Bakı, 1982.
2. Nizami Gəncəvi//Yeddi gəzəl//”Lider nəşriyyatı”, 336 səh., Bakı 2004.
3. Nizami Gəncəvi//Xosrov və Şirin//”Lider nəşriyyatı”, 392 səh., Bakı 2004.
4. Nizami Gəncəvi // İsgəndərnamə. İqbalnamə // “Lider nəşriyyatı”, 336 səh., Bakı, 2004.
5. А.Азимов, «Вселенная», Издательство Мир, 1969.
6. Философские проблемы астрономии XX века, Издательство «Наука», 1976.
7. А.Турсунов, «Философия и современная космология», Политиздат, 1977.
8. «Физика космоса, малая энциклопедия», Москва, 1986.
9. N.Qaraməmmədli, “Kainat”, Məmməd Araz nəşriyyatı, 2012.
10. И.А.Климишин, «Астрономия наших дней», Издательство «Наука», Москва 1980.

ÜMUMTÜRK TARİXİNİN NADİR İNCİSİ

Quliyeva R.H.

ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: Oğuz eli, dövlətçilik, tərbiyə, halallıq, mədəniyyət

Ключевые слова: огузы, государственность, образование, честность, культура

Key words: Oghuz people, statehood, education, honesty, culture

Qədimdə Oğuzlar haqqında yaradılan bədii əfsanəvi əsərlər “Oğuznamə” adı ilə tanınırdı. XI əsrdə yazıya köçürülmüş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı “Oğuznamə”lərin ən böyüyü və məşhurdur. Bu dastan oğuz dilindədir və burada oğuz tayfalarından danışılır. Bu tayfaların tarixini, bədii zövqünü, adət-ənənəsini öyrənmək baxımından dastanın böyük əhəmiyyəti vardır.

“Kitab-Dədə Qorqud” dastanında hadisələr feodal münasibətlərinin ilk təşəkkül dövrü ilə səsləşir. Eyni zamanda burada ibtidai icma, quldarlıq dövrünün qalıqları da özünü göstərir.

Dastanın ilk boyunda oğuzun dövlətçiliyi ilə bağlı məlumatlar verilir. Aydın olur ki, oğuzların əsas dövlət quruluşu “Oğuz eli” adlanırdı. Bu elin əsasını oğuz bəyləri təşkil edirdi. Onların başında xanlar xanı Bayandır xan dururdu. Bəyliklərin hamısı bir mərkəzə tabe idi.

12 boyun hamısında oğuz tayfalarının tarixi-əfsanəvi keçmişini öz bədii gözəlliyi ilə əksini tapıb.

Oğuz dövlətində bəyliklərin başçılarının yığıncaqları olur. Burada dövlət məsələləri müzakirə olunur, qərarlar çıxarıldı. Bu dövlətdə kult anlayışı güclü idi. Dövlət və ailə kultları bir-birini tamamlayırdı. Ağsaqqal, ağbirçək kultunun pozulmasına dövlət səviyyəsində nəzarət olunurdu. Valideyn hörmətinin müqəddəsliyi ön plana çəkilib. Salur Qazanın qoca anasını düşmənlərdən sağ-salamat istəməsi və bunun üçün bütün dövlətinin onlara verəcəyi vədi diqqətimizi cəlb edir.

Qalın Oğuz elində qeyri-adi tərbiyəçilik mövcuddur. Həyat yoldaşının namusuna cavabdehlik bəyliyin şəxsi işi deyil, hamı bu

işdə məsuliyyət daşıyır. Adət-ənənənin, tərbiyənin pozulması qəzəb hissi ilə qarşılanırdı. Buna görə də oğuz-türk ailəsi namusludur. Türklərin ailə quruculuğunda halallıq, namus, şərəf dövlətin qanunu ilə qorunan ictimai keyfiyyət idi.

Oğuz elində insan uşaqlığından qocalana qədər ictimai himayədədir. Oğuzun cavanları mükəmməl tərbiyəyə malikdirlər. Onları bir əqidə ilə tərbiyə edirlər: “Oğul atasını qorumalıdır. Yəni atanın qoyduqlarını da – el-obanı, torpağı, vətəni də oğul qorumalıdır”. Döyüslərdə igidlik, qəhrəmanlıq göstərmək vətəndaşlığın mühüm amilidir.

Oğuz dövlətində demokratiya güclüdür. Döyüslərdə qələbə çalan igidlərin mükafatlandırılması ilə yanaşı, kimlərinsə əfv olunması təsvir olunur.

Dastanda oğuzun-türkün qədim həyat tərzini, mədəni səviyyəsi, davranışları, estetik düşüncəsi və s. məlumat verilir. Qonaqsevərlik bütün oğuz dünyasının ən böyük el adəti idi. “Qonağı gəlməyən böyük evlər yıxılsa yaxşıdır, “Qonağı gülərlə qarşılayıb yola salan arvad oğuz evi üçün səadət hesab edilir”.

Dastanın ilk boyunda Dirsə xan yenidən doğulmuş övladını saxlamaq üçün dayələrə verir. Dayə anlayışı qədim türkün anaya və övlada qayğı mədəniyyətinin göstəricilərindəndir. Dayə uşağın yalnız qidası ilə yox, həm də fiziki və əqli tərbiyəsi ilə məşğul olur. Bu, yüksək səviyyəli cəmiyyətin əlamətidir.

Dastanda Dirsə xanla qadınının bir-biri ilə münasibəti çox səmimi təsvir olunub. Qadın ərinə belə müraciət edir: “Xan babamın göyüsü, Qadın anamın söyüsü, Atam-anam verdiyi, Göz açılan gördüyüm, Könül verib sevdiyim, a Dirsə xan”.

Burada qədim türkün bütöv nikah-əvlənmə məəcəlləsi əks olunur. Qızların hər seçməkdə hüququ vardır. Bu, yüksək demokratik cəmiyyətin xüsusiyyətidir.

Qalın Oğuz elində qadın sözünə böyük hörmət vardır. Burada təsvir olunan ziddiyyətlərin qarşısını qadın-ana müdrikliyi alır. “Ana haqqı, Tanrı haqqına bərabər götürülür”.

Tanrıçılıq inamı dastanda aydın görünür. Acı doyurmaq, yalvacı geyindirmək, borclunu borcdan qurtarmaq türkün qədim mifoloji düşüncəsidir.

Dastanda diqqəti çəkən məqamlardan biri də bəyliyin arasındakı ədavətdir. Bu ədavət Qalın Oğuz elini məhv edir. Ümumiyyətlə, tarixən həmişə türk xarici qüvvələrlə döyüslərdə güclü olub, qalib gəlib. Türk özü-özünə qalib gələ bilmir, özü-özünə məğlub olur.

Dastanda təbliğ olunan fikirlərdən biri də budur ki, Oğuz elinin ölən üçün günlərlə matəm saxlamağa, üzülməyə haqqı yoxdur. Onların yaşamağa, həyatın bərkinə-əzabına dözməyə haqqı vardır.

Bugünkü toreodor yarışlarının sələfi türk-oğuz eli olub. Bayandır xanın ağ meydandakı buğa ilə döyüşü bunu deməyə əsas verir.

“Dədə Qorqud” dastanında təbliğ olunan müsbət əxlaqi keyfiyyətlər bu gün də aktualdır. Eposun həyatiliyi şəxsiyyətin tərbiyəsində qaranlıq və işıqlı tərəfləri açıq-aydın göstərməsindədir. Dastan insanları ən yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə səsləyir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. I cild, Bakı- Elm, 2004
2. Ə.Səfərlı, X. Yusıflı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” Bakı-2008
3. Qorqud ədəbiyyatı, Bakı “Öndər” nəşriyyatı, 2004
4. “Kitabi- Dədə Qorqud” Bakı, 1988

QARS MÜQAVİLƏSİ VƏ ONUN CƏNUBİ QAFQAZDA CƏRƏYAN EDƏN GEOSİYASİ PROSESLƏRƏ TƏSİRİ

Baxışov V.B.

t.ü.f.d.

ADPU Şəki filialı

Açar sözlər: Vətən Müharibəsi, Naxçıvan, türk, Qars müqaviləsi, ərazi bütövlüyü, konfrans, türk diplomatiyası

Key words: Patriotic War, Nakhchivan, Turk, Kars agreement, territorial integrity, conference, Turkish diplomacy

Vətən müharibəsində qazandığımız tarixi Zəfər Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi mühit formalaşdırmış, yeni çağırışlar ortaya qoymuşdur. Artıq birmənalı olaraq qeyd edə bilərik ki, son bir il

ərzində cərəyan edən proseslərin, hərbi-siyasi mübarizənin nəticəsində Türkiyə-Azərbaycan birliyi, sarsılmaz qardaşlığımız və dostluğumuz bölgənin siyasi cəhətdən yeniləşdirilməsində həlledici sözə, qərarverici, diktəedici gücə sahib bir qüvvə kimi təzahür edərək Vətən Müharibəsində tarixi qələbəmizi təmin etdi.

Çağdaş dövrdə Cənubi Qafqaz bölgəsində cərəyan edən proseslər 100 illiyini qeyd etdiyimiz Qars müqaviləsinin tarixi əhəmiyyətini bir daha ortaya qoymaqladır ki, bu məruzə çərçivəsində Qars konfransı və bu konfransın nəticəsi olaraq imzalanmış Qars müqaviləsinə, onun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsinə verdiyi töhfə, eləcə də müasir dövr diplomatik münasibətlərə təsiri məsələlərinə toxunmağa səy göstərəcəyik.

Dövrə aid tarixi qaynaqlarda əksini tapan məlumatların təhlili zamanı aydın olur ki, Moskvadakı mərkəzi Sovet hökuməti Cənubi Qafqaz respublikalarına Qars konfransında vahid komanda kimi çıxış etmək üçün təzyiq göstərir, beynəlxalq münasibətlər müstəvisində bir növ hələ də hüquqi cəhətdən müstəqil hesab olunan bu respublikaların artıq müstəqil deyil, özünə bağlı, onun diqtəsi ilə durub oturan tərəflər olduğunu göstərmək istəyirdi. Bu məqsədlə, hər üç respublikanın xarici işlər komissarları 1921-ci ilin may ayının 7-də Tiflisə çağırılmışdı. Azərbaycandan bu müzakirələrdə M.D.Hüseynovla yanaşı B.Şaxtaxtinski də iştirak edirdi. Q.Orconikidze və B.Leqranın başçılığı ilə keçirilən iclasda hər üç Cənubi Qafqaz respublikasının qarşısındakı Qars konfransında eyni mövqedən çıxış etməsi haqqında qərar qəbul edildi. Qərarda göstərilirdi ki, Türkiyə ilə aparılacaq danışıqların və imzalanacaq müqavilənin əsasında Moskva müqaviləsinin şərtləri dayanmalıdır. Sovet dövlətinin Qars müqaviləsi ilə bağlı məqsədi bir qədər sonra RSFSR-in xarici işlər komissarı Çiçerinin Moskvadakı türk səfirinə verdiyi notada da rəsmi şəkildə öz təsdiqini tapdı. Onun fikrincə, müqavilə yalnız Türkiyə ilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında deyil, Ermənistan da daxil olmaqla, hər üç Qafqaz respublikası ilə Türkiyə arasında imzalanmalı və Moskvada bağlanmış müqaviləni tamamlamalı idi.

1921-ci il mart ayının 18-də imzalanmış rus-türk müqaviləsi 16 maddədən və 3 əlavədən ibarət idi. Bu müqavilə tarixə Moskva müqaviləsi adı ilə düşüb. Müqavilə Rusiya ilə Türkiyə arasında

münasibətlərin geniş dairəsini əhatə edirdi. Moskva müqaviləsinin Naxçıvan məsələsinə münasibətin əks olunduğu 3-cü maddəsi bizim milli maraqlarımız baxımından olduqca əhəmiyyətli idi. Orada göstərilirdi ki, Naxçıvan vilayəti mövcud sərhədlər daxilində Azərbaycanın himayəsi altında olmalıdır. Azərbaycan bu protektoratlığı üçüncü dövlətə güzəştə getməməli və Naxçıvana muxtariyyət hüququ verilməlidir.

Bütün bu məsələlər Qars müqaviləsində də nəzərə alınmalı idi. 1921-ci il avqust ayının 26-da AK(b) P. MK Bürosunun iclasında Qarsda Türkiyə ilə müqaviləni imzalamaq üçün Azərbaycanın 13 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti müəyyən edildi. B.Şaxtaxtinski bu nümayəndə heyətinin başçısı təyin edildi. Bu, bir tərəfdən onun Moskva konfransının iştirakçısı olması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən Naxçıvanda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar idi. Məsələ burasında idi ki, Moskva müqaviləsinin Naxçıvan barədə məlum maddəsinin olmasına baxmayaraq, Ermənistan hökuməti bu diyara olan iddialarından əl çəkmir, müxtəlif təxribatçı addımlar atırdı. B.Şaxtaxtinski Qars konfransında iştirak edəcək Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri təyin edilməzdən bir gün öncə, yəni 1921-ci il avqust ayının 25-də AK(b)P MK-nın Təşkilat Bürosunda Naxçıvanda vəziyyət haqqında D.Bünyadzadənin məruzəsi dinlənmiş və B.Şaxtaxtinskiyə tapşırılmışdı ki, yaxın günlərdə ora baş çəksin, vəziyyəti yerində əsaslı şəkildə öyrənsin. Belə bir qərarın qəbul edilməsini şərtləndirən ən mühüm amil Kommunist Partiyasının Naxçıvan Komitəsinin hazırladığı məruzə olmuşdur. Həmin məruzədə qeyd olunurdu ki, Ermənistan Kommunist Partiyası ən kiçik məsələlərə qədər Naxçıvanın daxili işlərinə müdaxilə edir. Məruzədə göstərilirdi: “Ermənistan KP tərəfindən göndərilən gizli əməkdaş Sayadyan özünü Naxçıvanda Qeydiyyat Şöbəsinin müdiri adlandırır və öz işçiləri ilə diyarın ərazisində tamamilə müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir, nə yerli partiya komitəsini, nə də yerli Sovet hakimiyyətini tanıyır. Bu ilin iyul ayının 14-də Ermənistan Gənclər İttifaqının Mərkəzi Komitəsi Rza Axundov adlı birisini Naxçıvan Diyar Komsomolunun Təşkilat Bürosuna məsul katib vəzifəsinə təyin edib. O, yerli partiya komitəsi ilə heç bir əlaqə saxlamadan Naxçıvanda vəziyyət haqqında ermənistan rəhbərliyinə təhrif xarakterli

faktların əks olduğu məktublar göndərir...”

Əslində erməniləri bu cür qanunsuz əməllərə Moskvadakı mərkəzi hökumət Qafqaz Bürosunun vasitəsi ilə təhrik edirdi. Buna misal olaraq Qafqaz Bürosunun Naxçıvana yardımın Ermənistan vasitəsilə göstərilməsi barədə qərarından bəhs edə bilərik. Orada deyilirdi: “Naxçıvan üçün 20 min qızıl rubl buraxılması Ermənistan Mərkəzi Komitəsinə tapşırılsın. Ermənistan Mərkəzi Komitəsinə tapşırılsın ki, Naxçıvana manufaktura və əskinaslarla yardım göstərilməsi məsələsini ən ciddi şəkildə diqqət mərkəzində saxlansın”

Ermənilərin Naxçıvana qarşı törəkdikləri təxribatlardan və Sovet Rusiyasının buna göz yummasından türklər məlumatlı idilər. Türkiyənin Moskvadakı səfiri Ali Fuad paşa bütün bunları Sovet Rusiyasının xarici siyasətinə rəhbərlik edən Çiçerin diqqətinə çatdıraraq, soruşmuşdu: “Ermənilərin Naxçıvanı işğal etmək niyyətində olduğunu eşitdik, bunlar doğrudurmu?” cavabında Çiçerin ermənilərin belə bir niyyətinin olmadığını bildirmişdi.

Uzun illər boyu Ermənistan və erməni diasporu tərəfindən Türkiyəyə qarşı formalaşdırılmış nifrətin, erməni transmilli terror təşkilatı olan ASALA-nın türk diplomatlarına qarşı yönələn terror aktlarının əsas səbəblərindən biri də məhz Naxçıvan məsələsində Ankaranın tutduğu sərt mövqe ilə bağlıdır.

1921-ci il sentyabr ayının 3-də RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosunun plenumunda “Qars konfransı haqqında” məsələ müzakirə edildi. Qafqaz Bürosunun Azərbaycandan olan üzvləri N.Nərimanov, S.Kirov, M.D Hüseynov, B.Şaxtaxtinski və İ.Əbilov da iclasda iştirak edirdilər. Plenumun iclasında müzakirə edilən məsələ ilə bağlı 8 bənddən ibarət qərar qəbul edildi. Bunun birinci 7 bəndi Qars konfransına, 8-ci bəndi isə İ.Əbilova aid idi. Sonuncu bənddə göstərilirdi ki, İ.Əbilov təcili olaraq, Ankaraya yola düşməlidir. Qarşıdakı Qars konfransı ilə bağlı plenumun qərarında göstərilirdi:

1. Danışıqların aparılması ciddi şəkildə Moskva müqaviləsinin çərçivəsində saxlanılmalıdır;

2. Antanta ilə mübarizədə Qafqaz respublikaları Ankara ilə həmrəylik nümayiş etdirməlidirlər;

3. Bu mübarizəyə güclü şəkildə yardım göstərilməlidir;

4. İndiki şəraitdə Qafqaz respublikaları ilə Ankara arasında

hərbi müqavilənin bağlanması qeyri-mümkün hesab edilsin, lakin əgər bu məsələ Ankara nümayəndələri tərəfindən irəli sürülsə, Cənubi Qafqaz respublikalarının Türkiyə, İran, Əfqanıstanla daha sıx siyasi yaxınlığından boyun qaçırılmasın

5. Danışıqların gedişi prosesində Kəgızman bölgəsində otlaqlar və duz mədənlərindən, eyni zamanda Çorox bölgəsində mis konsesiyalarından istifadə haqqında məsələ qaldırılsın;

6. Heç bir halda ayrı-ayrılıqda hər hansı Qafqaz respublikasının təcrid olunmuş formada çıxışına yol verilməsin, bütün məsələlər üzrə həmrəylik nümayiş etdirilsin;

7. Danışıqların başlanması nümayəndə heyətinin özünə tapşırılsın;

Qars konfransı 1921-ci il sentyabrın 29-da axşam saat 19:30-da Kazım Qarabəkir paşanın giriş nitqi ilə açıldı. Konfransın ilk iclasında Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında müqavilənin hansı formada bağlanması məsələsi ciddi mübahisə mövzuna çevrildi. Kazım paşa təklif etdi ki, hər bir Cənubi Qafqaz respublikası ilə ayrı-ayrılıqda müqavilə imzalsın Rusiyanın nümayəndə heyətinə rəhbərlik edən Qanetski isə ısrarla birlidirirdi ki, hər üç respublika Türkiyə ilə birgə müqavilə imzalamalıdır. Bu məslə ətrafında müzakirələr sentyabrın 30-na qədər davam etdi. Kazım paşa bəyan etdi ki əgər bu respublikalar müstəqildirlərsə hər biri ilə Türkiyə ayrıca müqavilə bağlamalıdır. Qanetski isə Sovet Rusiyasının imperiya maraqlarından çıxış edərək bu respublikaların artıq iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən birləşdiklərini bildirərək birgə müqavilənin bağlanması üzərində ısrarla dayanırdı. Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndə heyətlərinin rəhbərləri Qanetskinin mövqeyini dəstəklədikdə Kazım paşa geri çəkilməyə məcbur oldu. Konfransdakı müzakirələrdən aydın oldu ki, Azərbaycan da daxil olmaqla, sovet nümayəndələri Moskva müqaviləsinin əksinə olaraq Naxçıvan məsələsinin rəsmi Ankaranın iştirakı olmadan yoluna qoyulacaq daxili işə çevirmək istəyirlər. Bu vəziyyət Azərbaycan nümayəndə heyətinin milli nihilizm bataqlığına girdiyini, Moskvanın əli-qolu bağlı əsirinə çevrildiyini sübut edir. Lakin Naxçıvan məsələsinə çox həssaslıqla yanaşan türk diplomatiyası buna yol vermədi. Kazım paşa Moskva müqaviləsinə uyğun olaraq, Naxçıvan məsələsini Türkiyə ilə Cənubi

Qafqaz respublikaları arasında imzalanacaq müqaviləyə daxil edilməsinə təkid etdi və göstərdi ki Naxçıvan məsələsi hüquqi cəhətdən Qars müqaviləsində bu cür əks olunmalıdır: “Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edilməsi haqqında razılığa gəlirlər. Türk diplomatiyası tərəfindən məsələnin belə qoyuluşunun üstün cəhəti ondan ibarət idi ki, Ermənistan Naxçıvan vilayətinin Azərbaycan ərazisi olduğunu tanıyır və müqaviləni imzalamaqla öz üzərinə siyasi-hüquqi öhdəlik qəbul etmiş olurdu. Lakin gördünüyü kimi, bu halda 16 mart 1921-ci il Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq Azərbaycanın Naxçıvanı “üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi” sənəddə yer almırdı. Moskvanın tövsiyyəsinə uyğun olaraq, Sovet Azərbaycanının rəhbərliyi bütün vasitələrlə türklərin qarşısında belə bir öhdəlik qəbul etməkdən yayınmağa çalışırdı.

Nəhayət, bir sıra məsələlərdə fikir ayrılıqları və mübahisələrə baxmayaraq, Türkiyə ilə Cənub Qafqaz respublikalarının qarşılıqlı münasibətlərinin əsaslarını özündə əks etdirən Qars müqaviləsi 1921-ci il oktyabr ayının 13-də günorta saat 14:00-da Rusiyanın iştirakı ilə imzalandı. 20 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan Qars müqaviləsinin 1-ci maddəsinə görə Türkiyə və Qafqaz respublikalarının əraziləri ilə əlaqədar əvvəlki hökumətlərin 3-cü dövlətlə bağladığı müqavilələr qüvvədən düşürdü. Bu maddə hər üç Qafqaz respublikasının 1920-ci ilin avqust ayının 10-da imzalanmış Sevr müqaviləsini rədd etməsi Ermənistan respublikasının Türkiyə sərhədlərini tanıması və Sevr müqaviləsinə əsaslanan “Böyük Ermənistan” iddialarından imtina etməsi demək idi.

Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsinə görə Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet Respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəldirilər. Bu maddə ilə Ermənistan Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsinə verildiyini Azərbaycan isə bu himayəni qəbul etdiyini təsdiq edirdi. Bununla yanaşı Moskva müqaviləsinin 3-cü maddəsində göstərilən “həmin himayədarlığı Azərbaycanın heç bir 3-cü dövlətə güzəştə getməməsi” müddəası Qars müqaviləsinin 5-ci

maddəsində yer almamışdı.

Müqaviləni Azərbaycan hökuməti adından xalq fəhlə-kəndli müfəttişliyi komissarı Behbud Şaxtaxtinski, Gürcüstan hökuməti adından Şalva Eliava və Aleksandr Svanidze, Ermənistan hökuməti adından Askanaz Mravyan və Poqos Makinsyan, RSFSR hökuməti adından Yakov Qanetski, Türkiyə hökuməti adından isə Kazım Qarabəkir paşa, Vəli bəy, Memduh Şövkət bəy və Muxtar bəy imzaladılar.

Qars müqaviləsi “Böyük Ermənistan” iddialarını beynəlxalq hüquqi bazadan məhrum edib, əbədi olaraq xəyali müstəviyə keçirdi. Bu müqavilə ilə daşnak və bölshevik siyasətinin hədəfinə çevrilmiş Naxçıvan Azərbaycanın ərazisi olaraq, beynəlxalq status qazandı. Ermənistanın sovetləşməsindən sonra Naxçıvanla bağlı yaranmış siyasi böhran Qars müqaviləsi ilə birdəfəlik aradan qaldırıldı.

Ədəbiyyat

1. Həsəni C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı, Adiloğlu 2012.
2. Qasimov M. Azərbaycan-Türkiyə diplomatik-siyasi münasibətləri (aprel 1920-ci il dekabr 1922-ci il). Bakı,1998.
3. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı,1998.
4. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri II cild Bakı,1989.
5. Sofiyev M. Güney Qafqaz respublikaları Sovet-Türkiyə əlaqələrində (1922-1936). Bakı, 2000.

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATINDA SUFİZM

Hüseynova T.F.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: sufizm, haqq aşiqi, şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət

Ключевые слова: суфизм, настоящий любовник, шариат, секта, просветление, правда

Key words: sufism, true lover, sharia, sect, enlightenment, the truth

Sufizm insan ruhunun irfani, dini, aşiqanə yönünü təşkil etdiyi kimi, sufizm ədəbiyyatı da ümumilikdə dünya ədəbiyyatının müəyyən bir emosional yönünü, sanki daha çox əxlaqi, irfani, ilahi yönünü təşkil edir. Digər ədəbi axınlara, cərəyanlara nəzərən sufizm daha çox dini məzmun daşıyır, özündə ilahilik ehtiva edir.

Əhməd Yəsəvi, Cəlaləddin Rumi, Şəms Təbrizi, Sultan Vələd, Yunus İmrə, İmadəddin Nəsimi və b. sufizm ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələridir. Yaradıcılıqlarında haqq aşiqinin Allaha yüksəlmə prosesini, mərhələlərini göstərən sufilər bu ucalmanın fiziki və mənəvi tərəflərini göstərməyə, şərh etməyə çalışırlar. Sufilərə görə, aşiq şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət mərhələlərindən keçərək haqqa qovuşur.

Təriqətə şəriətsiz girənlərin
Şeytan gəlib imanını alır imiş
İşbu yolu pirsiz dəva kılanların
Şaşkın olup ara yolda kalır imiş.
Təriqətə siyasətli mürşid gərək
O mürşidə ikiqatlı mürid gərək
Hizmət qılıb pir rızasını bulmaq gərək
Böylə aşiq Haqdan nəsim alır imiş.
Pir rızası Haqq rızası olur dostlar
Haqq Taala rəhmətindən alır dostlar
Riyazətə sır sözündən bilir dostlar
Öylə qullar haqqa yaxın olur imiş.

Sufilərə görə birinci şəriət qanunlarına riayət etmək lazımdır ki, Haqqa qovuşmaq prosesinin birinci mərhələsi tamamlansın. Şəriət

qanunlarına əməl edəndən sonra ikinci addım təriqətdir ki, burda da aşiq şəriətdən keçəndən sonra hansısa yol, təriqət seçirdi. Bu iki mərhələni keçən haqq aşiqi Allahın hikmətini, əxlaq qanunlarını özündə cəmləşdirəndən, ruhunda hopdurandan sonra mərifət mərtəbəsinə çatırdı. Sonuncu olaraq həqiqət mərtəbəsinə çatan aşiq bu prosesi tamamlayır və Tanrıya qovuşur.

Sufi ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Mövlanə Cəlaləddin Rumidir. Allahın mədhi, tərifi, ona olan sevgi, səğir və kəbir, zərrənin Küllə qovuşması, zərrənin Bütövdən ayrılması məslələri Rumi yaradıcılığının başlıca problemlərindədir. Mövlanə Rumi çox böyük haqq aşiqidir, yaradıcılığının, demək olar ki, bütünü “Qurani-Kərim”in təfsiri, izahı və mədhiyə həsr olunub. Onun “Məsnəvi”, “Fihi-Mahif”, “Məcalisi-Səba” əsərlərində sufi görüşlərini, Haqqa dair fikirlərini əks elətdirir. Cəlaləddin Ruminin sufi kimi formalaşmasında, kamilləşməsində Şəms Təbrizinin xidmətləri, rolu böyükdür. Mövlanə Şəms Təbrizi ilə tanış olandan, onunla görüşəndən sonra daha da kamilləşir, Haqq yolunda, Tanrı yolunda daha arif və sadıq olur.

Ey Təbrizli Şəms,
Dinim eşqdir mənim.
Sənin üzünü gördüm görəli
Mənim dinim sənin üzündə oxunur, ey sevgili
Gəl, nə olur artıq, gəl
“Gəl” deməkdən qurtar məni.

Sufi ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən biri də Yunus İmrədir. O da bütün yaradıcılığı boyu həqiqi aşiqin, arifin Allaha qovuşma prosesini müşahidə edib əks etdirmiş, bunu şəxsən yaşamışdır. Yunus İmrə gerçək Haqq aşiqidir. “O, bu dünyanı haqdan qopub haqqa qayıdan insanın “keçid mərhələsi” hesab edir.”(1; 105)

Aşağıdakı misralar bunu sübut edir.
Bu dünyaya qalmayaq gəl,
Fanidir, aldanmayaq gəl
Bir ikən ayrılmayaq gəl
Gəl dosta gedək, gəl, könül!

Gəl bu cahandan biz köçək,
O dostun elinə uçaq.
Bütün arzulardan keçək,
Gəl, dosta gedək, gəl, könül!

Türk xalqları ədəbiyyatının sufi qolunun ən böyük nümayəndələrindən biri də Sultan Vələddir. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin böyük oğlu olan Sultan Vələd yaradıcılığı ilə sufi ədəbiyyatının ən mühüm qollarından birini təşkil edir. Onun yaradıcılığında əsas olaraq Ruminin və Mövlanənin dostu Şəms Təbrizinin təsiri açıq aydın hiss olunur. Əsərlərinin böyük bir qismi İslam dini və “Qurani-Kərim” hikmətinin təfsiri, izahı üzərindədir. “Sultan Vələd poeziyası daha çox irfani düşüncə anlamında haqqın sirlərini “açmaq və anlatmağa” xidmət göstərir. Təbii ki, bu yanaşma və özünəməxsus bədii ifadə tərzini onun rübailərindən də yan keçmir. Sultan Vələd çoxsaylı rübailəri ilə Şərq lirik-fəlsəfi fikrinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Sultan Vələdə görə, insan ruh və cisim olmaqla iki varlıqdan ibarətdir. Ruh ilahi, cisim isə maddidir. Ona görə də, insan ruh daşıyıcısı olmalı, nəfsinə qalib gəlməli, Rəbbinə qovuşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı (təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş 4-cü nəşr), Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 632 səh.
2. Yunus Əmrə. Əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 326 səh.
3. Əhməd Yəsəvi. Divani-hikmət. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2004, 128 səh.
4. Muxtar Cəfərov. Eşq pərvanəsi Mövlanə Cəlaləddin Rumi. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, 240 səh.
5. Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Məsnəvi I cild (I və II dəftər), Naxçıvan -2012, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 504 səh.

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ ŞƏKİ KONTEKSTİNDƏ

Aslanov V.C.
ADPU Şəki filiali

Açar sözlər: Türk xalqları, ədəbi əlaqələr, pantürkist, panislamist müstəqillik, Şəki ədəbi mühiti

Key words: Turkic peoples, literary relations, pan-Turkist, pan-Islamic independence, Sheki literary environment

Bu mövzunu Oğuz-Səlcuq, Qıpçaq-Qarlıq ədəbi əlaqələri kimi də şərh etmək olar. Onda bütövlük və tamlıq yaranar, lakin onu tərkib hissələrinə ayırmadan öyrənmək son dərəcə müşkül bir işə çevrilər. O zaman daha böyük coğrafiya və əlaqələr çevrəsi daxilində hərəkət etmək məcburiyyətində qalarıq. Elə buna görə də gələcək məqaləmiz üçün türk xalqları arasındakı ədəbi əlaqələri Şəki ədəbi müstəvisində qismən araşdırmağı nəzərdə tuturuq.

Eyni bir kökdən şaxələnən türk ədəbiyyatı türkün əcdad ruhunu daşıyan, türk dünyagörüşünü və təfəkkür tərzini yaşadan ədəbiyyatdır. Türk xalqları ədəbi əlaqələri tarixini ənənəvi olaraq XIX əsr hadisəsi saymaq, onu 1839-cu ildə Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin (1817-1879) İstəbnul səfəri, 1846-cı ildə A.Bakıxanovun (1794-1847) Osmanlı sultanı I Əbdülməcidlə (1839-1861) görüşü və “Əsrarül-mələkut” əsərini ona şəxsən bağışlaması, 1863-cü ildə M.F. Axundovun (1812-1878) İstanbulda Sədri-əzəm Fuad Paşaya farsca yazdığı “Ərəb əlifbasının islahına dair” kitabçasını və Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı “Yusif şahın hekayəti”ni təqdim etməsi ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmaz. Türk xalqları ədəbi əlaqələri türk bədii düşüncəsinin ilkinliyindən gələn əlaqələrdir – qnesologiyası baxımından tarixlər boyunca dörd cəhətə arx-arx ayrılan və suları tükənməyən böyük çay kimidir.

Tarixə qovuşmuş Sovet dönməndə SSRİ tərkibinə daxil olmaq məcburiyyətində qalan türk respublikalarının türk yazıçı və şairlərini, alim və filosoflarını pantürkist, panislamist adı altında həbs etdilər, güllələdilər, sürgünə göndərdilər. Sağ qalanları isə “şimaldan doğan

Günəşin” qandonduran şüalarını isti və ilıq şüalar kimi mədh etməyə şirnikləndirdilər. Yenə də Azərbaycanda Cəfər Cabbarlıların, Hüseyn Cavidlərin, Bəxtiyar Vahabzadələrin, Türkmənistanda Berdi Kerbapayevlərin, Durdı Qılıcıların, Nurmurad Sarıxanovların, Qazaxıstanda Cambul Cabayevlərin, Muxtar Auezovların, Sabit Mukanovların, Oljas Süleymenovların, Özbəkistanda Abdulla Qədirilərin, Musa Aybəklərin, Qafur Qulamaların, Kamil Yaşenlərin, Qırğızıstanda Tukulbay Sadıqbayevlərin, Aalı Tokombayevlərin Çingiz Aytmatovların, Tatarıstanda Qəvi Nəcmilərin, Qəmər Bəşirovların, Əbdürəhman Absalamovların, Başqırdıstanda Mustay Kərimlərin türk ruhunu öldürə bilmədilər. SSRİ tərkibinə daxil olan respublikalar arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələr Türkiyə Respublikası istisna olmaqla, siyasi-ideoloji əsasda həyata keçirilirdi.

18 oktyabr 1991-ci də SSRİ tərkibinə daxil olan digər türk respublikaları kimi Azərbaycan Respublikası da müstəqil oldu. Bundan sonra türk xalqları ədəbi əlaqələri yeni bir mərhələyə daxil oldu və sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu ədəbi-mədəni əlaqələr təcə paytaxtları deyil, həm də bölgələri əhatə etdi. Elə bu kontekstdə Şəki ədəbi mühiti ilə türk respublikalarının türk yazarları ilə əlaqələr yarandı və möhkəmləndi.

Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq məqaləmizdə çağdaş türk xalqları ədəbi əlaqələrini Şəki ədəbi müstəvisində nəzərdən keçirməyi nəzərdə tuturuq.

Ədəbiyyat

1. Əbdü Əfəndizadə. Ya ölümlü, ya Türkiyə. Bakı, “Mütərcim”, 2005.
2. Ədalət Tahirzadə. Şəkinin tarixi qaynaqlarda. Bakı, “Master”, 2005.
3. Həbibulla Manafli. Tariximiz poetik etüdlərdə. Bakı, “Mütərcim”, 2015.
4. Kamandar Şərifli. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Bakı, “Nurlan”, 2002.
5. Kamil Adışirinov. XX əsr Şəki ədəbi-mədəni mühiti. Bakı, “Elm-təhsil”, 2015.
6. Tarix. Kültür. Toplum. Ayça Günkut Vurucu armağanı. Hazırlayan: İkbal Vurucu. T.C. Kültür və Turizm Bakanlığı, 2016.

7. Vaqif Aslan. Əsərləri, IV cild. Bakı, “Təhsil” NPM, 2010.
8. Vaqif Aslan. Türk xalqları ədəbiyyatı üzrə mühazirələr. Bakı, “Renessans-A”, 2019.
9. Vaqif Aslan. Zaman və ədəbiyyat dilemması qarşısında. Bakı, “Mütərcim”, 2021.

AZƏRBAYCAN BİR TÜRK DÖVLƏTİDİR

Abdullayev B.Ə.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: *türk, səyyah, Azərbaycan, Şamaxı, abidə, tarix, diplomatiya, məscid*

Ключевые слова: *турок, путешественник, Азербайджан, Шамаха, памятник, история, дипломатия, мечеть*

Key words: *Turk, traveler, Azerbaijan, Shamakhi, monument, history, diplomacy, mosque*

Ümumillilider Heydər Əliyev: Azərbaycan və Türkiyə, bir millət-iki dövlət.

Azərbaycan xalqının tarixinin bütün saxtakarlığına baxmayaraq, heç kəs üçün sirr deyil ki, yerli türklər Türk dünyasının tərkib hissəsidir. Buna görə də, yerli türklərin tarixi başqa türk xalqlarının tarixindən ayrılıqda, öyrənilə bilməz. Çox təəssüf ki, uzun müddət tariximizi düzgün işıqlandıрмаğa cəhd edən mütəxəssislərin üzərinə damğalar qoyulurdu və onlar müxtəlif bəhanələrlə aradan götürülərək məhv edilirdi.

Sevindirici haldır ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, biz tarixi həqiqətləri üzə çıxarmaq imkanları qazandıq. Türk tarixi isə çox zəngindir. Çünki, türklər dünya mədəniyyətinin formalaşmasında aparıcı yerlərdən birinə malikdirlər.

Çoxəsrlik tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, ədəbiyyatı, gözəl təbiəti, iqlimi, təbii sərvətlərinin zənginliyi, əcnəbi tarixçi, alim, coğrafiyaşünas, diplomat, səyyah və tacirlərin Azərbaycan şəhərləri və sənətkarlığı, ticarət yolları haqqında verdiyi məlumatlar böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə, bu səyyahlar üçün Azərbaycanda gördükləri hər şey yeni idi. Onlar qədim şəhərlərimiz, nadir memarlıq abidələrimiz, zəngin adət-ənənələrimiz, doğma diyarımız füsunkar təbiəti, xalqımızın qonaqpərvərliyi, dadlı-ləzzətli xörəklərimiz barəsində olduqca geniş və maraqlı məlumatlar verirlər.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi o zamanlar dünya ticarət yolları mərkəzində yerləşməsi onun iqtisadi inkişafında müəyyən rol oynamışdır. Bu da Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan, Təbriz, Şəki, Şamaxı, Şabran və bu kimi qədim şəhərlərin böyüməsinə və iri ticarət mərkəzlərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Çox qədim zamanlardan müxtəlif xalqlar, dövlətlər bu zəngin diyarı zəbt etməyə, sərvətlərinə sahib olmağa çalışırdılar.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın xam ipəyin vətəni olması, qərb dövlətləri ilə bu ölkə arasında geniş əlaqə yaratmışdı. Həmçinin Şərqi ölkələrini Avropa dövlətləri ilə birləşdirən ticarət yolları Azərbaycan torpaqlarından keçirdi. Şamaxı karvan yolu üzərində yerləşdiyindən avropalılar onunla yaxından maraqlanırdılar.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahları V.Rubruk, Marko Polo, Klavixio, İ.Barbara, A.Cenkinson, A.Kontorini, Adam Oleari, Y.Stroys, Şadren, İan Stris Şamaxıda olmuş, öz əsərlərində onun haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər.

Doğma yurdumuzun tarixi keçmişi haqqında məlumat verən səyyahlardan biri Ryui Qonsales de Klavixoddur. İspaniyalı Klavixio Kastiliya krallığının Teymur sarayına (1370-1405) göndərilmiş elçilərinə biri idi. Teymurun 1402-ci il Ankara vuruşmasında Osmanlı Sultanı İldırım Bəyazidə qalib gəlməsi Avropada ona maraq daha da artırdı. 1403-cü ildə Kastiliya krallığının Teymur sarayına göndərdiyi elçilər arasında Klavixio da var idi. Məhz bu zaman Klavixio öz səyahətnaməsini yazmış, Təbrizin, Şamaxının orta əsrlərdəki sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olduğunu göstərmişdir. Onun gündəliyində ilk məlumat Əlincə qalası haqqındadır.

XV əsrin ikinci yarısından etibarən diplomatik ticarət və başqa məqsədlərlə Azərbaycanda olmuş rus dövlətinin nümayəndələri yerli əhalinin həyat tərzini ilə tanış olmaqla onun məişət və mədəniyyətinə dair məlumat toplamışlar.

Bunlardan biri Azərbaycan haqqında maraqlı məlumat verən

məşhur rus səyyahı, Tver taciri Afnasi Nikitin olmuşdur. A.Nikitin 1466-1472-ci illərdəki səyahəti zamanı Azərbaycanda olmuş, yazmış olduğu “Üç dəniz arxasına səyahət” adlı məşhur əsərində Azərbaycan haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir.

Onun səyahəti zamanı Azərbaycana Rusiyada maraq artmışdı. Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti ilə Böyük Moskva knyazlığı arasında əlaqə mövcud idi. Şirvan Rusiya əlaqələri iqtisadi əsasa malik idi. Şirvan tacirləri Xəzər-Volqa vasitəsilə çoxdan Rusiya ilə ticarət əlaqəsi yaratmışdılar. Afanasi Nikitin gəzdirdiyi ölkələrə heç bir siyasi tapşırıqlarla göndərilmədiyindən o, haqqında bəhs etdiyi hadisələrin birini rəğbət, birini nifrət hissi ilə qeyd etmir, eşitdiyini, gördüyünü necə var elə yazır. Bu baxımdan Afanasi Nikitinin məlumatları obyektivdir.

İngilis səyyahı Antoni Çenkinson “Moskva kompaniyasının ekspedisiyasının tərkibində” 1561-1563-cü illərdə Azərbaycanda olmuşdur.

Antoni Çenkinsonun Şirvanın əvvəllər çoxlu möhkəmləndirilmiş şəhərlərə malik olduğunu və qalalara malik olduğunu göstərir. O, Şamaxı şəhərinin bu vaxt tənəzzül etdiyi haqda məlumat verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, şəhər nisbətən zəifləsədə qısa müddətdə öz qüdrətini bərpa edə bilmiş, ticarət əlaqələrini daha da genişləndirmişdir. Antoni Çenkinson burada olarkən isə Şamaxı və Gülüstən qalası Səfəvilər tərəfindən təzəcə dağıdılmış və bunu öz gündəliyində qeyd etməyi Çenkinson unutmamışdır. Ancaq ingilis səyyahının Şirvan haqqında, Şirvan hakiminin Səfəvi şahlarından formal asılılığı haqqında hətta Abdulla xanın onun mallarını gömrükdən azad etməsi haqqında məlumatları Şamaxı şəhərinin də iqtisadi tarixinin, ticarət əlaqələrinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, məhz Çenkinsonun təsvir etdiyi əlverişli iqtisadi- siyasi mövqeyi Şamaxı şəhərinin öz əvvəlki şöhrətini qısa müddətdə qaytarmasına şərait yaratmışdır.

Bu səyyahlardan biri fransız səyyahı Korner le-Brödür. Onun iki cildli “Moskva vilayətinə, İrana və Şərqi Hindistana səyahət” kitabında Şamaxı şəhəri haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Səyyahın qeydlərindən məlum olur ki, onun olduğu dəvə karvanı 1703-cü il avqustun 3-də Şamaxıya çatmışdır. Səyyah gündəlik

qeydlərində ilk öncə Şamaxı şəhərinin təsvirini verir. O yazır: “Şəhər dağın sinəsində yerləşir, qala divarları var, onlar hər tərəfdən açıqdır, çünki divarlar 35 il əvvəlki zəlzələ zamanı dağılmışdır”. Səyyah üç kümbəzli məscidin qalıqları heyrətə salır. Müəllif şəhərdə 20-yə yaxın karvansara olduğunu göstərir.

Fransız səyyahı Şamaxıda qaldığı müddətdə bələdçilərin köməyi ilə dağ kəndlərini gəzmişdir. Səyyah həmçinin Şamaxı ətrafında olan 7 kümbəz abidələrində olmuşdur. Səyyah bu abidələrin sayının əslinə 9 olduğunu və daha qədim tarixə malik olduğunu, kümbəzlərin daxili divarlarının təsvirini vermişdir. Səyyah, hətta Teymurləngin bu abidələrə qədim olduğu üçün toxunmadığını bildirmişdir.

Fransız səyyahı Mərəzə kəndi yaxınlığında yerləşən “Diri Baba” məqbərəsində olmuşdur. O, öz səyahətnaməsində “Diri Baba” məqbərəsinin geniş təsvirini və fotosəkilini vermişdir.

Nəhayət, avqust ayının axırlarında səyyah Şamaxını tərk etmişdir.

Fransız səyyahının bu kitabı Şamaxının, Şirvanın, ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün qiymətli mənbələrdən biridir.

Azərbaycan xalqının orta əsr həyatı ilə tanış olmaq üçün əvəzəlməz və son dərəcə qiymətli olan əcnəbi mənbələri tədqiq etmək və bunun əsasında tariximizin qaranlıq səhifələrini aydınlaşdırmaq mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 1985
2. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı, 1987
3. Mahmudov Y. Odlar yurduna səyahət. Bakı 1980
4. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974
5. Səfərov Y. Qədim Azərbaycan: Nə bilirik. Bakı, 1989

NƏSİMİNİN YARADICILIĞINDA DİLLƏRİN SİNTEZİ

Dadaşov Ç.Z.

ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: İmadəddin, qəzəl, şeir, kütubət, mülləmmə

Ключевые слова: Имадеддин, газель, стихотворение, кутубат,

мулламма

Key words: Imadeddin, ghazal, poem, kutubat, mullamma

Artıq altı əsrdən çoxdur ki, mütəfəkkir Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin (tam adı: Şeyx Əli ibn Seyid Məhəmməd İmadəddin Nəsimi.1369-Şamaxıda doğulub,1417-Hələbdə öldürülüb) adı nəinki Yaxın Şərqdə, dünyanın bir çox ölkələrində mərdlik, fədakarlıq və iradə rəmzi kimi böyük hörmətlə yad edilir. Məsləki uğrunda dara çəkilib diri-diri dərisi soyulan, son nəfəsinədək öz sözündən dönməyən bu mərd insanın faciəli və məşəqqətli ölümü şairlərin şerlərində, ozanların sazında, rəssamların və heykəltaraşların əsərlərində, kinolarda tərənnüm olunmuşdur.

Nəsimi öz doğma Azərbaycan dilində şeirin ilk gözəl nümunələrini yaradan, mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dildə ifadə etməyi bacaran dahi sənətkarlardan biri olmuşdur. Şairin ana dilindən başqa ərəb və fars dillərində yazıb- yaratdığı divanlar onun adının öz vətəni Azərbaycandan çox-çox uzaq ölkələrdə,bütün Yaxın Şərqdə şöhrət qazanmağına səbəb olmuşdur.

Cənab Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2019-cu il mütəfəkkir şairin anadan olmasının 650 illik yubileyi şərəfinə “NƏSİMİ İLİ” elan olundu.

Bu münasibətlə keçirilən yaddaqalan möhtəşəm tədbirlər şairin bütün dünyada bir daha yaxından tanınmasına səbəb oldu.

Bu məqalədə əsas məqsəd şairin yaradıcılığında mühüm yer tutan üç dildə yazıb-yaratmaq və bu dillərin sintezi məsələsinə baxmaqdır. Nəsiminin əsərlərini araşdırarkən belə qənaətə gəlmək olur ki, böyük Azərbaycan şairi yaradıcılığında dil baxımından üç əsas üsuldan istifadə etmişdir:

1. Azərbaycan dilində yazılan şeirlər

2. Fars dilində yazılan şeirlər

3. Azərbaycan, ərəb və fars dillərinin qarşılığında olan şeirlər.

Sırf Azərbaycan dilində yazılan şeirləri doğma dilimizdə əsasən lirik tonda yazılan qəzəllərdir. Ədəbi dilimizin formalaşmasında mühüm rol oynayan bu qəzəllərdə insan gözəlliyinin tərənnümü, lirik aşiqin qəlb çırpıntıları ana xətt təşkil edir. Şairin bu üslubda yazdığı şeirlər hər bir oxucu tərəfindən başa düşüləndir. Muğam ifaçıları da bu qəzəllərə tez-tez müraciət edirlər.

Səndən iraq, ey sənəm, şamü-səhər yanaram,
Vəslini arzularam, daxi betər yanaram.

Eşq ilə şövqün odu canıma kar eylədi,
Gör necə tabından, ey şəmsü-qəmər, yanaram.

Müddəi yanar demiş qəmdə, Nəsimi üçün,
Qəmdə yanan yarı, yar çünki sevər, yanaram.

Yaxud: Allahu əkbər, ey sənəm, hüsnündə heyran olmuşam,
Qövsü-qzeydir qaşların, yayına qurban olmuşam.

Üzündür ol cənnət gülü, boyun həqiqət sərvidir,
Eşqində mən bülbül kimi aləmdə dəstan olmuşam.

Kövnü-məkandan keçmişəm, mə'ni şərabın içmişəm,
Canana, üzün görmüşəm, başdan ayaq can olmuşam.

Sərrafi-bəhri-qüdrətəm, yaquti-kani-vəhdətəm,
İndi Nəsimiyəm, bu gün xak ilə yeksan olmuşam.

Belə nümunələr istənilən qədər göstərmək olar.

Bildiyimiz kimi, şair öz ideyalarını yaymaq üçün dərviş paltarı geyib diyar-diyar gəzmək məcburiyyətində qalır. Məhz buna görə də ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənir, bu dillərdə də şeirlərini yazır. O, “Müləmmələr”i sırf fars və ya Azərbaycan dilinin qarşılığında

yazır.

Məsələn: Eyyuhər-rağibunə fil övqat.

Tərcüməsi: Ey həyatı sevnələr,

Üzküruha fəma məza qət fat.

Onu bilin ki, keçən geri qayıtmaz.

Foti fersət məkon ki, vəqti səfast,

Səfa vaxtıdır, fürsəti fəvt etməyin,

Ki, bəsi həst dər cəhan afat.

Dünyanın çoxlu bəlaları vardır.

Digər bir yerdə: Ünzilət fil kəlami vəl incil,

Tərcüməsi: Quran və İncildə nazil olmuşdur,

Kütubət fiz Zəburu vət Tovrat.

Zəbur və Tövratda yazılmışdır.

Ayəti ədlü bəzli elm əməl,

Ədl, səxavət, elm və əməl ayələri,

Çar sifatha ki, dər to şod yek zat.

Tək səndə cəmlənmiş dörd sifətdir.

Üçüncü qrupa aid edilən əsərləri İmadəddin Nəsiminin öz ana dilindən başqa türk, ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilməsini, bu dillərdə sərbəst yazıb-yaratdığını sübut edir. Bu xüsusiyyət mütəfəkkir şairimizin bütün ictimai-fəlsəfi şeirlərində, müstəzadlarında, əliflam və tərs əlifba başlıqlı şeirlərində, tərcibəndlərində, məsnəvilərində, tuyuqlarında və digər məzmunlu əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu tipdə yazdığı şeirlərində şair Azərbaycan türkcəsinin üslubiyətini qorumaqla, ərəb və fars sözlərindən yerli-yerində istifadə etməklə bu üç dilin sintezindən ibarət olan möhtəşəm sənət əsərləri yaratmışdır. Bəzən beytlərin birinci sətri ərəb-fars qarışıqlı, ikinci sətri isə Azərbaycan dilində yazılmışdır. Şairin xüsusi istedadı malik olması bunu təmin edə bilər.

Ümumiyyətlə, Nəsiminin əsərlərinin çoxunda onun mükəmməl bildiyi Azərbaycan türkcəsi, ərəb və fars dillərinin sintezi (hər üç dildə olan sözlərdən istifadə olunması) oxucunu bir az çətinliyə salır.

Məsələn: Bistü həştü sivü düdür ayəti-nitqi-xuda,

Görmüşəm eyni-əyani, məndədir həq biriya.

Dörd kitabın mənası, şərhı bu büstü həşdir,
Həm dəliləm, həm bəyanam, həm sufatam xoşliqa.

Yaxud, ən məşhur fəlsəfi şeirində:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü-məkana sığmazam.
Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü-şəş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyana sığmazam.
Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qureyşiyəm,
Məndən uludur ayətim, ayətə, şana sığmazam.

Buna baxmayaraq, Nəsiminin əsərləri bütün dünyanı qarış-qarış dolaşmış, ölkədən-ölkəyə, dildən-dilə, əsrdən-əsrə keçərək bu günümüzə gəlib çıxmışdır. Bir çox əlyazmalarının nüsxələri və ya surətləri dünyanın nüfuzlu muzey və kitabxanalarında qiymətli eksponatlar kimi qorunub saxlanılır.

Nəsiminin sənəti, bu günümüzə gəlib çatmış şeirləri bütövlükdə insan gözəlliyinə, insan qüdrətinə heyranlıqla dolu qiymətli bir xəzinədir. Özü demişkən:

Mənəm ol tilismi-pünhan ki, bu gün cahana gəldim,
Əzəli nişansız idim, əbədi nişana gəldim.
Bu tilismi çünki açdım zülümata nur saçdım,
Bu neçə məkanı keçdim ki, bu cismü-cana gəldim.

Ədəbiyyat

1. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. I cild. Lider nəşriyyatı Bakı-2004.

2. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. II cild. Lider nəşriyyatı Bakı-2004.

3. Zakirə Əliyeva. “Əqidə fədaisi”. Ədəbiyyat Qəzeti. 24.10.2019

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV TÜRK DÜNYASININ VAHİD LİDERİ KİMİ

Məhərrəmov T.M.
ADPU Şəki filialı

***Açar sözlər:** Heydər Əliyev, Mustafa Kamal Atatürk, siyasi lider, Türk dünyası, "Ümid körpüsü", Türk Dünyası Birliyi*

***Key words:** Heydar Aliyev, Mustafa Kemal Ataturk, political leader, Turkic world, "Bridge of Hope", Turkish World Union*

Azərbaycan ikinci dəfə öz müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra ölkə həyatının bütün sahələri demək olar ki, çökmüşdü. Həmin dövrdə ölkəmizə elə bir bacarıqlı, səriştəli lider lazım idi ki, iqtisadi, siyasi və digər sahələrdəki ağır vəziyyəti, həmçinin xaosu, vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldıra bilsin. Bu lider məhz xalqın təkidi, tələbi və xahişi ilə ölkəmizdə ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyev oldu.

Heydər Əliyev istər 1969-1982-ci illərdə, istər 1982-1987-ci illərdə Kremldə yüksək vəzifədə çalışarkən və istərsə də 1993-2003-cü illərdə ikinci siyasi hakimiyyəti dövründə Azərbaycan həyatının hər bir sahəsinin inkişafı naminə öz həyatının böyük bir hissəsini sərf etmişdir.

Onun siyasi-ideoloji fəaliyyəti təkcə Azərbaycanla məhdudlaşıb desək, böyük səhvə yol vermiş olarıq. Ümummilli liderimiz bütövlükdə türk dünyası ilə bağlı həm elmi-nəzəri, həm də praktik cəhətdən tarixi xidmətlər göstərmişdir.

H.Əliyev ölkəmizlə türk dünyası ölkələrinin hər tərəfli əlaqələrinin çox gözəl proqramını işləyib hazırlamışdır.

Buraya:

- İqtisadi, siyasi, ictimai problemlərin həlli sahəsində bu ölkələrin potensial imkanlarından istifadə.

- Bu ölkələrin bütün sahələrdəki qüvvələrini birləşdirmək.

- Böyük türk dünyasının beynəlxalq nüfuzunu daha da gücləndirmək məsələləri daxildir.

“Biz bir kökdən olan birdilli xalqlarıq” deyən ümummilli lider

İstanbulda İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının ikinci toplantısında türk dünyası ölkələrinin bütün potensial imkanlarını birləşdirməklə əsl türkçülük intibahının təmin ediləcəyinə və gələcəkdə bundan dünya ölkələrinin inkişafına müsbət imkanlar veriləcəyinə böyük inam bəslədiyini demişdir. Heydər Əliyevin türkçülük düşüncəsində türk dövlətlərinin müstəqilliyinin qorunması, türk və müsəlman ölkələrinin birliyinə nail olunması, həmçinin bu birliyin dünya üzrə heç zaman olmayan dostluğuna xidmət edilməsi əsas meyarlar sayılırdı. Bu baxımdan bu dahi şəxsiyyət Türkiyənin rolunu daha çox qiymətləndirirdi və deyirdi ki, bu ölkə hazırda yer kürəsinin siyasi durumunda nüfuzlu təsir qüvvəsinə malik bir dövlətdir.

O, 1990-cı illərin əvvəllərində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinə rəhbərlik edərkən Türkiyənin dövlət rəhbərləri, eləcə də türk dövlətlərinin rəhbərləri ilə sıx əlaqələr saxlamışdır. Umummilliyet lideri Türkiyəyə həm də ona görə böyük rəğbət bəsləmişdir ki, bu ölkədən bütün türk dünyası ölkələrinə yollar uzanır.

Türk respublikaları ilə Odlar Yurduunun çoxtərəfli əlaqələri, əməkdaşlığı haqqında H.Əliyevin fikirləri türk dövlətləri başçıları arasında İstanbulda keçirilən ikinci zirvə toplantısındakı çıxışında hərtərəfli şəkildə izah olunmuşdur. Türk dövlətlərinin birliyində ölkəmizin böyük rol oynamasının təşəbbüskarı və eləcə də bu sahədəki uğurları məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Türk dünyasının iki böyük lideri – Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyev müxtəlif illərdə dünyaya gəlsələr də, oxşar talelər yaşamış, hər ikisi vətəninə bağlı mənalı ömürlərini türk dünyasının birliyinə, həmrəyliyinə sərf etmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasında işləyərkən Qars və Moskva müqavilələri yenidən siyasi gündəmə gətirilmiş, Atatürkün “Türk qapısı” adlandırdığı qədim torpaqda “Bir millət, iki dövlət” şüarını reallığa çevilmişdir.

1991-ci ilin oktyabrın 29-da Türkiyə ilə Naxçıvan arasında müvəqqəti körpünün açılışı olmuş, əsas körpünün inşası sürətləndirilmişdir. Bu körpünün istifadəyə verilməsi Naxçıvanda blokadanın ağır fəsadlarını aradan qaldırmağa, Muxtar Respublikanın dünyaya tanınmasına və Qərbbə inteqrasiya etməsinə böyük kömək göstərmişdir.

1992-ci ilin may ayının 28-də - xalqımız üçün müqəddəs olan

bir gündə Türk dünyasını birləşdirəcək və o dövrdə Naxçıvanın blokadadan çıxmasına, onun inkişafına dəstək verə biləcək gücdə olan bir tarixi hadisə baş verdi. Həmin gün Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyətini birləşdirən “Ümid körpüsü” açıldı. Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi və geniş dünyagörüşü burada da özünü göstərdi. Məhz bu gün Vətən Müharibəsində qazandığımız Şanlı Zəfər nəticəsində bütün türk dünyasını birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin açılması ideyası reallaşmaq üzrədir. Məhz 1992-ci ildə açılan körpünün “Ümid körpüsü” adlandırılması Ulu Öndərin bu günlər yaşadığımız prosesləri hələ 30 il öncədən görməsinin təzahürlərindən biridir. O, körpünün açılışındakı çıxışında deyirdi: “Belə bir körpü tikmək bizim bir azərbaycanlı kimi, şəxsən mənim on illərlə qəlbimdə olan arzu idi. Bu fikir mənim qəlbimdə on illərlə yaşayırdı. Mən özümü xoşbəxt hesab edirəm ki, gördüyüm bütün başqa işlərlə bərabər, o ümid, həsrət körpüsünün qısa müddətdə tikilməsinin, yaranmasının təşəbbüskarı oldum”. Baxın! Budur Ulu Öndərin dahiliyi.

H.Əliyev bu ölkələrin birliyinə heç bir vaxt etnik köklərimizin ümumiliyinə əsaslanan tarixdə qalmış birlik kimi baxmamış, onun siyasi gələcəyinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bunu bir faktla, yəni 2000-ci ildə türkdilli dövlətlərin paytaxtımızda keçirilən VI zirvə toplantısında bilavasitə onun düşüncələrini əks etdirən “Bakı bəyan-naməsi”nin hər bir maddəsi ilə sübut etmək olar.

Məlumdur ki, Türkiyə türklərindən sonra dünyada sayca ən çox türk xalqı azərbaycanlılardır, yəni biz dünya türklərini beşdə birindən çoxuq. Umummilli lider apardığı ardıcıl mübarizədə bu baxımdan dünya azərbaycanlılarının birliyinə, həmrəyliyininə, mütəşəkkilliyinə daha çox yer vermişdir. Bu baxımdan böyük uzaqgörənliklə yaratdığı Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi Ulu Öndərin ən böyük xidmətlərindən biridir.

Ulu öndər Azərbaycan türkcəsinin - yəni ana dilimizin təbliği, inkişafı sahəsində misilsiz xidmətlərə malikdir. Dilimizin təmizliyi, türk dilləri ailəsində böyük rolu və yerinin müstəsnalığı, dilimizin bayağı söz və ifadələrdən təmizlənməsi onun ən ümdə məqsədlərindən biri idi.

Türk ruhunun tükənməz potensialı H.Əliyevin ən müdəqqəs

inanc xüsusiyyətlərindən olmuşdur.

Heydər Əliyev türk dünyasının fəxri idi.

Fəxr etməliyik ki, H.Əliyevin ölkəmizlə türk dünyasının qarşılıqlı əlaqələri, yüksəlişi proqramı bu gündə yaşayır, onun layiqli varisi möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ilk günlərindən uğurla davam etdirilir.

Bəli, bu sahədə də Azərbaycanın sükkanı etibarlı əllərdədir.

“Bizim gücümüz birlikdədir” deyən möhtərəm prezidentimizin türk dünyası ölkələrinə etdiyi rəsmi səfərlər və həmin ölkələrdəki çıxışlarındakı fikirlər, bu sahədəki yorulmaz və gərgin fəaliyyəti həmin fikirlərin siyasi reallıq olduğunu nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev və türk dünyası. / “Mədəniyyət” qəzeti. 3 aprel, 2013.
2. Vahid Ulusel. “Türkşünaslıq və Azərbaycanşünaslığın dialektikası”. Az Ata M, “Elm və təhsil”, Bakı, 2015.
3. <http://dgk.nmr.az/az/article/1222/?print=1>

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN ELM SAHƏSİNDƏ NİZAMİ GƏNCƏVİNİN DƏQİQ ELMLƏR DİLİNDƏ TÖHFƏLƏRİ

Nərmanov R.Ə.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: Hətəl, Hut, Mizan, Ptolomey, Qövs

Ключевые слова: Гамель, Хижуина, Мизан, Птолемей, Арка

Key words: Hamel, Hut, Mizan, Ptolemy, Arc

Türk dövlətləri özlərinin qədim, çoxəsirlik tarixi boyu Avrasiya məkanının böyük hissəsində yaşayaraq dünya bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, onu zənginləşdirmişlər. Türk xalqlarının ulu tarixinin dərinliklərindən keçib gələn zəngin kökləri, bir-birinə mə-nəvi bağlılığı olanları bütün mərhələlərdə imtahanlardan, sınaqlardan

mətanətlə çıxarmış və bugünkü günlərə gətirib çıxarmışdır. Bu xalqlar tarix boyu insan həyatının bütün sahələrində öz istedadını, biliyini, bacarığını göstərmiş, elmi ixtiraları, qəhrəmanlıq nümunələri, böyük tarixi memarlıq abidələri və qiymətli bədii əsərləri, musiqisi ilə onun səhifələrini yaratmışdır.

Bütün bunlarla belə, yüz illərlə bir-birindən ayrı düşmüş, yaxud imperiyaların məkrli tədbirləri nəticəsində dövlətçilikdən məhrum edilmiş, bəzən isə hətta bir-birinə qənim kəsilmiş türk xalqları yalnız XX əsrdə əsl mənada milli dirçəliş yoluna uğurla qədəm basmağa nail oldular. Bir sıra türk dövlətləri milli-ərəzi muxtariyatı hüquqlarını genişləndirmişdir. Bu isə öz növbəsində türk dövlət qurumları arasında daha sıx əbədi-mədəni, elmi, iqtisadi əlaqələrin yaranması zərurətini irəli sürdü. Yaranmış yeni əlverişli şərait eyni kökdən olan müştərək türk mədəniyyəti və incəsənətinin vahid təşkilatının yaranmasına səbəb oldu. Həmin təşkilatlardan biri bu gün uğurla fəaliyyət göstərən beynəlxalq TÜRKSÖY təşkilatıdır. Türkdilli dövlətlər arasında qurulan ilk təşkilat olan Beynəlxalq Türk Mədəniyyət təşkilatıdır. Türksöy-un fəaliyyətində demokratik prinsiplər əsas götürülür, səsvermədə 8 müşahidəçi ölkə də əsas 6 üzvlər kimi eyni səsvermə hüququna malikdirlər. Bundan əlavə müasir dövrümüzdə Türk Dünyası Riyaziyyat Cəmiyyəti fəaliyyət göstərir. Belə ki, Türk Dünyası Riyaziyyat cəmiyyəti 1999-cu ildə təsis olunub. Bu qurum öz sıralarında Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Çin, ABŞ, Monqolustan və Avropa ölkələrindən olan riyaziyyatçıları birləşir. Cəmiyyətin ilk konfransı 1999-cu ildə Fırat Universitetində, II konfransı 2007-ci ildə Sakarya Unuversitetində, III konfransı 2009-cu ildə Əl-Fərabi adına Qazaxıstan Milli Univer-sitetində keçirilib. Təşkilatın məqsədi türk əsilli alimlərin bütün dünya üzrə inteqrasiyasına nail olmaq, onların qabaqcıl elmi mərkəzlərlə əlaqələrinin qurulmasına və möhkəmləndirilməsinə yardım etmək, yeni elmi nəticələr türk dilli ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafına yönəltmək, eyni zamanda türksöylü alimlərin dünya miqyasında tanınmasına dəstək verməkdir. Bu məqsədlə oktyabrın 2-dən 5-dək Qazaxıstanın paytaxtı Astanada Qimilyov adına Avrasiya Universitetində Türk Dünyası Riyaziyyat Cəmiyyətinin (TDRC) IV konqresi keçirilir. Tədbirdə Azərbaycanın görkəmli akademikləri,

AMEA-nın müxbir üzvləri və professorlarının məruzələri dinlənildi. Türk Dövlətlərinin elm sahəsində əməkdaşlığı yuxarıda qeyd etdiyimiz təşkilatların ümdə vəzifəsinə çevrilmişdir. Burada məqsəd Türk Dövlət qurumları arasında bütün sahələrdə olduğu kimi, elmi əməkdaşlığı da artırmaqdır. Türk dünyasının böyük şairi Nizami Gəncəviyə müraciət edək. Bildiyimiz kimi Nizami Gəncəvi təhsilini Gəncə mədrəsələrində almış, ana dilindən başqa ərəb, fars, və daha sonra şəxsi mütailə yolu ilə yunan dilini mükəmməl öyrənmişdir. Nizami dəqiq elmlər içərisində ən qədim elm olan astronomiya ilə yaxından maraqlanmışdır. İnsanların məişət tələbatlarından irəli gələn zərurətdən və xalqın istəyi və tələblərindən qidalanan Nizami Gəncəvi astronomiya, fizika, riyaziyyat elmləri ilə maraqlanmış, onların qanunauyğunluqlarını öz əsərlərində təsvir və şərh etmişdir.

Məsələn, “Sirlər xəzinəsi” əsərində həm müəllifin sözləri, həm də yaratdığı obrazların dili ilə deyilən bir çox beytlərində göy cisimlərinin xüsusən zodiak bürclərini belə təsvir edir:

Səratanın tacını, Covzanın kəməri
Peşkəş aldı, bəzəsin deyə öz səfərini
Saçlarına tərəvət olub, Xuşa get-gedə
Sünbüllərin bürcünü çəkib atdı Əsədə.
Gecəsinin qədrini bilməyi edib arzu
O, gecə ölcən Zöhrə aldı ələ tərəzi
Bu göydəki əqrəbin quyruğuna əlilə
Süsünbərə oxşayan padzəm tökdü belə
O, kamandan atılan məharətli ox oldu
Delv və Yusif kimi, aləmə işıq düzdü,
Hudda gizlənən Yunis, döl kimi suda üzdü.
Sürəyyasa Həməldən öz taxtına oturdu,
Çiçəklərin ordusu səhrada çadır qurdu.

Burada Həmlə (Qoc), Sur (Buğa), Cövzə (əkizlər), Səratan (xərcəng), Əsəd (Şir), Xuşa və ya Sünbülə (Qız), Mizan (Tərəzi), Əqrəb, Qövs (oxatan), Cədey (oğlaq), Delv (dolça), Hut (balıq) bürcləri bütünlüklə təsvir edilir. Misralardan aydın olur ki, Nizami Gəncəvi Ptolomeyin geosintirik sistemini mükəmməl bildiyinə görə

onu şərh etmişdir. Bu sistemə əsasən Günəş və Ayda planet hesab olunurdu. Ona görə də həmin dövrdə planetlərin sayı 7 qəbul olunmuşdur.

Yeddi qat içində nə var binadan,
Min alqış ona ki, Odur yaradan
Bu fikir “Şərəfnamə”dən keçir.
Yeddi firuzəli bu qəsirdə sən,
Haqqa, ədalətə vüsət vermisən

“İskəndərnamə” əsərinin ən maraqlı hissələrindən biri İskəndərin yeddi yunan filosofu ilə xəlvətə çəkilməsidir. Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi ilk amil kimi hərəkəti göstərir. Həm də burada riyaziyyata, rəqəmlərə hətta silsiləyə toxunur.

Qeyd edək ki, Qədim Yunanıstanda planetlərin hərəkəti nəzəriyyəsinin formalaşması sistemi vardır. Həmin sistem o dövrün fəlsəfi görüşləri çərçivəsindən kənara çıxa bilmirdi. Belə ki, bu sistem planetlərin müşahidəsindən deyil, fəlsəfi-nəzəri görüşlər əsasında qabaqcadan müəyyən başlanğıc şərtlər əsasında formalaşmışdır. Məsələn, Yerdən fərqli olaraq, göydə ən mükəmməl cisim sifirdir, ən mükəmməl fiqur dairədir, ən mükəmməl hərəkət müntəzəm dairəvi hərəkətdir. Ona görə də Nizami əsərində əvvəl planetlərin hərəkətlərinin “müntəzəm dairəvililiyinə”, sonra planetlərin hərəkətlərinin müxtəlif surətlərə və “müntəzəm dairəvi” hərəkətlər çoxluğundan ibarət olduğunu və nəhayət, geosentrik sistemin şərhini vermişdir. Bundan sonra ardıcıl olaraq qalan filosofların təsvir və şərtləri verilmişdir. Məsələn, Fales dünyanın ilk cövhərinin su olduğunu deyirdi. Onun fəlsəfəsinə görə suyun hərəkətindən – buxarlanmasından buludlar alınıb, buludla-bulud, buludla-ağac arasında su hissəciklərinin hərəkət və sürünməsindən ildırım və od əmələ gəlmişdir. Od isə havada yandığı üçün hava əmələ gəlmişdir. Su qatılacağıda isə buza çevrilir:

“Suda bu kainat yarana bilməz
- Deyə inkar etmək istəsə hər kəs
Nütfəni bir anlıq qoy salsın yada
- Çözümə sübutdur, dəlildir oda”.

Bəlinasın dili ilə Nizami belə yazırdı:
“Onlardan birinci işıqlı oddur;
Dünyanın ən yüksək tağı da odur.
İnci-küləkdir, hərəkətdədir,
Üçüncü – sudur, tərəfət verər,
Dördüncü – torpaqdır tapdayır əyyam,
Tapdanan köksündən toz qalxır müdam”

Nizaminin əsərində öz dövründə elmi əsasları müəyyən olunmuş fiziki anlayışlar da yer tutur. Onun “Sirlər xəzinəsi” əsərində aşağıdakı misralara nəzər yetirək:

Günəş qalxan atarkən, üfüqlər qanla doldu,
Yer suya qalxan atdı, sular kölgəli oldu

Burada Nizami günəşin çıxıb batması ilə əlaqədar üfün qırmızı rəngə boyanmasını, səmanın mavi rəngdə olmasını, onun kölgəsinin sulara düşməsinə təsvir etməklə işığın səpilmə xassəsini məcazi formada ifadə etdiyini göstərmişdir. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” əsərində belə söyləyir:

Dəmir çoxdakı, incədir, başdır.
Getdiyi yoldakı var maqnitli daşdır.

Burada o dəmir qılıncının nə qədər iti və zərif olmasına baxmayaraq getdiyi yolda maqnit daşı qılıncı (dəmiri) cəzb edib qaldırmağa imkan verməyəcəyini göstərir. Digər tərəfdən Nizami öz iti qılıncına arxalanan insanların əl-qol açmasına yol verməyən ictimai mühiti göstərmək üçün “maqnit cazibə qüvvəsi” anlayışından məharətlə istifadə və cazibə qüvvəsi haqqında məlumatlı olduğunu qeyd edir.

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin ən böyük elmi irsi XII əsrdə özünün poemaları vasitəsilə Şərqi elmi fikrini Qədim Yunan filosoflarının elmi-nəzəri tədqiqatları və ideyaları ilə tanış etmiş, bir növ Şərqi alimlərinin elmi tədqiqatlarını düzgün istiqamətdə yönəltdir - koordinasiya etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı Türk mədəniyyətinin beynəlxalq təşkilatı TÜRKSÖY-xan

2. Azərbaycan Respublikası Nazirinin “Egemen Qazaxıstan” qəzetinə müsabiqəsindən.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN ƏMƏKDAŞLIĞININ PERSPEKTİ

Eyyubov Ə.Ə.

ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: Şura, əməkdaşlıq, dövlətçilik, türkdilli, strategiya

Ключевые слова: Совет, сотрудничество, государственность, тюркский язык, стратегия

Key words: Council, cooperation, statehood, Turkic language, strategy

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası türkdilli ölkələr arasında hərtərəfli əməkdaşlığa yardım edən beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatdır. Təşkilat türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 2009-cu ilin 3 oktyabr tarixində Naxçıvan şəhərində keçirilən Zirvə Görüşündə imzalanmış Naxçıvan Sazişinə əsasən 2012-ci ilin 1 noyabr tarixində yaradılıb.

Azərbaycan Respublikası təşkilatın 4 təsisçi ölkəsindən biridir və təşkilatın hazırda 5 üzvü var: Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkiyə. Macarıstan isə təşkilatda müşahidəçi statusa malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu əsas və xüsusi qrant müsabiqələri ilə yanaşı, müxtəlif xarakterli məqsədli və beynəlxalq qrant müsabiqələri də təşkil edərək keçirir. Bu müsabiqələr tərəflər arasında imzalanmış beynəlxalq Saziş və Protokolları, həmçinin müxtəlif dövlət proqramlarında iştirakı da əhatə etməklə, prioritet istiqamətlər üzrə keçirilir. “Ortaq keçmişi və müştərək gələcəyi olan” türk dövlətləri və toplumlarının inteqrasiyasının mühüm bir istiqamətini də elmi və mədəni əməkdaşlıq,

müştərək humanitar layihələr təşkil edir. Dərin tarixi köklərə malik bağların yeni şəraitdə daha effektiv müstəviyə çıxarılmasında, müxtəlif beynəlxalq qurumların (Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (Türk Şurası) - TDƏŞ, Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı – TÜRKSOY, Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası – TÜRKPA, Türk Akademiyası - TA, Türk Biznes Şurası - TBŞ, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu – TMİF və b.) formalaşdırılmasında, bu formatda türk xalqlarının maddi və qeyri-maddi irsinin tədqiqi, qorunması və ya bərpası üzrə bir çox layihələrin reallaşdırılmasında Azərbaycanın mühüm rolu olub.

Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin 1996-cı il noyabrın 6-da TÜRKSOYun Bakıdakı toplantısı çərçivəsində keçirilən Türk dünyası yazıçılarının III qurultayında söylədiyi sözlər türk dünyası dövlətləri arasında əlaqələrin ən səlis ifadəsi olub: “Xalqlarımızın böyük tarixini yenidən qiymətləndirmək, hər bir xalqın tarix boyu yaratdığı mənəvi dəyərləri, mədəniyyət abidələrini bütün xalqlar üçün doğma etmək bizim bu görüşlərin mərkəzində duran vəzifələrdir. Bizim köklərimiz bir dilə, bir mənəviyyətə, bir dinə bağlı olduğuna görə çox dərin və mənəvi dəyərlərimiz tarixin bütün mərhələlərində nə qədər çətinliklərlə rastlaşıbsa da, dayanmayıb, inkişaf edib. İndi isə türkdilli xalqların müstəqil dövlətləri olduğuna görə və bizim əlimizdə böyük imkanlar yarandığına görə bu prosesləri daha da gücləndirə, daha da mütəşəkkil edə bilərik. Bu, bizim borcumuzdur”. Son illər Azərbaycanın türkdilli dövlətlər ilə münasibətləri daha yüksək səviyyəyə çatdırılıb. Azərbaycan Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ) ilə yanaşı bu qurumun əlaqəli orqan və təşkilatları olan TÜRKSOY, TÜRKPA, TA, TMİF, TBŞ ilə də sıx əməkdaşlıq edir və üzv ölkələr arasında elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, beynəlxalq səviyyədə türk dünyasının ortaq dəyərlərinin tanıtılması və təşviq edilməsi sahəsində aktiv rol oynayır. TDƏŞ-in 2012-ci ildə Bişkekdə keçirilmiş İkinci Zirvə Görüşündə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə yaradılmış Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu 2015-ci il tarixindən etibarən qərargahı Bakı şəhərində yerləşməklə beynəlxalq təşkilat kimi fəaliyyətə başlayıb. Azərbaycanda bu qurumların iştirakı ilə hər il beynəlxalq tədbirlər keçirilir, müxtəlif layihələr reallaşdırılır. Elm,

texnologiyalar, təhsil və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədilə türkdilli dövlətlərin müvafiq qurumları iki və çoxtərəfli əməkdaşlıq əlaqələri qururlar. Elmi əsaslara söykənən bu kimi məsələlərin həllində müxtəlif dövlət qurumları əməkdaşlıq edir və bu fəaliyyəti uğurla koordinasiya edirlər. 2015-ci il 27 may tarixində Ankara şəhərində Elmin İnkişafı Fondu ilə Türkiyə Elmi və Texnoloji Tədqiqat Şurası (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu – TÜBİTAK) arasında imzalanmış elm və texnologiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında beynəlxalq Saziş də bu məqsədlərə xidmət edir. Əməkdaşlığın xüsusi formaları kimi alim, mütəxəssis və tədqiqatçıların birgə tədqiqat və inkişaf layihələrinin yerinə yetirilməsi, müştərək elmi iclaslar, konfranslar, simpoziumlar, kurslar, seminarlar, sərəgilərin və s. təşkili və onların işində iştirak, ikitərəfli elmi və texnoloji əməkdaşlıq çərçivəsində yaranacaq elmi-texniki tədqiqatların nəticələrinin, informasiyanın və sənədlərin mübadiləsi, müştərək tədqiqat və inkişaf layihələri üçün tədqiqat və inkişaf vasitələrindən və elmi avadanlıqdan birgə istifadə nəzərdə tutulur. Elmin İnkişafı Fondu Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu ilə də sıx əməkdaşlıq edir. Yuxarıda qeyd olunan məqamlar nəzərə alınmaqla və mövcud əməkdaşlıq çərçivəsində əhəmiyyətli elmi nəticələrə imza atmaq üçün xüsusi beynəlxalq qrant müsabiqəsinin keçirilməsi nəzərəcarpacaq nailiyyətlərin əldə edilməsinə imkan yarada bilər.

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına üzv ölkələrin təhsil nazirlərinin üçüncü iclası Bakıda keçirilib, maraqlı müzakirələr aparılıb, vacib qərarlar qəbul edilib. Bütün bunlar türkdilli xalqları və ölkələri birləşdirən təşkilatlar arasında əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Əminəm ki, xalqlarımız yalnız türkdilli xalqları birləşdirən təşkilatlar çərçivəsində deyil, həmçinin müvafiq beynəlxalq təşkilatlar formatında da əməkdaşlıq etməlidir. Dünya təcrübəsində tarixi-etnik köklərlə, eyni dil qrupu, ənənə və dəyərlərlə bir-birinə yaxın olan xalqların vahid ideya birliyi və həmrəyliyi ilə bağlı çoxsaylı nümunələr gətirmək mümkündür. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkəyə rəhbərlik etdiyi son 7 ildə ümumtürk birliyinin möhkəmləndirilməsi xəttini xarici siyasətdə mühüm istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirərək təkcə Türkiyə ilə deyil, Orta

Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə də münasibətlərin gücləndirilməsinə üstünlük verir. Dövlət başçısı türkdilli xalqların oxşar milli irsinə, ülvi və pak mənəvi dəyərlərinə, mental xüsusiyyətlərinə ümumi səfərbərliyi təmin edən güclü ideoloji-siyasi təsir vasitəsi kimi yanaşır.

Cənab İlham Əliyev türkdilli dövlətlərlə əlaqələrin dərinləşdirilməsini xarici siyasətdə mühüm istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirmişdir. Əminliklə demək olar ki, bu istiqamətdə həyata keçirilən siyasət müsbət səmərəsini verəcək, türkdilli ölkələrin, xüsusən də Azərbaycanla Türkiyənin sıx əməkdaşlığı regionda yeni güc mərkəzinin formalaşması ilə nəticələnməkdir.

Prezident İlham Əliyevin Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X zirvə toplantısında iştirak etmək üçün sentyabrın 15-də Türkiyə Respublikasına səfəri də bir sıra əlamətdar hadisələrlə yadda qalmışdır. Səfər zamanı Prezident İlham Əliyev Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül və Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğanla görüşündə ikitərəfli münasibətlərin mövcud durumu və gələcək inkişaf perspektivləri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparmışdır.

Tərəflər iki ölkə arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinə, dərin tarixi, dini və mədəni ortaqlıqlara toxunmaqla yanaşı, siyasi, iqtisadi sahələr üzrə ikitərəfli əlaqələrin daha da genişləndirilməsinin vacibliyini qeyd etmişlər. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında Strateji Tərəfdaşlıq Şurasının yaradılması ilə bağlı saziş də imzalanmışdır.

Türkdilli ölkələrin Parlament Assambleyasının yaradılması və bu qurumun birinci sammitinin 2009-cu ildə Bakıda keçirilməsi ümumtürk birliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü strategiyanın uğurlu davamıdır.

Milli Məclisdə baş tutan sammitdə türk dövlətlərinin əməkdaşlığı istiqamətində mövcud potensialdan daha səmərəli istifadənin vacibliyi vurğulanmışdır.

Xatırladaq ki, Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 2009-cu ilin oktyabr ayında Naxçıvanda keçirilmiş IX Zirvə görüşü Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında münasibətlərin keyfiyyətə yeni mərhələdə intensiv inkişafı, ümumi səylərin vahid məqsədlər naminə səfərbər olunması baxımından yadda qalmışdır.

Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması ilə bağlı məsələ bilki zirvə toplantısında öz müsbət həllini tapdı. Bu qurumun

yaradılması müştərək dil, mədəniyyət və dəyərləri qorumaq, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası geniş coğrafi arealı əhatə edən türk dünyasının problemlərinin həllinə, ölkələrimiz və xalqlarımızın bir-birinə daha sıx bağlanmasına imkan yaradacaqdır. Katibliyi İstanbulda yerləşəcək bu qurum iştirakçı ölkələr arasında əlaqələrin gücləndirilməsi üçün sistemli fəaliyyət göstərəcəkdir. Prezident İlham Əliyev Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X zirvə toplantısında bildirmişdir: "Türk dünyası böyük dünyadır. Bizi birləşdirən aramızdakı münasibətlərdir, qardaşlığımızdır, ortaq keçmişimizdir, bugünümüzdür. İyirmi ilə yaxındır ki, ölkələrimiz müstəqil dövlətlər kimi yaşayırlar. Bu müddət ərzində ölkələrimiz gücləndi, formalaşdı, dövlətçiliyimizin əsasları quruldu.

Bu gün Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan kimi ölkələr öz növbəsində Türkiyəni gücləndirir, necə ki, böyük və güclü Türkiyə bizi gücləndirir. "Bizim gücümüz bizim birliyimizdədir.

Biz çalışmalıyıq ki, bütün sahələrdə bu birliyi daha da möhkəmləndirək".

Ədəbiyyat

1. www.sdf.gov.az Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında elmin inkişafı fondu
2. www.cojep.com Türkdilli dövlətlərin əməkdaşlıq şurası
3. www.science.gov.az "ELM" Qəzeti
4. www.turansam.org Müasir dövrdə Türkdilli dövlətlər arasında inteqrasiyanın strukturlaşması

ƏHMƏD YƏSƏVİ YARADICILIĞINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Simanicad G.S.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: Yəsəvi, Türküstan, dəyərlər, sufizm, Qurani-Kərim, müəllim

Əhməd Yəsəvi – XI əsrin məşhur mütəfəkkir-şairi olmaqla yanaşı, türk dilində sufizm ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından sayılır. Əhməd Yəsəvi Türküstanın Çimkənd şəhəri yaxınlığındakı Sayram qəsəbəsində anadan olmuşdur, ilk təlim və tərbiyəsini Yəsi şəhərində almış və bu şəhərin adını da özünə təxəllüs götürmüşdür. Yəsəvi öz dövrünün məşhur alimlərindən dərs almış və özü də zamanının böyük alim və vəlilərindən olaraq təsəvvüf elminə dərinlən yiyələnmişdir. Əhməd Yəsəvi sufilik yolunu tutmuş, sadə türkcə yazdığı ibrətamiz, nəsihətamiz şeirlərini “Hikmət” adlandırmışdır. Yəsəvilik təliminin əsasını “Divan-i-Hikmət”də cəmləşən şerlər qoymuşdur.

Yəsəvilik ideyaları qısa bir zamanda Türküstanda, Anadoluda, sonralar da Azərbaycanda geniş yayılmış və onun təsiri ilə Mövləvilik, Bektaşilik, Hürufilik, Əxilik, Nəxşibəndilik kimi yeni sufi təlimləri meydana gəlmiş, təsəvvüf ədəbiyyatı inkişaf etmiş Cəlaləddin Rumi, Hacı Bektaş Vəli, Yunus Əmrə, Tapdıq Əmrə, Nəimi, Nəsimi kimi mütəsəvvüflər yetişmişdir.

Əhməd Yəsəvi sadə bir həyat keçirmiş, taxta qaşığı düzəldən usta olmuşdur. O, düzəltdiyi qaşıqları heybəyə yığaraq öküzün üstünə qoyur, öküzü də bazara ötürürmüş. Qaşığı almaq istəyənlər heybədən qaşığı götürüb, yerinə pulunu qoyurmuşlar. Qaşığı götürüb pulunu verməyən adamı öküz təqib edər, qaşığın pulunu almayınca o adamdan əl çəkməzmiş.

Əhməd Yəsəvi təliminə görə nəfsi hər zaman kortaltmalı, dünya malına bağlanmamalı, bütün insanları sevməli və onları bərabər görməli-fikirlərini öyüdlər, nəsihətlər halında məntiq gücü və iman qüvvəti ilə yaymışdır. Səmimi davranışlarına, sadəliyinə görə xalq onu sevmiş və onu öz qəlblərinə sultan bilmişlər.

Yəsəvi təliminin əsasını Qurani-Kərimdən götürülmüş ayələr və Peyğəmbər hədisləri təşkil edir. Əhməd Yəsəvi Məhəmməd peyğəmbərə böyük məhəbbət və sevgi bəsləmiş, onun Peyğəmbər sevgisinə xeyli şeirləri vardır ki, onlardan bir nümunə təqdim etmək yerinə düşər:

Könlümə qoyub eşq sevdasını Allahım
Eylə məni sən aşiqi-yektayi-Muhəmməd
Məcnun misalı keçirib iki cahandan
Divanə eyləyib eylə məni rüsvayi-Muhəmməd
(Yəsəvi, 2016: 33)

Yəsəvilik türklüyün dünya sivilizasiyasına verdiyi dini-mənəvi dəyər və əxlaqi sərvətdir. Bu mənəvi - əxlaqi sərvət Yəsəvidən sonra başlamayıb, əksinə, Yəsəvinin fəaliyyəti ilə daha da zənginləşib, təkmilləşib və həqiqi varislərinə - türkün özünə qayıtmışdır.

Əhməd Yəsəvi mürid - mürid, bugünkü dillə desək, müəllim-tələbə münasibətlərini açıqlamış və bu münasibətlər bu gün pedaqogika elminin tələb etdiyi qaydalara çox uyğundur. Onlar aşağıdakılardır: 1. Ustadına daim hörmətlə yanaşmalı, onun dediklərini diqqətlə dinləməli və əməlində yerinə yetirməlidir. 2. Mürid həmişə ayıq-sayıq olmalı, həvəslə təlimə yanaşmalı, müəlliminin sözlərindən, rəmz və işarətlərindən həmən anlamalıdır. 3. Müəllimin bütün sözlərini, öyüd və nəsihətlərini dinləməli, ondan razı olmalı və ona itaətkar olmalıdır. 4. Müəlliminin xüsusi xidmətində olmalı, bildirdiyi bir xidməti yerinə yetirərkən diqqətli və ağırbaşlı olmalı, lakin ağırcanlı olmamalıdır. İstəksizlik müəllimin rizasızlığına səbəb olar, onun rizasızlığı isə silsilə yolu ilə Peyğəmbərə və Allaha çatar. 5. Sözündə bütöv, etibarlı, vədinə sadıq olmalıdır. Müəllimin böyüklüyü xüsusunda heç bir şəkk-şübhədə olmamalıdır. 6. Müəlliminə qarşı həmişə böyük hörmət və diqqət göstərməlidir. 7. Müəllimin tapşırığını yerinə yetirməkdə kiçik bir tərəddüd belə olmamalıdır. 8. Müəlliminə aid xüsusi hal və sirləri gizli saxlamalı və heç kimə bildirməməlidir. 9. Müəlliminin bütün hərəkətlərini təqib etməli, sözlərinə, nəsihətlərinə əməl etməli və onu özünə bir örnək qəbul etməlidir. 10. Müəllimini sevməli, ona hörmət göstərməli və onun yolunda hər cür

fədakarlığı etməyə hazır olmalıdır. Onu sevənləri sevməli, sevməyənləri zəhər bilməlidir.

XII əsrdən başlayaraq adı bütün türk dünyasında eşq fədaisi, təsəvvüf-irfan aşığı kimi hədsiz sevgi və sayğılarla anılmışdır.

Yəsəvinin ən böyük xidmətlərindən biri onun İslamı sadə türklərin daha dərinəndən dərk etməsi, islami həyat tərzinə yiyələnməsi üçün təsəvvüfdən istifadə etməsi və bu ruhda çox sayda mənzumələr yazmasıdır. Bu mənzumələr köçəri həyat keçirən hər bir türk üçün başa düşülən idi. Beləliklə, Yəsəvi təsəvvüf ruhunda yazdığı əsərlərlə islamın türklər tərəfindən daha dərinəndən öyrənilməsi və dərk edilməsi ilə bağlı yeni bir məktəbin əsasını qoydu. O, təsəvvüflə yüz minlərlə türkün ruhunu, qəlbini fəth etdi. Bu da sadə xalq kütlələrinin İslama daha dərinəndən bağlanmasına, Haqqa gedən yolu özlərinin gündəlik həyatına bir nur edərək yaşamasına, onunla nəfəs alıb-verməsinə gətirib çıxardı. Bu müstəvidə də Yəsəvilik sadəliyin, fədakarlığın və bütün yaradılmışlara olan ilahi eşqin parlaq bir nümunəsi kimi min illər boyu yaşamaqdadır.

XX əsrin 20-ci illərindən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Yəsəvinin adı daha tez-tez çəkilməyə başlayır və bu işdə birincilik qazanan məşhur Azərbaycan ədəbiyyat araşdırıcısı Salman Mümtaz olmuşdur. O, 1923-cü ildə “Maarif və Mədəniyyət” jurnalında çap etdirdiyi “Türkmən şairləri” məqaləsində türkmənlərin “avropalıları məftun edən müqtədir və fəzilətli şairləri”ni sadalayarkən birinci yerdə Əhməd Yəsəvinin adını göstərmiş, onu Azərbaycan türklərinə tanıtdırmağı vacib saymışdır. Üç il sonra “Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri” adlı əsərində yazmışdır: “Ümumtürk ədəbiyyatında dörd böyük sima vardır ki, onların haqqında kiçik-kiçik məqalələr deyil, böyük-böyük kitablar yazmaq lazımdır. Çünki onlar bir məhəllənin, bir şəhərin və yaxud bir qəzanın şairi deyil, qocaman bir türk aləminin, ucsuz-bucaqsız türk ellərinin şairi-məşhuru olmuşlar” (Mümtaz, 04.03.1926: 29) Salman Mümtazın “ürəklərin, könüllərin fatehləri” hesab etdiyi həmin dörd sənətkar - söz ustadı isə bunlardır: Xacə Əhməd Yəsəvi, Seyid İmadəddin Nəsimi, Mir Əlişir Nəvai, Molla Məhəmmədbağır Füzuli (Mümtaz, 04.03.1926).

Əhməd Yəsəvi ilə Azərbaycan klassik şairlərinin - Nizami Gəncəvi, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli,

Molla Vəli Vidadi kimi söz ustalarının əsərlərində ortağ cəhətlər vardır. Etiraf edək ki, bütün varlıqları ilə türk-islam dünyagörüşünün və mədəniyyətinin yetirmələri olan bu şairlərin dünyagörüşü və bədii əsərləri vaxtilə qeyri-elmi yolla, birtərəfli öyrənilmiş, tədqiqatçılar onların əsərlərində vəsf olunan və Allaha, Məhəmməd Əleyhüssəlama, Həzrət Əliyə məhəbbət ideyaları aşılayan fikirləri ya tamamilə kənarında saxlamış, ya da təhrif etmişlər. Halbuki Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi şairlər də Yəsəvinin mənsub olduğu xalqın övladlarıdır. Onların hamısının dünyagörüşündə və yaradıcılığında həm birləşən, həm də ayrılan məqamlar vardır. Kəsişən məqamlar əcdad, kök, gen və qan birliyi ilə bağlıdır. Xoca Əhməd kimi Şeyx Nizami və Seyid Nəsimi də, Fəzl və Molla Məhəmməd Bağdadi də ilk növbədə türk, sonra müsəlman, daha sonra sufidirlər. Onların hamısı Tanrının yaradıcı qüdrətinə və təklyinə inanır; əsərlərində islamla bərabər bütperəstlik, zərdüştilik, xristianlıq etiqadlarına da səmimi rəğbət, humanist-bəşəri münasibət vardır.

Son dövrlərdə Yəsəvinin adı Azərbaycan ədəbiyyatında, fəlsəfəsində, pedaqogikasında daha çox öyrənilir. Prof. Rüfət Hüseynzadənin, "Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir" adlı dəyərli əsərində təsəvvüf ədəbiyyatına xüsusi bölmə ayrılmış və burada pedaqoji fikirlər, ideyalar ətraflı şərh olunmuşdur (Hüseynzadə, 2007).

Məhəmməd Peyğəmbəri böyük məhəbbətlə sevən Əhməd Yəsəvi bu məhəbbət və sədaqətin rəmzi olaraq Rəsulullahın 63 yaşında vəfatı səbəbiylə o da ömrünün 63-cü ilində təkkəsinin qarşısında dərin məzar qazdıraraq həyatının qalan hissəsini həmin çalə-məzarlıqda uzun həyat sürərək Allaha dua etməklə keçirmişdir. Özü bu barədə belə yazmışdır:

Ağıllı isən, ərənlərə hizmet qıl sən;
Emr-i mâruf qılanlara izzət qıl sən;
Nehy-i münkər qılanlara hörmət qıl sən;
O səbəbdən altmış üçdə girdim yerə
(Yəsəvi 2004: 34).

Ə.Yəsəvi 1167-ci ildə dünyasını dəyişmiş və öz təkkəsinin yanında dəfn edilmiş, məzarı üzərində o zaman kiçik bir türbə tikilmiş-

dir. Lakin, XIV əsrdə Əmir Teymur həmin türbəni sökdürərək yerində möhtəşəm bir abidə ucaltmışdır.

XX yüzilin əvvəlində məşhur şair-filosof Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) özünün “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” əsərində Əmir Teymurun “Türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətləri” xatırladarkən, qüdrətli hökmdarın tikdirdiyi Əhməd Yəsəvi türbəsinə də nəzərdən qaçırmamışdır (Hüseynzadə Əli bəy, 2007).

Əhməd Yəsəvi türbəsinin günbəzi Orta Asiyadakı ən böyük günbəzdir. Əhməd Yəsəvi türbəsinin əsas divarlarında, çıxıntılı qurşağın alt hissəsində, qərb səmtinin sağ küncündən başlayaraq, şimal və şərq cəbhəsinin sonuna qədər bir yazı qurşağında, Quranın Ənam Surəsinin 59-cu, 63-cü ayələrindən, hədislərdən və ulu sözlərdən seçilən iri süls xətlərlə yazılmış yazıları əhatə edir.

Bu türbənin yerləşdiyi Türküstan şəhəri xalq arasında kiçik Məkkə sayılır və möminlər arasında Əhməd Yəsəvinin məzarını iki dəfə ziyarət etmək Həcc ziyarətinə bərabər tutulur. Türbə üzərində yazılmışdır: "Qeybin açarı Ondadır. Ondən başqa kimsə bilməz"!

Əhməd Yəsəvi türk dünyasının böyük şairi, mütəfəkkiri, təsəvvüf ədəbiyyatının banisi kimi daim anılacaq və sayqı ilə xatırlanacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Yəsəvi, Əhməd (2004). Divani-Hikmət. Bakı: Çəşioğlu, 128 s.
2. Hüseynzadə, Rüşət (2007). Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanca tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlan, 340 s.
3. Qarayev, Yaşar (1996). Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Çəşioğlu, 130 s.
4. Bayat, Füzuli (1997). Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri. Bakı: Ozan.
5. Hüseynzadə Əli bəy (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 517 s.
6. Mümtaz, Salman (04.03.1926). Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri. Komunist: 4 mart.

TÜRK XALQLARININ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

SOSYAL BİLİM VE SANAT DİSİPLİNLERİNDE TÜRKİYE-AZERBAYCAN İŞBİRLİĞİNƏ ÖRNEK BAZI ETKİNLİKLƏRE DAİR

Assist. Prof. Dr. Ahmet AYTAÇ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Türkiye

Özet

Medeniyeti daha da üst seviyeye taşıyacak olan sosyal bilim ve duygulara dokunan estetik üretimler ortaya koyan sanatbirbirinden ayrılmaz disiplinler olarak akademik hayatta yer alırlar.

Bilim ve sanatta ilerlemiş milletlerin tamamına bakıldığında bu gelişmişliklerini kendi kültürel kaynaklarından beslenerek sağladıkları görülmektedir.

Neredeyse insanlık tarihi kadar eski ve kadim bir geçmişe sahip olan Türk halkları da günümüzde farklı coğrafyalarda değişik adlarla bağımsız ya da otonom bir çok devlet oluşturmuşlardır. Aynı kültürel kodlardan gelen Türk devletleri arasında bilim, teknoloji ve sanat alanında iş birliğine ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Akademik kuruluşlar olan üniversiteler ortaklaşa çeşitli faaliyetler düzenleyerek bu iş birliklerine zemin hazırlayacak alt yapıyı oluşturmak durumundadır.

Son yıllarda Türkiye ve Azerbaycan'ın aktif rol oynadığı ve diğer Türk devletlerinin de zaman zaman ortak oldukları ya da bireysel anlamda katılım sağladıkları bir dizi bilimsel ve sanatsal etkinlikler düzenlenmektedir. Bildiri de bu etkinliklerden bazıları hakkında bilgi verilerek yeni iş birlikleri için de öneriler getirilecektir.

Anahtar kelimeler: *Üniversite, akademi, bilim, sanat, kongre, sergi*

GİRİŞ

İnsana özgü medeniyetin gelişmesi ve daha da üst seviyelere taşınması için sosyal bilim ve duygulara dokunan estetik üretimler ortaya koyan sanatbirbirinden ayrılmaz disiplinler olarak akademik hayatta yer almaktadırlar. Teknoloji, bilim, ekonomi ve sanatta ilerlemiş milletlerin tamamına bakıldığında bu gelişmişliklerini kendi kültürel kaynaklarından beslenerek sağladıkları görülmektedir.

Neredeyse insanlık tarihi kadar eski ve kadim bir geçmişe sahip olan Türk halkları da günümüzde farklı coğrafyalarda değişik adlarla bağımsız ya da otonom bir çok devlet oluşturmuşlardır.

Aynı kültürel kodlardan gelen Türk devletleri arasında bilim, teknoloji ve sanat alanında iş birliğine ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Akademik kuruluşlar olan üniversiteler ortaklaşa çeşitli faaliyetler düzenleyerek bu iş birliklerine zemin hazırlayacak alt yapıyı oluşturmak durumundadır.

Bunun için Türk devletleri arasında birden çok taraflı ya da ikili düzeyde uluslararası işbirliği programları oluşturma ve yürütücülüğünü sağlama, uluslararası işbirliği projelerinin oluşturulmasını, desteklenmesini ve uygulanmasını sağlama, akademisyen değişimi gibi konularda daha aktif olunması bir zorunluluktur. Ayrıca adeta bir nevi bilim/sanat diplomasisi yürütmeye ihtiyaç vardır.

Hızla değişen bilişim çağında üretim fonksiyonunun en önemli ögesi olan teknolojinin, gerçekçi bir şekilde geliştirilmesine katkıda bulunma adına bu tür iş birlikleri ileriye dönük çok faydalı aktiviteler olacaktır. Bilindiği gibi ekonomik gelişmenin ve gelir artışının başlıca nedeni teknolojik gelişmedir. Türk devletleri arasında sağlanacak akademik iş birlikleri bunlara zemin hazırlamada önemli bir faktördür.

Günümüzde dünya üzerinde bağımsız yedi Türk devleti, 13 Özerk Türk Cumhuriyeti ve 50 civarında Türk Topuluğu bulunmaktadır ve toplam nüfusları da 300 milyondan fazladır. Türkçe dünyada konuşulan beşinci büyük dil olup, Asya'dan Avrupa'ya dünyayı birçok bölgesinde konuşulmaktadır. 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında tüm dünyada ve bölgesel düzeyde ülkeler arasındaki sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi ilişkileri derinden etkileyen iş

birlikleri meydana gelmiştir. Başta Sovyetler Birliği olmak üzere Yugoslavya gibi ülkelerin parçalanması sonucunda Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlarda bazı Türk Devletleri'nin bağımsızlıklarını bazılarının da özerkliğini kazanmışlardır. Dünyanın siyasi haritasını yeniden şekillendiren bu gelişmeler Türk Dünyası'nın bir gaye ve bir amaç etrafında birleşmesi için de uygun ortamı beraberinde getirmiştir¹.

Türkiye içerisinde bulunduğu coğrafya itibarıyla Türksitan, Kafkasya, Balkanlar, Orta Doğu ve hatta Kuzey Afrika ile ortak bir geçmişe sahip olan ülkedir. Bu coğrafyalar ile Türkiye'nin ortak din, dil, tarih, kültür, etnik köken akrabalığı, medeniyet gibi kavramlar vardır. Merhum İsmail Gaspıralı'nın “Dilde, fikirde, işte birlik” düşüncesinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Mehmet Emin Resulzade'nin “yıkıcı enternasyonalist fikirlerin önü ancak milli bünyeyi kuvvetlendirerek kesilir” sözünün adeta bir gereği olarak Türk Devletleri arasında iş birliklerinin artırılmasının kaçınılmaz bir zorunluluk olduğuna mutlaka dikkat edilmelidir.

Türk Dili Konuşan Ülkeler İş Birliği Konseyi (Türk Keneşi), bu anlamda Türk Devlet Başkanları tarafından atılan örnek bir etkinlik olarak görülebilir.

Türk dili konuşan ülkeler arasında kapsamlı iş birliğini teşvik etmek amacı ile uluslararası bir örgüt olarak 2009 yılında kurulmuştur. Türk Keneşi'nin kurucu üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'dir. Ekim 2019'da Bakü'de gerçekleştirilen 7. Zirve sırasında Özbekistan, Konsey'e tam üye sıfatıyla katılmıştır. Macaristan ise Eylül 2018'de Kırgızistan'ın Cholpon-Ata şehrinde düzenlenen Türk Keneşi 6. Zirvesi sırasında gözlemci statüsü kazanmıştır. Türk Keneşi'nin temel belgeleri olan 3 Ekim 2009 tarihli Nahçıvan Anlaşması ve 16 Eylül 2010 tarihli İstanbul Bildirisi'ne göre, üye ülkeler, Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın amaçları ve ilkelerinin yanı sıra uluslararası hukukun diğer evrensel olarak tanınan ilkelerini benimsemiştir. Barış ve güvenliğin korunması ile iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesine ilişkin uluslararası normlar,

¹ TATLILIOĞLU, Kasım, “Türk Dünyasında Bilimsel ve Akademik İş Birliği Politikalarının Psiko-Sosyal Analizi, *Turansam*, C: 3, S. 11, 2011, s. 73.

Türk Keneşi çatısı altında yürütülecek iş birliğinin zeminini oluşturmaktadır. Türk Keneşi, 1992 yılından beri toplanan, “Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri” sonucunda ortaya çıkan ortak siyasi irade üzerine kurulmuştur. Bu zamana kadar 10 Zirve gerçekleşmiş olup, bunlardan İstanbul’da düzenlenen 16 Eylül 2010 tarihli son Zirvede konseyin kuruluşu resmen ilan edilmiş, öncelikleri ve yol haritası ortaya konulmuştur. Türk Konseyi’nin daimi bir yapı olarak kurulmasıyla birlikte yapılan Zirveler, Türk Konseyi Zirveleri olarak yeniden adlandırılmıştır².

Türkiye ve diğer Türk Devletleri arasında ikili ya da çoklu akademik anlaşmalar için ülkelerin yüksek öğretim kurumlarının sık sık bir araya gelmesi ve bu konuda somut adımlar atması gerekmektedir. Her alanda olduğu gibi eğitim, bilim, teknoloji ve sanat alanlarında da akılcı projeler ortaya konulmalı ve aktif hale getirilmelidir.

Günümüzde Türk Devletleri arasında yakın ilişkiler tesis edilmiş durumdadır. Özgürlükler, demokrasi, insan hakları, serbest piyasa ekonomisi, sosyal devlet ilkesi, teknolojik yatırımlar, ekonomik bağlantılar gibi konularda ortak projeler üretilmektedir.

Türkistan’daki Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kırgızistan’daki Manas Üniversitesi gibi ülkeler arası iş birliği ile kurulan üniversitelerin sayısı mutlaka artırılmalıdır. Tubitak ve Türk Devletleri’ndeki karşılığı olan benzer kuruluşlar ortak projeler üretmelidir.

Bilişim çağının tüm hızının hissedildiği çağımızda herşeyi devletten bekleyen bir anlayışla hareket etmenin doğru olmadığı bir gerçektir. Dolayısıyla bilimsel ve sanatsal iş birlikleri anlamında akademisyenlere de büyük görevler düşmektedir.

Bunun bilincinde olarak Türkiye ve Azerbaycan’dan bir kaç bilim insanının kişisel çabaları ile zaman zaman iki ülkenin zaman zamanda başka ülke ve kurumlarında dahil edilmesi ile kimi bilimsel ve sanatsal etkinlikler iş birliği yapılarak bazen Türkiye’de bazen Azerbaycan’da bazen de Adriyatik’ten Çin Seddi’ne uzanan coğrafya

² TOSUN, Erkan, “Türk DiliKonuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi)”, *Tarih İncelemeleri*, Manisa, Aralık, 2020-Güz, s. 21.

üzerindeki kültürel ve tarihi bağlarımızın olduğu başka ülkelerde kongreler, sempozyumlar, sanatsal sergi ve atölye çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Bu iş birliği zaman içerisinde genişlemiş ve Türk Devletleri akademisyenleri arasında düzenlenen etkinliklere bu coğrafyalarda yaşayan başka etnik kökene ve farklı dil ile dine mensup olan ama tarihi bağlarımızında bilincinde olan yabancı bilim adamları ve yabancı akademik kuruluşlarda bu faaliyetlere gönüllü olarak katılmış ve katkı sağlamışlardır.

Ülkelerin resmî kurumlarının iş birliği temeline dayalı olarak ancak birkaç akademisyenin kişisel çabaları ile bugüne kadar gerçekleşen etkinliklerin bir kısmının künyesi aşağıdaki şekildedir.

1) Milan Politeknik Üniversitesi, Azerbaycan Miras, Konya Fikir Sanat, Kültür Adamları Birliği Derneği, VI. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri (Arkeoloji, Sanat Tarihi, Mimari, Bilim, Tarih, Edebiyat, Sanat ve Folklor) VI. International Turkic Culture, Art and Cultural Heritage Symposium /Art Activity (Archaeology, History of Art, Architecture, Science, History, Literature, Art and Folklore), (Editör: Ahmet Aytaç), Milano/İtalya,17-18-19-20-21 Eylül 2012.

2) S. Ü. Türk El Sanatları Arş. ve Uyg. Merkezi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Milli Tarih Müzesi, Azerbaycan Halçası ve Halk Tatbiki Sanatı Müzesi, İstanbul Halı Kilim Derneği, IV. Uluslararası Türk El Dokumaları (Tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Kongresi, Sanat Etkinlikleri, (Editör: Ahmet Aytaç), Bakü-Azerbaycan, 02-05 Ekim 2012.

3) S. Ü. Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Azerbaycan Miras, İtalya Milan Politeknik Üniversitesi, VII. International Turkic Culture, Art and Protection of Cultural Heritage Symposium/Art Activity, (Editör: Ahmet Aytaç), Bakü-Azerbaycan, 26-29 Haziran 2013.

4) Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Azerbaycan Miras, Uluslararası Saray Bosna Üniversitesi, II. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi/ Sanat Etkinlikleri, (Editör: Ahmet Aytaç), 05/10.04.2014-Bosna.

5) İspanya Yeraltı Arkeoloji Birliđi Makedonya Arkeoloji Derneđi, İtalya Bilim Adamları Birliđi, Konya Büyükşehir Belediyesi, Azerbaycan Miras ve Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Arařtırma ve Uygulama Merkezi, VIII. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri, (Editör: Ahmet Aytaç), 15-16-17 Mayıs 2014, Konya, s. 175-180.

6) S. .Türk El San. Arř. ve Uyg. Mrk-Jamia Millia Üniversitesi-Azerbaycan Miras, III. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folkloru Kongresi/ Sanat Etkinlikleri, 20-26 Eylül 2014, (Editör: Ahmet Aytaç), Delhi-Hindistan.

7) İtalya Yococu, Konya Büyükşehir Belediyesi, Azerbaycan Miras ve Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Arařtırma ve Uygulama Merkezi, IV. Uluslararası Türk Sanatları, Tarihi ve Folklore Kongresi/ Sanat Etkinlikleri (IV. International Turkic Art, History and Folklore Congress / Art Activities), (Editör: Ahmet Aytaç), Konya, 14-16 Mayıs (May) 2015.

8) Southern Federal Üniversitesi Tarih ve Uluslararası İliřkiler Enstitüsü, Azerbaycan Miras ve Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Arařtırma ve Uygulama Merkezi, Uluslararası Kültür, Sanat, Folklor Kongresi/Sanat Etkinlikleri (International Culture, Art, Folklore Congress/Art Activities), (Editör: Ahmet Aytaç), Rostov-na-Donu/RUSYA, 23-27.04.2015.

9) Verona Üniversitesi, Azerbaycan Miras ve Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Arařtırma ve Uygulama Merkezi, IX. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri, (Editör: Ahmet Aytaç), Verona-İtalya, 07-11 Eylül 2015.

10) İtalya Yococu, Azerbaycan Miras, Almanya Türklerin Dünyası Enstitüsü, Komrat Devlet Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Arařtırma ve Uygulama Merkezi, V. International Turkic Art, History and Folklore Congress/Art Activities, (Editör: Ahmet Aytaç), Komrat/Moldova, 13-16 April 2016.

11) İtalya Yococu, Azerbaycan Miras, Konya Büyükşehir Belediyesi, Niřantařı Üniversitesi, Makedonya Sosyo-Kültürel Antropoloji Enstitüsü, Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları

Araştırma ve Uygulama Merkezi, VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri (VI. International Turkic Art, History and Folklore Congress / Art Activities), (Editör: Ahmet Aytaç), Konya, 12-13-14 May 2016.

12) Moğolistan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Miras, Almanya Türklerin Dünyası Enstitüsü, Komrat Devlet Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi, X. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri (X. International Turkic Culture, Art and Protection of Cultural Heritage Symposium/Art Activity), (Editör: Ahmet Aytaç), Ulanbatur-Moğolistan, 21-27 (Eylül) September 2016.

13) Institute for Socio-Cultural Anthropology of Macedonia, Skopje, Macedonia, Selçuk University Research Center For Turkish Handicrafts, Azerbaijan Miras, Euro Balkan University 5th International Conference, Ohrid –Vodici, 16-20 January 2017.

14) Milli Azerbaycan Tarih Müzesi, Almanya Türklerin Dünyası Enstitüsü, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi, VII. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri, (Editör: Ahmet Aytaç), 11-15 Nisan 2017, Bakü-Azerbaycan.

15) Euro-Balkan University, Macedonia on Partnership With Institute For Socio-Cultural Anthropology Of Macedonia, Macedonia MIRAS (Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage), Azerbaijan Institute For Advanced Studies, Hungary Selcuk University, Turkey 6th International Conference, Ohrid – Macedonia, 15-18 January 2018.

16) Euro-Balkan University, Skopje Macedonia on partnership with Institute For Socio-Cultural Anthropology of Macedonia, Azerbaijan MIRAS, Institute For Advanced Studies Hungary, Selcuk University Turkey, 7th International Conference, Struga, 17-19 January 2019.

17) Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Türk Sanatı ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi, Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Azerbaycan Milli Tarih Müzesi, Termez Devlet Üniversitesi, Kuzey Makedonya Sosyo

Kültürel Antropoloji Enstitüsü, Komrat Devlet Üniversitesi, XV. Uluslararası Türk Kültürü, Sanati ve Kültürel Mirası Koruma Çevrimiçi Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri, (Editör: Ahmet Aytaç), 12-14 Nisan 2021, Aydın.

18) Türkiye Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Türk Sanatı ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi, Türkiye Selçuk Üniversitesi Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi, **Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü**, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Mimarlık ve Güzel Sanatlar **Enstitüsü**, Kuzey Makedonya Sosyo Kültürel Antropoloji Enstitüsü, Bosna Hersek Vstım Kolleji, Özbekistan Termez Devlet Üniversitesi, Arnavutluk Elbasan Aleksandër Xhuvani Üniversitesi, Kazakistan Avrasya Milli Üniversitesi, Çeçenistan Çeçen Devlet Üniversitesi, Kırgızistan B.Beishenaliyeva Kırgız Devlet Kültür ve Sanat Üniversitesi, Bulgaristan Güney-Batı Üniversitesi, Gürcistan İ.Javakhishvili Tiflis Devlet Üniversitesi, Özbekistan Karakalpak Devlet Üniversitesi, İnguş İnsani Bilimsel Araştırma Enstitüsü, K. Makedonya Üsküp Felsefe Fakültesi, Gürcistan A. Kutateladze Adına Tiflis Devlet Sanat Akademisi, İnguşya Ç.E.Axriev Araştırma Merkezi, Türkiye İpek Yolu Stratejik Araştırmalar Merkezi, ve Kafkasya Üniversiteler Birliği, 1. Uluslararası Balkanlar, Anadolu, Kafkasya ve Türkistan Coğrafyası Sanat, Kültür, Tarih ve Folklor Kongresi/Sanat Etkinlikleri, (Editör: Ahmet Aytaç), 06-08 Eylül 2021, Aydın.

19) “Karma Türk Sanatları Sergisi”, Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, Azerbaycan Miras, Türkiye Akfid, *VI. Uluslararası Türk Sanatları Sergisi*, Milli Tarih Müzesi Galerisi, (Editör: Ahmet Aytaç), Bakü-Azerbaycan, 31 Mart-03 Nisan 2011.

Sonuç olarak, Türkiye ve Azerbaycan’dan birkaç akademisyenin kişisel çabaları ile gerçekleştirilen kurumsal bu 19 etkinliğin sayısının artarak devam etmesinin faydalı olacağı anlaşılmaktadır. Bu etkinliklere Türkiye ve Azerbaycan dışında son zamanlarda Özbekistan ve diğer birkaç ülke daha dahil olmaya başlamış olmakla birlikte Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Türk Devletleri ile Özerk Türk Otonom Devletleri’nin akademisyenlerinin de daha aktif olarak etkinliklere dahil olmalarının sağlanması gerekmektedir.

Bilim ve teknolojide rekabet edebilir bir Türk dünyası için uluslararası alanda sürdürülebilirliği olan bilimsel ve sanatsal etkinlikler düzenlenerek bunların uzun vadede sanayi ve teknoloji alanındaki iş birliği olan yatırımlara giden yolu beraberinde getirebileceği göz ardı edilemez bir gerçektir.

KAYNAKÇA

TATLILIOĞLU, Kasım, “Türk Dünyasında Bilimsel ve Akademik İş Birliği Politikalarının Psiko-Sosyal Analizi, *Turansam*, C: 3, S. 11, 2011, s. 73-85.

TOSUN, Erkan, “Türk DiliKonuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi)”, *Tarih İncelemeleri*, Manisa, Aralık, 2020-Güz, s.21-25.

ANADOLU’YU AYDINATAN ŞİRVÂNÎLER

Doç. Dr. Metin Hakverdioğlu

Amasya Üniversitesi-Amasya-Türkiye

Özet

Anadolu her devirde ilim ve sanatın merkezi olmuş ve pek çok coğrafyadan âlim ve sanatkarları kendisine çekmiştir. Anadolu’nun ilim ve sanat merkezlerinden biri olan Amasya da bu cazibe merkezlerinden olmayı başarmış önemli bir kültür şehridir. Amasya Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde tüm dünyadan olduğu gibi Azerbaycan sahasında da yüzlerce âlim ve sanatkara vatan olmuştur. Özellikle Şirvan bölgesinden gelen âlimlerin çokluğu yüzünden buradan gelenlere genel bir ad olarak Şirvânî denmiştir.

Amasya Tarihi adlı on iki ciltlik çalışmada, Hüseyin Hüsameddin Yasar bu isimlerin tek tek biyografini yazmış ve ölümsüz bir kaynak bırakmıştır. Çalışmamızda bu eserden yola çıkarak Anadolu’da, özellikle Amasya’da ünlenen Şirvânîleri tanıtmaya çalışacağız. Bu isimler sadrazamdan en alt kademedeki memura kadar çok değişik toplum katmanında kendilerini göstermişlerdir. Fakat ortak özellikleri ilmi ve sanatı her daim baş tacı etmeleridir. Adeta Anadolu’nun din, tasavvuf, sanat hayatını Şirvânîler ilmek ilmek dokumuştur, diyebiliriz. Kendi renklerini Anadolu halısının içine motif motif yerleştirmişlerdir. Şu bir gerçektir ki

Şirvânîler olmadan Anadolu'da, özelde de Amasya'da pek çok ilim ve sanat eksik kalırdı.

İşte bu önemli isimleri alfabetik olarak sıralayıp haklarındaki bilgileri özetleyeceğimiz çalışma ile bu sahada derli toplu bir "Anadolu'da, özel olarak Amasya'da Şirvânî âlimlerin, şairlerin tablosu"nu elde etmiş olacağız.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Şirvânîler, Amasya, Amasya Tarihi, Hüseyin Hüsameddin Yasar, edebiyat, tarih, ilim

THE SHIRVANIS ILLUMINATE ANATOLIA

Abstract

Anatolia has always been the center of science and art and has attracted scholars and craftsmen from many geographies. Amasya, one of the science and art centers of Anatolia, is an important cultural city that has managed to become one of these attraction centers. Amasya was home to hundreds of scholars and artisans in the field of Azerbaijan as well as all over the world in the Seljuk and Ottoman Periods. Especially because of the abundance of scholars coming from the Shirvan region, those who came from here were called Shirvani as a general name.

In the twelve-volume work titled Amasya History, Hüseyin Hüsameddin Yasar wrote the biographies of these names one by one and left an immortal resource. In our study, we will try to introduce the Shirvanis who became famous in Anatolia, especially in Amasya, based on this work. These names showed themselves in many different layers of society, from the grand vizier to the lowest official. But their common feature is that they always take the science and art to the fore. It is almost as if the Shirvanis weaved Anatolia's religious, mystic and artistic life. It is a fact that without the Shirvanis, many sciences and arts would be incomplete in Anatolia, especially in Amasya.

Here, with this study, in which we will list these important names alphabetically and summarize the information about them, we will have obtained a neat "table of Shirvani scholars and poets in Anatolia, especially in Amasya".

Key words: Azerbaijan, Shirvanis, Amasya, Amasya History, Hüseyin Hüsameddin Yasar, literature, history, science

Kaynakça

- Akkuş, M. (1995). Seyyid Nigârî Divânı. Niğde: Niğde Üniversitesi Yayınları.
- Bilgin, A. (2003). Dîvân-ı Seyyid Nigârî. Mir Hamza Nigârî. İstanbul: Kule İletişim.
- Çalışkan, A. (2017). Sebâtî ve Divanı'ndan Seçmeler. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Çögenli, Sadi; Recep Toparlı (1992). *Tezkiretî's-Şu'arâ Riyâzu'l-Âşîkîn (Karabağlı Müctehid-zâde Mehmed Aka)*. Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi.
- Hakverdioğlu, M. (2017). Talîbî ve Divançesi. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- Hakverdioğlu, M. (2021). Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın Amasya Şiiri. *Kesit Akademi Dergisi*, 7 (27), 401-418.
- Hakverdioğlu, M.(2014). Gül Kokulu Mevlanâ. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Halilli, F., Rıhtım, M. (2003). Mevlânâ İsmail Sirâceddîn Şîrvânî ve Kazaklı Müridler. Bakü: Miras.
- İnal, İbnül Emin Mahmud Kemal (1988). “Sebâtî”, Son Asır Türk Şairleri. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaçar, Mûcahit (2017). “Amasya Tarihi Müverrihi Hüseyin Hüsameddin'in Şâirliği”. *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*. Amasya: Kibatek Yayınları, s. 66-72.
- Kocatürk, V. M. (1964). Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara: Edebiyat Yayınevi.
- Koç, N. (2006). Hâfız Mehmed Sebâtî Dîvânı'nın Transkripsiyonlu Metni ve İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Konca, Ş. (2019). İsmail Şîrvani ve Edebi Muhiti, Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Amasya.
- Köksal, M. Fatih (2017). “Hüseyin Hüsameddin'in Amasya Tarihi'nin Kayıp Ciltleri”. *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu, Bildiriler Kitabı II*. Amasya: Kibatek Yayınları, s. 175-185.
- Memmedli, N. (2010). Mir Hamza Seyid Nigârî Divan. Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası M. Füzûlî Adına Elyazmalar İnstitutu.
- Memmedli, N. (2012). Mir Hamza Seyid Nigârî/ Nigâr-nâme. Bakü: Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası M. Füzûlî Adına Elyazmalar

İnstitutu.

Musakhanov, O. (2018). İsmail Siraceddin Şirvani, Risaleler. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.

Özkılınç, A. (2013). Müşidi Aşk Olan Arif: Seyyid Nigârî, Hayatı, Eseleri, Düşünceleri. İstanbul: Seçil Ofset.

Rıhtım, M. (2015). Mir-zâde Mustafa Fahreddin Ağabali'nin Hümayy Arş-Karabağlı Şeyh Mir Hamza Nigârî'nin Menâkıp-nâmesi. Bakü.

Taşlıova, M.M. (1999). Mir Hamza Nigârî'nin Nigarnâme Mesnevisi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 18 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Yasar, Hüseyin Hüsameddin (1332). *Amasya Tarihi*, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası.

ORXON-YENİSEY KİTABƏLƏRİNİN JANRI HAQQINDA ELMİ MÜBAHİSƏLƏR

Şərifova S.Ş.

professor

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Açar sözlər: *Orxon-Yenisey kitabələrinin etnik mənsubiyyət problemi, Orxon-Yenisey kitabələri bədii əsər və tarixi sənəd kimi, Orxon-Yenisey kitabələrinin kompozisiyası, Orxon-Yenisey kitabələrinin nəsr janrlarına aid edilməsi, Orxon-Yenisey kitabələrinin nəzm janrlarına aid edilməsi, Orxon-Yenisey kitabələrində nəsr və nəzmin qarışıqlığı*

Key words: *the problem of ethnicity of the Orkhon-Yenisei inscriptions, the Orkhon-Yenisei inscriptions as works of art and historical document, the composition of the Orkhon-Yenisei inscriptions, the assignment of the Orkhon-Yenisei inscriptions to prose genres, the assignment of the Orkhon-Yenisei inscriptions to poetic genres, the mixing of prose and poetry in Orkhon and poetry Yenisei inscriptions*

Orxon-Yenisey kitabələrinin tapılmasının XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərinə təsadüf etməsinə baxmayaraq, müasir dövürümüzdə də kitabələr elmi cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir. Orxon-Yenisey kitabələrinin dilinin araşdırılması, müasir türkdilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi, kitabələrin janrı haqqında müxtəlif

fikirlərin formalaşması abidələrin elmi əhəmiyyət kəsb etməsinin göstəricisidir. Göytürk abidələri kimi məşhur olan Orxon-Yenisey kitabələrinin janrı ətrafında müxtəlif fikirlərin irəli sürülməsi maraqlı kəsb etdiyi kimi bu problemin hələ tam həllini tapmadığının şahidiyik. S.Y.Malovun Yenisey kitabələrini “epitafiya” və ya “məzar ədəbiyyatı”, V.M.Jirmunskinin Orxon abidələrini “ayrıca janrı”, F.Korşun Orxon-Yenisey abidələrinin mətnində “vəznli mənzumələrin” olmasını, Ə.Abidin “vəznli nəsr” üslubunun olmasını, T.Hacıyevin “bədi-sənədli qəhrəmanlıq dastanları”, V.Osmanlının “daş salnamə” və s. olması kimi fikirlərini səsləndirmələri özünü göstərmişdir. Orxon-Yenisey kitabələrindəki mətnləri şeir nümunəsi kimi təqdim etmiş İ.V. Stebleva abidələri qəhrəmanlıq dastanları kimi təqdim etmiş, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bu abidələrə yaxın olması faktına toxunmuşdur.

Alimlər tərəfindən türk abidəsi kimi müəyyənləşdirilmiş Orxon-Yenisey kitabələrinin ilk yazılı ədəbi bədii əsər olması fikri ilə elm adamları, tədqiqatçılar razılaşırlar. Bu kitabələrin qeyri-türk xalqlarına aid edilməsi sahəsində çoxsaylı cəhdlərə baxmayaraq, mətnin Çin variantının mövcud olması Orxon-Yenisey kitabələrinin runik mətnlərini deşifrə etməyə imkan verdi. Bu baxımdan, ədəbiyyatşünaslıqda türk xalqlarının əldə olan ən qədim yazılı abidəsi olan Orxon-Yenisey kitabələrinin ilk yazılı ədəbi-bədii nümunə olması haqqında irəli sürülmüş iddialar maraqlı kəsb edir.

Orxon-Yenisey kitabələrinin müəyyən bir qrup türk xalqları mirasına aid olub-olmaması sualı açıq qalmaqdadır. Belə ki, əksər elm adamları Orxon-Yenisey kitabələrinin ortaq türk bədii irsi olmaları ilə razılaşırlar. Akademik İsa Həbibbəyli Orxon-Yenisey kitabələrini qədim dövr Azərbaycan ortaq yazılı ədəbiyyatı örnəyi kimi təqdim etməsi ədəbiyyatımızın qədimliyi və zənginliyinə dəlalət edir: “Orxon-Yenisey abidəsində xalqımızın da ortaq taleyi və ümidləri öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, Orxon-Yenisey abidələrində ifadə olunmuş ümumtürk bədii təfəkkürünün formalaşmasında Azərbaycan oğuz-türk düşüncəsi də iştirak edən əsas tərəflərdən biridir. Diqqətlə nəzər salınsa, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə Orxon-Yenisey yazılı mətnləri arasında yaxınlıq tapmaq, leksik-sintaktik paralellər aparmaq mümkündür. Bütün bunlara görə, Orxon-

Yenisey abidələri həm də qədim dövr Azərbaycan orta q yazılı ədəbiyyatı örnəkləri hesab oluna bilər.”

Bir qrup alim Orxon-Yenisey kitabələrinin müəyyən türk xalqları ailəsinə aid qrupa aid olmasını iddia edir. Ə.Əbidin qələmə almış olduğu “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” əsərində “Orxon abidələrindəki kitabələr mövzu etibarilə oğuzlardan bəhs edən” bədii mətnlər kimi təqdim edilir. V.Əsmanlının Orxon yazılarını dəyərləndirməsi mara q doğurur: “O mərhələdə iki amil uzaq-görənliklə müəyyənləşdirilirdi; Oğuzlar və Orxon yazıları. Oğuzlar - milli müəyyənlik, Orxon yazıları – erkən ədəbi nümunələr. Orxon abidələrinin Oğuz ədəbiyyatı kimi təqdimi. Qarşıda da görəcəyimiz kimi, milli ədəbiyyatımızın tarixi birinci növbədə bu iki bünövrə üzərində qərar tutmuşdur”.

Orxon-Yenisey kitabələrinin özündə zəngin materialı əxz etdirməsi səbəbindən onun ilk yazılı əsər olmaması faktı da tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmışdır. Xarici və azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən Orxon-Yenisey kitabələrinin bir ilk olmaması, bu abidələrin müəyyən təcrübə əsərləri olması, ondan əvvəl də yazı və mədəniyyətin formalaşması kimi amillərinə nəzər salınmışdır. Xarici türkologiyada, yəni xarici türkoloq mütəxəssisləri tərəfindən birmənalı mövqə formalaşmışdır ki, Orxon-Yenisey kitabələrinin yaranması zamanı türk xalqları arasında inkişaf etmiş mədəniyyət, o cümlədən ədəbiyyat mövcud olmuşdur. P.M.Melioranski Orxon-Yenisey kitabələrinin birdən-birə yarana bilməməsini qeyd etmiş, A.Bombaçı Orxon-Yenisey kitabələrinin əhəmiyyətini vurğulayaraq, Göytürk imperiyasından bizə gəlib çatmış “ədəbi yadigarlar” kimi dəyərləndirmişdir.

Azərbaycan elmi dairələrində əsaslı mövqə formalaşmışdır ki, Orxon-Yenisey kitabələrinin məzmun və janr xüsusiyyətləri onu göstərir ki, kitabə çoxəsrlik ədəbi inkişafın nəticəsidir, daha qədim ədəbi nümunələrin axtarışının davam etdirilməsi mütləqdir.Orxon-Yenisey kitabələrinin tədqiqatçılar tərəfindən bədii əsər, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi təqdim edilməsi özünü göstərməkdədir. L.N.Qumilyov kitabənin bədii əsər kimi yazılmasına münasibətini bildirmişdir. T.Hacıyev Orxon-Yenisey kitabələrini müəllifi bəlli olan bədii əsər kimi təqdim etmişdir.

Orxon-Yenisey kitabələrinin sənədlilik xüsusiyyəti bir çox alimə abidəni salnaməyə aid etməsinə səbəb olur. T.Hacıyev Orxon-Yenisey kitabələrini epitafiya çərçivəsinə sığdırmamış, kitabələri salnaməyə aid etmişdir.

Orxon-Yenisey kitabələrinin tədqiqi zamanı tədqiqatçılar tərəfindən kitabələrdə bədii əsərlərdə mühüm əhəmiyyətə malik olan süjet və kompozisiya anlayışlarının tədqiq edilməsi maraq kəsb edir. Orxon-Yenisey kitabələrində sujetin mərhələlərinin, kompozisiyanın ünsürlərinin xüsusiyyətlərinin özünü necə göstərə bilməsi ədəbiyyatşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar bu əhəmiyyəti nəzərə alaraq, Orxon-Yenisey kitabələrində kompozisiyanın ünsürlərini tədqiq etməyə cəhd etmişdilər. Azərbaycan türkoloqu, filologiya elmləri doktoru, professor Elməddin Əlibəyadə Orxon-Yenisey kitabələrinin kompozisiya quruluşuna malik olan, başlanğıcı, davamı, sonluğu olan əsər kimi təqdim etməsi də maraq doğurur. Akademik Tofiq Hacıyev də Orxon-Yenisey kitabələrinin kompozisiya probleminə toxunaraq, qaldırılmış problemə münasibətini bildirmişdir.

Orxon-Yenisey kitabələrini tədqiq edən alimlərimiz tərəfindən kitabələrin janrının konkret bir janrla, mənsur roman, mənsur povest, hekayə, salnamə və s. adlandırılması da maraq doğurur. Akademik İsa Həbibbəyli Orxon-Yenisey kitabələrinin mətnlərini sənədlə bədii təfəkkürün məhsulu olan, böyük həcmə malik mənsur memuar hekayələr, kiçik həcmə malik olan miniatür mənsur şeir təəssüratı yaradan əsərlər kimi dəyərləndirmiş, konkret olaraq, “mənsur roman” adlandırmışdır. Bəlli faktdır ki, mənsur əsərdə danışq dili sərbəst bir şəkildə özünü bürüzə verir. Mənsur əsərdə danışq dili bir cümlədən başqa bir cümləyə keçərək, müəyyən bir ahəng qanununa tabe olmadan uzana bilir. Mənsur əsər dedikdə əsasən nəsr şəklində yazılmış kiçik əsər nəzərdə tutulur. Orxon-Yenisey kitabələrinin “mənsur roman” kimi təqdimi maraq kəsb etsə belə, mübahisəyə səbəb ola bilər. Çoxtərkibli janr məzmununa malik olan roman janrı yazılı ədəbiyyatın epik növünün irihəcmli janrı kimi, insanın onu əhatə edən varlıqla müxtəlif əlaqələrini, insan xarakterlərinin mürəkkəbliklərini, həyat hadisələrinin inkişafını, mürəkkəb həyat hadisələrini dolğunluğu ilə əks etdirir.

Akademik İsa Həbibbəyli “Böyük Çöl Sivilizasiyası: Tonyukuk İrsi və Çağdaş Türk Dünyası” onlayn konfransında çıxışında “Tonyukuk” kitabəsinin tarixi əhəmiyyətinə və janr problematikasına toxunaraq, abidənin janrını “sənədli biblioqrafik povest” kimi dəyərləndirməsi də diqqəti cəlb etməkdədir. Orxon-Yenisey kitabələrinin, konkret olaraq, “Tonyukuk” abidəsinin mənsur povest kimi təqdimi ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə özünü göstərmişdir.

Professor Elməddin Əlibəyzadə Orxon-Yenisey kitabələrini epitafiya hesab etsə də, kitabələrin mətnlərində söylənilən hadisələri hekayə adlandırır, bunun da bir janr olmasına toxunur. Akademik Tofiq Hacıyev Orxon-Yenisey kitabələrinin epitafiya olması ilə razılaşmasına rəğmən, kitabələrin epitafiya çərçivəsinə sığmadığı faktına da toxunmuşdur.

V.M.Jirmunski, A.Şerbak kimi rus alimləri Orxon-Yenisey kitabələrindəki mətnləri poeziya nümunəsi kimi deyil, nəsr mətnləri hesab etmişdilər. Məsələn, V.M.Jirmunski Orxon-Yenisey kitabələrinin mətnlərinin şeir mətni deyil, nəsr mətni olmasına özü belə aydınlıq gətirmiş, Orxon-Yenisey kitabələrinin bədii əsər kimi mahiyyətini qəti şəkildə inkar edən A.M.Şerbak isə kitabələrin mətnlərinin nəsr olmasına toxunmuşdur.

Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqatçılar tərəfindən şeir, nəzm örnəkləri hesab edilməsində konkret, yekun nəticənin olmaması diqqətdən yayınmır. Orxon Yenisey abidələrinin sadəcə “poeziya” adlandırılması daha çox müşahidə edilir. İ.V.Stebleva Orxon-Yenisey abidələrini “poeziya” adlandırmışdır. Akademik F.E.Korş Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərini poeziya kimi araşdırmış, türk xalq şeiri ritminin olmasını, türk xalq şeirinin sillabo-tonik nəzəriyyəsini bu abidəyə əsaslanaraq runik mətnlərə tətbiqinə cəhd etmişdir. Qeyd edilməlidir ki, Orxon-Yenisey abidələrindəki misralar formaca qafiyəsiz şəkildədir. Təqdim edilən nümunədə də misralar formaca qafiyəsiz, yeddi hecadan ibarət olması ilə diqqəti cəlb edir. Əbülfəz Rəcəbov və Yunis Məmmədov da Orxon-Yenisey kitabələrini daşlar üzərində yazılmış ilk poetik incilər kimi dəyərləndirmişdilər. A.N.Bernştam da Orxon-Yenisey abidələrində əksini tapmış epitafiyaları poetik əsərlər kimi təqdim etmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıqda Orxon-Yenisey kitabələrinin məzar poezi-

yası adlandırılması faktları ilə üzləşirik. Dörd hissədən, Orxon, Turfan, Yenisey və Talasdan ibarət olan abidə xalqın mənəvi sərvəti kimi dəyərləndirilən kitabələr epitafiya nümunəsi kimi təqdim edilmişdilər. Orxon-Yenisey abidələrinin məzarlıq poeziyası kimi təqdimimi yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, dünya ədəbiyyatşünaslığında da təqdim edilməsi diqqətdən yayınmır. Rus alimi S.E.Malov Orxon-Yenisey abidələrindəki yazıları “epitafiya” nümunəsi hesab etmiş, məzarlıq poeziyası, qəbiristanlıq poeziyası kimi dəyərləndirmişdir.

Epitafiya və ya kitabə adətən, məzmun şəkildə mövcud olan daşlar, abidələr üzərində oyma üsulu ilə yazılmış və ya qazılmış mətn, qəbirüstü yazıları nəzərdə tutur. Sinədaşı və ya başdaşı üzərində həkk olunan kitabə dəfn edilmiş şəxsə bəhs edir. Məzar kitabəsi, başdaşı yazısı olan epitafiyanın qəbirdaşına yazılan növü olan kitabə geniş yayılmış, əksəriyyəti qədim dövrə aid olan qəbirdaşlarının bir çoxunda vəfat etmiş şəxsin təvəllüd və ölüm tarixi, atasının, babasının adı, həmçinin doğulduğu yer, sənəti də göstərilirdi. Epitafiya əsasən, dünyasını dəyişmiş insanlara aid ayınlə, vəfat etdikdən sonrakı şöhrət və xatirə qayğısı ilə bağlıdır.

Orxon-Yenisey abidələrinin ədəbi növünün, nəzm və ya nəsrə yazılmasının müəyyənləşdirilməsi ətrafında mübahisələr kitabələrin elmi ictimaiyyətə təqdim olunduğu vaxtlardan yaranmışdır. V.Osmanlı, epitafiya mətnlərinin şəkildə lirik nəsr olması amilinə, İ.Həbibbəyli Orxon-Yenisey abidələrində nəzmlə nəsrin üzvü şəkildə əlaqələndirilməsinin müşahidə olunması faktına toxunmuşdur.

Janr qarışıqlığı nəzəriyyəsi baxımından, Orxon-Yenisey kitabələrinin həm nəzm, həm də nəsr xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bir janr forması kimi dastan janrına aid olması ilə bağlı tezislər maraqlıdır. Orxon-Yenisey kitabələrinin dastana aid edilməsi mübahisəlidir. Dastandan fərqli olaraq, Orxon-Yenisey kitabələrinin məzmunu aydın tarixi sənədli xüsusiyyətlərə malikdir. Eyni zamanda, Orxon-Yenisey kitabələrinin dastanlara istinad etmə yolu ilə kitabələrin sinkretik janr xüsusiyyətlərini açmağa cəhdlər maraqlıdır. Q.Rene “türk ədəbiyyatının məlum olan əski abidəsi” kimi qəbul etdiyi Orxon-Yenisey kitabələrini qəhrəmanlıq dastanları kimi təqdim etmişdir. T.Hacıyev Orxon-Yenisey kitabələrində dastançılıq ənənə-

sinin olmasını iddia etmişdir.

Yenisey epitafiyaları, Orxon “bəngü daşları” Orxon-Yenisey kitabələrinin Qədim Türk ədəbiyyatının poetikasını araşdıracağı istiqamət kimi diqqəti cəlb edir. Orxon-Yenisey abidələrinin şeir mətni (İ.Stebleva) kimi tədqiq edilməsinə baxmayaraq, epitafiya nümunəsi, dastan, salnamə, hekayə, mənsur roman, mənsur povest və s. kimi janrlarda təqdim edilməsi, həmçinin ədəbi nümunə olmaları daim vurğulanmışdır. Orxon-Yenisey abidələri epitafiya nümunəsi kimi qəbul edilməməlidir. Orxon-Yenisey kitabələri müxtəlif janrların janr xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmiş tarixi-sənədli mənsur romandır. Oğuz ədəbiyyatının ilk nümunəsi olan Orxon-Yenisey abidələri türk xalqının əzəmətli keçmişini özündə əks etdirməyə qadir olan dəyərli mənbədir. Türk xalqının oyanışı və mədəni yüksəlişini əks etdirən bilən Orxon-Yenisey abidələri müasir nəslə türkün tarixi keçmişi ilə yanaşı, qədim türk dövlət quruluşu və tarixi səhnəyə çıxması haqqında məlumat vermiş, tarixi şəxsiyyətləri gözümüzdə canlandırmışdır.

Orxon-Yenisey kitabələri türk ədəbiyyatında roman janrının Avropa ədəbiyyatından daha əvvəl formalaşması və inkişaf etməsini təsdiq etdi. Avropa ədəbiyyatında romanın təşəkkülü M.Servantesin yaradıcılığı və onun qələminə məxsus “Ağıllı zadəgan Don Kixot” və “Persilesin və Sixismundun Səyahəti. Şimali povesti” ilə bağlıdır, türk xalqlarının ədəbiyyatında bu Orxon-Yenisey kitabələrinin yaranması ilə bağlıdır. Orxon-Yenisey kitabələri kimi mənsur romanın mövcudluğu Şərq İntibahı dövründə məzmun romanların yaradılmasına şərait yaratmışdır. Məsələn, XII əsrdə Nizami Gəncəvinin mənzum romanları yaratması bunu təsdiq edir.

Türk xalqlarının milli mənsubiyyətinin, milli şüurunun formalaşmasında əvəzədməz yer tutması bu abidələrin tədqiq edilməsini aktuallaşdırmışdır. Orxon-Yenisey daş kitabələrinin tarixi yaddaşlardan gələcək nəsillərə ünvanlanması, türk xalqlarının adət-ənənələrini, milli və mənəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsi, ilkin yazılı nümunələrdən biri olması, həmçinin zəmanəmizədək gəlib çatmış türkdillil xalqların daş üzərində həkk olunmuş ilk tarixi sənədli yazılı abidəsi kimi daim maraq dairəsində olacaq.

Ədəbiyyat

- Banarlı N.S. (1987). Resimli Türk edebiyatı tarixi, 1, İstanbul.
- Bayat F. (25-26 noyabr 2010). Əski türk abidələrinin yaranmasında dastan təfəkkürü və dastan üslubu // “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” VI Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı.
- Cəfərov N. (2004). Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı: AzAtaM.
- Çobanzadə B. (1929). Türk ədəbiyyatı, Bakı: Azərnəşr.
- Əlibəyzadə E. (2009). “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (ən qədim dövrlər), Bakı: Qarabağ.
- Ergin M. (1946). Orhun abideleri, 10, İstanbul: Baskı, Boğaz içi yayımları.
- Ergin M. (1980). Orhun abideleri, 6 baskı, İstanbul.
- Hacıyev T. (2004). Orxon-Yenisey abidələri: janr xüsusiyyətləri // Dədə Qorqud №1.
- Həbibbəyli İ. (2017). Ortaq yazılı ədəbiyyat mərhələsi // 525-ci qəzet. 13 noyabr 2017 // https://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=89505#gsc.tab=0;
- Həbibbəyli İ. (2020). «Tonyukuk» yazılı mətnləri türk xalqının qəhrəmanlığına ucaldılmış əbədi abidədi // [https://turkustan.info/2020/04/25/isa-h%C9%99bibb%C9%99yili-tonyukuk-yazili-m%C9%99tnl%C9%99ri-turk-xalqinin-q%C9%99hr%C9%99manligina-ucaldilmis-%C9%99b%C9%99di-abid%C9%99di/;](https://turkustan.info/2020/04/25/isa-h%C9%99bibb%C9%99yili-tonyukuk-yazili-m%C9%99tnl%C9%99ri-turk-xalqinin-q%C9%99hr%C9%99manligina-ucaldilmis-%C9%99b%C9%99di-abid%C9%99di/)
- Musaxanlı A. (1928). Türk ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri, Ədəbiyyatdan iş kitabı, Birinci hissə. Bakı: Azərnəşr.
- Nazim Ə. (10.11.1925). Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz // “Yeni yol” qəzeti.
- Osmanlı V. (2008)ş Qədim türk ədəbiyyatı (VI-X əsrlər). Bakı.
- Grousset R. (1993). Bozkur imperatorluğu, İstanbul.
- Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. (1993). Orxon Yenisey abidələri, Bakı: Yazıcı.
- Зарубежная тюркология. (1986). Древние тюркские языки и литературы. Москва.
- Корш Ф.Е. (1909). Древнейший народный стих турецких племен. СПб.
- Малов С.У. (1952). Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград.
- Мелиоранский П.М. (1898) Об орхонских и енисейских

надгробных памятниках с надписями. Журнал Министерство народного просвещения. ИМНР, XVII, июнь, отд.2.

Стеблева И.В. (1965). Поэзия тюрков VI-VIII веков. Москва: Глав. ред. восточной лит-ры.

Тюркологический сборник. (1970). Москва.

ERMƏNİLƏRİN TÜRK XALQLARINA QARŞI SOYQIRIMLARI

Alicanov M.S.

t.ü.f.d., dosent

ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: *soyqırım, erməni terroru, işğal, türk xalqları, şanlı qələbə*

Ключевые слова: *геноцид, армянский террор, оккупация, турецкие народы, славная победа*

Key words: *genocide, Armenian terror, occupation, Turkic peoples, glorious victory*

XX əsrin axırlarında milli-azadlıq mübarizəsi nəticəsində müstəqillik qazanan Azərbaycan öz xalqının tarixi keçmişini obyektiv araşdırmaq üçün imkan əldə etdi. Azərbaycan xalqından uzun müddət istifadə etmək üçün gizli saxlanılan, təhrif olunmuş tarixi həqiqətləri, hadisələri obyektiv tədqiq etmək üçün real imkan yarandı. Bu problemlərdən biri də Azərbaycan xalqına qarşı uzun müddət dəfələrlə törədilmiş və ölkəmizin müstəqillik qazananadək öz ictimai-siyasi qiymətin almayan soyqırım məsələsidir.

Şimali Azərbaycanın Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra çar Rusiyası tərəfindən işğal başa çatdırıldıqdan sonra öz dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün İran və Türkiyə ərazisində yaşayan bir milyondan artıq erməniləri ən münbit torpaqlarımıza köçürdü, yerli əhalidən fərqli olaraq onlara ən böyük imtiyaz və hüquqlar verildi. Çar Rusiyası, istərsə də bir sıra Avropa dövlətləri köçkün erməniləri kütləvi sürətdə silahlandıraraq Cənubi Qafqazı türk-müsəlman əhalidən təmizlənməsinə yönəlmiş kütləvi soyqırım-

larına başladı. Bu siyasətin həyata keçirilməsində 1887-ci ildə ermənilər tərəfindən Cenevrədə yaradılmış Hnçak (zəng) və 1990-cı ildə Tiflisdə yaradılmış Daşnaksütün (ittifaq) partiyaları mühüm rol oynadılar. Xristian dövlətlərinin və bu partiyaların əsas və başlıca siyasi məqsədləri ermənilərin Türkiyə, İran və Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan dövləti yaratmaq və onun vasitəsilə türk xalqlarının ərazilərini işğal etmək idi.

Rusiyada 1905-1907-ci il inqilabı başlayan zaman çarizm Cənubi Qafqazda inqilabi hərəkatın qarşısını almaq məqsədilə milli zəmin əsasında ağılasığmaz tədbirlərə əl atdı. 1905-ci ilin fevralın 6-da türklərə və müsəlmanlara qarşı başlanan qırğın daha sonra İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur, Türkiyə, Cənubi Azərbaycanı və bütövlükdə Qafqazı əhatə etdi.

1905-ci il mayın 11-də erməni daşnakları Naxçıvan şəhərini atəşə tutdular. Cəhri kəndini yandırsalar da azərbaycanlılar səfərbər olub erməniləri məğlubiyyətə uğratdılar. Həmin ilin may ayının sonlarında İrəvanda qanlı toqquşma baş verdi, təpədən dırnağa qədər silahlanmış daşnak quldurları azərbaycanlıların yaşadıkları kəndləri çapıb taladılar, yerli əhalini kütləvi sürətdə fiziki cəhətdən məhv etdilər.

Bu qanlı hadisələr Cəbrayıl və Qaryagin qəzalarında, daha sonra isə İrəvanda baş verdi. Ermənilərin təpədən dırnağadək silahlanmalarına baxmayaraq xalqımızın igid övladları ölümün gözünə dik baxaraq düşmən hücumlarının qarşısını ala bildilər. 1905-ci il Cənubi Qafqazda Bakı, İrəvan və Gəncə quberniyalarında münaqişələrdən sonra Tiflis quberniyasında da vəziyyət gərginləşdi. Oktyabrın 6-da başlayan atışma noyabr ayında xüsusilə şiddətlənir. Bu qırğınların qarşısının alınmasında Borçalıdan gələn qarapapaq atlı dəstələri mühüm rol oynayırdılar. Çar hökuməti hadisələrin ciddi xarakter aldığını görüb 1906-cı ilin fevral ayının 20-də Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun sədrliyi ilə erməni-müsəlman barışdırıcı qurultayı çağırırdı. Bu qurultayda iştirak edən Azərbaycan nümayəndələri kütləvi qırğınların törədilməsində erməniləri və onların havadarlarını, hökumət orqanlarını günahlandırdılar.

1906-cı ildə bu qanlı hadisələr Şuşada və bütün Qarabağda, Zəngəzur qəzasında qanlı toqquşmalar nəticəsində xeyli kəndlər qarət

olub yandırıldı. Bu qırğınların qarşısının alınmasında azərbaycanlı ziyalılarının təşəbbüsü ilə yaradılmış “Difai” partiyası böyük rol oynamışdır.

Birinci rus inqilabi dövründə erməni-müsəlman davası Naxçıvan, İrəvan, Tiflis, Şuşa, Gəncə, Qazax və s. əraziləri əhatə etmişdir. Milli qırğınlar nəticəsində 158 Azərbaycan kəndi yandırılaraq məhv edilmiş, minlərlə uşaq, qadın, qoca, dinc adamlar erməni quldurları tərəfindən fiziki cəhətdən məhv edilmişdir. 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzası üzrə 13657 kəndliyə dəymiş zərərin ümumi məbləği 177301 rubla, həmin quberniyanın Naxçıvan qəzası üzrə 46167 kəndliyə bütövlükdə 601473 rublluq zərər dəymişdir. Göründüyü kimi bu qırğınların nəticəsi ağır olmuş, erməni faşistləri tərəfindən yüzlərlə azərbaycanlıların yaşadıkları yaşayış məntəqələri dağıdılmış və yandırılmış, on minlərlə soydaşımız doğma yurdlarından didərgin düşmüşdülər.

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində çar Rusiyası və Avropa dövlətləri dünyada misilsiz geosiyasi mövqeyə malik olan və dünyanın üç qitəsini birləşdirən Osmanlı dövlətinin torpaqlarını ələ keçirməyə, boğazlara yiyələnməyə çalışırdılar. Birinci Balkan müharibəsindən istifadə edən Rusiya “erməni məsələsini” yenidən gündəmə gətirdi.

Osmanlı dövləti birinci dünya müharibəsinə qoşulduqdan sonra, rus ordusunun vəziyyətini yoxlamaq, erməni və gürcüləri Türkiyəyə qarşı mübarizəyə ruhlandırmaq üçün Çar II Nikolay Cənubi Qafqaza gəlir, II Nikolay Tiflisdə olduğu zaman erməni katalikosu V Gevorku qəbul edərkən, “erməniləri işıqlı gələcək gözləyir” demişdir. Bu bəyanatdan sonra “Hnçak” və “Daşnaksütün” partiyalarının göstərişi ilə erməni silahlı drujinaları yaradıldı, onlar Osmanlı ordusuna və yerli əhaliyə qarşı keçirilən əməliyyatlarda fəal iştirak etdilər. 1916-cı ilin yazında Türkiyə ərazisində Şərqi Anadolu, Trabzon, Ərzurum, Muş, Bitlis, Van və digər ərazilərin rus ordusu tərəfindən işğalı, erməni silahlı dəstələrinin yerli əhaliyə qanlı divan tutmasına səbəb oldu. Bu zaman təkcə Ərzincan şəhərində 1000-dən artıq ev dağıdılmış, Ərzurumda isə 8000-dən çox türk öldürülmüşdür. Birinci dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyətinə baxmayaraq çarın müharibənin əvvəllərində ermənilərə muxtariyyət və ya müstə-

qillik verilməsi haqqında vədlər həyata keçirilmədi.

Çar hökumətinin süqutundan sonra Azərbaycanın hər yerində, xüsusilə, Bakıda siyasi vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Bu dövrdə “Müsavət”ın böyük siyasi qüvvəyə çevrilməsi və müsəlman əhalisi arasında böyük nüfuzə malik olması bolşeviklər kimi daşnakları da çox narahat edirdi. Türkiyə ərazisində “erməni dövləti” yaratmağa nail olmayan “Daşnaksütun” partiyası və Erməni Milli Şurası C.Şaumyanla ittifaqa girərək onu Azərbaycan ərazisində həyata keçirməyə başladılar.

Rus Ordusunun və ingilislərin Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Şərəfxan, Dilman, Salmas, Maku, Xoy, Urmiyanı işğal etməsindən istifadə edən erməni silahlı dəstələri bu ərazilərdə kütləvi qırğınlar törətmiş, yalnız bir gün ərzində Urmiyada öldürülənlərin sayı 10 min nəfərə çatmışdır. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanda erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən qətlə yetirilən Azərbaycan türklərinin sayı 80 min nəfərə çatırdı. Xarici işğalçıların ağılıq etdiyi bir şəraitdə Qacar hökuməti Azərbaycan türklərinin, nəinki hüquqlarını qoruya bilmirdi, hətta onların təhlükəsiz yaşamaq hüququnu belə təmin etmək iqtidarına malik deyildi.

Bu dövrdə Stepan Şaumyanın rəhbərliyi altında hakimiyyətdə olan Bakı fəhlə deputatlar soveti əvvəlcədən sövdələşmə əsasında bolşevik-erməni koalisiyası Bakı şəhərində kütləvi qırğınlar törətdilər. Bu kütləvi qırğınlar nəticəsində 1918-ci il mart ayının axırları aprel ayının əvvəllərində Bakıda qətlə yetirilən azərbaycanlıların sayı 18 min nəfərdən artıq olmuşdur. Bu kütləvi qırğınlar Şamaxı qəzasında daha dəhşətli olmuşdur. Şamaxı qəzasında ağır cinayətlər törədən bolşevik-daşnak silahlı qüvvələri T.Əmirov və S.Lalayevin rəhbərliyi altında cümə məscidini yandırmış, 58 kəndi dağıtmış, 22 min insan qətlə yetirilmişdir. Müsəlman xalqlarına qarşı ermənilər apardığı etnik təmizləmə siyasətində beynəlxalq terror təşkilatlarının qüvvələrindən də istifadə ediblər. Belə ki, erməni terrorçuları beynəlxalq terror təşkilatları - ərəb karmatları, Livan, Suriya, Fransa və digər ölkələrdən gətirilmiş erməni terrorçuları ilə birləşərək azərbaycanlılara qarşı Qarabağda baş verən döyüşlərdə fəal iştirak etmişlər.

Şaumyanın Qubaya göndərdiyi mənfur daşnak quldurları böyük vəhşiliklər törətmişdir. Burada 122 müsəlman kəndi dağıdıl-

miş, minlərlə insan fiziki cəhətdən məhv edilmişdir. Azərbaycanlılara qarşı bu soyqırımlar Gəncədə, Lənkəranda, Şuşada, Salyanda, İrəvanda və başqa bölgələrdə erməni cəlladları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında 50 mindən artıq azərbaycanlı soyqırına məruz qalmışdır.

1920-ci il 28 aprel çevrilişindən sonra Rusiyanın məkrli siyasəti nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaradıldı, Moskva və erməni bolşeviklərinin təzyiqi ilə Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz Ermənistanına verildi. Bununla kifayətlənməyən erməni faşistləri Azərbaycandan yeni ərazilər almağa çalışsalar da, M.C.Bağirovun sərt cavabı onların planlarını puça çıxartdı. Lakin, 1947-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Ermənistandan 100 mindən artıq azərbaycanlının Azərbaycana köçürülməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bundan sonrakın illərdə də Qazax, Gədəbəy rayonlarının ərazisindən min hektarlarla torpaq Ermənistanına verilmişdir. Bununla kifayətlənməyən erməni faşistləri 1988-ci ildə Ermənistanda yaşayan 230 min nəfər azərbaycanlıların dədə-baba yurdlarından qovulmasına nail oldular və onların əmlaklarını mənimsədilər, yüzlərlə insan qətlə yetirildi. Azgınlaşmış erməni faşistləri beynəlxalq havadarlarının köməkliliyi ilə Azərbaycanın öz ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətdilər. 1992-ci ilin fevral ayının 26-da ermənilər 366 sayılı rus alayının köməyi ilə Xocalı şəhərində misli görünməmiş soyqırım həyata keçirdilər.

Bundan sonra erməni silahlı qüvvələri Şuşanı, Laçını, sonra isə Dağlıq Qarabağın ətrafındakı rayonları da işğal etdilər. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrində erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdən qeyri şərtsiz və dərhal çıxarılması haqqında qərarına baxmayaraq işğal altında olan torpaqlar talan olundu, bir milyondan artıq insan didərgin düşdü, 102.000 yaşayış evi, 6000 kənd təsərrüfatı və sənaye, 4366 sosial-mədəni obyekt, 693 orta məktəb, 7000 ictimai bina, dağıdıldı. Bu təcavüz nəticəsində Azərbaycanın 20% ərazisi işğal olundu, ölkəmizə 60 milyard ABŞ dolları həcmində ziyan vuruldu.

XIX əsrin sonlarından və XX əsrin əvvəllərindən ermənilərin həyata keçirtmək istədikləri əsas və başlıca məqsədləri e.ə. Qafqazda məskunlaşmış Qafqazın ən qədim və böyük xalqı olan azərbay-

canlıları, eləcə də, bütün türk soylu xalqları soyqırırma məruz qoymaq, fiziki cəhətdən məhv etmək və onların yaşadıkları ərazilərini işğal etməkdən ibarət olmuşdur. Bir çox xarici dövlətlərin və eləcə də Azərbaycanın müxtəlif arxivlərində külli miqdarda saxlanılan arxiv sənədlərində aparılan elmi-tədqiqat işlərində baş vermiş bu toqquşmaların əsas səbəbkarlarının erməni faşistlərinin olduğu təsdiqlənir. Faktlar və sənədlər, çox saylı şahidlərin xatirələri, hökumət nümayəndələrinin raportları və digər materiallarda ermənilərdən fərqli olaraq azərbaycanlıların (türklərin) bu kütləvi qırğınların qarşısını almaq üçün əllərindən gələni əsirgəmədikləri sübut olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ulu öndər Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı İlham Əliyevin Dağlıq Qarabağ problemini Azərbaycanın dövlətçilik və milli maraqları çərçivəsində dinc yolla həll olunmasına var qüvvələri ilə səy göstərsələr də, faşist erməni dövlətinin başçıları “Qarabağ Ermənistandır” şüarını irəli sürdülər, Azərbaycan ərazilərinə vaxtaşırı silahlı müdaxilə etməyə başladılar. Məcburiyyət qarşısında qalan Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Silahlı Qüvvələrin ali baş komandanı İlham Əliyev cənabları düşmənin hücumlarının qarşısını almaq üçün ordularımıza əks-hücumə keçmək haqqında əmr verdi. Ordumuzun 44 günlük müharibədə düşməyə endirdiyi “dəmir yumruq” nəticəsində şanlı Qələbəmiz tariximizin ən parlaq səhifələrinə qızıl hərflərlə həkk olundu. Azərbaycan Ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları, Prezident İlham Əliyevin qətiyyəti və yüksək diplomatik peşəkarlığı nəticəsində noyabr ayının 10-da Ermənistan kapitulyasiya bəyanatı imzalamağa məcbur edildi və həmin tarix Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində Qələbə günü kimi təqvimə yazıldı. Bu möhtəşəm qələbəni, hədsiz sevinci, böyük xoşbəxtliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyəti, siyasi iradəsi, müzəffər ordumuzun şücaəti, qəhrəmanlığı, qorxmaz, cəsur əsgər və zabitlərimizin canı, müqəddəs, ölməz şəhidlərimizin qanı, xalqımızın birliyi hesabına qazandıq.

Ədəbiyyat

1. Abışov Vaqif. Azərbaycanlıların soyqırımı. Bakı, 2013

2. Fəxri Valehoğlu. Tiflis quberniyasında azərbaycanlılara qarşı 1905-ci il kütləvi qırğınları. Bakı, 2013

3. Mustafazadə Tofiq “Erməni məsələsindən erməni terrorizminə”. Bakı, 2016

4. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, 1993

5. Qaffarov Tahir. Azərbaycan tarixi. 1980-1990. Bakı, 1997

6. Rövsən Vəlizadə, Hüseyn Siyami, Məsud Süleyman əl Həmid, Faiz Fərha Rəşid, Səid Bərri: Şamaxı: 100 il “Tam məxfi qrif”i altında. Bakı, 2014

7. “Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920)” III Beynəlxalq Elmi konfrans materialları. Bakı, 2015

8. “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2017

TARİXİ İPƏK YOLU: ŞAMAXI VƏ AĞSU ARASINDA XANƏGAHLAR

F.S.Xəlilli

t.ü.f.d.

"Orta əsr Ağsu şəhəri" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu

***Açar sözlər:** Azərbaycan, Şamaxı, Ağsu, İpək yolu, xanəgah*

Şamaxı şəhəri qədim mədəniyyət mərkəzidir. Hələ ilk tunc dövründə müasir şəhərin Xınıslı hissəsində yaşayışın başladığı oradan aşkar olunmuş qəbir abidələrindən məlumdur. Antik və ilk orta əsrlərdə Şamaxı şəhər kimi formalaşmış, Azərbaycanın əsas ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Buradan aşkar olunan saray sütun altlıqları, zəngin qızıl, gümüş, şüşə maddi-mədəniyyət nümunələri həyatın rəngarəngliyindən xəbər verir. Müxtəlif qəbir tipləri – daş qutu, quyu, torpaq, küp qəbirlər Şamaxı şəhərində müxtəlif dini təbəqələrin və mədəni kimliklərin varlığını göstərir.

Ağsu rayonu ərazisinin Qırlartəpə abidəsi ilə Şirvan bölgəsinin

ən qədim insan məskənlərindən biri olduğu məlumdur. Ağsu şəhərinin ətrafında antik və ilk orta əsrlərin zəngin tarixi-mədəni abidələri yerləşir. Nərgizava və Kəlağayılı nekropolları, Xanyurdu yaşayış yeri burada yerləşir. Bu maddi-mədəniyyət abidələri bölgənin Qafqaz Albaniyasının mühüm ticarət mərkəzlərindən biri rolunu oynadığını göstərir. Nərgizavanın zəngin metal məmulatı Xınıslı maddi-mədəniyyət nümunələri ilə oxşarlıq nümayiş etdirir. İslam dövründə Ağsu şəhərinin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Tarixi İpək yolunun bu şəhərin inkişafında mühüm rolu olmuşdur.

Türk dünyasını birləşdirən əsas şəbəkələrdən biri Böyük İpək yolunun açılması e.ə. II əsrə aid edilir. Çində istehsal edilən ipəyə dünyanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Avropada ehtiyacın artması bu sahədə ticarətin və onun yollarının inkişafına səbəb oldu. Böyük İpək yolu Parfiya dövləti, Roma imperiyası, Sasani imperiyası, Bizans imperiyası, Ərəb xilafəti, Türk dövlətləri, Monqol imperiyası, Osmanlı imperiyası kimi qlobal səviyyədə böyük dövlətlərin nəzarət etdiyi və təhlükəsizliyinə təminat verdiyi quru yolların şəbəkəsi idi. XVIII əsrə qədər fəaliyyətdə olan Böyük İpək yolunun bir qolu Qafqazdan, Azərbaycandan keçərək əsas karvan yollarına qoşulurdu. Lokal səviyyədə baxsaq, Şamaxı və Ağsu şəhərləri arasındakı məşhur karvan, dib, dəvə yolu adlandırılan Ortabulaq yolu məhz tarixi Böyük İpək yolunun bir parçası idi.

Sufizmin İslam dünyasında yeni fikir, düşüncə sahəsi kimi inkişafı onun müəssisələrinin qurulmasına gətirib çıxarmışdır. Nisbətən azad fikir üzərində qurulan və hər əsrdə yenilikçi kamil insanların, alimlərin olacağına inanan sufilər tədricən Böyük İpək yolu üzərində öz xanəqahlarını inşa etməyə başladılar. Şəriət, təriqət, həqiqət və mərifət mərhələlərində böyük şeyxlər, hər kəs tərəfindən qəbul edilən və hörmət olunan təlqin sahibləri maddi yolçuların mənəvi atalarına çevrildilər. Xanəqahlar Böyük İpək yolu üzərində ödənişsiz mehmanxana, yeməxana, dərşxana, kitabxana, şəfaxana rolunu oynayırdı. Məşhur səyyahların, o cümlədən İbn Bəttutənin səyahətnamələrindən də göründüyü kimi, hər kəs yolu üzərindəki xanəqahlara yaxınlaşa, orada hörmət görə, qonaq qala bilərdi.

Xanəqahlar əslində pedaqoji və psixoloji təlim mərkəzləri, şəhərciklər idi. Xristianlıqda bunun oxşarı monastırlar və vənglər olsa

da, xanəgahlar daha çox açıq və hamıya xitab edən səviyyədə fəaliyyət göstərirdi. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin təbirincə desək, kim olursansa ol, gəl, deyirdilər. Xanəgahlar məscid, tədris binaları, dərğahlar, xəlvət hücrələri, yataqxanalar, yeməqxanalar, tövlələr, təmizlik yerləri və s. ibarət olurdu. Bəzən xanəgahların ətrafı divarla hasarlanırdı. Xanəgahı quran şəxs – şeyx, övliya adətən rabitənin davam etdirilməsi üçün həmin xanəgahın içərisində dəfn edilirdi. Onun qəbri üzərində türbə ucaldılır və müridlər sonrakı illərdə onun xatirəsini yad edirdilər. Maraqlıdır ki, xanəgahlar tədrisə dağılsa da, əsas nişanə kimi, pır deyə ziyarət olunan türbələri qalmışdır. Sovet dövründə geridəqalmışlıq kimi həmin türbələrin bir hissəsi dağıdılmağa çalışılsa da, buna müvəffəq olunmamış, sonrakı dövrlərdə yaxşı ki, tarixi abidələr kimi qeydiyyata alınmışlar.

Tarixi İpək yolunun Şamaxı və Ağsu yolu üzərindəki xanəgahlar – Kələxana xanəgahı, Çarhan xanəgahı, Pır Bəxtiyar xanəgahı, Şeyx Dursun xanəgahı, Şıxməzid xanəgahı bu mənada çox önəmli tarixi məkanlardır. Şamaxı şəhərindən 10 km cənubda yerləşən Kələxana kəndindəki türbələr qrupu XIV-XVII əsrlərin xatirə kompleksləri içərisində mühüm yer tutur. Burada tikilmiş doqquz türbədən yalnız birində yazı saxlanılmışdır. Həmin yazıdan aydın olur ki, türbə 1663-cü ildə Sərkər Əbdüləzimin rəhbərliyi altında inşa olunmuşdur. Kələxana türbələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti onların səkkizguşəli formaya malik olması və gözəl yonulmuş yerli daşlardan tikilməsidir. Türbə onu əhatə etmiş divarlarla, giriş qapısı ilə uzlaşır. Memar Əbdüləzim Sərkərin yaradıcılıq üslubu əsərlərində həcm-fəza quruluşunun mütənənasibliyi və eyni tipli türbələrin fərdi xüsusiyyətlərə malik olmasında ifadəsini tapmasıdır.

Çarhan xanəgahının qalıqları indiki Çarhan kəndi qəbristanlığında yerləşir. Yerüstü axtarışlar zamanı xəlvətlik sufi məktəbinə aid qəbir daşlarının aşkar olunması burada xəlvəti ocaqlarından birinin yerləşdiyini göstərir. Hazırda həmin simvolika ilə qəbir daşlarına Şirvan bölgəsində nadir rast gəlinməyə də, bu tapıntı gələcəkdə arxeoloji qazıntılar zamanı belə qəbir daşlarının üzə çıxacağına əsas verir. Çarhan xanəgahının kitabələri XIV-XVI əsrin epitafiyalarını xatırladır.

Ehtimal edirəm ki, Şıxməzid xanəgahı xəlvəti şeyxlərindən

Şeyx İzzəddin Türkmaniyə aiddir. Şıxməzid türbəsi yerli sakinlər tərəfindən “Narlı pir” adlandırılır. Şirvan xanlarının şəcərəsində ailənin bəzi üzvlərinin məhz Şıxməzid kəndində “Narlı pir” qəbristanlığında dəfn edildiyi yazılır. Mənqibələrdən Şeyx İzzəddinin qəbrinin üzərində narın bitdiyi və onun meyvələrindən, tikanlarından xəstəliklərin müalicəsində istifadə edildiyi qeyd olunur. Tarixi mənbələrdən Şeyx İzzəddinin Əmir Teymurla görüşdüyü də bəllidir. Şıxməzid xanəgahının qalıqları 2012-ci ildə Ağsu ekspedisiyası tərəfindən üzə çıxarılıb. Buradakı səhəng örtüklü müsəlman qəbirləri nadir rast gəlinən qəbir tiplərindəndir (Cəbiyev 2015: 311).

Şeyx Dursun xanəgahı isə Əhməd Baydarın oğlu Şeyx Dursuna məxsusdur. 2018-ci ilə qədər xanəgahın yalnız türbə hissəsi məlum idi. Bu türbənin üzərindəki kitabəni akademik Boris Dorn və sonrakı müəlliflər görmüş və oxumuşlar. Məlumdur ki, türbə 1457-ci ildə “şəhidgah” adı ilə tikilmişdir. 2018-ci ildə türbə YOCOCU Asosiasiyasının italyan bərpəçiləri və “Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin üzvlərinin könüllüyü ilə konservasiya edilmişdir (Macchia 2019: 211-218). Abadlıq işləri aparılarkən türbənin qarşısından xanəgahın digər tikililərinin iri divarları üzə çıxmışdır. Tarixi Qazan xan arxının və karvan yolunun şimalında yerləşən Şeyx Dursun xanəgahı XV əsrin birinci yarısının fəal xəlvətilik mərkəzlərindən olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Аббас-кули ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам (Редакция, комментарии, примечания и указатели Академика З.М.Буниязова). Баку: ЭЛМ, 1991 142 стр.
2. Qafar Cəbiyev, Fariz Xəlilli, Elmira Abbasova. Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının 2014-cü il tədqiqatları // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar - 2013-2014. Bakı: Xəzər Univeristetü, səh. 311-414
3. Andrea Macchia, Mauro Francesco La Russa, Fariz Khalilli, Habiba Aliyeva, Laura Rivaroli, Romana Albini, Şəhla Xəlilli, Günel Əliyeva, Tofiqə Cəfərli, Fərid Ağalarov. İtaliya və Azərbaycan bərpəçilərinin əməkdaşlığı: Şeyx Dursun türbəsinin konservasiya və konsolidasiya layihəsi // "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyinə həsr olunmuş Türk Dünyası dövlətçilik irsi" I Beynəlxalq Ağsu

Simpoziumu. Bakı: Elm və təhsil, səh. 211-218

4. Mahmud Cemaeddin ei-Hulvi. Lemezət-ı Hulviyyə ez Lemezət-ı Ulviyyə (Hazırlayan: Mehmet Serhan Tayşi). İstanbul: Marmara Universitesi İlahiyyat Fakültesi Vakfı, 1993, 606 s.
5. Rahmi Serin. İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler. İstanbul: Petek yayınları, 176 səh.

TÜRK XALQLARININ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MUĞAN ABİDƏLƏRİ: DÜNƏNİ VƏ BU GÜNÜ

Mirzəzadə Ə.A.
ADPU Cəlilabad filialı

Açar sözlər: Muğan, abidələr, əfsanələr, mənbələr

Ключевые слова: Муган, памятники, легенды, источники

Key words: Muğan, monuments, legends, sources

Azərbaycan tarixinin elə zəngin sahələri vardır ki, hələ yetərin-cə öyrənilməmişdir. Muğan tarixi ilə bağlı faktlar layiqincə araşdırılmadığından bu istiqamətdə görüləsi işlər hələ çoxdur. Muğan mədəni irsi Azərbaycan mədəniyyət tarixinin ən qədim mərhələsini, həmçinin **türk izlərini** təşkil edir. O cümlədən indiyədək tam öyrənilməmiş Muğan mədəniyyətinin kökündə tarixin qədim ədəbi-mədəni abidələri – **arxeoloji, mədəni, epigrafiq** abidələr və bu abidələrlə bağlı **folklor** qaynaqları dayanır.

Muğanın tarixini, arxeologiyasını, etnoqrafiyasını, folklorunu daha çox bu bölgənin özündə yaşayan tarixçilər, araşdırmaçılar tədqiq edirlər. Onların yerlərdə əldə etdikləri təsadüfi yeraltı və həmçinin öyrənilməmiş yerüstü abidələr AMEA-nın əməkdaşlarına məlumat verməklə, birgə öyrənilməsinə cəhd göstərilir.

Tarixi mənbələrə əsasən deyə bilərik ki, min illər bundan qabaq Kür-Araz çayları vadisinin cənub hissəsində - Muğanda yaşayan türk əsilli (türkmənlər) əkinçi-maldar tayfalar öz mədəniyyətlərini yaratmış və onlara məxsus kurqanlar, qəbir abidələri, müxtəlif məişət əşyaları, soyuq silahlar, sikkə və qiymətli bəzək əşyaları zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Son yüz ildə aparılan uğurlu arxeoloji qazıntılar

bunu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın cənub-şərq əraziləri tarixin Daş, Tunc, Dəmir, həmçinin sonrakı dövrlərini özündə əks etdirən bir bölgəsidir [2, səh.13-14].

Dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan türksoylu xalqların çoxu düzən yerdə yaşamış və bu gün də yaşamaqdadır. Bir çox tədqiqatçılar “Muğan” sözünü türk sözü kimi qəbul edərək, Altay mənşəli olduğunu iddia edirlər. Onlara görə, “muğ” türkcə, - düz, “an” şəkilçisi isə yer, yəni “düzənlik yer” deməkdir. Keçmişdən ta bu günə, həmin ərazilərdə yaşayan xalqın adət-ənənələrində, dilində gəzən rəvayətlər, əfsanələr, qazıntılar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri bir daha bunu sübut edir.

Arxeoloji tədqiqatların nəticələri e.ə. VII-VI əsrlərə və sonrakı dövrlərə aid **Muğan mədəniyyəti** mərkəzinin hal-hazırda məhz Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi olduğunu söyləməyə əsas verir. Muğanın Cəlilabad, Masallı, Biləsuvar, Salyan, Sabirabad, Saatlı bölgələrində qədim qəbristanlıqlarda və onlara müvafiq qədim yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar bölgənin qədim tarixinə dair yeni faktları üzə çıxartmağa imkan yaratmışdır. (3, səh. 16).

Muğanda əhalinin dini inanclarına, milli adət ənənələrinə işıq salan abidələri yüzlərlədir. **Kurqanlar** (*kurqan türkcə, “gor”- “qan”, yəni gor evi*), daş qutu, küp qəbir, torpaq qəbirdəfn adətləri bu torpaqlarda mövcud olub və bu gün də özünü göstərir. Qəbir abidələrinin üzərində türk simvollarını əks etdirən qəbirüstü **daş qoç figurları, yazılı daş abidələr**, üzərində dairəvi, ellips formalı və cürbəcür həndəsi ornamentlərlə təsvir edilən svastikalar (çərxi-fələk) türk xalqının bu torpaqların sahibi olduğunu göstərir.

Qədim əcdadlarımız olan türklər Günəşə, Oda müqəddəs, qoruyucu, təmizləyici qüvvə kimi inanmışlar. Bu inanclarını onlar əsrlərdən gələn tarixi abidələrdə, daşlar üzərində, xalça na-xışlarında işarə və kodlarla göstərmişlər. Çərxi-fələk (svastika), kodlaşmış

müxtəlif həndəsi işarələr,

qırmızı – qan rəngini özündə ehtiva edən xaç işarələr Günəşin-Odun, işığın hərəkət rəmzi olmuşdur. Baş daşları üzərində həndəsi ornamentlərlə təsvir edilən dairə, düzbucaqlı və onların içərisində insan duyğularını, inanclarını əks etdirən işarələr türk xalqlarının islamdan çox-çox öncə və sonrakı dövrlərdə də bu ərazilərdə mövcud olduğunu və xalq inanclarını yaşatdıqlarını göstərir.

Günəş türk etnik inanclarında həyat rəmzi sayılıb: Günəş varsa həyat var, yoxsa həyat sönür. Dan yerində (Günəşin çıxma ərafəsi zamanı insanların gözlədiyi məkan) insanlar Günəşin çıxmasını səbirsizliklə gözlər, dualar edər, müəyyən mərasimlər yerinə yetirərdilər. Dan ulduzu batar, Günəş yavaş-yavaş görünməyə başlayardı. Bu zaman hamı bir-birini təbrik edərdi. Nağıl və rəvayətlərimizdə, dastanlarımızda, xalçalarımızda öz əksini tapan bu adət-ənənələr nəinki Muğan türk folklorunun, eləcə Anadolu, Xakasiya və digər türk folklorunda da görünməkdədir.

Muğan-türk Elində digər inanclardan biri də səfərə gedənin ardınca *su atmaq* inancıdır. Su türklərdə müqəddəs ünsür, aydınlıq simvoludur. Yəni səfərə gedənin yolu aydınlıq olsun, sağ-salamat gedib qayıtsın. Bəzi hallarda suyu gedənin ardınca yox, qabağınca atırlar. Bu o deməkdir ki, “sağ-salamat get, həmişə aydınlıq içində ol, amma qayıtma, yerində-yurdunda möhkəm ol”. Bu gəlin köçən qızlar üçün bir inandır. Yola salan ana su atmaqla, elə bil rahatlaşır, sanki vəzifəsini yerinə yetirmiş olur, ardınca dualar edir. Suyun da Günəş qədər Həyatı canlandırmaq (təbiət və cəmiyyətə can vermək) xüsusiyyəti olduğu üçün ona həyat boyu inam olub və rəvayətlər, əfsanələr yaranıb.

Digər inanclardan da biri ölənin insanın dəfnindən sonra məzarının üstünə su səpmək, su çiləməkdir. Bu adət əski türk inanclarından sayılır. Dədə-nənələrimizin söylədiyinə görə, bu o deməkdir ki, mərhum şəxs qəbir əzablarından qurtulsun və ya əzabı yüngül olsun.

Bəzi türk və qeyri-türk xalqlarının dəfn adətində qəbirin üzərinə qabda su qoyulur, “həşaratlar, quşlar, heyvanlar bu sudan içər və ölənin adama rəhmət düşər. Belə inanc növünə qədim məzarlıqlarda, orta əsr qəbristanlıqlarında rast gəlmişik. Cəlilabad rayonunun

Köyüzbulaq kənd orta əsr qəbristanlığında türk adətlərinə aid sinə daşlarının üzərində xırda kasa həcmində oyuqlar görünməkdədir. Bu oyuqlar su tökmək üçün hazırlanıb. Qədim türklərdə (Muğanda) su kultu (inancı) və onun müəyyən mərasimlərdə istifadəsi Suyun aydınlıq, rahatlıq anlamının nəticəsidir. Belə inanclar bu gün dünyanın bir çox türk ölkələrində, türk xalqlarının həyatında davam etməkdədir.

Yeraltı və yerüstü abidələrlə yanaşı türk etnosunu xatırladan rəvayətlər, dastanlar, aforizmlər, inanclar, miflər bu gün də xalqımızın həyatında, dilində yaşamaqdadır. Biz abidələri, yaşayış sahələrini gəzdikcə, türk xalqlarının izini nişan verən şox şeylərlə rastlaşırıq, eşidirik. 7-8 il öncə, Masallıda bir şəxs bizə Muğan haqqında belə bir rəvayət söyləmişdi: *“Rəvayətə görə, indiki Muğan dediyimiz ərazidə Muğan adlı enlikürək, sağlambədənli, ağıllı və qoçaq bir igid yaşayırmış. Göytürk el-obasının qızları onun igidliyinə görə ona bir könüldən min könüla aşıq olmuşdular. Muğan isə Zivər adında bir qızı sevirdi... Aşına sülaləsinin başçısı Qara xaqan dünyasını dəyişəndən sonra ağsaqqalların xeyir-duası ilə hökmdarlıq taxtına igid Muğan çıxdı. O, el-obanı nəinki yadelli qəbilələrin hücumundan qoruyardı, hətta ətrafına yığdığı igidlərlə ticarət (İpək) yolunu öz nəzarəti altına alıb, güc və qüdrət sahibi olmuşdu...”* Tarixi rəvayətdə Muğan şəhərinin Xəzərin sahilində salındığı vurğulanır: *“El-obanın gücü ilə ətraf divarları qırmızı kərpicdən hörülmüş böyük bir şəhər salındı. Şəhərin darvazası Xəzərin ləpədəyəninə açılırdı. Tikilən şəhər alınmaz qalaya çevrilmişdi. Şəhərin ağsaqqalları artıq rahat idilər. İgidlər uzaq səfərə çıxanda düşməndən qorxu olmaya-caqdı...[1, səh. 41],[2, səh. 13,14].*

Sonradan biz öyrəndik ki, bu rəvayət həm də tarixçi alim Əsgər Zahidov tərəfindən “Muğan haqqında əfsanə” adı ilə qələmə alınmış və əslən Masallı rayonundan olan Əsgər müəllim də bu rəvayəti xalqın dilindən götürərək yazmış.[2, səh.138].

Məlum olduğu kimi, Göytürklər ilk türk adını daşıyan bir dövlət kimi VI-VIII əsrlərdə mövcud olub. Onların hakimiyyəti Muğan da daxil olmaqla 10 milyon kv.km ərazini əhatə edib. İlk xaqanı **Bumin**, sonrakı xaqanı isə onun oğlu **Muğan xaqan** (553-572) olub. Bu günkü Muğanın toponimikası mük, muq, muğ, maq və

başqa adlara gedib çıxırsa, adı Muğan olan və həm də Muğan vilayətində adına dastanlar yazılan **türk xaqanı Muğan** haqqında bəs niyə fikirləşməyək?![5, səh,37].

Çox qədim zamanlardan türk xalqının tapındığı Tanrıçılıq (Tenqriçilik) ideologiyasının bəzi xüsusiyyətləri, fikirləri yaşadığımız ərazilərdə hələ də davam etməkdədir: “Tanrı səni qorusun”, “Tanrı haqqı”, “Tanrı kömək olsun”, “O Gün haqqı” və s. Bəzən bu inanclarla bağlı əfsanələrə, rəvayətlərə də rast gəlicən.

Bölgəmizdə “Dədə Qorqud” dastanının boylarında göstərilən insan adları, yer adları ilə bağlı Yardımlı rayonunda Arus kəndi, Qaraca (çoban) dağı, Cəlilabad rayonunun Alaşar kəndində “Oğuzların tonqal qaladığı dağ” və s. bu gün də onların adı ilə yaşayır.

Muğan bölgəsindən (Cəlilabad) aşkar etdiyimiz saxsı üzərində türklərə aid (çox güman ki, RUNİ əlifbası) yazı, o cümlədən daş üzərində yazı-işarələr bu günkü günə qədər akademik səviyyədə oxunmamış, tədqiq edilməmişdir.

Cüzi də olsa, bu tezisdə əks olunan tarixi-mədəni-ədəbi abidələr Altaydan Avropaya qədər yayılmış bütün türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin həyatında, mədəniyyətində, adət və ən-ənələrində görsənməkdədir. Son onilliklərdə bir-birinə doğma və yaxın olan türk Ellərinin bütün sahələrdə (siyasi, iqtisadi, mədəni)

birgə fəaliyyəti artıq reallaşmış və **BÖYÜK TURAN**na doğru inkişaf etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov (Alarlı) B. Muğan elləri-II kitab, “Elm və təhsil”, Bakı-2019, səh. 41.(247 səh.)

2. Mirzəzadə Ə. Muğan.Maddi-mədəniyyət abidələri, Nərgiz nəş. Bakı-2016, səh. 13-14.(159 səh.)

3. Mirzəzadə Ə. Muğan.Maddi-mədəniyyət abidələri, Nərgiz nəş. Bakı-2016, səh.16 (159 səh.)

4. Mirzəzadə Ə. “Tarix və Zaman” “Elm və təhsil”,Bakı-2017, səh. 138. (212 səh.)

TÜRKDİLLİ XALQLARIN ƏDƏBİYYATI VƏ ELMI BİLİKLƏRİN POPULYARLAŞMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Əliyeva Z.İ.

f.ü.f.d., dosent

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

***Açar sözlər:** Türkdilli xalqlar, ədəbiyyatşünaslıq, Ədəbiyyat İnstitutu, populyarlaşma, modelləşdirmə, bibliqorafiya*

***Key words:** Turkic-speaking peoples, literary criticism, Institute of Literature, polarization, modeling, bibliography*

Bəşəriyyət getdikcə daha aydın şəkildə mədəni qloballaşmanın çağırışlarına adekvat cavab vermək, milli mədəniyyətləri qlobal mədəni eyniləşmə təhlükəsindən qorumaq üçün səylərin zəruriliyini dərk etməyə başlayır. Ümumbəşəri mədəni irsin əhəmiyyətli tərkib hissələrindən olan türkdilli xalqların mədəni irsinin öyrənilməsi və mühafizəsi müasir dövrümüzün aktual problemlərindəndir. Bu mədəni irsin əhəmiyyətli hissəsini tarixi-mədəni informasiya təşkil edir ki, ədəbi irsimiz də bu kateqoriyaya aiddir. Türkdilli xalqların ədəbiyyat tarixlərini, elmi-nəzəri inkişaf qanunauyğunluqlarını, ədəbi məktəblərini, ədəbi cərəyanlarını, klassik və müasir yazarlarının həyat

və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi və s. ədəbiyyatşünaslıq elminin öhdəsinə böyük və məsuliyyətli vəzifələr qoyur.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev “Riyazi ədəbiyyatşünaslığa giriş” adlı məqaləsində yazırdı ki, “Ədəbiyyat – dil, din, bədii təfəkkür, sosial-psixoloji davranış və s. kimi stereotiplərin, etnik atribut və elementlərin bir yerə cəm olduğu fonddur. Bu fondun cəbbəxanası çoxsistemli və çoxfunksiyalı informasiyaların cəmi, məcmusu kimi səciyyələnilir”. Qeyd edilən bu “çoxsistemli və çoxfunksiyalı” informativ bazanı öyrənən, tədqiq və təbliğ edən ədəbiyyatşünaslıq elminin populyarlaşması üçün İnternet, rəqəmsal kod, interaktivlik və multimediyaya yeni, innovativ yaradıcılıq imkanları verən bir sosial institutdur. Yeni təqdimat formaları və ifadə vasitələri ilə təcrübə aparmaq bacarığı türkdilli xalqların elmi biliklərinin qarşılıqlı inteqrasiyası mühitində elmi populyarlaşma proseslərinin vüsət almasına, səmərəliliyinə, cəmiyyətin və şəxsiyyətin intellektual və mənəvi yüksəlişinə xidmət etməlidir.

Amma unutmayaq ki, müasir dəyişkən sosial mühit mozaik quruluşa malikdir, son dərəcə təsirlərə həssasdır və sabitlik deyilən anlayışdan uzaqdır. Bu mühit insana, sayı durmadan artan dəyərləri, mənalara, üslubları daim dəyişdirməyi təklif edir və ictimailəşməni mahiyyətə dəlgavari bir proses halına gətirir. Müasir insan, fərqli mədəniyyətlərin kütləvi informasiya axını qarşısında öz sosial müqəddəratını təyin etməkdə və özünü tanımaqda çətinliklər yaşayır. Bu cəmiyyətin hər bir fərdinə, o cümlədən ayrı-ayrı xalqların taleyinə, müasir durumuna təsir göstərən amildir. Bu baxımdan informasiya cəmiyyəti, elmi biliklərin inteqrasiyası, qloballaşma tendensiyalarının sürətli inkişaf etdiyi bir dövrdə türkdilli xalqların informasiya mühitində elmi-tədqiqat, maarif və təhsil sahələrində müştərək elmi bilgi resurslarının istehsalı, ictimailəşdirilməsi, populyarlaşdırılması məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Türkiyə’de Çağdaşlaşma Sürecində Bilginin Toplumsallaşması Ve Bilgi Merkezleri” adlı doktorluq işinin müəllifi Hakan Anameriç (Ankara, 2008, 319 s.) tədqiqatında yazır: “Məlumat mərkəzləri, müxtəlif sosial-iqtisadi və sosial-mədəni quruluşlu cəmiyyətin təbəqələrinin informasiya ehtiyaclarını ödəyən sosial institutlar kimi xidmət edir. Sosial institut, yuxarıdakı ifadə ilə

əlaqədar olaraq, insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün cəmiyyətdə həyata keçirdikləri işləri təşkil edən, idarə edən, yayan və təşviq edən sosial mexanizmdir. Bu baxımdan, informasiya mərkəzləri insanların informasiya ehtiyaclarını ödəmək baxımından sosial institutlardır və insanların bütün təhsil proseslərində iştirak edirlər. Bu kontekstdə, müxtəlif növ və toplama xüsusiyyətlərinə malik olan məlumat mərkəzləri, istehsal olunan hər cür məlumatın ictimailəşdirildiyi və eyni zamanda onun tərkib hissəsini təşkil edən məlumat istehsal və ötürmə sistemində də xidmət göstərir. Məlumat mərkəzləri bu vəzifəni yerinə yetirərkən, cəmiyyətə təsir edən və formalaşdırmağa kömək edən bəzi əsas sahələrlə üzvi əlaqədə olmalıdır. Bu sahələr təhsil, mədəniyyət və elmdir. Bu üç əsas sahə, bilik istehsalını və ötürülməsini formalaşdıran və inkişaf etdirən elementlərdir”.

Sayın doktor Hakan Anameriçin doğru olaraq qeyd etdiyi bu üç əsas sahənin - təhsil, mədəniyyət və elm – türkdilli xalqların informasiya mühitində inkişaf perspektivləri qarşılıqlı inteqrasiya proseslərindən, elmi biliklərin populyarlaşdırılmasından xeyli dərəcədə asılıdır.

Bu zəngin elmi-mədəni irs xalqlarımızın tarixi yaddaşı və milli mədəni və mənəvi dəyərləri ilə sıx bağlı olub, vahid informasiya məkanında mərkəzləşmə, formalaşma missiyasının da daşıyıcısına çevrilə bilər. Bu informativ mühitdə yaranan əsərləri, kitablar, dissertasiyalar, elmi-nəzəri toplular və s. bir araya gətirən elektron resurslar, elektron kitabxanalar, məlumat bazalarına arzu etdiyimiz səviyyədə internetdə, demək olar ki, hələlik rast gəlmirik.

Milli-mədəni yaddaşımız və tarixi sərvətimiz olan ədəbiyyatımız, ədəbiyyatşünaslıq elmi-nəzəri irsimizin informasiya cəmiyyəti fərdlərinə tam çatdırılmaması isə informasiyanın itməsi deməkdir. Müasir elmin yaranması üçün əvvəllər ayrı-ayrılıqda düşünülməyən fikir (nəzəriyyə) və təcrübə (praktika) bir araya gəlməli idi. (Hakan Anameriç, s. 24). Populyarlaşma proseslərinin təməlinə də nəzəri biliklərin təcrübə həyata köçməsinə, bir araya gəlməsinə vəs ilə ola biləcək rəqəmsal mühit və onu formalaşdıran informativ resurslar və sosial institutlar var.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində

son illər inkişafda olan türkdilli informasiya mühitinə, populyarlaşma proseslərinə öz töhfələrini verməkdədir. İnstitutun “Türk xalqları ədəbiyyatı”, “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbələrinin alimləri türk xalqlarının zəngin ədəbi irsini, ortaq türk abidələrini, Azərbaycan ədəbiyyatının digər türk xalqları ədəbiyyatları ilə əlaqələrini tədqiq edir.

Akademik İsa Həbibbəyli türkdilli xalqlar arasında elmi biliklərin qarşılıqlı inteqrasiya proseslərindən bəhs edərkən bu istiqamətdə keçirilən tədbirləri, o cümlədən xüsusilə “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda keçirilən beynəlxalq elmi konfransı (01-02 dekabr, 2015) “Dünya ədəbiyyatının üzvi tərkib hissəsi olan və uzun dövrlər ərzində ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyatı kimi öyrənilsə də, vahid sistem halında tədqiq edilməyən türk xalqları ədəbiyyatı”nın vahid elmi informativ məkana doğru atılmış böyük addımı hesab edir. Akademik İsa Həbibbəyli “Türk xalqları ədəbiyyatına yenidən baxış: zaman və ədəbi proses” başlıqlı məruzəsində (Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri”: beynəlxalq elmi konfransının materialları, s. 6) bütövlükdə türk xalqları ədəbiyyatı formatında tədqiqatları Sovetlər birliyinin çökməsi ərəfəsində, müstəqillik illərindən aparılmağa başlamış ilkin sistemli araşdırmalar kimi qeyd edir. Akademik “Türk xalqları ədəbiyyatını ayrı-ayrı türk mənşəli xalqların yaratdığı böyük mədəniyyət, milli olduğu qədər də bəşəri ədəbiyyat” kimi dəyərləndirir. Akademik İsa Həbibbəylinin türk xalqlarının çoxəsrlik inkişaf yolunun dövrləşdirilməsinə dair təqdim etdiyi konsepsiyanın müddəaları, zənnimizcə, geniş, çoxfunksiyalı, zəngin rəqəmsal bir portalın yaradılması üçün axtarış alqoritmlərini ortaya qoyur.

Türkdilli xalqların ədəbiyyat tarixlərinin inkişaf mərhələlərinin elmi əsaslarının işlənilməsi və müəyyən edilməsində kompüter modelləşdirilməsi ədəbi proseslərinin, hadisələrin ardıcılığını izləmək üçün daha adekvat yanaşmadır. Bu yanaşma inkişaf mərhələləri çərçivəsində türkdilli xalqların ədəbi şəxsiyyətlərini, ədəbi prosesləri, ədəbi məktəbləri, ədəbi cərəyanları və s. öyrənmək üçün daha geniş imkanlar açır.

Bibliografiya türkdilli xalqların elmin və sosial kommunika-

siyanın əhəmiyyətli komponentlərindən biri olmalıdır. Elmi-kommunikasiya proseslərinin, biliklərin populyarlaşmasının səmərəliliyi bibliografiyanın səviyyəsindən çox asılıdır. Türkdilli informasiya mühitində bibliografik resursların həcmnin artmasına, onun keyfiyyətə təkmilləşdirilməsinə, daha geniş auditoriyaları əhatə etməsinə, potensial imkanlarından maksimum istifadə olunmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Hakan Anameriç. Türkiye'de Çağdaşlaşma Sürecinde Bilginin Toplumsallaşması Ve Bilgi Merkezleri: Doktora tezi, Ankara, 2008, 319 s. - <https://core.ac.uk/download/pdf/148683981.pdf>
2. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövlətdəşirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2019, 452 s.
3. Qarayev Yaşar. Riyazi ədəbiyyatşünaslığa giriş //İnternet və intellekt. İnformasiya bülleteni, 2001, №1, s. 11-19

MÜSTƏQİLLİK ƏLDƏ ETDİKDƏN SONRA TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Cavadova Z.Ş.

t.ü.f.d., dosent

ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: Müstəqillik, türk, türk dövlətləri, mədəni əlaqələr, elmi əlaqələr

Ключевые слова: независимость, турки, тюркские государства, культурные связи, научные отношения

Key words: Independence, Turks, Turkic states, cultural relations, scientific relations

SSRİ-nin dağılması və soyuq müharibənin qurtarması ilə dünyada ikiqütblü münasibətlər sistemi başa çatmış və yeni müstəqil dövlətlər yaranmışdır. Belə ki, SSRİ dağılıqdan sonra türk dövlətləri - Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Azərbaycan və Kipr Türk Respublikası arasında mədəni əlaqələr yaran-

mağa və genişlənməyə başlamışdır. Daha sonra ona Rusiya Federasiyasının türk subyektləri və bəzi ölkələrdəki türk azlıqları qoşulmuşdu. Mədəni əlaqələr Zirvə toplantıları, TÜRKSÖY-un fəaliyyəti, lisey və institutların açılması, tələbə mübadiləsi, elmi əlaqələr, elmi ad alanlar kitab nəşri, türk dili bayramları, yubileylərin keçirilməsi, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində əməkdaşlıq və s. sferalarda davam etmiş və bu gün də həyata keçirilməkdədir.

Türk xalqlarının müstəqillik əldə etməsindən sonra Türk dövlətləri arasında sıx əməkdaşlıq, xüsusən də elmi, mədəni əməkdaşlıq münasibətləri yeni əsaslar üzərində qurulmağa başlamış və daha da genişlənməmişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, Azərbaycanın 1992-1993-cü illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları ilə sərin münasibətləri bu tərəfdaşlıqda arzuolunmaz fon yaratmışdı və onu qısa zamanda aradan qaldırmaq da asan deyildi. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev 1994-cü ilin 18 oktyabrında türk dövlət başçılarının İstanbul Sammitində bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdi. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev türkdilli ölkələr arasındakı mədəni əməkdaşlıq haqqında qeyd etmişdir ki, bizim əməkdaşlığımız zamanın hökmüdür. Bizim əməkdaşlığımız xalqlarımızın, ölkələrimizin tarixi kökləri, əsrlər boyu toplanmış adət-ənənələrinin birliyi, dil birliyi və fəaliyyət birliyi əsasında qurulmuşdur. Bu, çox böyük əsasdır və bu imkanlardan səmərəli istifadə etməliyik”.

Türk dövlət başçılarının Zirvə toplantılarının meydana gəlməsi və dövlətlərarası münasibətlərin daha da intensivləşməsi də mədəni, elmi əlaqələrin daha da genişləndirilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyətli işlərin həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Həmin vaxt, yəni 1992-ci ildə Türkdilli dövlət birliyinə Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan respublikaları daxil idi. Bu təşkilatın vəzifəsi həm də elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək olmuşdu. Türkdilli Dövlət Birliyinin təsis edilməsində Türkiyə Respublikası xüsusi fəallıq göstərmişdir. 1992-ci ildən bəri keçirilən Zirvə toplantılarında bir çox məsələlər, o cümlədən elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Zirvə toplantıları təhsil, mədəni əlaqələrin genişlənməsini (II zirvə toplantısı. 1994-cü ilin oktyabrı), Manas eposunun 1000 illiyi (III Zirvə görüşü, 1995-ci ilin avqustu),

Əmir Teymurun anadan olmasının 660 illiyi (IV Zirvə toplantısı, 1996-cı ilin oktyabrı), Astana şəhərinin təqdimat mərasimi (V Zirvə toplantısı, 1998-ci ilin iyunu), Kitabı-Dədə Qorquq”dastanının 1300 illik yubileyinin (VI Zirvə görüşü, 2000-ci ilin apreliyində)və s. keçirilməsini mümkün etmişdi.

1993-cü ildə Almatıda türkdilli ölkələrin xalq-təbiiq incəsənət nümunələrinin birinci sərgisi 1994-cü ildə Türkiyədə Novruz bayramı və Kiprdə Opera günü keçirilmişdir. YUNESKO xətti ilə Azərbaycan şairi Fizulinin 500 illik yubileyi TÜRKSÖY-un təşəbbüsü ilə bütün türk dünyasında olmuşdur.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Ümumtürk mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində analoqu olmayan iş prinsipinə malik olan TÜRKSÖY-un uğurlu fəaliyyətini sitimullaşdıran amillərdən başlıcası onun çevik təşkilati struktura malik olmasıdır. Türksöylü mədəniyyətləri özündə birləşdirən bu təşkilatın təşəkkül tapdığı gündən əsas funksiyası elm, təhsil, mədəniyyət sahəsindəki türkdilli xalqların birgə əməkdaşlığını həyata keçirmək olmuşdur. Türk dövlətlərinin mədəni əlaqələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində görülən tədbirlər içərisində həm də 1996-cı ildə TÜRKSÖY-un Ufa şəhərində türkdilli ölkələrin Beynəlxalq Teatr İncəsənət Festivalı, iyunun 15-də Ankarada tatar şairi Qabdulla Tukayın 110 illiyi, Kırım tatar şairi İsmayıl bəy Qaspiralinin və qazax şairi Cambulun 150 illik yubileylərini qeyd etməsini demək olar. TÜRKSÖY-la YUNESKO arasında əməkdaşdaşlıq haqqında müqavilə də imzalanmışdı ki, bu da daha böyük fəaliyyət üçün imkanlar yaradılması demək idi.

Böyük Tələbə layihəsinin də 1992-ci ildən Türkiyənin Təhsil Nazirliyinin Xarici Təhsil İdarəsi tərəfindən həyata keçirilməsi təqdirəlayiq bir iş olmuşdur. Bu layihə çərçivəsində 1992-ci ildən 2000-ci ilə kimi Türkiyəyə türk dövlətləri ilə yanaşı, türk etnik azlıqlarından da orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində oxumaq üçün tələbələr gəlmişdir. Eyni zamanda 1996-cı ildə türk respublikalarında 2111 türk vətəndaşı təhsil almaqda idi.

Türk dövlətləri müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illərdə, xüsusilə TÜRKSÖY vasitəsilə mədəni və tarixi sahələrdə bir sıra mühüm addımlar atmışdır. Elm sahəsində də əməkdaşlıq ilk vaxtlar nisbətən zəif olsa da, sonralar bu sahədə də əməkdaşlıq önəmli yerlər-

dən birini tutmuşdur. Elmi istiqamətdə əməkdaşlıqda da Türkiyənin rolu daha böyük olmuşdur. Belə ki, Türkiyənin elm və iş adamları bu sahədə müəyyən işlər görmüş və görməkdədir. Xüsusən, son zamanlar bu sahədə də böyük canlanma müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, mütəmadi olaraq türk dünyasının tarixi, sabahı, türk dünyası daxili əməkdaşlıq, türk dünyası və dünya və s. problemlərə həsr olunmuş, əhəmiyyətli sayda alim, elmi işçi, müəllim və tələbəni öz ətrafında birləşdirən bilən elmi-nəzəri, elmi-praktik konfranslar, simpoziumlar təşkil olunur, onlar barədə geniş informasiya verilməkdədir.

Türkiyə, Azərbaycan, Mərkəzi Asiya, Qazaxıstan və Rusiya Federasiyasının türk xalqları arasında müxtəlif sahələrə aid mədəni tədbirlər bu gün də uğurla həyata keçirilməkdədir. Türk xalqları arasında müxtəlif ədəbi əlaqələr, ayrı-ayrı incəsənət xadimlərinin qastrolları, kitab mübadiləsi, bədii əsərlərin qarşılıqlı tərcüməsi, nəşr edilməsi, konfrans və disputların keçirilməsi işləri bu gün də davam etdirilməkdədir.

Türkdilli ölkələrin xalqlarının yazıçıları, ədibləri də mütəmadi olaraq həm də görüşlər keçirir, müəyyən yenilikləri, nəşrləri və s. məsələləri müzakirə edir. Müəyyən mübadilələr həyata keçirirlər. O cümlədən hələ 1996-cı ildə Bakıda dünya yazıçılarının III qurultayı olmuşdur ki, burada həm də türk xalqlarının nümayəndələri də iştirak etmişdi. Bu türkdilli xalqları təbii ki, ümumi bir türk mədəniyyətinə məxsusluq, bu münasibətləri xalqların, dövlətlərin taleləri birləşdirmişdir. Ona görə də ümumtürk dünyası ədəbiyyatı, mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqə və inkişafı ilə əlaqədar məlumatları bir növ bülüşürlər.

Türkdilli xalqların təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, digər sahələrdə də əməkdaşlıqları, məsələn, kino festivallarının keçirilməsi, ayrı-ayrı türk dövlətlərində mərkəzlərin, məsələn Azərbaycanda Atatürk mərkəzinin fəaliyyətləri təqdirəlayiqdir. “Türk Dünyası” “Dostluq körpüsü” verilişlərinin keçirilməsi marağa səbəb olmaqla əhəmiyyət kəsb edir. Türk xalqları üçün əhəmiyyətli tədbirlərdən biri də ortaq dil və əlifba məsələsidir. Belə ki, bununla da əlaqədar əməkdaşlıqlar, mədəni əlaqələr Türk dövlətləri ilə davam etmiş və bu gün də davam etməkdədir. Belə ki, ortaq türk dili məxrəcinə gəlmək, türkdilli xalqların yazılı ədəbiyyatının tərcüməsiz olaraq oxunması və anlaşılması üçün şərait yaradır. Bunun üçün də ortaq əlifbaya nail

olmaq və yazı islahatından başlamaq lazımdır ki, bununla da əlaqədar türk dövlətlərinin müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövəmdə olan əlaqələri, əməkdaşlıqlar davam edir və bu gün də bu məsələ mühüm əhəmiyyət kəsb edir və türk xalqlarının birliyinə nail olunması istiqamətində görülən işlərdən biri kimi böyük önəmə malikdir.

Türk dövlətləri arasında mədəni əməkdaşlıq bu gün də getdikcə genişlənir, əhəmiyyət kəsb edir və öz nəticələrini verir, bundan sonra da bu iş uğurla davam edəcək, daha böyük uğurlar əldə olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı 2005
2. C.Cahangirli Müasir dövrdə Azərbaycan Türkiyə münasibətləri. Bakı 2006.
3. N.Məmmədli Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Türkiyə Bakı 2007.
4. S.Ruintən Azərbaycan Türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində Bakı. 2005.

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA KAMİL İNSAN

Mikayılov Ş.S.

f.ü.f.d.

ADPU Şamaxı filialı

Açar sözləri: fəlsəfə, insan, haqq, allah, məhəbbət

Key words: philosophy, man, truth, god, love

Antik ictimai fəlsəfi fikrin təsiri altında islam aləmində yüksək səviyyəyə çatmış humanist istiqamətli bədii-fəlsəfi yaradıcılıq XII yüzillikdə Nizami irsi ilə özünün zirvə nöqtəsinə yetişdi. Nizamının ölümündən 10-15 il sonra qəzəbli qılınc izi qoyan monqollar bəşəri humanizm fikrinin inkişafını yüz ilə yaxın bir müddət ərzində ləngitməyə nail oldu. İnsan özünə olan inamı xeyli müddət itirdi. Bir müddət sonra humanist prinsiplər ictimai həyatda təbliğ edilməyə

başladı. Monqol hökmdarlarından Hülakinin vəziri olmuş böyük Azərbaycan alimi və ictimai siyasi xadim N.Tusinin əsərlərində humanist fikirləri göstərmək olar. İnsan əxlaqının kamilləşməsi yolunu göstərən “Əxlaqi-Nasir” bu gün də öz dəyərini saxlayır. Bütün bu ənənələr XIV yüzillikdə islam dünyasında sınımış ümidləri özlərinə qaytarmağa başladı. Bu sahədə XV əsrin əvvəlində yaşayıb yaratmış böyük Azərbaycan şairi, fərqli ədəbi-fəlsəfi şəxsiyyət olan Nəsimi yeni bir nəfəs oldu.

Nəsimi humanizminin əsasında insana böyük məhəbbət duyğuları dayanır. Nəsimi qəzəllərində kamil insan olmaq əsas məqsədirsə, bu məqsədə ancaq eşqin vasitəsilə, eşqi özünə yol yoldaşı etməklə nail olmaq mümkündür. Bir sözlə, Nəsimi məhəbbəti həm ciddi, fədakar, həm də öz eşqi, amalı uğrunda çarpışmağa hazır olan şux, hazırcavab bir gəncin məhəbbətini xatırladır. Digər qəzəllərində vətən, yurd məhəbbəti Nəsiminin yaradıcılığında doğma təbiətə vurğunluq geniş yer tutur. Ancaq maraqlıdır Nəsimidə sırf peyzaj lirikasının dərəcəsidir, sanki peyzaj lirikasının özü də şairin yaradıcılığında kamil insan gözəlliyinin tərənnümünə xidmət edir. Onu düşündürən məsələlərdən biri də insan cəhalətidir. Bu, ictimai bəlanın törədicisidir. Şair həmçinin müasirlərini cəhalət yuxusundan oyandırmağa çalışmışdır. Ancaq bu bir həqiqətdir ki, Nəsimi kimi mütəfəkkirlər insan övladının xoşbəxtliyini düşünmüş və humanist görüşlərini bu sahədə əks etdirərək gələcək nəsilləri daha qayğısız, daha şən, öz taleyinin ağası kimi görmək istəmişlər.

Nəsiminin əsərlərindən bəlli olur ki, o riyaziyyat məntiqi, fəlsəfə, tarix və s. kimi digər dünyəvi elmlərə dərin bələd olmuşdur. O, Quran hədislərini, təfsiri, müxtəlif dini elmləri, həmçinin ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl şəkildə mənimsəmişdir. Onun şeirləri məzmun dairəsinə görə bir neçə qrupa ayrılır. 1. Təriqət poeziyası 2. Dünyəvi poeziya 3. Dini poeziya.

Nəsimidə bütün varlıq 4 pilləli həqiqətdən ibarətdir: 1. Allah 2. İnsan 3. Məna aləmi. 4. Maddi aləm. Nəsimi yaradıcılığının ilkin dövrlərində fəlsəfi dini təlim olan sufiliyə meyl etmiş və ilkin fəlsəfi irsi bu dini təlim üzərində qurulmuşdur. Məhz ona görə də insana münasibət, **insan konsepsiyası** onun poetik fəlsəfi aləmində başlıca məsələdir. Nəsimiyə görə insan özünəməxsus statusa malikdir. Şair

Adəm övladına ilahi varlığın bir zərrəsi və ilahi sifətlərin daşıyıcısı kimi baxır və insan Tanrı münasibətləri onun yaradıcılığında ən başlıca təhlil obyektidir. Bu insana həm bəşəri, həm də ilahi keyfiyyət bəxş edir. Şair poeziyasında insana belə bir sual ilə müraciət edir. İnsan kimdir? Nədir və nəyə qadirdir? O, bu sualın cavabını bir neçə tezis şəklində dəyərləndirir:

1. İnsan haqdır.
2. Haqq insandır.
3. İnsana Tanrıya xas olan xassə və sifətlər malikdir.
4. İnsanın vücudunda haqqın müəyyən əlamətləri vardır.
5. İnsan varlıqla və qeyri-varlıqla eyniyyət təşkil edir.

Bir sözlə, Nəsimiyə görə insan obrazı hər yerdədir, hər şeydədir, mahiyyətcə əzəli və əbədidir. Nəsiminin insan konsepsiyasının mərkəzində kamil şəxsiyyət problemi dayanır. Nəsiminin lirik qəhrəmanlarından biri də “Mən”dir. Adəm övladı surətə, cismə malik olsa da, onun içərisindəki mənə-ruh mütləq bir zərrə hesab olunur və Nəsimi fəlsəfəsindən aydın olur ki, istər maddi, istərsə də, cismani ölümdən sonrakı həyat insanla bağlıdır. Nəfsi istəklər ardınca qaçan insanlar haqqın nurunu anlamazlar. Onun dediyi kimi:

Bibəşərdən mənəvi – şövqi kamali – mərifət
Bixəbərdən söhbəti – irfan umarsan, nə əcəb!

Şairin yaradıcılığında insan aspektindən sonrakı aspekt onun bədii fəlsəfi ifadəsinə xidmət edən **söz** anlamıdır. Nəsimiyə görə, söz nəhayətsizdir, onun ölçüsü yoxdur, dərinliyi, eni və uzunluğu tapılmaz.

Dinləgil bu söz ki, candır söz,
Aliyu-asiman məkandır söz.

Söz olmasaydı, aləmləri yaratmaq və onu tanımaq mümkün olmazdı. “Söz” qəzəlində başlıca ideya zati – mütləq, kainat, insan və sözdən ibarət 4 qütblü sistemin eyniyyəti, sözü yaradanın, sözün və sözdən yarananların mahiyyət etibarilə xaliqdə əridilməsi bərabərliyidir. Onun dediyi kimi, söz göylərdən nazil olmuşdur və ali məq-

sədə xidmət edir. Quranda göstərildiyi kimi, Allah təala bütün məxluqatı yaradarkən “Ol” demiş və bununla bütün dünya yaratılmışdır. O, buna belə bir poetik fəlsəfi analiz vermişdir.

Mərhaba, insani - kamil canımın cananəsi,
Aləmin cismi - sədəfdir, sənmişən dürdanəsi?

“Məndə sığar iki cahan” kəlməsində ilahi həqiqətlərin sirləri ilə dolu olan kainat – makro kosmos (cahan) isə insanın kiçik aləmi kimi dərk edilməsidir. Yunan alimləri insanı mikro kosmos kimi öyrənmişdir. Nəsimi bu fəlsəfi düşüncəni insan və kainat kimi qəbul etmişdir. İrfani ədəbiyyatda Allah və insanın, mövqeyi axirətə münasibət Nəsiminin bir çox əsərləri ilə bağlı olmuşdur. O, bir sözlə nə insanı göylərə qaldırmırdı, nə də Allahı təbiətə endirməmişdir.

Bütövlükdə, tarix sivilizasiyanın bir inkişaf yoludursa, insan bu inkişaf yolunun mərkəzində duran polad milə bənzətilə bilər. Bu polad mil olmadıqda, tarix özü də bir ictimai-mədəni hadisə kimi mahiyyət və mənasını itirə bilər. Bax belə bir dünyagörüşü Nəsimi fəlsəfəsinin zirvəsini yaradır. Çünki, insan haqqı görür, ancaq həqiqəti duya bilmir. Haqqı görmək ancaq kamil insana məxsusdur. Belə insanlar isə Allah kimi sevilməyə və alqışa layiqdir.

Ədəbiyyat

1. Quluzadə M. Böyük ideallar şairi. Bakı. Gənclik. 1973 səh. 23
2. Nəsimi İmadəddin. Məqalələr məcmuəsi. Bakı. 1973 səh. 47
3. Y.Balayev. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (XII-XVII əsrlər) Bakı. Elm və təhsil, 2014, səh. 112
4. H.Ənvəroğlu. Nəsiminin lirikası Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri. Bakı. Elm, 2004, səh. 97

ORXAN PAMUKUN “BƏYAZ QALA” ROMANINDA İKİ İNSAN VƏ İKİ DÜNYA

Əliyeva P.İ.
ADPU Şəki filialı

Açar sözlər: Orxan Pamuk, “Bəyaz qala”, oxşar, Şərq, Qərb, vəba, roman, tarix

Key words: Orhan Pamuk, "White Castle", similar, East, West, plague, novel, history

Məqalədə tədqiqat mövzusu olaraq müasir dünya ədəbiyyatının aparıcı simalarından olan, türk yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı (2006-cı il) Orxan Pamukun (1952) “Bəyaz qala” romanında qəhrəman və onun təmsil etdiyi mühit seçilmişdir. Ziddiyyətli siyasi baxışları, rəngarəng mövzu seçimi, orijinal deyim tərzli olan müəllifin ilk əsərləri hələ keçən əsrin 80-ci illərindən dünyada tanınmağa başlasa da, Azərbaycan oxucusunun Pamuk yaradıcılığı ilə birbaşa tanışlığı əsasən yaşadığımız əsrin əvvəllərindən başlamış, ölkəmizdə kitabları Azərbaycan dilində çap olunmuşdur. 2004-cü ildə yazığının Azərbaycan Yazıçılarının XI Qurultayında iştirak etməsi və AYB fəxri üzvü seçilməsi də onu bizim ədəbi mühitə bir az da yaxın etmişdir. Pamuk yaradıcılığı haqqında Azərbaycanda namizədlik dissertasiyası, bir sıra məqalələr yazılmış və oxucuların daha çox marağına səbəb olan müəlliflə müsahibələr (Səlim Babullaoğlu, Ramil Əhməd) işıq üzü görmüşdür. Təqdim olunan məqalə müəllifin “Bəyaz qala” romanını əhatə etsə də, təbii ki, romana ümumən Pamuk yaradıcılığı kontekstindən baxılmasının daha məqsədəuyğun olduğu qənaətindəyik. “Bəyaz qala” romanı dilimizə Fərid Hüseyn və Lalə Rəhmanova tərəfindən ayrı-ayrılıqda iki dəfə tərcümə olunub, ayrıca kitab şəklində işıq üzü görüb, lakin tərcümələrin hər ikisi oxucular və ədəbi mühit tərəfindən zəif və qüsurlu olaraq qəbul olunur. Roman haqqında Azərbaycan ədəbi müstəvisində yazılmış məqalələrə gəlicə, tanış olmaq imkanımız olan Fərid Hüseyn, Kənan Hacı, Ülvi Babasoya aid olan həmin yazıların daha çox publisistik xarakter daşdığını söyləyə bilərik. Dünyada isə roman üzərində

çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır.

Orxan Pamuk “Bəyaz qala” romanını 1984-85-ci illərdə yazmış, 1985-ci ildə kitab şəklində çap olunmuşdur. Müəllifin “Cövdət bəy oğulları”, “Səssiz ev” romanlarından sonra sayca üçüncü irihəcmli əsəri olmaqla yanaşı ona dünya miqyasında şöhrət gətirən ilk əsərdir. Bu xüsusda “Nyu-York Tayms”da yazılmışdı: “Şərqdə yeni ulduz doğmuşdur. O, türk yazıçısı Orxan Pamukdur”. Türk yazıçısına dünya ədəbiyyatının və ictimai fikrinin qapılarını açan, onun şöhrət nərdivanının özülünü qoyan bu romanın özəllikləri nədən ibarətdir? Bu suala verilə biləcək daha məntiqli cavab məhz yazıçının Şərq dünyasını Qərb dünyası ilə qarşılaşdırmaqla, iki əsas qəhrəmandan birinin – Hocanın Qərbi seçməklə çıxış yolunu tapmasındadır (“xilas Qərbdədir” ideyası). Heç şübhəsiz, romanın təhlilini sadəcə bu cəhəti, xüsusiyyəti nəzərə almaqla qurmaq onun bədii dəyərini düzgün anlamaq və dəyərləndirmək üçün yetərli deyil.

Romanda hadisələr XVII əsrdə Türkiyədə cərəyan edir. İtaliyanlarla türklər arasında baş verən dəniz döyüşündə məğlub olan italyan gəmisindən əsir götürülən Kələ daha əvvəl oxuduğu kitablar və az-maz savadı, daha çox isə fərasəti sayəsində özünü təbib kimi qələmə verərək sağ qalmaqta bacarır. Özünə inamı, fərasəti və biliyi ilə ad çıxaran Kələ, artıq saraya yaxın müəyyən dairələrdə nüfuz qazanmış, xalq arasından çıxan, çox oxuyan və istedadlı Hocanın marağına səbəb olur və o, Kələni əldə edir. Müəllif iki obrazın yaradılması prosesi ilə bağlı kitabın “Son söz”ündə yazır: “Topladığım rənglərlə bəzəyib-düzədiyim bu xəyal və hekayə parçalarının qəhrəmanlarını kitabımın səhifələri arasında gəzdirəcək bir vücut da tapmağa qərar verdim an Hocayla italyan kələni görünüşcə bir-birindən ayıra bilmədiyimin fərqinə vardım. Bəlkə də xəyal gücümün bir anlıq dumana bürünməsindən belə bir eynilik fikri doğdu. Bundan sonra ədəbiyyat tarixi deyilən xəzinənin o məşhur əkizlər, oxşarlar, bir-birinin yerinə keçən cütlüklər mövzusunda keçmək üçün çox da böyük xəyalların lazım olmadığına ədəbiyyatı sevərək tanıyan oxucularım dərhal qərar verəcəklər”. Deməli, müəllif sonradan romanla bağlı müxtəlif yazılarda tez-tez səslənən oxşarlar mövzusunda bəhrələnmə məsələsinin də izahını verir və dünya ədəbiyyatında bu səpkidə çoxsaylı nümunələrin olduğunu da vurğulamaqdan çəkinmir. Romanda

bir çox hallarda tənqid olunan məqamlardan biri XVII əsr Türkiyəsinin o zamankı beynəlxalq münasibətlərdəki yerinin təhrif olunması, uşaq sultanın portreti (bu məqamda onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, uşaq sultanın yuxularının yozulması ilə siyasi hadisələrə təsir edilməsi məsələsi L.Feyxtvangerin “Lautenzak qardaşları” romanında Oskarın Hitlerin qərarlarına təsir etməsi məsələsi ilə olduqca oxşarlıq təşkil edir), həmin dövəndə İstanbulda olduğu qeyd olunan vəba faktının gerçəyi əks etdirməməsi və s. Lakin bir müsahibəsində dediyi kimi “istədiyi romanları yazan” müəllif tarixi əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymadığını, yazı prosesində çoxsaylı mənbələrə müraciət etməklə bərabər, təxəyyül gücünə arxalanmaqda sərhəd tanımadığını da bir neçə dəfə vurğulamışdır.

Xəyal və gerçəyin sərhədlərinin asanlıqla ayrılı bilmədiyi, bəzi məqamlarda tarixi hadisələrə yetərincə təhrif olunmuş baxışın qarşımıza çıxdığı roman iki oxşar insanın obrazı üzərində qurulmuşdur. Romanda iki dünyanı – Şərqi və Qərbi təmsil edən Xoca və Kölənin ortaq cəhətləri və fərqləri məsələsi də diqqətimizi çəkir. Onların bir-biri ilə dialoqları bir insanın öz daxili ilə söhbətini xatırladır, sanki sadəcə şəxsiyyətin ikiləşməsindən əzab çəkən bir qəhrəmanı görürük. Bu ikili bir-birini sevmir, eyni zamanda sevir, digərinə əzab verməkdən (biri fiziki, biri daha çox mənəvi əzab) həzz alır, haradasa o birinin yerində olmağa can atır, digərindən öyrənir, onun üzərində ən sadə qələbəni bayram edir və s. Məgər bu bir insanın ömrü boyu içərisində gedən mübarizə deyilmi? İnsan özünü hamıdan çox sevən, qınayan, danlayan, sınağa çəkən, ittiham edən və s. deyilmi? Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, xəyalla gerçək bu romanda üzləşir və onların sərhəddini asanlıqla müəyyən etmək olmur. Hətta yazılan hekayənin əsil müəllifinin də Hoca, yoxsa Kölə olduğunu aydınlaşdırmaq çətindir. Müəllif verdiyi izahlarında da bu romanda hər şeyin oxucuların öyrəşdiyi klassik romanlardakının eyni olmadığını, ənənəvi “qəhrəman” – “antiqəhrəman” qarşılaşdırılmasının doğru yanaşma olmadığını vurğulayır.

Xoca və Kölənin ayrılıqda portretlərini çəksək, fiziki oxşarlıqla bərabər, çoxsaylı ziddiyyətli məqamları da görə bilərik. Hoca çox bilir, çox oxuyur, kitablara ətrafdakıların heyrətinə səbəb olacaq qədər çox pul xərcləyir, müəllimlik edir, bir çox elmə vafiqdir, şairlik,

rəssamlıq qabiliyyəti var, yaxşı hekayələr və şeirlər yazsa da, həyatında həqiqəti çox çətinliklə gizlədir və yalan danışmaqda usta deyil, nə isə etməli olduğunu bilir, yorulmadan çoxsaylı cəhdlər edir, lakin bütün bunlar onu xoşbəxt edə bilmir. Çünki xəyal aləmində dolaşması, özünü tapmaq cəhdi ona məqsədini, əsil etməli olduğu şeyin nə olmasını düzgün müəyyənləşdirməkdə mane olur. Kölə isə konkret məqsədlidir. Roman boyunca hər nə edirsə-etsin sonda İtaliyaya, vətəninə qayıtmağı hədəf alır. Ağası ilə müqayisədə Kölə daha az oxuyur, daha az bilir, ümumiyyətlə, elmə bir o qədər meyilli deyil, hər düşdüyü situasiyadan öz xeyri üçün istifadə etməyi bacarır. İki arasında əsas fərqlərdən biri budur ki, Kölə ağasının düşüncələrini oxuyur, onunla birlikdə bu qədər vaxt keçirməyini izah edərkən yazır ki, Hoca tək qalmaqdan qorxdığı üçün onu yanında tutur. Və bu müşahidəsi əsasında da Kölə Hocanın fikirlərinə təsir edə, onu özündən çıxara bilir. Xocanın təsvirindəki daha bir cizgi şiddətə meyilli olmasıdır. Köləni vurması, atası evində qardaşına qarşı etdiyi hərəkət, Sultanın yürüşü zamanı zavallı kəndlilərə əzab verməsi və s. bu misallardır. Xoca evlənməyə meyilli deyil, hətta qarşıdır, sadəcə sonda İtaliyada köləsinin yerinə keçdikdən sonra onun yaşlanmış keçmiş nişanlısı ilə evlənməsi barədə qısa qeydi görürük. Kölə isə ağasının yerində İstanbulda qaldıqdan sonra evlənib oğul-övlad sahibi olur. Həmişə vətənə qayıtmaq xəyalları quran kölənin yeni həyata uyğunlaşması bizə bir az qəribə gəlsə də, diqqətçil oxucu romanın əvvəllərində onun dilindən deyilən bir kəlməni yadına salmaqla buna izah tapa bilər. Kölə deyir: “İnsan seçdiyi həyatı sonradan mənim-səyəcək qədər sevməlidir; elə mənim kimi...” Şərqi təmsil edən Hoca – “mən” axtarışında olan xəyalpərəst bir filosofdursa (Pamuk romanın adını əvvəlcə “Kahin” olaraq düşünmüşdü), Kölə isə praktikdir, əlində olanı dəyərləndirməyi bacarır. İki qəhrəman təmsil etdikləri iki dünyanın obrazına çevrilmişdir. Çox şeyə sahib olduğu halda, əlində olanları açıq gözlə dəyərləndirməyi bacarmayan, köləsinin həyatına can atan Hoca – Şərq, kölə olduğu halda ağasını idarə edəcək cəsarəti özündə tapan, az bildiyi halda bildiklərini öz xeyrinə istifadə etməyi bacaran, hər fürsəti dəyərləndirən, ağasının yerini tutan Kölə - Qərbin real obrazıdır.

Ədəbi əsərlər arasında oxşarlıq, ədəbi varislik məsələsi baxı-

mından əsərə yanaşdıqda Şərq-Qərb qarşılaşdırılması məsələsində “Bəyaz qala” romanını heç tərəddüd etmədən, Şarl Lui Monteskyönün “İran məktubları” ilə müqayisə etmək olar. Pamukun romanı Monteskyönün epistolyar roman janrında yazılmış romanından quruluşca tam fərqlənsə də, Qərb mədəniyyətini dərk etməyə çalışan şərqli Özbək Pamukun Hocasına bənzəyir, lakin eyni deyildir. Əgər Özbək eşitdikləri, öyrəndiklərinə baxmayaraq, qərbə yön almaq niyyətini güdmürsə, Hocanın öyrənməkdə məqsədi xoşbəxt ola bilmədiyi Şərq dünyasından sadəcə bir Kölənin uydurduğu xoşbəxt uşaqlıq və gənclik xeyalları ardınca Qərbə yön almaqdır. Özbək hökmdar, ağa, Hoca isə alim və şairdir. Özbək əlində olanları nəyin bahasına olursa-olsun qoruyub saxlamağa çalışırsa, Hoca üçün əyalətdə yaşayan çoxuşaqlı, kasıb bir yorğançının oğey oğlu səviyyəsindən irəli gedərək, sultanın sarayında da müəyyən nüfuz, ad-san qazanması, özünə görə dolanısq və madiyyata sahib olması yetərli deyil. Obrazların təsvirində heç şübhəsiz, müəlliflərin özlərinin də ictimai-siyasi baxışları, həyat tərzini önəmli rol oynayır. Qeyd edək ki, “Bəyaz qala” romanında Orxan Pamukun həyatı ilə bağlı çoxsaylı avtobioqrafik məqamların olması ilə bağlı müəllifin özü də daxil olmaqla çoxsaylı fikirlər səslənmişdir. Həmin fikirləri təkrar etmək niyyətində olmadığımız kimi, sadəcə bir faktı qeyd etməyi lazım bilir ki, müəllif özü də qəhrəmanı Xoca kimi Türkiyədən getmiş, Türkiyədəki həyatın çox çətin olmasını əsas gətirməklə ABŞ-da yaşamağı üstün tutmuşdur.

Yuxarıda deyilənləri və romana isnadən gətirə biləcəyimiz çoxsaylı nümunələr əsasında fikirlərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, “Bəyaz qala” romanı Şərq və Qərb dünyasının qarşılaşdırıldığı ən yaxşı nümunələrdəndir. Müəllifin bu qarşılaşdırmada kimi seçməsi və ya tərəfini tutması haqqında fikir yürütməkdən uzağıq. Belə ki, bütün roman boyunca Hoca və Kölə biri digərində öz “mən”ini tapmağa çoxsaylı cəhdlər etsə də, Pamuk romanın sonlarına yaxın əsər boyunca dəfələrlə ağa və köləsini dəyişik salan, birinin etdiklərini o birinin adına çıxan hökmdarın dili ilə deyir: “İnsanların dünyanın dörd bir bucağında bir-birlərinə bənzədiklərini anlamaq üçün hökmən padşah olmaq lazımdır?” Elə həmin fikirin davamı olaraq roman boyunca “mən kiməm?” sualı ətrafında düşünən,

ətrafındakı “axmaqlar dünyasından” özünü fərqli bilən qəhrəman yazdığı hekayəsini tamamlayarkən deyir: “...qəribə və təəccüblü olanı özümüzdə deyil, dünyada axtarmalıyıyıq. Öz daxilimizdəkini axtarmaq, öz üzərimizdə bu qədər çox fikirləşmək bizi pərişan edərmiş”. Deməli, hər şeyə fərdi, xüsusiləşmiş halda baxmaq, öz daxilinə qapanmaq, sadəcə öz dərdlərinin və qayğılarının çıxılmaz burulğanı içərisində azıb qalmaqdan, dünyada olanlara üz çevirmək daha doğru seçimdir. Pamuk romanında həqiqəti, tarixi gerçəkliyi, faktı və s. axtaranlara cavabını yenə də qəhrəmanın dili ilə belə şəkildə verir və bütün suallara da bu fikri ilə nöqtə qoymuş olur: “...həyatın ən xoş cəhəti xoş hekayələr uydurub xoş hekayələr dinləmək deyildimi?”

Ədəbiyyat

1. Əliyev M. Orxan Pamuk zirvəsi. Bakı, “Kredo” qəzeti, 13 fevral 2020-cil il, səh. 4
2. Əliyev M. Orxan Pamuk zirvəsi. Bakı, “Kredo” qəzeti, 17 fevral 2020-cil il, səh. 5
3. Əliyev M. Orxan Pamuk zirvəsi. Bakı, “Kredo” qəzeti, 21 fevral 2020-cil il, səh. 8
4. Orxan Pamuk. Bəyaz qala. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2019, 184 səh.
5. Orxan Pamuk. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009, 616 səh.
6. Şarl Lui Monteskyö. İran məktubları. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2019, 288 səh.
7. Kənan Hacı. Orxan Pamukun “Bəyaz qala” romanı üzərinə qeydlər. <https://sumqayit.info/edebi-tenqid/1691-kenan-haci-beyaz-qalanin-elcatmazligi.html>
8. Ülvi Babasoy. Koronavirus bizi ayırır, yoxsa birləşdirir? <https://edebiyyatqazeti.az/news/diger/5568-koronavirus-bizi-ayirir-yoxsa-birlesdirir>
9. Fərid Hüseyn. “Bəyaz Qala”nın Orxan Pamuku. <https://azkurs.org/orxan-pamuk-beyaz-qala.html>

SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINDA NƏZİRƏ

Ələkbərova L.Z.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Açar sözlər: söz, mövzu, süjet, nəzirə, tətəbbö

Key words: word, subject, plot, nazira, tatabbo

Səməd Vurğun ən çox sevdiyi sözlərin qayəsi baxımından da sözü dəyərləndirir. Onun sözə, sənətə verdiyi qiymət, şeir və sənətini nazənin Leyla adlandırması, özünü bu nazəninin Məcnununa bərabər tutması, klassik ədəbiyyatın mövzu, süjet və əsas obrazlarına, ümumilikdə klassik ədəbiyyata verdiyi dəyərdir ki, bu da onun zamanla klassik ədəbiyyata sıx bağlılığından irəli gəlir. Bir növ şairin yaradıcılığında ənənələrə qayıdış güclənidir.

1. Klassik ədəbiyyatın ənənəvi mövzuları ədəbiyyatın hər dönəmində, o dönəmin ictimai-siyasi, ədəbi tələbləri çərçivəsində öz yaşamını saxlamışdır. Bu mövzular XX əsr Azərbaycan lirikasında öz inikasını “təbdil”, “iqtibas”, “nəzirə”, “cavab”, “tətəbbö” və s. ənənələrə riayət etməklə davam etdirilməkdədir.

“Hər hansı bir klassik əsərə yazılan nəzirə həmin əsərə hər cəhətdən deyil, yalnız mövzuya, yaxud mövzu və süjetə yaxın ola bilər. Belə hallarda hər iki əsərin vəznə və kompozisiyası bir-birinə uyğun, yaxud bir-birindən fərqli də olur. Mövzu və süjet etibarilə nəzirə mahiyyəti daşıyan əsərdə əvvəlki əsərdəkindən ciddi surətdə fərqlənən bir ideya da ifadə oluna bilər. Dünya ədəbiyyatında xəsis mövzusunda yazılmış müxtəlif janrlı klassik əsərləri buna misal göstərmək olar.” (1, 124)

“Ədəbiyyat tarixində daim təsirlər altında yazan, öz sərbəst, yaradıcı siması olmayan, təqlidçi nəzirələri ilə bədii söz sənətinə heç bir yenilik gətirməyən yazıçılar da vardır ki, bunlara epiqon yazıçılar deyilir. Şərq ədəbiyyatında Nizami və Füzulinin yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirən novator sənətkarlar olduğu kimi, onlara zəif, qeyri-bədii nəzirə yazanlar da az deyildir.” (1,124)

Klassik Şərq nəzəriyyəsində zəif və ya plagiat yazan şairlər

aşağıdakı şəkildə səciyyələndirilir: (2, 356)

أخذ و سرقة : اخرك شعرندن بيت و يامصر عى جزئى تحريفات ايله ألمق و يا
قسما و ياخود كلياً مفهوم ألوب طر آخرده نظم ايله كندى شعرينه قاتمق اصول غير
مستحسنيدركه بو طريفة توسلدن ايسه ايجابنه كوره تضمين و يا ارسال مثل طرزنده ادا
ايتمك دها كوزل اوله جغندن اشبو اصوله يناشمالمق لازم كلور انجق قسما و ياتماكا مفهوم
اولويده اندن اعلا بر طرز نوينده و دها پارلاق بر صوتيلور ادا قابل اولورسه اشبو اصوله
توسل بر درجه يه قدر معفو طوتيلور نتكيم صائبك.

“Göstərilən əsərlərin əksəriyyətində mətnlər üzərində müşahidələr əsasən süjet və personaj xüsusiyyətləri baxımından aparılır. ... Bu sahədə maraqlı material mövcud olsa da, cavabların janr xüsusiyyətinə yetirilir. Tədqiqatımızın əsas vəzifələrindən biri kompozisiya, hekayə izah etmə prinsipləri və s. cavabların ideoloji yönümünü də əhatə edən nəzirə çərçivəsində janrın təkamülünü göstərməkdir.” (3, 9)

Müəllif, eyni zamanda məsələyə irs və varislik baxımından da yanaşaraq yazır: “Orta əsrlər nəzəriyyəçiləri bu ədəbi üslubları müəyyən bir qanunauyğunluqlarla tənzimləməklə, həm də irs və varislik probleminin həllində bir kortəbüllik hökm sürməsinin qarşısını almaq məqsədini izləmişlər.” (4, 46)

XX əsr ədəbiyyatında nəzirə ənənəsinin saxlanılması geniş vüsət almışdır. Onların bir qismi şeirin şəkil xüsusiyyətləri, poetik deyimi, vəzni, obrazlılığı baxımından müəyyən edilsə də, digər bir qisminin isə heç bir dəlil və sübuta ehtiyacı yoxdur. Məsələn, 1920-1960-cı illər sosialist realizmi ədəbiyyatının nümayəndəsi olan S.Vurğun yaradıcılığında Füzuli şeirinin əsasını təşkil edən lirikanın təsirini müəllifin “Füzulinin dərdi” şeiri əsasında izləyək. Belə ki, S.Vurğun şeiri yazmazdan öncə Füzuli qəzəlidən iki misranı “Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi giryanim, oyadar xəlqi ağғанım, Qara bəxtim oyanmazmı?” (5, 290) qəzəlidən bir parçanı epiloq kimi qeyd etməklə şeirinin nəzirə ənənəsinə uyğun şəkildə yazıldığını vurğulamışdır. Onu da qeyd edək ki, sosialist realizm dövrü ədəbiyyatında yaşayan şairlərin nəzirə, cavab, tətəbbö və s. istifadə etmələri bir tərəfdən ədəbiyyatlararası əlaqənin möhkəmliyinə, digər tərəfdən sosialist realizm dönəmi şairinin klassik ədəbiyyatda ən çox sevdiyi

şairləri əsərlərində yaşatmasına, başqa bir tərəfdən isə, iki dönəmin ədəbiyyatları arasında hər dönəmə uyğun şəkildə paralellər aparmağa xidmət edir. Amma bir daha onu da qeyd edək ki, nəzirə və onun növü olan “tətəbbö” arasındakı incəlik ədəbiyyatımızda geniş şəkildə yerini almadığı kimi *nəzirə* və poetik vasitə olan *təzmin* arasındakı incəlik də düzgün dəyərləndirilməyib. Belə ki, Səməd Vurğun “Məni candan usandırdı” mətləli qəzəlinə nəzirə olaraq “20 bahar II simfoniya” şeirini yazmaqla yanaşı, ayrı-ayrı misralardan istifadə etməklə “təzmin” adlı poetik formaya da geniş yer vermişdir:

*Ah, bacım! Ürəyin çəkildi dara!..
Təpədən –dırnağa geyindin qara...
Döyünən qəlbinə köksün dar oldu,
Yediyin, içdiyin zəhrimar oldu.
Ağ sinən östəndə od qalandıqca,
Eşqin, məhəbbətin tapdalandıqca.
“Möhnət çəmənindən gül dərə-dərə.”
Ucaldı şairin ahı göylərə..
**“Şəbi-hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi-giryanım;
Oyadar xəlqi əfqanım,
Qara bəxtim oyanmazmı?”** (6, 40)
Füzulinin dərdi
**Şəbi-hicran yanar canım,
Tökər qan çeşmi-giryanım;
Oyadar xəlqi əfqanım,
Qara bəxtim oyanmazmı?**
...Nə odlar görmüsən bilsən,
Əzəldən aşıq oldun sən,
Böyük ruhunla bir türksən,
Muradın şəmi yanmazmı? (7, 185)*

Ədəbiyyat

1. Ə.Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1978

2. Məcəmiul-ədəb. Möhərriri: Məhəmməd RUFƏT. Sahibi və nəşiri kitabçı Qaspar, 1308

3. М.Д.Казымов, «Хафтпейкар» Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV-XVI вв., Баку, «ЭЛМ», 1987

4. S.Şixiyeva. Nəsiminin sələfləri ilə “mübahisələri” (1), Elmi Araşdırmalar 1-2, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 2000

5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, c. 1, Bakı, Şərq- Qərb, 2005

6. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005

7. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005

2003-2019-cu İLLƏRDƏ ŞAMAXI RAYONUNUN İQTİSADI VƏ SOSIAL İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lazimov X.B.

i.ü.f.d.

ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: iqtisadi, inkişaf, müqayisə, rəqəmlər, artım

Ключевые слова: экономика, развитие, сравнение, цифры, рост

Key words: economic, development, comparison, figures, growth

Qədim və zəngin tarixə malik olan Şamaxı Şərqin ən qədim, möhtəşəm şəhərlərindən biridir. Şamaxı haqqında antik dövr müəllifləri, ərəb, türk, gürcü, rus və orta əsr Avropa tarixçiləri məlumatlar verirlər. 531-ci ildən 1538-ci ilə kimi mövcud olan Şirvanşahlar dövlətinin mərkəzlərindən biri olan Şamaxı şəhəri uzunmüddət Şərqin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu dövlət I İbrahim dövründə (1382-1417-cu illər) ən yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. 1539-cü ildən 1747-ci ilə kimi burada Şirvan bəylərbəyilik idarəetmə forması fəaliyyət göstərmişdir. 1643-1650-ci illərdə Şamaxı şəhərində 70 məscid, 44 karvansaray, 40 mədrəsə, hamam, onlarla meydan və bazar mövcud olmuşdur. XVIII əsrin ortalarında Şamaxı Azərbaycanda formalaşan xanlıqların birinə çevrilmişdir.

1859-cü ilin may ayında Şamaxıda baş verən dəhşətli zəlzələ

nəticəsində şəhər tamamilə dağılmış və quberniya mərkəzi Bakı şəhərinə köçürülmüşdür.

1918-ci ilin mart ayında bolşevik-daşnak birləşmiş silahlı dəstələrinin hücumuna məruz qalan Şamaxı şəhərində və onun qəzalarında 22 min nəfər fiziki cəhətdən məhv edilmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Şamaxı rayon mərkəzinə çevrildi. Burada əkinçilik və maldarlıqla yanaşı üzümçülüğün inkişafına xüsusi diqqət yetirildi.

Şamaxı rayonun sosial iqtisadi və mədəni cəhətdən sürətlə inkişafı Ulu öndər Heydər Əliyev epoxasından başlayır. Heydər Əliyevin tapşırığı ilə hazırlanmış “Şamaxı rayonunun iqtisadiyyatının və mədəniyyəti”-nin daha da inkişaf etdirməsi tədbirləri haqqında keçmiş Azərbaycan KP MK-nın və Respublika Nazirlər sovetinin 1978-ci il 21 yanvar tarixli qərarından sonra rayonun sosial-iqtisadi sahələrinin inkişafı böyük təsir göstərmişdir.

Qədim tarixə malik olan Şamaxı Dağlıq Şirvan rayonunun ərazisinə daxildir. AR-nın mərkəzi Bakı şəhərindən 122 km uzaqda, Bakı-Qazax avtomobil yolunun kənarında Baş Qafqaz silsiləsinin cənub-şərq ətəklərində yerləşir. Hazırda rayonun ərazisi 1610 kv kilometrdir. Əhalinin sıxlığı hər kilometrə 64 nəfər təşkil edir. Rayon 1 şəhər, 5 qəsəbə, 57 kənddən ibarətdir. 1 yanvar 2020-ci il tarixində rayonda 106364 nəfər əhali mövcuddur. Əhalinin təxminən 50,1 % kişilər 49,9 % qadınlar təşkil edir.

Şamaxı rayonu Qobustan, Ağsu, Hacıqabul, Xızı, Quba, İsmayilli, Kürdəmir rayonları ilə həmsərhəddir.

Şamaxı rayonunun təbii şəraitinin müxtəlifliyi, təbii ehiyatların zənginliyi, təsərrüfat sahələrinin inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Rayonun təbii şəraiti xüsusən kənd təsərrüfatının sənayesinin inkişafına güclü təsir göstərir. Rayonun müasir ərazi-istehsal kompleksi yerli təbii şərait və ehtiyatlarla sıx əlaqəli sürətlə formalaşmış və inkişaf etmişdir. Şamaxı rayonu 2003-2019-cu illərdə məhsul buraxılışının cəmi 13,2 dəfə artmışdır. Yəni 2003-cü ildə 24207,2 min manatlıq məhsul istehsal edilmişdirsə, 2019-cu ildə 319176,9 min manat olmuşdur ki, bu da müqayisədə 294965,5 min çoxdur. Bu dövrdə rayonda adambaşına məhsul istehsalı 2003-cü ildə 294,2 manat olduğu halda 2019-cu ildə 3000,8 manat olmuşdur ki, bu da

2003-cü ilə müqayisədə 10,2 dəfə çoxdur.

Məhsul istehsalının sürətlə artması əhalinin pul gəlirlərinin artmasına müsbət təsir göstərmişdir. 2003-cü ildə əhalinin pul gəlirləri 36023,1 min manat təşkil edirsə, 2019-cu ildə 401811,3 min manat və yaxud 11,2 dəfə artmışdır. əhalinin pul gəlirlərinin artması adambaşına düşən pul gəlirlərini xeyli artmışdır. Belə ki, 2003-cü ildə əhalinin adambaşına düşən pul gəliri 426,3 manat olmuşdursa, 2019-cu ildə 3777,7 manat təşkil etmişdir ki, bu da 2003-cü ildə müqayisədə 8,9 dəfə çoxdur. Bu səbədən insanların orta nominal əmək haqları 2003-cü ildə 32,2 manatdan 390,2 manata qalxmışdır ki, bu da 12,1 dəfə çoxdur. Bütün bu göstərişlərinin artması rayonda insanların iş yerlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Əgər 2003-cü ildə rayonda cəmi 36 iş yeri vardsa 2019-cu ildə iş yerlərinin sayı 1842 olmuşdur ki, bununda 1403 kimi daimi iş yerləridir.

Rayonda ümumi məhsul istehsalının artması insanların pul gəlirinin çoxalması nəticədə ticarət və pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Əgər 2003-cü ildə rayonda pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 20258,0 manat idisə, 2019-cu ildə 272744,0 min manat olmuşdur ki, bu da 2003-cü ildə nisbətən 13,5 dəfə çoxdur.

Bu müddətdə əhalinin ödənişli xidmətlərinin sxemi 22,3 dəfə adambaşına sxemi isə 8,5 dəfə artmışdır.

2003-2019-cu illərdə rayonun sənayesi sürətlə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə sənayenin həcmi 91 milyon 276,9 min manat təşkil etmişdir. 2019-cu ildə 8701,5 min manatlıq və ya 2003-cü ilin müfəviq dövrünün səviyyəsindən taktiki qiymətlə 11,4 dəfə və yaxud 7940,3 min manat çox sənaye məhsulu istehsal edilmişdir və xidmətlər göstərilmişdir. Sənaye məhsulunun artımı əsas fərdi sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, 2003-cü ildə rayonda 4 fərdi sənaye sahibkar vardsa, 2019-cu ildə onların sayı 45 olmuşdur ki, bu da 40 sahibkar çoxdur və rayonda istehsal olunan sənaye məhsulunun 82% fərdi sahibkarların hesabına olmuşdur.

Rayonda istehsal olunan sənaye məhsulunun 27% və 237,0 min manatı mədən çıxartma, 2019,8 min manatı və yaxud 23,2% emal, 5360,9 min manatı və yaxud 61,6 elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, 1083,8 min manatı və yaxud 12,5 % su təhizatı tullantıların təmizlənməsi və emalı təşkil etmişdir.

Rayon sənayesinin müəyyən hissəsini sənayenin yeni formalarından biri olan, son illərlə inkişaf etmiş fərdi sahibkarlıq təşkil edir. Hüquqi şəxs statusu almadan fiziki şəxs kimi seçmə qaydada sənaye sektorunda və ev təsərrüfatında fəaliyyət göstərən vətəndaşlar 1857,4 min manatlıq məhsul istehsal etmişdir ki, bu da keçən ildəkindən 60,8% çoxdur.

2003-2019-cu illərdə bütün maliyyə mənbələri hesabına 857310,8 min manatlıq həcmində investisiyada istifadə edilmişdir. 2003-cü illə müqayisədə 2019-cu ildə istifadə edilmiş investisiyanın həcmi 167,2 dəfə artmışdır. Tikinti-quraşdırma işlərində istifadə edilmiş, investisiyanın həcmi 2003-cü illə müqayisədə 2019-cü ildə 178,1 dəfə artaraq 128749,3 min manat olmuşdur. Bu işə əsas yönətilmiş investisiyanın 91% təşkil edir. 2003-2019-cu illərdə tikinti təşkilatları tərəfindən öz gücləri ilə gördükləri işlərin həcmi 44161 min manat olmuşdur.

Şamaxı ölkənin böyük kənd təsərrüfatı rayonlarından biridir. Onun ərazisinin 112,5 min hektarını kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, o cümlədən 33,4 min hektarına əkin sahələri təşkil edir. Rayonun aqrar sahəsində taxılçılıq və heyvandarlıq əsas yer tutur.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafına və əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi, “kənd təsərrüfatı məhsulları istehsaçılarına dövlət dəstəyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli 1907 nömrəli sərəncamına uyğun olaraq əkin sahəsinin verilməsində istifadə edilən yanacaq və motor yağlarına görə büdcə vəsaiti hesabına yardımını verilməsi, habelə istehlakçılara satılan mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50% dövlət tərəfindən ödənilməsi, eləcə də buğda istehsalının stimullaşdırılması məqsədilə hər hektar üçün əlavə olaraq yardımın verilməsi və bütövlükdə sahibkarlığa göstərilən hərtərəfli dövlət dəstəyinin ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasına öz müsbət təsirin göstərmişdir. 2003-2019-cu illərdə 685 milyon 72,3 min manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edilmişdir ki, bu da həmin illərdə hesablanmış cəmi məhsul buraxılışının 29%-i deməkdir. 2003-2019-cu illərdə Şamaxı rayonunda 64015,6 ton taxıl məhsulları o cümlədən 406049 ton buğda, 292720,8 ton arpa, 1294,4

ton dən üçün günəbaxan, 4152,2 ton dən üçün qarğıdalı, 985,7 ton noxud və 95,2 ton vələmir istehsal olunmuşdur. Bunla yanaşı 72423,6 ton kartof, 60909,6 ton tərəvəz məhsulları, 2742,9 ton bostan məhsulları yığılmışdır.

2003-2019-cu illərdə rayonda baş verən meyvə bağlarında 16316,2 ton meyvə, 89922,8 ton üzüm yığılmışdır. 2019-cu ildə rayonun ümumi məhsul buraxılışında bitkiçilik məhsulları 44741,0 min manat və yaxud 14,0% olmuşdur.

01.01.2020-cı il tarixi 28572 baş iribuynuzlu mal-qara, 138990 baş dəvər, 108753 baş quş mövcud olmuşdur. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı da keçən dövrlə müqayisədə xeyli artmışdır. Ət istehsalı 4035,3 ton, süd istehsalı 29482,7 ton, yun istehsalı 279,0 ton, yumurta istehsalı isə 16325,0 min ədəd olmuşdur.

Aqrar istehsal haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunun tələblərinə uyğun olaraq rayonda aparılan islahatın nəticələri diqqətli cəlb edir. Aparılan islahatdan göründüyü kimi rayonda 14 dövlət, 15 yarı dövlət kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 30 sahibkar təsərrüfatı ayrı-ayrı sahələrdə fəaliyyət göstərir. Rayonun ərazisinin 113263 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi aiddir. Onun 46303 hektarı və ya 40,9% əkin yeri, 1810,0 hektarı və ya 0,4% dincə qoyulmuş torpaqlar, 60056 hektarı və ya 53% kənd təsərrüfatına, 2557 hektarı və ya 2,4% həyətyanı torpaq sahələri təşkil edir.

2003-2019-cu illərdə avtomobil nəqliyyatı ilə 13852 min ton yük, 178228 min nəfər səmnişin daşınmışdır. Nəqliyyat sektorunda 53110,6 min manat məhsul buraxılmışdır. Bu da həmin illərin ümumi məhsul buraxılışının 2,3% qədərdir. 2003-cü ilə nisbətən yük dövriyyəsi 45,8 ton km, səmnişin dövriyyəsi isə 15,5 min səmnişin km artmışdır.

2003-2019-cu illərdə informasiya və rabitə xidməti sahəsində 11774,6 min manat rabitə xidməti göstərilmişdir. Göstərilən informasiya və rabitə xidmətinin həcmi 2003-cü illə müqayisədə 3,7 dəfə artaraq 1135,8 min manata çatmışdır.

01.01.2020-ci il vəziyyətinə rayon ərazində 660 hüquqi və 10145 fərdi sahibkar-fiziki şəxs qeydiyyatdan keçmiş, torpaq payı almış təsərrüfatların sayı 21013 vahid təşkil etmişdir.

2003-2019-cu illərdə Şamaxı rayonunun iqtisadi və sosial inki-

şafının yekunları aşağıdakı kimi olmuşdur. Belə ki, məhsul buraxılışı 2003-2019-cu illərdə Şamaxı rayonunda 2355178,4 min manatlıq məhsul buraxılışı hesablanmışdır. Hər bir nəfərə düşən buraxılışın həcmi 2003-cü illə müqayisədə 10.4 dəfə artaraq 3000.8 manata çatmışdır və bir nəfərə düşən pul gəlirləri 2003-cü illə müqayisədə 8.9 dəfə artaraq 3777.7 manat olmuşdur.

Sənaye 2003-2019-cu illərdə rayonun sənayesində inkişaf artırmaq istiqamətində davam etmiş və 91 milyon 275.9 min manat sənaye məhsulu istehsal edilmişdir. Bu müddət ərzində 8701.5 min manatlıq və ya 2003-cü ilin müvafiq dövrünün səviyyəsindən faktiki qiymətlərlə 11.4 dəfə və yaxud 7940,3 min manat çox sənaye məhsulu istehsal edilmiş və xidmətlər göstərilmişdir. Sənaye məhsulunun 237.0 min manatı yaxud 2.7 faizi mədəncixarma, 2019.5 min manatı və ya 23.2 faizi emal, 5350.9 min manatı və yaxud 61.6 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, 1083.8 min manatı və yaxud 12.5 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı təşkil edilmişdir.

Əsaslı tikinti 2003-2019-cu illərdə bütün maliyyə mənbələri hesabına 857310.8 min manat həcmində investisiyadan edilmişdir. 2003-cü illə müqayisədə 2019-cü ildə istifadə edilmiş investisiyanın həcmi 157.2 dəfə artmışdır.

Kənd təsərrüfatı və yaşıllaşdırma tədbirləri 2003-2019-cu illərdə 685 milyon manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edilmişdir ki, bu da həmin illərdə hesablanmış cəmi məhsul buraxılışının 29.1%-i deməkdir.

2003-2019-cu illərdə Şamaxı rayonunda 674015 ton taxıl məhsulları, o cümlədən 406049 ton buğda, 252720 ton arpa, 1294 ton dən üçün günəbaxan, 4155 ton qarğıdalı, 986 ton noxud və 95 ton vələmir istehsal edilmişdir. Bununla yanaşı 72423 ton kartof, 60909 ton tərəvəz məhsulları 2743 ton bostan məhsulları yığılmışdır.

2003-2019-cu illərdə rayonda bar verən meyvə bağlarından 15315 ton meyvə, 89922 ton üzüm yığılmışdır.

01.01.2020-ci il tarixə 28572 baş iribuynuzlu mal-qara, 138990 baş davar, 108753 baş quş mövcud olmuşdur. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı da keçən dövrlə müqayisədə xeyli artmışdır. Ət istehsalı 4035 ton (diri çəkiddə) süd istehsalı 29483 ton, yun

istehsalı 279 ton, yumurta istehsalı isə 15325 min ədəd olmuşdur.

Nəqliyyat 2003-2019-cu illərdə avtomobil nəqliyyatı ilə 13852 min ton yük, 178228 min nəfər sərnişin daşınmışdır. Nəqliyyat sektorunda 53110 min manat məhsul buraxılmışdır.

Informasiya və rabitə. 2003-2019-cu illərdə 11775 min manatlıq rabitə xidməti göstərilmişdir ki, bu da həmin illərdə hesablanmış məhsul buraxılışının 0.5 %-i deməkdir.

Əmtəə dövriyyəsi və ödənişli xidmət 2003-2019-cu illərdə 2757185 min manatlıq əmtəə dövriyyəsi və ödənişli xidmət göstərilmişdir. 2003-2019-cu illərdə 2254157 min manatlıq əmtəə dövriyyəsi, 433225 min manat ödənişli xidmət qeydə alınmışdır. Həmin dövrdə ümumi həcmdə iaşə dövriyyəsi isə 88742 min manat olmuşdur.

Turizm. 2019-cu ildə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 21520 nəfər olmuşdur. Bu göstərici keçən ilin müvafiq dövründə 4127 nəfər və əhalinin gəlirləri 2019-cu ildə ilkin hesablaşmalar əsasında rayonda əhalinin gəlirləri 2003-cü illə müqayisədə 355788 min manat və ya 11.2 dəfə artaraq 401118 min manat, onun hər bir nəfərə düşən həcmi isə 3351 manat və ya 8.9 dəfə artaraq 3777 manat təşkil edilmişdir.

Əmək haqqı 2019-cu ildə rayon iqtisadiyyatında bir işçiyə hesablanmış orta aylıq nominal əmək haqqı 390.2 manat olmuşdur. Bu da 2003-cü ilə nisbətən 12.1%-i çoxdur. Demokratik vəziyyət 2020-ci ilin əvvəlinə Şamaxı rayon əhalisinin sayı 1.3 min nəfər artaraq 106.4 min nəfərə çatmışdır. Hazırda rayonda əhalinin sıxlığı bir kvadrat kilometrə 64 nəfər təşkil edir. Əhalinin 47%-i şəhər, 53% kənddə yaşayır.

Ədəbiyyat

1. Şamaxı rayonun 2003-2019-cu illər statistik göstəriciləri.
2. N.Ə.Paşayev, N.V.Əyyubov, Z.N.Eminov. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası.

ORTAQ TÜRK DASTANLARINDA FOLKLOR JANRLARININ ASSİQNMENTATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynov B.H.

f.ü.f.d.

ADPU Cəlilabad filiali

Açar sözlər: Ortaq türk dastanları, folklor janrları, janrın assiqnmentativ xüsusiyyətləri

Ключевые слова: Общие турецкие эпосы, фольклорные жанры, ассигментативные особенности жанра

Key words: Common Turkish epics, folklore genres, assignmentative features of the genre

Yazılı ədəbi nümunələrdən fərqli olaraq folklor örnəkləri zamanın ictimai-siyasi və tarixi hadisələrinə uyğun şəkildə dəyişikliklərə məruz qalır. Türk xalqlarının folklor nümunələri içərisində dastan daha çox dayanıqlı xarakter daşıyır. Dastanın ortaqları variantları ilə yanaşı, ayrı-ayrı epizodları oxşarlıq təşkil edir ki, bu da türk xalqlarının qohumluq əlaqələri ilə bağlıdır. Folklor tədqiqatçıları bu oxşarlıqları xalqların eyni tarixi məqamları yaşaması ilə bağlayırlar.

Dastanlarda yer almış inanclar vahid bir mənbədən qidalanırlar. Türk xalqlarının ortaqları ədəbi abidələri olan “Hun-Oğuz dastanı”, “Gög-türk dastanı”, “Oğuz Xaqan dastanı”, “Şu dastanı”, “Əfrasiyab dastanı”, “Manas dastanı”, “Çingiznamə”, “Qutadqu bilik”, “Kitabi-lüğət-türk”, “Satıq Buğra xan dastanı”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Uyğur”, “Oğuznamə”, “Qoroğlu” (“Koroğlu”) eposlarını Işıq, Ağac, At, Qadın, Boz Qurd inanışları ilə yanaşı, onların tərkibində verilmiş mif, əfsanə, rəvayət və nağıl süjetləri də birləşdirir. Türk xalqlarının ortaqları ədəbi abidələri həm də folklor nümunələrini janr baxımından araşdırmaq üçün əvəzsiz mənbədir. Burada *ata sözləri və məsəllər, alqış və dualar, qarğış və bəddualar, ağı və şivənlər, oxşama, arzulama və əzizləmələr, sınaqlar və inanclar, tapmaca, bilməcə və bağlamalar, oyun və vəsfi-hallar, nəğmə, mani, türkü və ilahilər* məndaxili hissələr kimi təqdim olunur ki, bunlar da ayrı-ayrı janrlarda olan folklor nümunələridir. *Assiqnmentasiya folklor*

örneklərinin janr təyinatının aparılmasıdır. Janrın təyinatı düzgün seçildikdə folklor örnəyinin ədəbi analizini, örnəklərarası sintezini elmi şəkildə aparmaq mümkündür. Həm struktural, həm də tematik janrlar dastanların məzmununa, süjetinə, ideya istiqamətinə uyğun seçilir. Məsələn, Azərbaycan dastanlarındakı pişrovlar mətnarası söyləmələrdən ibarətdir. Aşiq rəvayətləri isə müstəqil janr nümunəsi təsiri bağışlayır və bəzi hallarda bu əsasda yeni dastanın yaranmasına səbəb olur.

Dastan janrı əsasən nağıllar üzərində qurulmuşdur, lakin elə dastanlar var ki, ilkin variantını rəvayət, əfsanə, hekayət və əhvalat təşkil edir. Bundan başqa, ayrı-ayrı süjetlərdən formalaşan dastanlar və ustad aşıqların həyatından bəhs edən dastanlar da mövcuddur. Folklorşünaslar məhəbbət dastanlarını “məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüdudlarında dayanan dastanlar”, “əsl məhəbbət dastanları” və “ailə-əxlaq dastanları” qruplarına bölürlər. Bu bölgünün özülündə “nağıl, qədim epos, yazılı ədəbiyyat, məcazi məhəbbətə həsr edilmiş dastanlar” yer almışdır. Dastan ədəbi-mədəni abidə kimi tarixi hadisələrlə bağlı janrdır. Bununla belə, dastanlar həm də folklor toplusunu xatırladır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ata sözlərinin və məsələlərin, rəvayətin, əfsanənin, əhvalatın və nağılın yazıya alındığı ilkin folklor toplularından biridir.

Göründüyü kimi, qədim türk dastanlarının istinad mənbələri əsasən mifoloji mətn, nağıl və xalq nəğmələridir. Bu janrlarda olan mətnlərin bütün türk xalqlarının dastanlarında yer alması və əlaqəli şəkildə öyrənilməsi elm sahəsində əməkdaşlığın əsaslı mənbələr üzərində qurulduğunu təsdiq edir. Folklor əlaqələri ədəbi növlərin və janrların qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır. Folklordakı janrdaxili dəyişmələr təkə bir regionun, yaxud bir xalqın söz sərəvəti ilə bağlı deyil, belə halları ortaq ədəbi abidələrdə daha çox müşahidə etmək mümkündür.

Erkən yazıya alınmış ədəbi abidələr əslində müxtəlif janrlı folklor nümunələrinin toplusudur. Qırğız, türkmən, özbək, qazax dastanlarında xalqların qəhrəmanlıq tarixi və məhəbbət əfsanələri dastançılıq ənənələrinə sədaqətlə əks etdirilmişdir. Kərkük türkmənlərinin folklor toplantıları isə, az qala, Azərbaycan folklor örnəkləri ilə eyniyyət təşkil edir. Onlarda dastanların nəzm hissələri bayatı-

şəkilli şeirlərdən ibarətdir, Azərbaycanda isə əsasən qoşma və gəraylılardan istifadə olunmuşdur. Lakin Sarı Aşığın həyatından bəhs edən dastan Kərkük türkmənlərində olduğu kimi bayatlı deyişmələrə əsaslanır.

Ədəbi-mədəni abidələrdə folklor janrları bir neçə formada özünü göstərir. Birinci variantla görə, ədəbi-mədəni abidə ilkin yazılı mənbə olmaqla folklor janrlarından bəhrələnmişdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” ədəbi-mədəni abidəsi dastan (epos) janrının tələbləri çərçivəsində qurulsa da, burada müxtəlif tarixi hadisələri, əfsanə və rəvayətləri əks etdirən mətnlər “boy” adlanır. Boy həm məzmunca müstəqil nümunədir, həm də dastanın tərkib hissəsidir. Oxşar variant “Koroğlu” ədəbi-mədəni abidəsində “qol” şəklində təqdim olunur.

Bir çox türk dastanlarının əsasını təşkil edən əfsanələr yazılı ədəbiyyata ayaq açan ilkin folklor janrlarından biridir. Klassik ədəbiyyatda Nizami Gəncəvinin qələmə aldığı əfsanələrdə İsgəndərin Azərbaycana hərbi yürüşündən danışılırsa, son dövrlərdə yazılı ədəbiyyatda həm tarixi mövzularda, həm də ictimai-siyasi, hətta məişət mövzularında olan əfsanələrə yer verilmişdir. Təkcə S.Vurgun “Aydın əfsanəsi”, “Qız Qayası”, “Bulaq əfsanəsi”, “Aslan qayası” və sair poemalarının mövzusunu təşkil edən əfsanələrlə bu folklor janrının xeyli nümunəsini yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Əfsanə janrının bəzi nümunələri yazılı ədəbiyyatın tərkibində günümüze qədər gəlib çatmışdır. Belə variantları digər türk xalqlarının yazılı ədəbiyyatında da müşahidə etmək mümkündür. “Dünyanın yaranması haqqında”, “Türklərin törənişi haqqında” (“Boz Qurd” dastanları), “Oğuz Kağan dastanı”, “Siyenpi dastanı”, “Alp Ər Tonqa dastanı”, “Ərgönkon dastanı”, “Köç dastanı” və başqa dastanlar əsasən mif, əfsanə və inanclar üzərində qurulmuşdur. “Tonikuk kitabəsi” və “Kül Tiqin kitabəsi” ədəbi abidələri də folklor janrlarının toplusu təsiri bağışlayır.

Ortaq türk dastanlarında folklor janrlarının assiqnmentativ xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həmin janrların təyinatının düzgün aparılmasına, janrdaxili dəyişikliklərin elmi şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Azərnaşr, 1990, 165 s.
2. Hacıyev T. “Dədə Qorqud Kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərsliyi. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 344 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər, 2004, 376 s.
4. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, Qismət, 2009, 400 s.
5. Manas dastanı. Nəsr variantının qurucusu Keneş Yusupov, tərcümə edən Adil Cəmil. Bakı, Nurlan, 2009, 290 s.
6. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, Çıraq, 2009, 640 s.
7. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, 414 s.

“AVESTA” VƏ ZƏRDÜŞTİLİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ

Şərifova L.Ç.

Qərbi Kaspi Universiteti

***Açar sözlər:** Zərdüşt peyğəmbər, “Avesta”, zərdüştlik, midiyalılar, Pəhləvi dili, “Zənd Avesta”*

***Ключевые слова:** Пророк Зороастр, «Авеста», зороастризм, мидийцы, язык Пехлеви, «Зенд Авеста»*

***Key words:** Prophet Zoroaster, “Avesta”, Zoroastrianism, Medes, Pahlavi language, “Zend Avesta”*

Mərhum professor Azadə Rüstəməzadə qədim azərbaycanlıların bədii təfəkküründə od məbuduna sitayişin geniş yayıldığı barədə yazırdı: *“Zərdüştiliyin əsasının Azərbaycanla bağlı olması təsadüfi deyildir. Yaxın və Orta Şərqlin bir çox ölkələrində islamiyyətə qədər başlıca dini etiqad kimi qəbul edilən zərdüştiliyin ən böyük məbədləri məhz kiçik Midiya ərazisində – Azərbaycanda idi”* [1, s.16].

Bu da bir tarixi gerçəklikdir ki, qədim midiyalıların müqəddəs kitabı kimi tarixi yaddaşda təşəkkül tapıb müxtəlif ictimai-siyasi hadisələr fonunda onun bir çox hissələri ya itib-batmış, ya da

yandırılmışdır. Eramızdan əvvəl IX əsrdə əsası qoyulan dini kitab “Avesta” nəinki Azərbaycanda, eləcə də İranda, Hindistanda, Tacikistanda, Gürcüstanda, hətta zaman-zaman Türkiyədə geniş yayılmışdır. Azərbaycana məxsus Qərbi Azərbaycan ərazilərində köçəri həyat keçirən ermənilərin arasında da yayılmışdır. Zərdüştilikdən öncə ibtidai qəbilə inanclarından, xüsusilə xalqın hafizəsində iz qoymuş mifologiya və əfsanələrin əsatri süjet və obrazları bazasında özünün yeni tiplərini və qəhrəmanlıq mövzu fraqmentlərinin poetik təcəssümünü yaradan “Avesta”nın yayılmasının və məşhurluğunun mədəniyyət və ədəbiyyat faktı olması tarixi gerçəkliyin təzahürüdür.

Zaman-zaman dünyanın ayrı-ayrı dillərinə tərcümə edilən şifahi təxəyyüldən, yaddaşlardan nəsillərə ötürülən bu böyük əsətlər məcmusunun əslə nə Orta əsrlər dövrünə, nə də müasir günlərimizə gəlib çatmamışdır. Lakin bu möhtəşəm sənət abidəsi qədim Pəhləvi dilində tərcüməsi olan “Zənd Avesta” yolu ilə yayılmışdır. Eramızdan əvvəl VI əsrin ortalarında qədim Midiya dövlətinin süqutundan sonra pars, yaxud fars zadəganlarının min bir hiylə ilə hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə Midiya torpaqlarında əvvəlcə Əhəmənilər (Əhəmənişi), sonra isə Sasanilər sülalələrinin hökmranlığı nəticəsində xalqın ruhunun, dilinin əzbərinə çevrilən “Avesta”nın Pəhləvi, yaxud qədim fars dilinə tərcüməsinə rəvac verilmişdir. Prof. Azadə Rüstəməzadə tədqiqatçı Otakar Klimanın aydın elmi mühakiməsindən çıxış edərək yazırdı: *“Beləliklə, qədim azərbaycanlıların ilkin epik folklor abidələrinin izləri tərcümələrdə, əsasən Pəhləvi dilində olan məxəz və mənbələrdə, həm də məzmununa daha artıq hakim fars ruhu hopdurularaq qorunub saxlanıldı”* [1, s.18].

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bir sıra ədəbiyyatşünasların, o cümlədən Elməddin Əlibəyzadənin, Baloğlan Şəfəzadənin monoqrafik araşdırmaları [1; 4] “Avesta”nın məkanı, dili, onun yaradıcısı Zərdüş peyğəmbər və sair kimi məsələlərin elmi şərhə və təhlil materialları ədəbi və mədəni tariximizin öyrənilib tədqiq olunmasında xüsusi yeri ilə seçilir. Qədim Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən monoqrafik araşdırma və dərs kitablarında da Zərdüş və Avesta ilə əlaqədar tədqiqat, təhlil materiallarına rast gəlmək mümkündür.

Bu baxımdan prof. Cəlil Nağıyevin “Qədim Şərq ədəbiyyatı

tarixi” kitabında “Avesta”nın mənşəyi haqqında “Midiya” və “Şərq” nəzəriyyəsinə dair mühakimələri maraqlı doğurur. Müəllif yazır: *“Midiya” nəzəriyyəsi tərəfdarlarının fikrincə, Zərdüştün vətəni Araz (“Avesta”da Vahvi Data) çayı vadisi və yaxud Xəzər dənizinin cənubunda yerləşən Raqi şəhəri olmuşdur. Hətta tədqiqatçılar belə hesab edir ki, Zərdüştün harada doğulmasında və öz təlimini harada yazmasından asılı olmayaq, onun yaratmış olduğu atəşpərəstlik dini ilk dəfə Qərbi İranda maqlar tərəfindən qəbul olunmuşdur. “Şərq” nəzəriyyəsinə görə isə zərdüştiliyin vətəni şimal-şərqi İran, Xarəzm və Baktriya – müasir Əfqanıstan və Tacikistan olmuşdur. Tədqiqatçılar əsasən ikinci nəzəriyyəyə üstünlük verirlər. Hər iki nəzəriyyənin tərəfdarları zərdüştiliyin ilk dəfə maqlar tərəfdən qəbul edildiyini etiraf edirlər*” [3, s.420-421].

Qeyd edək ki, ictimai-siyasi hadisələrin fonunda “Avesta”nın müəyyən hissələri elm adamlarına məlum olduğu tarixi faktdır. Bu sənət abidəsinin hissələrindən biri olan “Vəndidad” (“Divlər əleyhinə qanun”) bütövlükdə qorunub saxlanılır. Eləcə də “Vispərəd” (“Allahlar haqqında kitab”) və iki əsas hissəni özündə cəmləşdirən “Qatlar”ın da müasir dövrümüzə gəlib çatdığı elm aləminə yaxşı məlumdur. “Qatlar”ın birinci hissəsi qədim dini poeziya nümunələri olan “Yəsna”lardır, o birisi isə, əsasən qəbilə allahlarının şərəfinə oxunan himn-mahnılardan ibarət – “Yəstlər”dir.

Zərdüştilik mənəvi-dini ehkamları əsasən “Yəsna” (“dua, ibadət” mənasındadır), “Yaşt” (“qurban, yaxud qurban kəsmə” mənasını ifadə edir) və “Videvdat” (“divlərə qarşı hazırlanan qanun” mənasında işlədilir) kimi bölmələrdə əksini tapmışdır.

Elm aləmində “Avesta” müqəddəs kitabına sonralar əlavə olunmuş mətnlərdə Zaratuştra, yaxud Zərdüşt kahinlərinin “maq” deyil, “atravan” (“od saxlayan” mənasındadır) adı ilə təqdim olunmuşdur. O da məlumdur ki, “Avesta” kitabının adı pəhləvi dilində əsas mətn mənasını ifadə edərsə, “zənd” sözü “izahat” mənasını özündə ifadə edir. Beləliklə, “Zənd Avesta”nın “əsas mətnə verilən izahat” kimi başa düşülməsi qaçılmazdır. “Maq” sözü ilə bərabər sinonim kimi işlədilən “atravan” sözünün işlədildiyinə rast gəlirik.

Belə bir məntiqi nəticə onu deməyə əsas verir ki, Midiyada (Azərbaycanda) işlənən “atravan” sözünün tərəf müqabili olan

“atərpət”, yaxud “atropat” sözünün mənası da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “od saxlayan, yaxud od saxlanılan” mənasındadır. Bu isə sonralar yaşadığımız ölkənin adının da Atropatena kimi tanınmasında mühüm amilə çevrilmişdir.

Elməddin Əlibəyzadə “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir” adlı araşdırmasında “Avesta”nın yaradıcısı Zərdüştra Spitamanın milli kimliyi məsələsinin təxminən iki min ildən çox bir zaman kəsiyində öyrənilib araşdırılmasına xüsusi dəyər verərək yazır: *“Qərb və Şərq, qədim yunan, qədim və orta əsr mənbələri, tədqiqatlar, alim və yazıçılar, ensiklopediyalar və sair “Avesta” və onun yaradıcısı Zərdüşt barədə çox yazıb, çox söz deyiblər. Min beş yüz, iki min ildən artıq bir dövrdür ki, “Avesta” tədqiq olunur, öyrənilir, haqqında fikir söylənilir”* [2, s.39].

R.Sultanovun “Avesta”nın fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi, eləcə də tədqiqatçılardan Q.Kəndli, R.Sultanov, B.Şəfizadə, Ə.Səfərli, E.Əlibəyzadə və başqalarının “Avesta”nın tərcüməsi və tədqiqi məsələləri ilə bağlı Azərbaycanın milli-mənəvi tarixi düşüncəsinin ideya-bədii faktorlarının, milli mədəni yaranış və inkişaf istiqamətlərinin mahiyyətinə dair fikir və müddəalarının ifadəsinə rast gəlmək mümkündür.

“Avesta” müqəddəs kitabının yaradıcısı Zərdüştün maqların başçısı olduğunu nəzərə alsaq, maqların, yaxud qamların İranda dinin təşəkkülündə və formalaşmasında onların xüsusi yeri olduğu haqqında elmi ədəbiyyatda yetərinə məlumatların olduğu da fakt kimi diqqəti çəkir. Əhəmənilər dövründə yaranan “Avesta”nın müəllifi hesab edilən Zərdüşt peyğəmbərin də maq tayfasının başçısı olduğu tarixi həqiqətlər zəminində aşkarlanmışdır. İranda Əhəmənilər dövründə Midiyada, Mannada üstünlük təşkil edən maqlar dinin yaranmasında və inkişafında müstəsna yeri ilə seçilmişlər. Əhəmənilər dövründə təşəkkül tapıb formalaşan zərdüştilik dini Sasanilər hakimiyyəti dövründə dini ideologiya kimi özünün zirvə dövrünü yaşamışdır. Prof. Cəlil Nağıyev haqlı olaraq “Avesta”nın zərdüştilik dini dünyagörüşünün formalaşması ilə yanaşı onun daha çox əsətiri və kosmoqonik dünyagörüşünün ifadəçisinə çevrildiyini yazır: *“O (“Avesta”), eyni zamanda qədim İran ərazisində yaşayan xalqların tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində başlıca mənbə*

olmaqla yanaşı, həm də çox qiymətli bir bədii əsərdir və dünya ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur” [3, s.412].

“Avesta” probleminin araşdırılması, əslində adını çəkdiyimiz sənət abidəsinin “farslaşdırılması”na yönəldilmiş tədqiqatların və monoqrafik nəşrlərin “Avesta”nın tarixi və dürüst mahiyyətinin saxtalaşdırılması və onun Azərbaycana məxsus ideya-estetik mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi deməkdir. Azərbaycan alimlərinin tədqiqatları da bu arealda milli kimliyin və gerçəkliyin aşkarlanmasında müəyyən qədər baza rolunu oynayır. Nizami Gəncəvinin fars şairi kimi tanılması və təbliğinə bənzəyən böyük maliyyənin hesabına aparılan cəhdlər “Avesta”nın da taleyinə tuş gəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1975. –286 s.
2. Əlibəyzadə, Elməddin. “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. / E.Əlibəyzadə. – Bakı: Yurd NPB, – 2005. – 240 s.;
3. Nağıyev, Cəlil. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. /C.Nağıyev. – Bakı: “Asiya” Nəşriyyatı, – 2009. – 560 s.
4. Şəfizadə Baloğlan. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan... (maq sivilizasiyası) / B.Şəfizadə. – Bakı: Elm, – 1996. – 324 s.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN BİRLİYİNİN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ ELMİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN ROLU

Fuad Mürsəlli
ADPU Cəlilabad filialı

Açar sözlər: elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, əməkdaşlıq, elmi-mədəni əlaqələr, türk dövlətləri, türkdilli xalqlar

Türk xalqlarının mədəniyyəti ilk türk yurdu olan Mərkəzi Asiyadan Anadoluya qədər böyük bir ərazidə yayılmışdır. Türklərin getdikcə geniş coğrafi əraziləri fəth etmələri ilə, xüsusən XII və XIII əsrlərdə edilən köçlər nəticəsində bu mədəni birliyin Azərbaycana və

Anadoluya köçürülməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə bu ərazilərdəki siyasi-iqtisadi vəziyyətlərlə əlaqədar olaraq Mərkəzi Asiya əsilli bir çox elm, sənət və mistisizm ustalarının Azərbaycana, Qafqaza və Anadoluya gəlmələri, eləcə də əksinə, bu ərazilərdən Mərkəzi Asiyaya elmi-mədəni səyahətlərin baş tutması ilə elm və mədəniyyət körpüsünün əhəmiyyəti daha da artmışdır. XVI əsrin sonuna qədər davam edən bu əlaqələrin Anadolu türklüyü üçün də son dərəcə əhəmiyyəti olmuşdur. Anadoluda İslamın yayılması sürətlənmiş, Mərkəzi Asiyanın, mədrəsə ənənəsi, elmi mübahisələri, ədəbi toplumu və sufi fikirləri yeni vətənə köçürülmüşdür. XVI əsrdən etibarən isə olduqca yavaş inkişaf edən əlaqələr tədricən yox olmuşdur.

Məlumdur ki, ötən əsrin əvvələrində Osmanlı İmperatorluğu Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əvəz edilmişdir. Qafqaz Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri Sovet hökuməti tərəfindən idarə olunan respublikalarla əvəz olundu. Onların bir-birilərlə münasibətləri yalnız kommunist ideologiyası baxımından müəyyən edilir və nisbətən uzaq olan Türkiyə ilə münasibətlər rəsmi Moskva və Ankara danışıqları çərçivəsindən kənara çıxmırdı.

Sovet imperiyasının çöküşündən sonra Türk dövlətlərinin siyasi müstəqillik əldə etmələri dünya ölkələri ilə mövcud olmuş köhnə münasibətlər sisteminə yenidən baxılması və bərabər hüquqlu, qarşılıqlı maraqlara söykənən əlaqələr qurmaq yollarının axtarılmasında dönüş yaratdı. Suverenlik və geosiyasi vəziyyət bu dövlətlərin zəngin təbii sərvətlərinin milli maraqlara yönləndirilməsi, öz ehtiyaclarını ödəyən istehsal mexanizmlərinin yaradılması, xarici əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması və sürətləndirilməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün imkanlarından öz xalqlarının maraqlarına uyğun olaraq yararlanması üçün əlverişli mühit yaratdı.

Sovet İttifaqı dağıldandan sonra qardaş respublikalar – Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızistan, Qazaxistan və Türkiyə arasında bütün sahələrdə əməkdaşlıq quruldu. 1992-ci ildən etibarən türkdilli dövlət başçılarının zirvə toplantıları keçirilmişdir. Türkdilli Xalqların Mədəniyyət Təşkilatı (Türksoy) 1993-cü ildən bu ölkələrin liderlərinin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. 2008-ci ildə Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası, 2009-cu ildə Türkdilli

Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası təsis edilmişdir. 2010-cu ildə Beynəlxalq Türk Akademiyası, daha sonra 2012-ci ildə Türk mədəniyyəti və Miras fondu, Türk Biznes Şurası kimi təşkilatların yaradılması bu sahələrdəki əməkdaşlığı xeyli dərinləşdirmişdir.

Türkiyənin adı çəkilən dövlətlərlə elmi əlaqələrini inkişaf etdirmək məqsədilə elm diplomatiyasını ön plana çıxarmağının iki vacib səbəbinin olduğunu söyləmək mümkündür. Bu səbəblərdən biri Türkiyənin qardaş olaraq gördüyü türk dövlətlərinin inkişafına yardım etmək istəməsidirsə, digəri türk dövlətlərinə yaxınlaşmaq üçün təhsil, elm və texnologiyanı sağlam vasitə hesab etməsidir.

Türk xalqlarının ortaq abidələri sayılan Orxon-Yenisey abidələri, Mahmud Kaşğarının “Divani lüğətit-türk” və bir çox digər abidələrimiz atalarımızın yüksək zəka, potensial və anlayışa malik olduğunu göstərir. Xalqlarımızın dahiliyini simvolizə edən Koroğlu, Alpamış, Dədə Qorqud, Manas, Yedigeç kimi qəhrəmanlıq dastanları əsrlər boyu bəşəriyyəti cəsarətə, vətənpərvərliyə və nəcibliyə sövq etməkdədir.

Tarixən türk dövlətləri – Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Səlcuqlular, Xarəzmşahlar, Teymurilər, Osmanlılar, Baburilər və Səfəvilər kimi böyük sülalələr hakimiyyətləri dövründə ədalət, elm, mədəniyyət ilə dövləti idarə etməyə çalışırdılar. Kültigin, Sultan Səncər, Alp Arslan, Ərtöğrul, Cəlaləddin Məngübərdir, Əmir Teymur, Zahirəddin Məhəmməd Babur, Şah İsmayıl Səfəvi, Qanuni Sultan Süleyman kimi hökmdar və sərkərdələr türk xalqlarının azadlığı və birliyinə səy göstərmişlər.

Bu gün planetdə yaşayan türkdilli xalqların ümumi sayı 250 milyon insanı ötür. Onların əksəriyyəti altı müstəqil Türk respublikalarında – Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstanda yaşayırlar. Bu gün bu ölkələr arasında hərtərəfli əməkdaşlıq inkişaf edir. Dünya geosiyasi səhnəsində türk dövlətlərinin dünya birliyindəki rolu və təsiri artır. Bu gün Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistan kimi türk dövlətlərinin artan siyasi nüfuzu, hərbi gücü, iqtisadi gücü, elm və təhsil potensialı inkişaf etmiş ölkələri onlarla hesablaşmağa məcbur edir.

Qloballaşmanın mövcud şərtləri və bununla əlaqədar cəmiyyətin bütün sahələrində dərinləşən informasiya prosesləri, Şərqi və Qərbi

mədəniyyətlərinin təsir dairəsinin genişlənməsi, Türkdilli xalqların iqtisadi, sosial, mədəni, qarşılıqlı əlaqəsi, əməkdaşlığı və zənginləşməsi potensialından səmərəli istifadə edilməsini, qardaş türk dövlətləri ilə ümumi siyasi və iqtisadi dialoqun qurulması və vahid siyasi platforma ilə dünya birliyinə qatılmasını zərurətə çevirir.

Bu gün türk dövlətləri istər birgə, istərsə də ayrı-ayrılıqda qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirməkdədirlər. Bu cür münasibətlərin inkişafına ölkəmiz mühüm əhəmiyyət verir. Ayrı-ayrılıqda bu dövlətlərin hər biri ilə müxtəlif sahələrdə intensiv əməkdaşlıq edir.

Bunun ən parlaq nümunələrindən biri, 2004-cü ilin mart ayında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Özbəkistana rəsmi səfəri zamanı Daşkənddə dahi şair və mütəfəkkirimiz Nizami Gəncəvinin heykəlinin açılışında iştirak etməsidir. Prezident İslam Kərimov heykəli "qardaş Azərbaycan xalqına, qədim tarixinə və mədəniyyətinə, əsrlərin sınağından çıxan tükənməz ruhuna, iradəsinə və əzminə və parlaq gələcəyinə olan hörmət və inamımızın simvolu" adlandırmışdı. Öz növbəsində, Azərbaycan da özbək xalqının zəngin tarixinə və mədəniyyətinə və dünya sivilizasiyasının inkişafına verdiyi töhfəyə hörmətlə yanaşır. Məsələn, böyük özbək şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin 2007-ci ilin may ayında "Mizan ül-əvzan" əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olundu və 2008-ci ilin sentyabrında Bakıda böyük özbək şairinə abidə qoyuldu. Azərbaycan paytaxtının mərkəzi küçələrindən biri dünya şöhrətli alim və dövlət xadimi Mirzə Uluqbəyin adını daşıyır. 2017-ci il 8 dekabrda AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə Əlişir Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti və Özbəkistandakı Heydər Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzi arasında əməkdaşlığa dair üçtərəfli memorandum imzalanmışdır.

Azərbaycan və Özbəkistanın elmi-texniki layihələrin birgə inkişaf etdirilməsi söyləri, iki ölkənin elm akademiyaları ilə universitetləri arasında birbaşa əlaqələrin inkişafı humanitar sahədə ikitərəfli əməkdaşlığın prioritetlərindəndir. Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələri təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası saziş əsasında inkişaf edir.

Azərbaycanla Türkmənistan arasında da son illər digər sahələrdə olduğu kimi elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahəsində də

əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf edir. 2010-cu il, 21 may tarixində BDU-da görkəmli türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş konfrans keçirilib. Həmin ilin noyabr ayının 3-dən 6-dək Türkmənistan Prezidentinin sərəncamı ilə Azərbaycan mədəniyyəti günləri keçirilib. 2019-cu il noyabrın 22-də Azərbaycan və Türkmənistan hökumətləri arasında 2019-2021-ci illər üçün elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahəsində Əməkdaşlıq proqramı imzalanmışdır.

Azərbaycan-Qazaxıstan əməkdaşlığı da müasir dövrdə sürətlə inkişaf etməkdədir. Hələ 1990-cı illərin görkəmli qazax şairi və mütəfəkkiri Abay Kunanbayevin 150 illiyinin və xalq akını Cambulun 150 illiyinin Azərbaycanda da qeyd edilməsi türk xalqlarının birliyinin qüvvətlənməsi istiqamətində əhəmiyyətli rol oynadı. 2001-ci ilin aprelin 3-də Azərbaycan və Qazaxıstan Respublikaları arasında yüksək ixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların attestasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. İki ölkə arasında elmi-mədəni əməkdaşlıq tarixində yeni mərhələ olan hazırkı dövrdə də əlaqələr dinamik xətlə inkişaf etməkdədir.

Azərbaycanla Türkiyə arasında elmi-mədəni əlaqələr Milli müstəqilliyimizi qazandığımız gündən bu yana durmadan yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Müxtəlif sahələrdə ixtisaslı kadrların hazırlanmasında hər zaman qardaş Türkiyə Azərbaycana dəstək verməkdədir. 2020-ci ili 44 günlük savaşa zəfərə daşıyan xeyli sayda hərbiçilərimiz və hərbi sənayeçilərimiz məhz qardaş Türkiyədə təhsil almış və təlim keçmiş mütəxəssislər idi.

Ədəbiyyat

1. Osman Horata, Türk Dünyası'nın Kültürel Ufukları: Tarihsele Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme, Yaz 2017/sayı 82
2. Y. İsmail Çiftçioğlu, Orta Asya - Anadolu İlim ve Kültür Köprüsü (XI-XVI. Yüzyıllar): bilig, Kış / 2008, sayı 44
3. F.Hüseynova, Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri (elm, təhsil, mədəniyyət), Bakı 2017

DASTAN YARATMAQDAN DASTAN YAZMAĞA KEÇƏN TÜRKLƏR

Namazova Ş.M.
ADPU Cəlilabad filialı

Açar sözlər: Böyük Dəmirçi, Ərgənəkon, göytürklər, Dəmir yumruq, Zəfər

Key words: Great hammersmith, Ergenekon, goyturks, iron fist, victory

Doğrudan da, insanın ilk sözü bəlkə də onun ən böyük kəşfidir. Sözün qüdrətindən yaranan dastanlar insan idrakının möhtəşəm nəticələrindən biridir. Ulularımız söz yaradıb, söz deyib, söz verib, söz kəsiblər. Sözü ulu və uca mövqedən yanaşan ulularımız tarixdə səs salan dastanlar yaradıblar. Bunların sırasında qədim "Ərgənəkon" əfsanəsinin xüsusi yeri var. "Ərgənəkon" türkköklü xalqların qəhrəmanlıq əfsanə və dastanlarının ibtidasıdır. Bu əfsanə türk tayfalarının xilas günü kimi qeyd edilir. Bu xilas Böyük Dəmirçinin adı ilə bağlı olduğundan hər il 21 mart tarixində Anım günü qeyd olunur.

Göytürklər, deyilənə görə, monqollarla müharibədə məğlub olurlar. Böyük əksəriyyət qırılıb məhv olur. Xilas olan Elxanın övladları nələri varsa götürüb ailələri ilə dağlara sığınırlar. Tanrı qoruduğu bu insanları dağların arasında əmin-amanlığa alır. Bütün keçidlər bağlanır, düşmənlər üçün görünməz olur. Dağlara sığınan göytürklər buranı Ərgənəkon adlandırırlar. 400 ilədək bu gözəl məkanda yaşayıb artaraq çoxalırlar. Artıq yeni və daha geniş ərazilərə tökülməyin zamanı gəlir. Başbuğlar məşvərət etdilər, qərara gəldilər ki, buradan çıxmağın zamanı gəlmişdir.

Yol axtarsalar da tapa bilmədilər. Tanrı bu xalqa yol göstərmək üçün boz qurdu göndərdi. Boz qurd həmin dağın sinəsindəki balaca bir deşikdən çıxaraq bu yolun istiqamətini onlara göstərdi. Amma bu dağ dəmir mədənləri ilə zəngin idi. Dəmirçinin məsləhəti ilə yalnız dağı əritməklə yol açmaq mümkün idi. Obada hər kəs bir xeyli odun və bir xeyli kömür yığaraq buraya topladılar. Od vurub gur tonqallar qaladılar. Bununla da dağ əridi və hər kəsin keçə biləcəyi bir yol açıldı. O gün türkün xilas bayramı sayıldı. İndi də həmin gün "Dəmir

döymə” ənənəsi kimi və yeni ilin gəlişi kimi hər il qeyd olunur. “Dəmir döymə” məhz bu yolu açmaqda xalqa yardım edən dəmirçinin şərafinə əməl edilən simvolik ənənədir. Bir dəmir parçasını qızarana qədər odda qızdırıb zindəndə döyməklə həmin günü anan türk xalqı öz qəhrəmanlarını və keçmişini heç vaxt unutmadığını göstərir. “Böyük Dəmirçi”nin anım günü türklərin öz ulularına dərin hörmət və izzətinin təcəssümüdür.

Türkün dirçəlişinin ilkin əfsanəsi olan “Ərgənəkon” çoxlu sayda türk və bir çox yabançı dilçi-mifoloq alimlər tərəfindən tədqiq olunub. Türkün qurtuluşundan xəbər verən həmin əfsanə onların qələmi sayəsində daha da şöhrətlənib, onun işığı, istisi günümüzdə gəlib çıxmaqdan əlavə, oradakı ideya və amallar son dərəcə yüksək dəyər və etibar qazanıb. Ərgənəkon kəlməsinin 1-ci hecası olan “ərgən” sözü çılpaq, sərt, yalçın mənasında işlənilir. Kəlmənin 2-ci hecası olan “kon” sözünün etimologiyası isə əfsanənin adına uyğun olaraq bədii təsvirlə dağ beli, keçid kimi izah edilmişdir.

Tarixən bütün dünya xalqları kimi türk xalqları da günə, günəşə sitayiş etmişlər. Onlar “Od allahı”nın göydəki təcəssümünü günəşə, yerdəki təcəssümünü isə oda bənzətmişlər. Türklərin tanrıçılıq təsəvvürlərində Tanrının insanlardan yüksəkdə, göydə və dağların başında olması ayrıca yer tutur. Hətta qədim türklər Tanrının göydə olması təsəvvüründən “tanrı” ifadəsini “tenqri” sözü ilə eyniləşdirmiş, özlərini “göytürklər” adlandırmışlar. Yaşadıqları ərazilərdəki yüksək dağları “Tanrı dağları” bilib, beləcə də təqdim etmişlər. Bu günə qədər həmin dağların adları tanrıçılıqla bağlıdır.

Qədim türklərin “Tanrı” təsəvvüründə günəş müqəddəsliyə yüksəldilib. Eyni zamanda günəşin dağın arxasından çıxıb, dağın arxasında batması Tanrının məkanı kimi dağı da müqəddəsləşdirib. Deməli, “kon” sözünün qədim türklərin “gün” tanrısına inancından yaranan törəmə söz və mifoloji leksem kimi götürülməsi çox uyğundur. Yəni günəş çıxması və batması ilə kəmərkimi dağın belinə dolanır. “Dağ kəməri” mənası da buradan irəli çıxıb bilər. Həm də “Hun” termininin özü də “gün”ə inancdan yaranıb və “gün” sözündən olmaqla “hun” şəklində günümüzdə gəlib çıxıb. Deməli “Ərgənəkon” sözündəki “kon” sözü də “hun” sözünün qədim saxlanclarından biri kimi günümüzdə gəlib çatıb. Bu baxımdan, “ərgənəkonlular” Böyük

Hun insanlarıdır da demək olar.

Bir sıra alimlər "Ərgənəkön" əfsanəsinin monqollara məxsus olmasını iddia edirlər. *XIV əsrdə* Rəşidəddin Fəzlullah ibn Əbil-Xeyrə Əli Həmədaninin qələmə aldığı *Cəmi ət-Təvarix* adlı əsərində monqolların yaradılış dastanı olaraq qeyd edilmişdir. Bu əfsanə *Xivə xanlığının* xanı olan *Əbulqazi Bahadır xanın* qələmə aldığı Şəcərəyi Türk adlı əsərdə də *monqolların* yaradılış dastanı olaraq qeyd edilmişdir. Lakin bəzi mənbələrə görə də bu dastan *Türk* dastanıdır. Yəni Göytürklərin "Diriliş" dastanı ilə olan oxşarlıqları səbəb göstərərək türklərə aid bir dastan olduğunu iddia edən tədqiqatçılar da var.

"Ərgənəkön" əfsanəsi varlığımızın yenidən nurlanmasının, türk olaraq dirçəlməyimizin misilsiz ifadəsidir. Bu adın daşdığı mənə və bağlı olduğu məkan, həmin möhtəşəm hadisə tariximizin çox mühüm, ancaq indi unudulmaq təhlükəsilə üzləşmiş dərin qatlarına işıq saçır. Qürur hissilə, cəsərlə deyə bilərik ki, türkün əbədi qurtuluşundan xəbər verən "Ərgənəkön" bizim sonrakı uğurlarımızın, əsrlərlə davam edən zəfər yürüşlərimizin müjdəçisidir. Buradakı qəhrəmanlıq motivləri türk xalqlarının qanına hopmuş, onları igid, döyüşkən insanlara çevirmişdir. Təsadüfi deyil ki, biz türkçülük deyəndə qəhrəmanlığı, qəhrəmanlıq deyəndə böyük qürurla türkçülüüyü düşünürük.

Məhz Azərbaycan dövlətinin 44 günlük Zəfər müharibəsi, Vətən müharibəsi tarixindəki "Dəmir yumruq" tarixi "Dəmir döymə"nin simvolik davamıdır. Azərbaycan xalqı da məhz dəmir iradə və dəmir yumruq sayəsində birlik və qələbə əzmi ilə düşməne qalib gəldi. Həmçinin bu qələbə xalqımızın dəmir iradəyə malik bir xalq kimi vahid təcəssümünü əks etdirdi.

Beləliklə deyə bilərik ki, Ərgənəkön Novruz bayramı olaraq qədim türklərin Ərgənəkondan çıxdıqları günlə əlaqədardır. Novruz yeni günə, yeni həyata başlamaq bayramı kimi o vaxtdan mövcuddur. Ərgənəkön sadəcə o qapalı məkanın adı deyil, o məkandan çıxıb yenidən dünyaya yayılan türkün "yeni gün"ünün adıdır. "Yeni gün"ün türklərinin qisası isə amansız olur, yağlıları atdöşü edə-edə Siboldən Avropaya qədər yayılırlar. Azərbaycan 44 günlük Vətən savaşında düşməni məhz beləcə, "atdöşü" edərək torpaqlarımızdan qovdu. 44 günlük Vətən müharibəsi düşməni müqəddəs torpaqlardan

necə qovarlar, onu real olaraq əks etdirdi.

Ədəbiyyat

1. Elman Quliyev. Türk xalqları. Bakı. 2011
2. Kamil Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı. 1988
3. Ramin Allahverdi. Təqvim mifləri və Novruz. Bakı.2013
4. Türkün qızıl kitabı. I hissə. Bakı. 1992

TÜRK DÜNYASININ ULU DASTANI “KİTABI-DƏDƏ QORQUD”

Şahbazova Q.L.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: Dədə Qorqud, vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlər, qəhrəmanlıq

Key words: Dada Gorgud, patriotism, national-moral values, heroism

Azərbaycan Respublikasının dahi şəxsiyyəti, türk dünyasının böyük oğlu, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyini qeyd etmək barədə 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı tariximizə, mədəni irsimizə göstərilən böyük qayğı və diqqətin parlaq nümunəsi olaraq həmin fərmanda belə deyilir: “Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında yekun nitqində belə demişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının ən görkəmli, ən parlaq abidəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının fəvqəladə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o bizim tariximizin 1300 illik dövrünü həm əks etdirir, həm də bir daha təsdiq edir. O, tarixi köklərimizi dünyaya göstərir, oğuz, türk mənşəyimizi və zəngin tariximizi sübut edir. Bunlar bizim hamımız üçün,

xalqımızın bu günü, gələcəyi üçün əhəmiyyətlidir. Dədə Qorqud məhz Azərbaycan xalqının ən qədim, ən möhtəşəm abidəsidir ki, alimlər artıq bunu qəti təsdiq etmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan pedaqogikasının ən dəyərli qaynaqlarından və qiymətli mənbələrindəndir. Bu əsərdə böyük insanpərvərlik ideyaları, mənəvi dəyərlər, qəhrəmanlıq və mərdliyə, şücaətə çağırış fikirləri həkk olunmuşdur”.

Dastan yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında ayrı-ayrı xalqların müxtəlif tarixi dövrlərdə ədəbi-bədii, ictimai-siyasi düşüncəsini əks etdirən şifahi yaradıcılıq sahələrindən biridir. Xalqımızın həyatını, məişətini, adət və ənənələrini özündə əks etdirən, Türk dünyasının qədim mədəniyyət abidələrindən, bədii və fəlsəfi təfəkkürümüzün ən nadir incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” xüsusi maraq doğurur. Elə buna görə də alman şərqşünası Fridrix Fon Dits tərəfindən 1815-ci ildə alman dilinə tərcüməsi və nəşrindən bu günə qədər dastana olan maraq azalmamış, dünyanın çox məşhur alimləri tərəfindən ona dəfələrlə müraciət edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz türklərinin dastanıdır. Dastanın ilk mötəbər tədqiqatçılarından V.V.Bartold onun Qafqaz mühitində yarandığını qeyd edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un mükəmməl nəşrini çap etdirən böyük türk alimi O.Ş.Gökyay Drezden nüsxəsində açıq olaraq “Azərbaycan şivəsi özəllikləri gözə çarpmacaqdır” – deyir. Fuad Köprülü, Məhərrəm Ergin kimi nüfuzlu qorqudşünasların, habelə V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, A.H.Kononov, A.Y.Yokubovski kimi rus türkoloqlarının, təbii ki, tanınmış Azərbaycan filoloqlarının dəfələrlə təsdiq etdikləri kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dil xüsusiyyətləri, cərəyan edən hadisələrin coğrafi məkanı baxımından daha çox Azərbaycanla bağlıdır. Ümummillə lider Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqədar keçirilən Dövlət Komissiyasının iclasında demişdir: **“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı bütün Türk dünyasına məxsusdur, onun vətəni Azərbaycandır, sahibi Azərbaycan xalqıdır, müstəqil Azərbaycan dövlətidir”.**

Dastanın boylarında Qədim Azərbaycanın yaşayış yerləri olan Dərbənd, Gəncə, Bərdə, Şərur, Dərələyəz, Göyçə mahalı, Borçalı bölgəsi, Əlincə qalası, Qaraçıq və s. yerlərin adı çəkilir ki, bu da Azərbaycanın nə qədər geniş ərazilərə malik olmasından xəbər

verdiyi kimi, bu yerlərdə oğuz ərənlərinin at çapıb, saz çalıb, söz deməsini, qəhrəmanlıq göstərib yurdunu qorumasını görürük.

Azərbaycanın Cəlilabad rayonda “Qazan köşkü” zirvəsi, Yardımlı rayonunda Arus kəndi vardır ki, bunların adları Dədə Qorqud dastanlarında keçir. Əhvalatlar Şərur mahalında, Əlincə qala qoruqlarında, Dərəşamda, Dəmir qapı Dərbənddə, Qara Dərbənddə, Ağcaqalada, Sürməlidə, Ağqayada, Ağ sazda baş verir. Belə adlar Naxçıvanda, Zəngilanda, Göyçə mahalında, Ağcabədidə, Şəmkirdə, Şəkiddə, Şirvanda, Abşeron torpağında bu gün də mövcuddur.

Dastanda qəhrəmanlıq motivləri çox yüksək səviyyədə verilmişdir. Belə ki, dastanda oğuz-türk anaları vətəni müdafiə edən oğullarına tərbiyə verərək deyirdilər: “Oğul dağdan uçmasın, oğul suda axmasın. Oğul azğın düşməyə əsir düşməsin”. Dastanda döyüşü tərək edib, geri dönmək, yoldaşı müdafiə etməyib qaçmaq çox ağır cəzalandırılır, hətta beləsini öldürməkdən də vaz keçilmir. Məsələn Qazan Xan oğlunun döyüş meydanından qaçdığını zənn edib deyir: “Onu altı bölük edib, altı yolun ayrıcına tullayacam ki, kimsə döyüşdə yoldaşını qoyub qaçmasın”.

Azərbaycan gənliyi Vətəni, yurdu, atanı, ananı sevməyi, Vətən uğrunda döyüşməyi və gərəkən zamanda şəhid olmağı “Dədə Qorqud” obrazlarından öyrənmişdir ki, Vətən müharibəsində igid əskərlərimiz vətən yolunda canlarını fəda edərək torpaqlarımızı işğalçılardan azad etdilər. Gənclərimizin erməni təcavüzünə qarşı apardığı inamlı mübarizə, qəsb edilmiş torpaqlarımızın azad edilməsi, işğal edilmiş ərazimizin bərpa edilməsi, möhtərəm Prezidentimiz, Ali Baş Komandanımız cənab İlham Əliyevin istər siyasət meydanında müdrik siyasəti və istərsə də hərbi meydanında uğurlu stratejiya və taktikası sayəsində reallaşdı, müzəffər, rəşadətli ordumuz 44 gün ərzində möhtəşəm qələbə çaldı. Bu qələbə həmçinin gənclərimizin, əsgərlərimizin milli-mənəvi tərbiyəsinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin, Dədə Qorqud dühasının qələbəsi idi, bu onların vətənpərvərliyi, həmrəyliyi, aldıkları tərbiyə və təhsilin nəticəsi, məktəbimizin, təhsilimizin, elmimizin qələbəsi idi.

“Dədə Qorqud” dastanları bizə məlum olan bütün qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik məzmununu ilə Oğuz elinin vətənpərvərlik düşüncə sistemini nümayiş etdirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dilimizin, ədəbiyyatımızın, dastan yaradıcılığımızın, ümumiyyətlə mədəniyyətimizin, pedaqoji fikrimizin tarixini öyrənməkdə son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə artıq daxil olmuşdur və dünya ədəbiyyatı tarixində dastan xüsusi yer tutmaqdadır.

Oğuzlar düşməni yurdun sərhədlərindən qovub çıxardıqdan sonra aman diləyeni bağışlayır, qaçanı qovmurdular. Dastanda döyüş meydanında kişi kimi döyüşmək tələb olunur. Qaçanı öldürmək, yatanı vurmaq, xəbərsiz hücum etmək pislənir. Türk qəhrəmanlarının hansı birinin mübarizə yoluna baxsaq, onların tarixdə kişilik, mərdlik ənənəsi qoyub getdiyini görürük. Oğuzlar mərdi-mərdanə döyüşmüşlər. Bu mənada dastanda deyilir: “Qazan xan qaçanı qovmadı, aman deyəni öldürmədi”.

Qəhrəmanlıq səhnələri ilə zəngin olan dastanda xalq təfəkkürünün elimizin qəhrəmanlığına, ailəyə, qadına, bəyə, ozana, düşməne münasibətləri əsərdə özünü göstərir. At belində ərənlərdən geri qalmayan, köç yollarında oğul doğurub böyüdən oğuz qadınları kişilərdən geri qalmır. Sərt mübarizə yolları oğuz qadınlarını mətinləşdirmiş, ərənlər də özləri kimi qəhrəman, dəyanətli həyat yoldaşı seçirlər.

Dastanda ad vermə mərasimi qəhrəmanlıq, igidliklə bağlı olub böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Burada oğuz adətinə görə oğlan uşaqlarına doğularkən deyil, haq etdikləri işinə görə, qəhrəmanlığına görə ad verilir. Bu cəhətdən oğuz elində yaxşı ad qazanmaq üçün yaxşı işlər görmək lazımdır. Dirsə xan oğlu Buğac xan hekayəsində Dədə Qorqudun Buğac xana ad verilməsi də bu qəbildəndir: “...Bu oğlan Bayandır xanın meydanında vuruşmuşdur. Sənin oğlun bir buğa öldürmüş, adı Buğac olsun. Adını mən verdim, yaşını Allah versin” – deyə Qorqud Dədə deyir. Yaxud da Bamsı Beyrək hekayəsində bir bəzircanı vuran Avnik qalasının kafirlərinin əlindən onların malını qurtaran, on beş yaşına basdığı halda hələ qəhrəmanlıq göstərməmiş igidin adını Dədə Qorqud qoyur: “...Sən oğlunu Bamsım deyə oxşardın, bunun adı Boz ayqırlı Bamsı Beyrək olsun, adını mən verdim, yaşını Allah versin”. Bir başqa yerdə də Aruz

Qocanın əmizdirib böyüdüüyü oğluna adı Dədə Qorqud verir: "Böyük qardaşının adı Qıyan Səlcuqdur, sənin adın Basat olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versin".

İlk döyüş tərbiyəsi olaraq hər b təlimləri, at minmək, qılnc oynatmaq, oxla nişan almaq, küştü tutub güləşmək, vəhşi heyvanları ovlamaq və s. dastanda gənclərə aşılana məşğələlərdəndir. Oğuz elində gənclər boş vaxtlarında ox atar, ox atma yarışları keçirərdilər. İgidlər ox atar, oxun düşdüyü yerdə də çadır qurardılar.

Dastanda gənclərə döyüşmək qaydaları, döyüş, zəfər taktikası öyrədilir. Dastanda göstərilir ki, Bayandır xanın bir buğası, bir də buğrası vardı. Bir yazda, bir də payızda onları meydana buraxırdılar. Bayandır xan qalın oğuz bəyləri ilə tamaşaya baxırdı. Lakin bu əslində sadəcə "Tamaşa", "Əyləncə" deyildi, əvvəlcədən düşünülmüş təşkil edilmiş bir məşğələ idi. Oğuz ərənlərini, xüsusilə gəncliyi yetişdirmək, güclü, qüdrətli etmək üçün təlim, tərbiyə növlərindən biri idi.

Dastandakı yer adları kimi, adları sadalanan qəhrəmanlar da real insanlardır. Bu dastan millət olaraq necə formalaşdığıımızın, kim olduğumuzun, hardan gəldiyimizin düsturu, bu millətin hansı milli və mənəvi dəyərlərə söykənərək varlığını sürdürə biləcəyinin açarıdır.

Ədəbiyyat

1. Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [8 may 2015-ci il] //Azərbaycan,- 2015.-8 may.-Nə 9 8 .-S. 1

2. İsmayıl Hacıyev AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik "Şərq qapısı" qəzeti "Kitabi-Dədə Qorqud" tariximizin aynasıdır. 2015 –ci il 12 sentyabr.

3. Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, 1978,

4. Samət Əlizadə. Qiymətli abidə: "Oğuznamə" – "Ədəbiyyat və incəsənət", 1.02.1980.

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ ŞƏRQİ ANADOLU BÖLGƏSİNİN TURİZMİNDƏ TARİXİ ABİDƏLƏRİN ROLU

Əsgərov T.A.

i.ü.f.d.

Şamaxı Dövlət Regional Kolleci

Açar sözlər: Türkiyə Cümhuriyyəti, Şərqi Anadolu, bölgə, turizm, tarixi abidələr

Key words: Republik of Turkey, Easterin Anatolia, region, tourism, historical monuments

1941-ci ildə keçirilən Birinci Türk Coğrafiya Konqresində Türkiyə Cümhuriyyətinin 7 bölgədən təşkil olunması qəbul edilmişdir. Bu konqresin qərarına görə Şərqi Anadolu şimal və cənub kənar dağların yer tutduğu Daxili Anadoluya qədər uzanan üçbucaq şəkilli və şərqdə dövlət sərhədləri ilə əhatə olunan bir bölgədir. Şimal-şərqdə Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə, şərqdə İranla, cənub-şərqdə isə İraqla həmsərhəddir. Şərqi Anadolu Bölgəsi 164.000 km²-lik əraziyə malikdir ki, bu da bütün ölkə ərazisinin 1/5-ni təşkil edir. Şərqi Anadolu Bölgəsi ölkədə Daxili Anadolu bölgəsindən sonra ərazisinin böyüklüyünə görə ikinci yeri tutur. Şərqi Anadolu Bölgəsi mərkəzi Malatya, Elazığ, Ərzurum və Van olmaqla 4 alt bölgədən, Ağrı, Ardahan, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Ərzincan, Ərzurum, Hakkari, İğdır, Qars, Malatya, Muş, Tunceli və Van olmaqla 14 rayondan, o cümlədən 129 ilçə, 185 bələdiyyə və 4121 kənddən ibarətdir.

Şərqi Anadolu Bölgəsi coğrafi mövqeyi və tarixi yeri etibarilə mədəni abidələr baxımından olduqca zəngindir. Bölgədə Qafqaz, İran, Türkiyə motivləri bir arada cəmlənmişdir. Bölgədəki toy ənənələri, mətbəxindəki xüsusi yeməklər, tar, kamança, ney, Azərbaycan dəfi, balaban, tütək, qarmon, nağara kimi folklor alətləri, Qafqaz, Şimali Anadolu və Qaradəniz rəqsləri, aşıq şənlikləri əsas mədəni dəyərlərdir.

Bölgədə yaşayan tərəkəmələr, yerlilər, türkmənlər, kürdlər və azərbaycanlıların mədəni dəyərlərindən ibarət bir ansambl vardır. Hər

il avqust ayında İğdırla Naxçıvan arasında mədəni festivallar təşkil olunur. Bundan başqa İğdir şəhəri Azərbaycan Respublikasının Şamaxı şəhəri ilə qardaşlaşdırılmış şəhər elan olunmuşdur. Bununla birgə hazırda bölgədə bir neçə malakan ailəsi də yaşayır ki, bunlar da bölgənin mədəni dəyərlərinin bir parçasıdır. Malakanlar əsasən Qars ətrafında məskunlaşıblar. Hazırda da bölgədə malakanlara aid qəbiristanlıq, dəyirman və kənd evləri var. Bölgədə mədəni fəaliyyətlər baxımından mühüm festivallar keçirilir. Bunlara İğdir qaysi festivalı, Damal şənlikləri, Qars aşiq şənlikləri, Ərdahan bal festivalı, Ərdahan at yarışları və s. göstərmək olar.

Bölgədə turizm üçün əhəmiyyətli olan Qafqaz xalçası, kilim, heybə, suvenerlər, keçə və s. məhsullar istehsal olunur.

Bölgədə turizm üçün əhəmiyyətli rol oynayan İshakpaşa sarayı, Qars muzeyi fəaliyyət göstərir. Qarsda həmçinin teatr da fəaliyyət göstərir. Dünya turizm sektorunda klassik turizm anlayışı ilə yanaşı, turizmin mədəni, iqtisadi və sosial ünsürləri də yeni bir turizm anlayışı yaratmışdır. Turizmin yerli sakinlər, iqtisadiyyat, təbii və bəşəri quruluşlar üzərindəki təsirləri də olduqca əhəmiyyətlidir. Bu yeni tendensiyanın nəticələri İEÖ-da daha yaxşı müşahidə olunmaqdadır. İEÖ-ə baxıldığı zaman turizmin də yer tutduğu xidmət sektorunun böyük paya sahib olduğunu görmək mümkündür. Tarix boyu bir çox mədəniyyətlərə ev sahibliyi edən Türkiyə eyni zamanda bir çox turizm fəaliyyətlərinin həyata keçirildiyi öndə gələn ölkələrdəndir. Türkiyə son illərdə turizmə görə dünyada ilk 10 sırada gələn ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Bölgəyə gələn xarici turistlərin sayı digər bölgələrə gələn turistlərin sayından daha azdır. İğdir rayonunda turistlərin sayının qismən çox olmasına baxmayaraq gələn qonaqlar yerli sakinlərin evlərində qalmağa üstünlük verirlər. Bölgədəki rayonlardan ən çox Qarsda qonaq evləri və mehmanxanalar var.

Dünyada və Türkiyədəki turizm tendensiyalarına uyğun olaraq bölgənin də turizmində bəzi dəyişikliklər olmuşdur. Bölgə zəngin turizm növlərinə malikdir. Bölgədə ağıla gələn əsas turizm növü qış turizmidir. Bununla yanaşı bölgədə təbii, idman, mədəni, dini, tarixi və sağlamlıq turizm potensialları vardır.

Bölgədə iqlim şəraitinin sərt və mütləq hündürlüyün çox olması qış turizminin inkişaf etməsinə şərait yarada bilər. Şərqi Anadolu

bölgəsi dağçılıq, qış idman növləri, təbiət yürüşü, yamac paraşütü kimi idman növlərinin inkişafı üçün olduqca əlverişlidir. Xüsusilə dağçılıq qış idman növləri baxımından nəinki Türkiyədə, eləcə də dünya səviyyəsində böyük əhəmiyyətə sahibdir. Marko Polonun heç bir zaman fəth edilə bilməyəcək dağ adlandırdığı Ağrı dağı istər həvəskar, istərsə də profesional alpinistlərin marağını artırmışdır. 5137 metr hündürlüyü olan bu zirvə həm Türkiyənin, həm də Avropanın ən hündür nöqtəsidir. Ağrı dağının dini turizmin inkişafı baxımından da böyük əhəmiyyəti vardır. Şərqi Anadolu bölgəsi bir çox mədəniyyətlərə ev sahibliyi etmişdir. Bir neçə ölkə ilə həmsərhəd olması bölgənin mədəni zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də bölgədə çoxlu sayda tarixi abidələr mövcuddur. Ölkənin şərqə açılan qapısı olan İshak Paşa sarayı bölgənin ən mühüm turizm abidələrindəndir. İshak paşa sarayı Topqapı sarayından sonra ikinci ən qədim saray kompleksidir. Sarayda həm Osmanlı, həm də Səlcuq memarlıq izlərini görmək mümkündür. Birinci dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində döyüşən və donaraq şəhid olan 80 min əsgərin olduğu Sarıqamış tarixi milli parkı əhəmiyyətli turizm potensialına malikdir. 1878-1918 ci illərdə 40 il ərzində Rus işğalında olan Qarsda Baltik memarlığı izlərinin qalması bu şəhərin marka şəhər olmasını təmin edən bir ünsürdür. Qars qalası, Urartu yazıları kimi tarixi əsirlər Qarsın tarixi dəyərini artımaqdadır.

Şərqi Anadolu bölgəsi əhəmiyyətli mədəni-dini turizm dəyərlərinə sahibdir. Nuh peyğəmbərin gəmisini, Ani ören yeri, Hrakani və Ahmedi Hani türbələri dini turizmin inkişafı baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nuhun gəmisinin olduğu inanılan Ağrı dağı bütün səmavi dinlər üçün müqəddəs yer hesab olunur. Həmin yer turizm üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün dövlət tərəfindən mühafizə altına alınmış və açıq hava muzeyi təşkil edilmişdir. Ani Ören yeri gürcü və erməni krallıqlarının mərkəzi olduğu üçün gürcü və ermənilər üçün müqəddəs yer hesab olunur. Buna görə də müxtəlif ölkələrdən çox sayda turist cəlb edir. Ören yeri Ermənistanla sərhəddə Arpa çayının sahilində yerləşir.

Şərqi Anadolu bölgəsində mühüm isti su potensialı var. Lakin bu termal suların tam istifadə olunmur. Bölgənin ən mühüm isti su müalicə mərkəzi Diyardındır. Bu müalicəvi sudan müxtəlif revmatik,

nevroloji xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Sağlamlıq turizmi mövqeyindən İğdır rayonundakı duz mağaralarının böyük əhəmiyyəti vardır. Qayalardakı duzlarda olan yod asma xəstələrinin müalicəsində istifadə olunur. Bundan başqa bölgədəki bu tip duz daşlarından suvenirlər hazırlanır.

Turizm gətirdiyi gəlirlər etibarilə inkişaf prosesini sürətləndirən ən mühüm sahələrdən biridir. Bu sahənin digər bir xüsusiyyəti isə digər kritik sahələri təmin etməsidir. Şərqi Anadolu bölgəsində bu sahələrin önündə bölgə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan əkinçilik və heyvandarlıq gəlir. Şərqi Anadolu bölgəsi 400 ilə yaxındır ki, özünə-məxsus iqlimi, coğrafi quruluşu, zəngin su mənbələrinin başlanğıc nöqtəsində yerləşməsi, eləcə də termal mənbələrin çoxluğuna görə fərqli turizm növlərinin inkişafı üçün potensialı vardır. Bölgədə qış idman oyunları, tarix və mədəniyyət, təbiət idmanları, ekoturizm və sağlamlıq turizminə malik 1290 turizm sahəsi müəyyən olunmuşdur. Bu turizm sahələri bölgənin sahib olduğu yüksək potensialı, hər fəsilə turizmin inkişafı üçün şərait olduğunu göstərir. Bölgə turizminə görə təbiət, coğrafi xüsusiyyətlər, mövcud turizm məhsulları, tarixi və mədəni dayanan xüsusiyyətləri böyük töhfə verir.

2011-ci ildə Ərzurumda təşkil olunan idman oyunlarından sonra bölgənin bu potensialı beynəlxalq səviyyədə tanınmağa başlamışdır. Turizm insanlara stimül yaradan aparıcı sahəyə çevrilməsi məqsədilə bölgədə mövcud olan turistik potensialın hərəkətə gətirilməsi üçün 2011-ci ildə yol xəritəsi xüsusiyyətləri daşıyan, bölgənin gələcək inkişafına istiqamət verən, innovasiyaya söykənən, Regional Turizm strategiyası və planı hazırlanmışdır. Bölgədə turizm dəyər zəncirini təşkil edən sahələrdə dövlət qurumları, vətəndaş birlikləri, özəl sahə nümayəndəliklərinin dəstəyi ilə hazırlanan strategiyanın həyata keçirilməsinə şimal-şərqi Anadolu inkişaf Agentliyinin nəzarəti ilə başlanılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Y.Tuncer, (1978), Bölgələrarası Benzeşmə və Türkiyə: 1963-1973, ODTÜ İdari İlimlər Fakültesi, Yayın No:32, Ankara, s. 8
2. Böyük Larousse (1993), Sözlük və Ansiklopedisi, 4-cü cild,

İstanbul: İnterpress Basın ve yayıncılık, s. 1879

3. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksək Kurumu (1992) Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlüğü, İstanbul, s. 220

4. M.Erkal, (1978), Bölgesel Dengesizlik ve Doğu Kalkınması, İstanbul: Şamil yayınevi, s. 22

TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİ İRSİNİN TƏBLİĞİNDƏ TÜRKSOY-un ROLUNUN ƏHƏMİYYƏTİ

Səmədov Y.A.

t.ü. f.d., dosent,

Ələsgərov B.İ.

t.ü.f.d., dosent,

ADPU-nun Ağcabədi filialı

Açar sözlər: milli-mənəvi oyanış, adət-ənənə, inteqrasiya, türk mədəniyyəti, mədəni irsin təbliği

Ключевые слова: национально-духовное пробуждение, традиции, интеграция, турецкая культура, популяризация культурного наследия

Key words: national-spiritual awakening, traditions, integration, Turkish culture, promotion of cultural heritage

XX əsrin sonlarında Sovet İmperiyası süqut etdi. Sovet İmperiyasının tərkibinə silah gücünə tabe edilmiş xalqlar bu tarixi şəraitdən istifadə edərək özlərinin siyasi müstəqilliklərini elan etdilər və müstəqil, suveren dövlətlərini qurdular. Bu tarixi hadisə həmin xalqların milli-mənəvi oyanışına da böyük təsir göstərdi və onların dünya xalqlarının mədəniyyətinə inteqrasiya olunmasında müsbət rol oynadı. Zəngin və qədim mədəni irsə sahib türk xalqları da tarixin bəxş etdiyi bu fürsətdən istifadə edərək milli-mədəni özünəqayıdış yolunda ciddi addımlar atmağa başladı. Eyni soya, dilə, tarixi və mədəni keçmişə, adət-ənənəyə malik türklərin mənəvi həyatında gedən prosesləri əlaqələndirmək və düzgün istiqamətləndirmək məqsədi ilə həmin dövrdə beynəlxalq mədəniyyət təşkilatlarından biri olan TÜRKSOY-un yaranması [1] zərurətini qarşıya qoydu.

TÜRKSOY-un yaradılması haqqında ilk təşəbbüslər 1992-ci ildə irəli sürüldü. Bu təşkilatın yaradılması üçün Bakı və İstanbul şəhərlərində bir sıra mühüm görüşlər oldu. Nəhayət, 12 iyul 1993-cü ildə Qazaxıstanın Almatı şəhərində TÜRKSOY-un yaradılması haqqında Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkiyənin mədəniyyət nazirlərinin birgə iştirakı ilə protokol imzalandı. Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkiyə TÜRKSOY-da əsas üzv dövlətləri statusu əldə etdilər. Qalan 8 üzv dövlət isə (Rusiya Federasiyasına daxil olan Altay, Başqırdıstan, Xakas, Saxa-Yakut, Tuva, Tatarıstan Respublikaları, Qaqauziya (Moldava) bu təşkilatda əsasən müşahidəçi kimi iştirak edirlər.

TÜRKSOY təşkilatının fəaliyyəti əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- Türk dilində danışan xalqlar, ölkələr və etnik qruplar arasında mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək;

- Türk mədəniyyəti nümunələrini araşdırmaq, öyrənmək, qorumaq və dünyaya çatdırmaq;

- Türk xalqlarının mədəniyyətində tarixi, siyasi və coğrafi səbəblərdən və xarici ölkələrin təsiri altında yaranmış fərqləri aradan qaldırmaq;

- Türk mədəniyyətinin müştərək olduğunu sübuta yetirmək;

- Türk mədəniyyətini digər mədəniyyətlərin zərərli təsirindən qorumaq və onu öz keçmişinə qaytarmaq;

- Coğrafi məkan cəhətdən geniş ərazidə yaşayan türk dövlətləri və toplumları arasında əlifba dilini formalaşdırmaq;

- Dünya mədəniyyətində mühüm yer tutan türk mədəniyyətini digər fərqli ölkələrə də yaymaq;

- Türk mədəniyyət, incəsənət və arxiv sənədlərinin qorunması üçün mərkəz yaratmaq;

- Türk dünyasının görkəmli tarixi şəxsiyyətlərini, mütəfəkkir, şair və yazıçılarını, habelə dövlət xadimlərini bütün dünyaya tanıtdırmaq və s-dir [2].

TÜRKSOY Təşkilatı qarşıya qoyduğu məqsədləri həyata keçirmək üçün aşağıdakı göstərilən istiqamətlərdə öz fəaliyyətini daha da genişləndirir. Belə ki, bu məqsədlə:

- Mədəniyyət və incəsənət sahəsində türkdilli xalqlar arasında əlaqələrin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir və bu əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirir, eyni zamanda bu istiqamətdə müxtəlif proqram və layihələrin həyata keçirilməsini də təmin edir;

- Türkdilli xalqların ümummənəvi sərvətlərinin, tarixi irsinin, ədəbiyyat və incəsənət nümunələrinin, idmanın ənənəvi növlərinin və xalq oyunlarının aşkara çıxarılmasına, saxlanılmasına, öyrənilməsinə, inkişafına yönəldilmiş tədbirləri həyata keçirir;

- Türkdilli ölkələrin mədəniyyət və incəsənətinin ən mühüm nailiyyətlərini yayan radio və televiziya proqramlarının, sənədli filmlərinin, video və kinofilmlərin yaradılması üçün sifarişləri yerinə yetirir;

- Teatr, musiqi, opera və balet sənəti sahəsində festival və müsabiqələri təşkil edir, digər profilli strukturların keçirdiyi oxşar tədbirlərdə iştirak edir;

- Türkdilli ölkələrin təsviri və plastik incəsənətinin inkişafına yönəldilmiş sərgiləri, rəsm sərgilərini və digər tədbirləri həyata keçirir;

- Dövri və cari mətbu materiallarını nəşr edir;

- Ümumtürk tarixinin önəmli hadisələrinin, türkdilli ölkələrin dil, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətinin inkişafına əhəmiyyətli töhfələr vermiş görkəmli şəxsiyyətlərin ildönümlərinə həsr olunmuş yubileyləri, xatirə gecələrini və digər kütləvi tədbirləri təşkil edir;

- TÜRKSOYU-un məqsəd və vəzifələri çərçivəsində beynəlxalq elmi konfranslar, simpoziumlar, diskussiyalar və s. keçirir;

- Mədəniyyət, incəsənət, təhsil və s. sahəsində digər beynəlxalq və təmsil etdiyi ölkələrin milli təşkilatları, ictimai strukturları və həmkarları ilə qarşılıqlı əlaqələr yaradır, birgə proqramların, layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində onlarla əməkdaşlıq edir [2].

1993-cü ildən TÜRKSOY bəşər sivilizasiyası xəzinəsinə Dədə Qorqud, Manas, Nizami, Füzuli, Yəsəvi, Mahmud Kaşğari, Yusif Balasaqunlu, Uluqbəy, Yunis İmrə, Nəvai, Məhdimqulu, Abay irsi kimi nadir incilər vermiş türk xalqlarının qədim və zəngin irsinin araşdırılıb üzə çıxarılmasında, təbliğində, müxtəlif beynəlxalq mədəni layihələrin reallaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynadı.

TÜRKSÖY-un mädäni yönümü, digər beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə də UNESKO ilə qurduğu əməkdaşlığın əhəmiyyətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Əmir Teymurun 660, Manas eposunun 1000, Məhəmməd Füzulinin 500, Abay Kunanbayevin 150 illiyinin, Qazaxıstanın yeni paytaxtı Astananın açılışının, türkdilli xalqların milli eposu, ümumi sərvəti olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunan yubiley mərasimlərinin və son illərdə bir sıra mühüm mädəni tədbirlərin türkdilli dövlətlərdə tən-tənəli şəkildə qeyd olunmasında, bu ölkələr arasında mädəni inteqrasiyanın dərinləşməsində görüldüyü kimi TÜRKSÖY-un rolu oluqca əhəmiyyətlidir [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, 2012-ci ildən başlayaraq TÜRKSÖY-un təşəbbüsü ilə “Türk dünyasının mädəniyyət paytaxtı” adlı layihə də həyata keçirilir. Həmin il Qazaxıstanın Astana, 2013-cü ildə Türkiyənin Əskişəhər, 2014-cü ildə Tatarıstanın Kazan, 2015-ci ildə Türkmənistanın Marı şəhəri, 2016-cı ildə isə Azərbaycanın Şəki şəhəri “Türk dünyasının mädəniyyət paytaxtı” elan olunmuşdu [4]. Həmçinin, TÜRKSÖY tərəfindən 2009-cu ildən etibarən hər il türk dünyasında baş verən mädəniyyət və incəsənət hadisələrini, ümumtürk mädəniyyətini və təşkilatın fəaliyyətlərini geniş işıqlandıran, dünya mətbuatında təbliğ edən kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrini və mətbuat qurumlarını “TÜRKSÖY Media Mükafatı” ilə mükafatlandırır [5].

Yuxarıda verilən məlumatlardan aydın olur ki, hal-hazırkı dövrdə türkdilli dövlətlər arasında qarşılıqlı mädəni irsin qorunmasında, təbliğində TÜRKSÖY əvəzsiz rol oynayır və gələcəkdə də mühüm rol oynayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. <http://www.elibrary/az>jrn2019> 260
2. <http://bsu.edu.az > news > trks>
3. <http://www.elibrari.az >jurnal >jrn2015> 410
4. http://mct.gov.az/az_ekde-twrk-...
5. <https://apa.az > xeber > bakida...>

ŞƏRƏF XANIM “DİVAN”ında MÜSƏDDƏS VƏ TƏSDİSLƏR

Əliyeva S.A.

f.ü.f.d.

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Açar sözlər: Şərəf xanım, “Divan”, janr, müsəddəs, təsdis, altılıq, qafiyə

Key words: Sharaf khanum, “Divan”, genre, sanctuary, confirmation, rhyme

Şərəf xanımın “Divan”ında müsəddəslər:

Hər bəndi altı misradan ibarət olan 6-10 bəndlik lirik şeirlər–altılıqlar ədəbiyyatşünaslıq elmində müsəddəs adlanır. Bu janr klassik şərq ədəbiyyatında çox geniş yayılmışdır. Qafiyə sistemi aaaaa, bbbbaa, ccccaa və s. kimidir. Yəni birinci bəndin bütün misraları bir-biri ilə, qalan bəndlərin ilk dörd misrası bir-biri ilə, iki sonuncu misra isə birinci bəndin misraları ilə həm qafiyə olur. Sonrakı bəndlərdə ilk bəndin son iki misrası olduğu kimi təkrar olunan altılıqlara “mütəkərrir müsəddəs” deyilir. Şərəf xanımın “Divan”ında yer alan müsəddəslərin də məhz hamısı mütəkərrirdir və o, bunların on dördündə təxəllüsdən istifadə etmiş, yalnız birində istifadə etməmişdir. Şairənin adı on iki müsəddəsdə son, ikisində isə sondan əvvəlki bənddə verilmişdir. “Divan”dakı müsəddəslərdə qafiyə sistemi aaaaAA, bbbbAA, ccccAA və s. kimidir. 1 müsəddəs dörd bəndli, 1 müsəddəs beş bəndli, 3 müsəddəs altı bəndli, 2 müsəddəs yeddibəndli, 1 müsəddəs səkkiz bəndli, 1 müsəddəs doqquz bəndli, 3 müsəddəs on bir bəndli, 2 müsəddəs on ikibəndli, 1 müsəddəs on səkkiz bəndlidir. Yəni müsəddəslərdə bənd sayı 4-18 arasında dəyişməkdədir. “Divan” üzrə müsəddəslərin cəmi bənd sayı 133, beyt hesabıyla 399-dur. Şairə müsəddəslərdə əruzun həzəc, rəməl və müzare bəhrlərindən və 7 qəlibindən aşağıda göstərilən şəkildə istifadə etmişdir:

a) FA`ilAtün fa`ilAtün fa`ilAtün fa`ilün (rəməl bəhri) – 4 müsəddəs;

b) Məf`Ulü fa`ilAtü məfA`İlü fa`ilün (müzari bəhri) – 3

müsəddəs;

c) *Fə`ilAtün fə`ilAtün fə`ilün* (rəməl) – 2 müsəddəs;

d) *Fə`ilAtün fə`ilAtün fə`ilAtün fə`ilün* (rəməl) – 2 müsəddis;

e) *FA`ilAtün FA`ilAtün fA`ilün* (rəməl) – 2 müsəddəs;

ə) *MəfA`lün məfA`lün məfA`lün məfA`lün* (həzəc) – 1 müsəddəs;

f) *Məf`Ulü məfA`llü məfA`llü fə`Ulün* (həzəc) – 1 müsəddəs;

Şərəf xanım “Divan”ında yer alan müsəddəslərin konkret olaraq ikisi *ى, ت, ب* nüsxələrində “tərci” başlığıyla, lakin fikrimizcə, şeir ölçüsü və qafiyə quruluşu onların müsəddəs olduğu faktını sübut edir. Onların “Divan”da “tərci” başlığı ilə verilməsi hər bəndin sonunda eyni beytin təkrarlanmasına görə ola bilər. Bildiyimiz kimi, belə müsəddəslər mütəkərrir müsəddəslər deyə tanınır. Haluk İpəktənə görə, son iki mısrası təkrar edilən bəzi müsəddəslər divanlarda tərci başlığı ilə göstərilmişdir (148,104). Şərəf xanım “Divan”ında müsəddəs janrından yer alan əsərlərin altısı Kərbəla mərsiyəsi məzmununda, ikisi münacat formasında, biri Əbdülqadir Gilani mədhiyyəsi, biri yenə də Əbdülqadir Gilanidən istimdad və tərif səciyyəli, biri Həzrət Mövlana tərifində, biri Seyyid Rūfəidən istimdad və onu öyməyi özündə ehtiva edən formada, biri “çəharyarigüzin”dən (dörd xəlifə - Əbubəkr, Ömər, Osman və Əlidən) istimdad şəklində, biri Molla Xünkar adlı bir arifin haqqında, digərləri isə müxtəlif əhvali-ruhiyyədə yazılmışdır. Şairənin Kərbəla faciəsini özündə ehtiva edən mərsiyə formasında yazılmış on bəndlik əsəri onun bu hadisədən kədərləndiyini, gözünün yaşının sel kimi yerlərə rəvan olduğunu, ahının odu ilə asıman və göylərin bütün qatlarının dolduğunu gözlər önünə gətirir:

FA`ilAtün fA`ilAtün fA`ilAtün fA`ilün

Zəhr ilə Həzrəti-Həsənə netdin, ey Yəzid?

Axır Hüseyini dəxi şəhid etdin, ey Yəzid,

Böylə rəhi-xilafa nasıl getdin, ey Yəzid?

Ali-Əbayı aqibət incitdin, ey Yəzid.

Seylabi-əşkimi edəyim yerlərə rəvan,

Ahım şərari ilə donansın nuhi-asıman. (ب, I, 29)

Təsdisləri: Klassik ədəbiyyatda özündən əvvəlki bir şəxs və ya şairin qəzəlinin hər beytinin əvvəlinə eyni vəzn və qafiyədə dörd misra artırılaraq yazılan müsəddəslərə təsdis deyilməkdədir. Təsdisin qafiyəsi: aaaa (aa), bbbb(ba), cccc(ca) və s. şəklindədir. Şərəf xanım divanında olan 10 təsdisdən doqquzu beşbəndli, biri yeddibəndlidir. Əslində Haluk İpəktən səhv olaraq şairənin təsdislərini müsəddəs kimi göstərərək, Şərəf xanımın təsdisləri və müsəddəslərini qarışıq salaraq 22 müsəddəs yazdığını bildirmişdir. Onun bu janrda olan mənzumələrindəki qafiyə quruluşu mütəkərrir təsdislərdə olduğu kimi aaaaAA, bbbbAA, ccccAA və s. şəklindədir. Yəni, bu növ şeirlərin hər bəndini özündən əvvəlki şairlərin qəzəllərindən mətlə beytlərinin və yaxud beyti-mövzunlarının üzərinə dörd misra artırmaqla yazmışdır. Şairə təsdislərin hamısında məxləsini son bənddə vermişdir. Onun Şah Təhmasibin bir qəzəlinin mətlə beytini təzmin etmək yolu ilə yazmış olduğu təsdisdən bir parça:

MəfA`İlün məfA`İlün məfA`İlün məfA`İlün
 Alışdım ülfəti-möhnətdən olmam bir nəfəs məhcür,
 Dili-məhzuni görmək istəməm şimdən gerü məsrur,
 Bənim kəsri-səfada yox yerim mə`zur tut, mə`zur,
 Şərəf, övradım olsun bə`d əzin bu mətlə`yi-məşhur:
 Yıxanlar xatiri-viranımı, ya Rəbbi, şad olsun,
 Bənimçün namurad olsun deyənlər, bərmurad olsun. (♪,I,74)

Bundan başqa, onun Yusif Paşanın, Həqqi adlı bir şairin və özünün yazdığı kimi “əhli-hal”, “əhli-kəmal” adlandırdığı bir neçə şəxsin mətlə beytlərini və “beyti-mövzun”larını təzmin etmək yolu ilə yaratdığı təsdisləri çox ahəngli və sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından olduqca maraqlıdır. Təsdislərinin ümumi bənd sayı 52, beyt sayı isə 156-dır. Bəhrləri və qəlibləri isə belədir:

- a) *FA`ilAtün fA`ilAtün fA`ilAtün fA`ilün* (rəməl bəhri) – 3 təsdis;
- b) *Fə`ilAtün fə`ilAtün fə`ilAtün fə`ilün* (rəməl bəhri) – 3 təsdis;
- c) *MəfA`İlün məfA`İlün məfA`İlün məfA`İlün* (həzəc bəhri) – 2 təsdis;
- d) *MəfUlü fA`ilAtü məfA`İlü fA`ilün* (müzari bəhri) – 1 təsdis;

e) *Məf`Ulü məfA`İlü məfA`İlü fə`Ulün* (həzəc bəhri) – 1 təsdis
Şərəf xanımın “Divan”ında yer alan digər janrlar kimi müsə-
dəs və təsdisləri də olduqca oxunaqlı və yadda qalandır.

Ədəbiyyat

1. دیوان شرف خانم , AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, şifr: II-329 (727).
2. شرف خانم , AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, şifr:B-1299.

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ QADINA HÖRMƏT MƏNƏVİYYATIN ƏSASI KİMİ

Seyidova Ş.İ.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: türklər, qadın, ailə, mədəniyyət, dastan
Keywords: turkish, women, family, culture, epic

Qədimdə türk tayfaları Çin səddindən tutmuş Aralıq dənizinə qədər geniş bir ərazidə yaşayırdılar. Onların tarixi, yaşayış tərzii haqqında məlumatlara yalnız qonşu xalqların, xüsusilə Çin tarixçilərinin əsərlərində rast gəlmək olardı. Alimlər uzun müddət elə düşü-
nürdülər ki, türklər köçəri həyat sürdüklərinə görə onların öz yazısı, əlifbası olmamışdır. XIII əsrdən başlayaraq isə Monqolustanda və Sibir çöllərində olmuş bir sıra səyyahlar üzərində qəribə yazılar həkk edilmiş daş abidələr haqqında məlumat vermişdilər. Lakin Avropa alimləri yalnız XVIII əsrdə, Filip Stralenberqin tapıntılarından sonra bu yazılarla yaxından maraqlanmağa başladılar.

Bir çox alimlər Orxon-Yenisey abidələrini oxumağa cəhd etsələr də, bu, ilk dəfə Danimarka alimi Vilhelm Tomsenə nəsib oldu. Beləliklə, məlum oldu ki, bu sirli yazılar müasir türkdilli xalqların əcdadlarına məxsusdur [1, s. 1].

Qədim Göytürk dövləti, türk tayfaları, türk dili, adət-ənənələri

haqqında ən geniş məlumatı üç böyük türkün – Kültigin, Bilgə xaqan və Tonyukukun şərəfinə qoyulmuş abidələrdən əldə etmək olur. Bu abidələr VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuş böyük Göytürk imperatorluğunun yadigarıdır.

Kültigin və Bilgə xaqan doğma qardaş olmuşlar. 731-ci ildə Kültiginin döyüşdə həlak olmasından çox kədərlənən Bilgə xaqan onun şərəfinə qəbirüstü abidə ucaltdırır. Abidənin mətni Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır. Digər bir abidə isə Bilgə xaqanın şərəfinə ucaldılıb. Tonyukuk abidəsi isə üç türk xaqanının – İltəris, Kapağan və Bilgə xaqanın vəziri, türk xaqanlığının ən bacarıqlı dövlət xadimlərindən biri Tonyukukun ölümündən sonra ucaldılıb.

Orxon-Yenisey abidələri qədim türk qəbilələrinin daşlaşmış tarixi, türk mədəniyyətinin və natiqlik sənətinin gözəl nümunəsidir. Çox vaxt “məzar poeziyası” adlandırılan bu yazılar türkdilli ədəbiyyatın zəmanəmizə gəlib çatmış ilk yazılı inciləridir.

Həmin yazılarda türk mədəni düşüncəsi, dəyərləri əks olunub. Məlum olduğu kimi, Türk mədəniyyətində qadınlara və qızlara verilən əhəmiyyət tarixi sənədlərdə də əksini tapır. Türk tarixinin ilk dövrlərində xalqı idarə edən insanlar qadınlardır. Məsələn, Kamlik/Şamanlıq, cəmiyyətin dini, siyasi və mənəvi liderləri olaraq qadınlara aiddir. Qadınlar nəsil artırma xüsusiyyətlərinə görə üstün cins hesab olunur və kişilərin ov xaricində bir qadın arvadı yoldaşlıq etməlidir. Ən qədim mənşəli mif olaraq "fıstıqdan/qadın ağacından doğulma" mifi geniş yayılmışdır.

Hun və Göytürk dövründən əlimizdə olan sənədlərdə qıza verilən önəmi aydın görmək mümkündür. Belə ki, türklərdə istər oğlan, istər qız olsun, uşağa "oğul" deyilir. Buna paralel olaraq; "Göytürk qızları bir ailənin xanımı olaraq tərbiyə olunur, müharibədə düşmənin əlinə keçmək biabırılıqdır sayılır." [6, s.32]

Bilirik ki, İslam dininin yaranmasından öncə ərəblərdə qız uşaqları dünyaya gəldiyi an diri-diri torpağa basdırılırdı. Lakin qədim türklərdə qız övlad oğlan övladdan ayrı tutulmamış, zillət, fəlakət kimi yorumlanmamışdır. Hətta qız atası olmaq üçün ağsaqqalların duasını istəyirdilər. Ziya Göyalpə görə, türk qadını hədiyyə ediləcək əşya, natamam bir fərd deyildi, əksinə, həyat yoldaşı, onun tamamlayıcısı idi. Türklərdə əmək bölgüsü də cinsə görə müəyyən

olunmurdu. Qadın bütün işlərə kişilərlə bərabər qatılırdı. O, ovda, savaşda, ziyafətlərdə, ümumi dini, siyasi, əxlaqi və s. sahələrdə kişi ilə bərabərdir. [4, s. 125]

Qadının dövlət idarəçiliyindəki rolu da Orxon yazılarında diqqəti cəlb edir. Dövlət idarəçiliyində yer alan qadın “hatun/xatun” ünvanlı olub, həm siyasi, həm də dini-mifoloji mənada xüsusi yerə və nüfuza sahib idi. Tarixi faktlara görə, Çin elçilərinin qəbulu zamanı Göytürk xatunları da iştirak edər, onların ayrı saray və qulluqçuları olar, bəzən siyasi məsələlərdə söz haqqına sahib olarmışlar. Həm də qədim türk inancına görə xaqan Yer üzündə Tanrının təmsilçisidir. Yazılar bu fəlsəfəylə bağlayar: “Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan...” (Tanrı kimi göydə olmuş Türk Bilgə xaqan; Gültigin abidəsi). [2, s. 66] Xaqanın Göy Tanrıyla bənzərliyi Bilgə xaqan dastanında da eyni şəkildə ifadə olunur. Maraqlısı budur ki, xaqanların həyat yoldaşları – xatunların da adları onlarla bərabər çəkilir. Bilgə Kağan “Kültigin Abidesi”ndə türk millətinin məhv olmaması üçün Tanrının vilayəti atasına - xaqana və anasına – xatuna verən adını ucaldığını qeyd edir. Bilgə xaqan abidəsində İltəriş xaqanla İlbilgə Xatunun yuxarılara (Göyə) qaldırıldığından bəhs edilir. Yazılarda xatunun da xaqan tək Göy Tanrıdan xeyir-dua alması kimi fikirlər ona verilən dəyərdən bəhs edir.

Türk millətinin yox olmaması, dövlətin davamlı olması, adət-ənənələrin qorunması xaqana və xatuna bağlıdır. Türk tanrısı hər ikisini də ucaldır. “*Türk budunug atı kəsi yok bolmazun tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş tengri il birigme*” (*Türk millətinin adı sanı yox olmasın deyə, atam xaqanını, anam xatunu yüksəldən tanrı...*) [2, s. 81]

Ziya Göyölpın qədim türk dövlətçilik ənənələrində xatunun roluyla bağlı verdiyi məlumatlara görə, dövlətin ümumi idarəçiliyində xaqan və xatun eyni hüquqa malik olmuşlar. Bu səbəbdən “Xaqan əmr edir ki” ifadəsilə başlayan əmrlər qüvvəyə minməzdi. Düzgün variant “Xaqan və xatun əmr edir ki” ifadəsi ilə başlanan əmrlər idi. Elçilər də Xatun olmadan qəbul edilə bilməzdi [4, s. 123]

“*Kangım kağan uçdukda inim Kül Tigin yiti yaşda katlı... Umay teg ögüm katun kutınga inim Kül Tigin er at buldı.*” [2, s. 72] (Atam xaqan uçduğunda küçük qardaşım Kül Tigin yeddi yaşında

qaldı... Umay anam hatunun dövlətində KülTigin er adını aldı. Kültigin abidəsi Xaqan dünyasını dəyişmiş, dövlət xatunudur. Bu ifadə də xatunun idarəçilikdəki rolunu göstərir. Onu da qeyd edək ki, həmin xatunlar özləri də xan, bəy nəslindən olurdular. Bu kimi fikirlərə “Dədə Qorqud” dastanında Dirsə xanın xatununa “xan qızı” deyərək xitab etməsində də görmək olur. [3, s. 205]

Yazılardan da görüldüyü kimi, Xaqanın Çin şahzadəsi olan xatunları türk qadını kimi hüquqlara malik deyildi. Yuxarıda göstərilən səlahiyyətlər yalnız türk soylu xanımlara verilirdi. Həmçinin abidələrdə türk xatunların yas mərasimlərinin keçirilməsi barədə də məlumat ala bilirik. “Tonyukuk” abidəsində deyilir: “*Ol sabıg eşidip kağanım ben ebgerü tüşeyin tidi. Katun yok bolmuş erti. Anı yoglatayın tidi.*” (O sözü eşidib, xaqanım, mən evə eni dedi. Xatun yox olmuşdu. Ona yas mərasimi keçirim, dedi.). [2, s. 95]

Orxon Yenisey yazılarında qadın idarəçilik və ailə həyatındakı rolu ilə yanaşı dini-mifoloji bir anlam da daşıyırdı. “Kül Tigin” abidəsində qadın Umayya bənzədilir” [1, s. 2]

Kağım kağan uçdukdə inim Kül Tigin yiti yaşda katlı... Umay teg ögüm katun kutınga inim Kül Tigin er at buldı.” [2, s. 72] (*Atam xaqan uçduğunda Umay kimi annem hatunun devletine Kül Tigin er adını aldı. Kül Tigin Âbidesi, Doğu cephesi*)

Umay Türk mifologiyasında qoruyucu ruhlardandır. Əvvəllər daha geniş bir məfhum olan Umay daha sonra sadəcə qadının, övladın və ailənin qoruyucusu sayılmışdır. Umayın bu işlevi o qədər etkili və uzun süreli olmuşdur ki günümüzdə dahi izlərini bulmaq mümkün olmaktadır. Yazılarda Umayın adı, göy tanrıyla və müqəddəs yer-su ilə birlikdə çəkilir: “Tengri Umay iduk yer sub basa birti erinç” [2, s. 96] (Tanrı, Umay, ilahə, müqəddəs yer, su, üzerine çökdü . Tonyukuk abidəsi, ikinci daş, Qərb cəbhəsi)

Yazılarda xaqan ailəsinin təsvirinə də geniş yer verilmişdir. Ailə münasibətləri vacib amildir, ailə üzvləri arasında sıx bir bağlılıq vardır, qərarlarda bütün üzvlərin fikri önəmlidir. Ailə daxilində çəkişməyə rastlanmır, birlik, bərabərlik, sədaqətlik mövcuddur. Ailənin bir fərdi olaraq qadın həyat yoldaşı, qız övladı, gəlin rollarında qarşımıza çıxır. Bir çox yerdə “anam xatun” ifadəsi keçir. Yazılarda adlar arasında “İlbilgə Xatun”a daha çox rast gəlinir.

Rolundan asılı olmayaraq qadın ailənin digər üzvlərinə bağlıdır,

Toy mərasimləri də abidələrdə öz əskisi tapmışdır. “...*Türgiş kağanka kızımın... ertingü ulug törün alı birtim. Türgiş kağan kızın ertingü ulug törün olguma alı birtim. ...ertingü ulug törün alı birtim.*” (*Tünqiş xaqana qızımı təntənəli mərasimlə verdim. Türgiş xaqanınun qızını təntənəli mərasimlə oğluma aldım. Bilge Kağan Abidəsi, Şərq cəbhəsi*) [2, s. 89] cümlələri bize toy mərasimləri haqqında da məlumat verir. Yazılarda siyasi məqsədli evliliklərin həyata keçirildiyi anlaşılır. Yuxarıdakı misalda xaqan, Türgiş xaqanına öz qızını verdiğini və onun qızını da oğluna aldığını bildirir. Qədim türklərin toy mərasimlərindən “Dədə Qorqud” dastanında, “Divanü Lugati”t Türk” əsərində də geniş bəhs olunur. Bu baxımdan deyə bilərik ki, türklərdə ailəyə, qadına dəyər elə mərasimlərdən başlayır.

Ədəbiyyat

1. Behiye Köksel. “Orhon yazıtları’nda Kadın”. Journal of New World Sciences Academy – 2011
2. Ergin, M., (1975). Orhun Âbideleri. İstanbul: Boğaziçi Yay.
3. Məmmədzadə H. “Kitabi-Dədə Qorqud” və soykökümüzün qaynaqları. 2000.
4. Z.Göyalp, “Türkçülüyn əsasları” Bakı - 2000
5. seddergi.aksaray.edu.tr/tr/download/article-file/1178856

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN

Qasimov Ş.M.

Azərbaycan Texniki Universiteti

Açar sözlər: milli, köç, əlaqə, ədəbi, diaspor, zəfər

Key words: national, migration, communication, literary, diaspora, victory

Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinin tarixi və milli kökləri bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlı olan bir sıra amillərlə şərtlənir. Etnik,

tarixi, milli-mənəvi və ictimai-siyasi təməllərə söykənən bu qardaşlıq bağları çox qədim və zəngin ənənə üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan və Anadolu türkləri əsrlər boyu “bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuş, bir-birinə kömək etmiş, arxa durmuşlar. Elə buna görə də Azərbaycanın bir çox görkəmli insanları tarixin ayrı-ayrı dövrlərində Türkiyədə fəaliyyət göstərmiş, öz bacarıq və qabiliyyətlərini üzə çıxara bilmişlər. Bununla da Türkiyə xalqı qarşısında və həm də Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərmişlər. Bu şəxslərin hamısı bizim dostluğumuzun, qardaşlığımızın böyük tarixinə çevrilmişdir. Türkiyənin siyasi və ictimai həyatında fəallıq göstərən azərbaycanlılar müxtəlif vaxtlarda Türkiyəyə köç etmişlər. Bu köçün birincisi - 1804-1826 Rusiya-İran müharibəsi, ikincisi-1920-1925 Bolşevik işğalı, üçüncüsü – ikinci dünya müharibəsi zamanı, müharibədən sonrakı dövrlərdə Almaniyada əsir düşərgəsində olub və azad olduqdan sonra Stalin represiyalardan qorxaraq başqa ölkələrdən Türkiyəyə köçən insanlardır (3,339-340) və dördüncüsü isə - 1990-cı illərin əvvəlində müharibə və iqtisadi səbəblər üzündən baş vermişdir. 1804-1925-ci illəri əhatə edən köçlər əsasən siyasi, 1990-cı illərin əvvəlində başlayan köçlər isə daha çox iqtisadi motivli olmuşdu.

Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində mühacirət həyatı keçirməyə məcbur olan bir çox ziyalılarımız Türkiyənin məfkurə həyatında çox mühüm rol oynamışlar. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu kimi azərbaycanlı ziyalılar Türkiyənin ictimai-siyasi, mədəni həyatına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, eyni zamanda, Türkiyə ictimaiyyətində Azərbaycan haqqında da obyektiv fikir yaradılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər (9,24). Onların fəaliyyəti və vətən sevgisi sayəsində artıq Türkiyədə Azərbaycan diasporu formalaşmışdı. Türkiyədə yaranmış Azərbaycan diasporu əsasən, üçüncü mühacirət dalğasına əsaslanır.

Türkiyə ilə Azərbaycan həm çətin, həm də xoş günlərdə daim bir-birlərinin yanında olmuşlar. 1918-ci ildə Nuru Paşanın komandanlığı ilə Türk Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya gəlməsi və daşnakların ölkəmizə qarşı təcavüzünün qarşısının alınması, eyni zamanda Anadoluda Qazi Mustafa Kamal Atatürkün öndərliyi ilə aparılan milli mübarizəyə azərbaycanlıların maddi və mənəvi yardım göstərmələri iki ölkə arasında münasibətlərin tarixən dostluq və qardaşlıq, qarşılıqlı

inam və etimad əsasında formalaşdığını aydın şəkildə göstərir.

1920-30-cu illərin inzibati-amirlik sistemi Azərbaycan xalqını öz tarixi kökündən uzaq salmaq məqsədi ilə daima Azərbaycanı Türkiyədən gen salmağa çalışmış, bu ölkəyə üz tutan ədib və ziyalılara pantürkist, panislamist “damğası” vuraraq cəzalandırmış və yaxud da repressiya etmişlər. Lakin heç bir məhdudiyyət və təqiblər Azərbaycanla Türkiyə arasında olan əlaqələri kəsə bilməmişdir. Bu əlaqələr müxtəlif formalarda davam etmiş, bugünkü “Bir millət, iki dövlət” səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Bütün bunlar qardaşlıq, qonşuluq, dostluq, milli, din və dil birliyi ilə yanaşı ədəbi-mədəni əlaqələrin sıx tellərlə bağlanması da sayəsində mümkün olmuşdur. Bu əlaqələr özünü xüsusilə ədəbi sahədə də göstərmişdir. Azərbaycan teatrının Türkiyə ilə əlaqələri, türk dramaturgiyasına marağı 20-ci illərin əvvəllərindən başlanır: 1922-ci il mart ayının 4-də Ankarada rus səfərxanasında bütün Şərq millətləri nümayəndələrinin iştirak etdikləri ziyafət məclisində, Türkiyə prezidenti Mustafa Kamal, Rusiya səfiri Aralov və Azərbaycan səfiri İ.Əbilov nitq söyləmişlər. Sonra rus və Azərbaycan artistləri tərəfindən operalardan parçalar ifa olunmuşdu (7,291).

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan səhnəsində Türkiyə dramaturgiyasından maraqlı nümunələr uğurla tamaşaya qoyulmuşdur: Xalid Fəxrinin “Bayquş” (1922), Cəmil Bağdatbəyovun tərcüməsində “Hüriyyət qurbanları” (10), Şəmsəddin Saminin “Dəmirçi Gavə” (1925), Rza Zəkinin “Köhnə Türkiyə (11)” (1924), Namiq Kamalın “Akif bəy (8,45)” (1924) əsərləri buna parlaq misal ola bilər. Təəssüf ki, sovet ideologiyasının sərt prinsipləri, marksizm-leninizm metodologiyası ilə köklənmiş tənqiddin bu əsərlərə, ümumən şərq, türk-müsəlman mövzularına münasibəti səhv istiqamətə yönləndirilmiş və birtərəflilik özünü göstərmişdi. 30-cu illərin repressiyaları, inzibati amirliyin xüsusilə 1936-37-ci illərdə tüğyan etməsi Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrinə də öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan Türkiyə münasibətləri, mədəni əlaqələrinin bütün tərəfləri təhrif edilmişdir. İstiqlaliyyətini, millət kimi varlığını itirmək təhlükəsi yarandığı vaxtlarda Azərbaycan türklərinin Türkiyədən yardım istəməsi, Osmanlı ordusu və Azərbaycan könüllülərindən ibarət “Qafqaz İslam Ordusu”nun xalqımıza göstərdiyi yardım insafsızcasına işğal kimi qiymətləndirilmişdi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə və xüsusilə 60-cı illərdə sovet rejiminin yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan Türkiyə əlaqələri dayanmamışdır. Ziyalılarımız tərəfindən ədəbi-mədəni və elmi əlaqələr davam etdirilmişdir. SSRİ-nin dağılmasından sonrakı dövrdə Azərbaycan-Türkiyə elmi-mədəni əlaqələrindən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, bu əməkdaşlığın hüquqi əsasları diplomatik əlaqələrin qurulmasından sonra daha da genişlənmişdi. Belə ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra, onu 1991-ci il noyabrın 9-da ilk tanıyan dövlət Türkiyə olmuşdu. Türkiyə və Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr 14 yanvar 1992-ci ildə qurulmuşdu. Həmin ilin avqust ayından isə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdı (5,65). Diplomatik münasibətlərin yaradılması iki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında geniş perspektivlər açmışdı. Həmin vaxtan etibarən iki qardaş ölkə arasında siyasi və iqtisadi əlaqələr sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Bu əlaqələr bu gün də yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Ulu öndər Heydər Əliyevin dönə-dönə vurğuladığı kimi, “heç bir qüvvə, heç bir kəs, heç bir ölkə Türkiyə – Azərbaycan dostluğuna mane ola bilməz. Bizim dostluğumuz sarsılmazdır, əbədidir və əbədi olacaqdır... Biz çalışacağıq ki, bu dostluğu, qardaşlığı günü-gündən möhkəmləndək və yüksəklərə qaldıraq” (2,45).

Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra, türk dövlətləri ilə bütün sahələrdə çoxtərəfli əlaqələr qurmağa üstünlük verməsi və yaxınlaşma prosesi dünyada, xüsusən də, Avropada gedən inteqrasiya prosesi ilə üst-üstə düşürdü. Amma keçilən yol göstərir ki, hətta hal-hazıra kimi bir çox dünya dövlətlərinin türk dünyasında baş verən proseslərə münasibətləri birmənalı olmamışdı. Bu münasibət yalnız siyasi dairələrdə, rəsmi səviyyədə deyil, həmçinin elmi araşdırmalarda da özünü göstərmişdir. Belə ki, Azərbaycanın bütün tellərlə bağlı olduğu türk dövlətləri ilə və xüsusən Türkiyə ilə hər hansı formada yaxınlaşmaq istəyinə qarşı məntiqə uyğun gəlməyən mənalər verildi. Ancaq nədənsə başqa xalqlar üçün təbii sayılan əlaqələr, eyni kökdən olan Azərbaycan və Türkiyə üçün arzuolunmaz hesab edilirdi.

Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinin ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən və nəticələri daha aydın görünən istiqamətlərindən biri də təhsildir. Ulu öndər Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə qayıdanda

Türkiyə ilə əlaqələrin genişlənməsində ilk diqqət yetirdiyi sahələrdən biri təhsil sahəsində əməkdaşlıq oldu. Bu sahədə Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri çox böyük inkişaf tempi qazanmışdı. XX əsrin 70-80-ci və sonradan isə 90-cı illərdən başlamış bu inkişaf dinamikasının nəticələri bu gün göz qabağındadır. Təkcə 1991-1995-ci illərdə Türkiyədə 1871 nəfər azərbaycanlı, Azərbaycanda isə 2500 türkiyəli tələbə ali təhsil alırdı. Bundan başqa Türkiyənin Azərbaycanda açdığı Türk Anadolu Litseyində 221 şagird təhsil alırdı (4, 5). Ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsində ölkə rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərlərinin böyük rolu olmuşdu. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü il fevralın 8-dən 11-dək Türkiyədə səfərdə olması ikitərəfli əlaqələrin inkişafında yeni mərhələ açmışdı (2,123). Səfər günlərində Azərbaycan dövləti ilə Türkiyə dövləti arasında imzalanmış əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım protokolu, elmi, texniki, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq sazişi iki qardaş dövlət arasında əməkdaşlığın və əlaqələrin inkişafına yeni üfüqlər açmışdı. Ulu öndər Türkiyə ilə əlaqələrin genişlənməsində Azərbaycanlı tələbələrin Türkiyə universitetlərinə qəbul olunmasının rolunu dəyərləndirərək 5 yanvar 1994-cü ildə Türkiyə universitetlərinə tələbə qəbulu haqqında sərəncam imzalamışdı. Elə həmin il fevralın 7-də Ulu Öndər Türkiyənin ali məktəblərində təhsil almağa gedən bir qrup azərbaycanlı tələbələrlə görüşmüş və geniş çıxış etmişdi (1,59). Bundan sonra qısa vaxtda Azərbaycanla Türkiyə arasında təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, maliyyə və digər sahələrdə qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında da 16 müqavilə imzalandı (1,62).

Azərbaycanla-Türkiyə arasında elmi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi sahəsində təhsil əlaqələri ilə birlikdə keçirilmiş qarşılıqlı elmi simpozium, seminar və konfransların çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi ötən illər ərzində bu istiqamətdə bir sıra uğurlu işlər görülmüş, türkiyəli alimlər Azərbaycanda, azərbaycanlı alimlər isə Türkiyədə keçirilmiş çoxsaylı elmi tədbirlərdə səmərəli iştirakları ilə elmi-mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, bir-birlərini yaxından tanımağa xidmət etmiş və problemlərin həlli yollarını birgə axtarmışlar. Bütün bunlarla birlikdə, Azərbaycanla Türkiyə arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsində Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci

il martın 9-da verdiyi sərəncamla (3, 342) yaradılmış Atatürk Mərkəzinin böyük rolu olmuşdu. Mərkəzdə bir sıra əhəmiyyətli işlər görülmüş, elmi konfranslar təşkil edilmiş, mədəniyyət tariximizə dair araşdırmalar aparılmış və hər iki ölkənin rəsmi nümayəndələri, yaradıcı insanları və mədəniyyət xadimləri ilə çoxsaylı görüşlər keçirilmişdir.

Əlaqələrin yüksələn xətlə inkişafı bir daha ulu öndər Heydər Əliyevin 2001-ci il, Martın 13-də TBMM üzvləri qarşısında söylənilən geniş çıxışı ilə təsdiqini tapmışdı. O, nitqində bir daha demişdir ki, “Bizim ölkələrimiz, xalqlarımız arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələri artmaqda davam edir. Biz artıq Türkiyə-Azərbaycan strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə gəlib çatmışıq. Bu, dövlətlərarası əlaqələndir. Ancaq xalqlarımız arasındakı əlaqələrin tarixi də çox böyükdür və onun qiyməti də bundan artıqdır. Çünki biz eyni köklərə mənsub olan xalqlarıq... Eyni milli-mənəvi dəyərlərə, eyni dilə, eyni dinə mənsub olan xalqlarıq. Biz hamımız bir kökdən gəlirik... (1,167;6, 92).”

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin son 30 ildə necə inkişaf etdiyini və möhkəmləndiyini Qarabağ torpaqlarının işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan 44 günlük Vətən müharibəsi bir daha göstərdi. Türkiyə müharibənin əvvəlindən sonuna qədər Azərbaycanın yanında oldu. Ölkəmizə həm siyasi, həm də mənəvi dəstək göstərdi. Türkiyə rəsmiləri dəfələrlə Azərbaycana səfər edərək ciddi dəstəklərini ifadə etdilər. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Azərbaycan Türkiyə münasibətlərini xarakterizə edərək demişdi: “Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətlər köklü tarixi və mədəni bağlardan qaynaqlanan qardaşlıq təməli üzərində hər sahədə inkişaf etməkdə və güclənməkdədir. Bu münasibətlərin memarlarından biri olan böyük lider, hörmətli Heydər Əliyevin dediyi kimi, Türkiyə və Azərbaycan eyni millətin iki ayrı dövlətidir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev isə iki ölkə arasında münasibətlərin mövcud vəziyyətini belə dəyərləndirirmişdir: “Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri ən yüksək səviyyədədir. Bu əlaqələr strateji xarakter daşıyır, dostluq, qardaşlıq prinsiplərinə əsaslanır. Bizi birləşdirən həm tarixi köklər, həm mədəni əlaqələr bizim keçmişimiz və bugünkü birgə maraqlarımızdır”.

Əlaqələrimizin inkişafının bariz nümunəsi kimi 2015-ci il martın 17-də Qarsda Heydər Əliyev adına Anadolu texniki-peşə liseyinin açılışında Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın çıxışını, Azərbaycan

Prezidenti İlham Əliyevin Çanaqqala zəfərinin birlikdə qeyd olunması barədə qəti mövqeyini, 15 sentyabr 2018-ci ildə Bakının işğaldan azad edilməsinin 100 illiyi münasibətilə Bakıda keçirilən hərbi paradada, ən əsası torpaqlarımızın işğaldan azad olunması günlərində və Cənab prezidentlərin Zəfər paradında çıxışlarını göstərə bilərik. Bu çıxışlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyə yüz il bundan əvvəldə də bir yerdə olublar, bu gün də bir yerdədirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev, I kitab, 1991-2001. Bakı, 2002, 180 s.
2. Allahverdiyev Q., Sultanzadə V. Heydər Əliyev və Şərq, 6 cildə, I kit. Bakı, 2002, 384 s.
3. Allahverdiyev Q., Sultanzadə V. Heydər Əliyev və Şərq, 6 cildə, III kit: Bakı, 2003, 472 s.
4. Hüseynov E. Azərbaycan Respublikasının Türkiyə ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri (1991–1995-ci illər), T.e.n., dis. avtoref. AMEA, Bakı, 2000, 25 s.
5. Hüseynova Fərqanə Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri, Bakı, 2007, 302 səh
6. Hüseynova F. Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrində siyasi amillərin roluna dair. “Mədəniyyət dünyası”, elmi-nəzəri məcmuə, XII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2006, 87-92.
7. Kərimov İ. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri, Bakı. 1973.
8. Məmmədali Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi. (1920-1930) 2 h. Bakı. 1983, s. 45.
9. Süleymanlı M.A. Azərbaycan-Türkiyə kultür ilişkilerinde M.Emin Resulzadenin rolu. “Çizgi” kultür, sanat, elm ve düşünce dergisi, Türkiye (Erzurum), 2003, sayı: 8, s. 24-26
10. “Kommunist” qəzeti, 1922, 24 fevral.
11. “Kommunist” qəzeti, 1924, 24 dekabr.

**ƏDƏBİ ABİDƏLƏRDƏ LEKSİK-SEMANTİK
PARALELLƏRDƏN İSTİFADƏ YOLLARI
(Yunus Əmrənin və Qazi Bürhanəddinin “Divan”ları əsasında)**

İsmayılova G.T.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Açar sözlər: Divan ədəbiyyatı, söz qrupları, omonimlər, sinonimlər cərgəsi, antonimlər, təzad, poetik fiqurlar

Key words: Divan literature, word groups, homonyms, synonyms, antonyms, contrasts, poetic figures

Yazılı abidələr, xüsusi olaraq “Divan” ədəbiyyatı nümunələri tarixən təşəkkül tapan ədəbi dilin lüğət tərkibi, şifahi və yazılı dil normaları haqqında əyani təsəvvür yaradan etibarlı saxlanma və mənbələrdən hesab olunur. Onu da xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbi dildə canlı xalq danışığı dilinin imkanlarından yararlanmağın, baza rolu oynayan söz və ifadələrin dövriyyəyə gətirmək təcrübəsinin böyük tarixi əhəmiyyəti var.

Məlumdur ki, ədəbi dil müəyyən normalara tabe edilən, hamı tərəfindən başa düşülən dilçilik anlayışını özündə ehtiva edir. Söz yox ki, ədəbi dilin zənginləşməsində dil arealının çevrəsindəki dialekt və şivələr də müəyyən rol oynayır.

Bu baxımdan on üçüncü yüzillikdə yaşayıb yaradan Yunus Əmrənin dili ümumxalq dilindən faydalanmaqla əlamətdar keyfiyyətlər qazanırdısa, bir əsr sonra fəaliyyət göstərən şair-hökmdar Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında klassik əhəmiyyətə sahib ədəbi dil və üslubu istiqamət aparıcı təmayül kimi özünü büruzə verirdi.

Hər iki sənətkarın “Divan”ında söz qruplarından üslubi çalarları, ifadə olunan əsas fikir və ideyanı daha təsirli və hissi-emosional tərzdə çatdırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə olunması diqqəti cəlb edəcək dərəcədə özünü göstərir.

Bu tipli söz qrupları içərisində omonimlər, sinonimlər və antonimlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Səslənmə və yazılış etibarilə eyni olan, ancaq məna baxımından müxtəlif sözlərdən ibarət olan omonimlər ədəbi təcrübədə cinas kimi klassik janrın vacib kompo-

nentlərindən biri kimi iştirak edir. Forma baxımından eyni olan sözlərdən poetik mətndə müxtəlif mənə çalarları yaratmaq, leksik-semantik fərqliliklərdən istifadəedilməklə dilin imkanlarının realizə olunması eyni zamanda bir sənətkarlıq məsələsi kimi aktuallıq qazanır.

Söz qruplarının işlənmə səviyyəsində müəyyən eyniyyət və səsleşmə ilə yanaşı, bir-biri ilə üst-üstə düşməyən məqamlara da təsadüf edilməsi fərqli bir dövrün xarakterindən, ədəbi dilin inkişaf xüsusiyyətindən və bir küll halında mövcud ədəbi-bədii təcrübənin yaradıcılıq təmayülünün təbiətindən irəli gələn səciyyəvi cəhətlərlə sıx bağlıdır.

Məsələn, Yunus Əmrə “Divan”ında işlənən ağız, ayaq, dün, yüz, al, ol, bin (min), var kimi omonimlərə eyni zamanda Qazi Bürhanəddinin dilində təsadüf olunması ənənənin ədəbi dildə qorunub saxlanması faktı kimi mühüm bir dəyər daşıyır.

Sinonimlərdən əsas fikrin və ideyanın daha təsirli, hissi-emosional tərzdə ifadəsində bir vasitə kimi istifadə olunması bu qəbildən təsadüfi deyil. Xüsusi olaraq nitq hissələri içərisində isimlərin iştirakı ilə yaranan ismi sinonimlərin say və kəmiyyətə üstünlük qazanması hər iki sənətkarın ədəbi dilində özünü qabarıq nümayiş etdirməkdədir.

Məlum olduğu kimi, sinonimlər sinonim qarşılığı olan ən azı iki tərəfin iştirakı ilə yaranır. Klassik ənənəvi anlayışlar sisteminin sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində davam və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq sinonim cərgəyə yeni sözlərin qoşulması kəmiyyətə belə bir artımın yaranmasını zərurətə çevirir. Əruz vəzninin tələblərindən irəli gələn xüsusiyyətlərin ədəbi dildə qorunub saxlanması da istər-istəməz ayrı-ayrı söz və anlayışların sonrakı yaradıcılıq mərhələləri üçün dəyişməz və stabil qalmasını qaçınılmaz edir.

Yunus Əmrənin dilində işlənən cahən, dünya, aləm kimi sinonim sıralanmanın eynilə Qazi Bürhanəddində təkrarlanması buna bir əyani nümunə kimi göstərilə bilər.

Sinonimləri təşkil edən sözlərin kəmiyyətə üstünlük qazanması baxımından Qazi Bürhanəddin “Divan”ında kifayət qədər nümunələrə rast gəlmək olur. Məsələn, dini anlayışların, xüsusən Allah, tanrı kimi sözlərin qarşılıqlı variantlarının Yunus Əmrədən gələn əlamətlərini Qazi Bürhanəddinin dilində təsadüf edilməsi buna bir

nümunədir.

Çələb sözünün ən çox Yunus Əmrənin dilində işləklilik qazandığı halda, bunun eyni zamanda Qazi Bührhanəddin “Divan”ında Allah, tanrı sözünə alternativ seçilməsi belə bir ənənənin davam və inkişafından xəbər verir. Qazi Bührhanəddin “Divan”ında bu sıradan olan sözlərin sinonim cərgəsi sayca yeddidir: Allah-rəb-çələb-haq-xaliq-yaradan-təngri-ilahi.

Dini-təsəvvüfi ideyaların təbliğinə və tərənnümünə öz yaradıcılığında kifayət qədər yer ayıran Yunus Əmrə “Divan”ında belə bir sinonim cərgəyə daxil olan söz və anlayışlara say etibarilə rast gəlinməməsi fərqli bir yanaşmadan və dövrün ədəbi dilinə daxil olaraq işləklilik qazanan leksik vahidlərin mövcudluğundan xəbər verir.

Sinonim sıralanmanın zənginliyi baxımından Qazi Bührhanəddinin dilində elə nümunələr var ki, onlar kəmiyyət baxımından daha üstün mövqe qazanır. Dilbər-dilruba-nigar-yar-sənəm-məşuq-nazənin-məhbub-canan kimi sinonimlər bu qəbildən olan sözlər sırasına daxil edilə bilər.

Antonim sözlərin dildə yaranma səbəblərinin təbiətdə, real gerçəklikdə baş verən, mahiyyət etibarilə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən əks məna daşıyan sözlərin mövcudluğu ilə izah olunması obyektiv məsələyə münasibətdən irəli gəlir.

Antonimlərin Yunus Əmrə və Qazi Bührhanəddin “Divan”larında funksional mövqeyə malik olması yalnız ziddiyyət və əks qütbləşmə effekti yaratmaq məqsədi daşımaqla bərabər, həm də poetik fiqurlardan olan təzad kimi bədii ifadə vasitəsinin yaranmasına zəmin hazırlamağa xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Abdülbaki G. Yunus Emre Hayatı və Bütün Şiirleri. Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, IX basım, İstanbul, 2018, 522 s.

2. Bührhanəddin Q. Divan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 365 s

3. İbrahimova A. Yunus Emre divanının linqvistik xüsusiyyətləri, Elmi redaktor: Rüfət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2011, 144 s.

4. Qədimaliyeva A. Qazi Bürhanəddin “Divan”ının leksikası, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 184 s.

5. Minayə Cəfərova, Şah İsmayıl Xətəinin leksikası (“Dəhnamə” poeması üzrə), Bakı “Elm” nəşriyyatı, 1977, 141 səh.

6. Səlim Cəfərov, Müasir Azərbaycan Dili, İkinci hissə, Leksika, Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 194s.

7. Yunus Emre ile Aşk Yolculuğu, Hayatı ve Seçme Şiirleri, Hazırlayan Mustafa Tatçı, 3 Basım: mart 2018

TÜRK XALQLARININ İNKİŞAFINDA TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN ROLU

Cəbraylov S.İ.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: təsvir, sivilizasiya, memarlıq, incəsənət, zəngin

Ключевые слова: описание, цивилизация, архитектура, искусство, богатство

Key words: description, civilization, architecture, art, rich

İncəsənət – insan hissələrini təsvir edən vasitədir. İncəsənət həyatın bədii əksidir. Xalq arasında incəsənət sözünün mənası bacarıq, ustalıq deməkdir.

İncəsənət insanları ruhlandırır, düşündürür, mübarizəyə çağırır. İncəsənətin müxtəlif növləri məlumdur, heykəltəraşlıq, ədəbiyyat, rəssamlıq, teatr, kino, memarlıq, boyakarlıq, musiqi, qrafika və s. Təsviri sənət incəsənətin bir növüdür. İncəsənətin ən qədim növlərindən olan təsviri incəsənət insan şüurunun və zəhmətinin bəhrəsidir.

İbtidai icma incəsənəti insanı əhatə edən dünya haqqında ilk təsəvvürü əks etdirmiş, onu qorumuş, bilikləri və adətləri nəsilədən nəsilə ötürərək, insanların bir-biri ilə ünsiyyətini yaratmışdır.

Qədim sivilizasiyaların incəsənəti bu cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirirdi.

Ərəb xilafətində VII əsrdə yaranan islam prinsipləri Qurani-Kərim əsasında qurulmuşdur. Müsəlman incəsənəti bütün sahələrdə elm və mədəniyyətin Quranın ayələri həm memarlıqda, həm deko-

rativ-tətbiqi incəsənətdə, həm kitab miniatürlərində əks olunurdu. Müqəddəs yazını əks etdirmək üçün xəttatlıqdan istifadə olunur və təsnifləşirdi (kufi, nəsxi, reyxani, suls, tauki, muxakkak, rukai, nastaliq yazıları və s.).

İncəsənətin əsas növləri olan rəngkarlıq, qrafika, heykəltəraşlıq və memarlıq tamamilə dəyişirdi. Memarlıqda yenidən təkmilləşmiş antik order sistemi təsdiq olunur. Yeni tipli ictimai binalar yaranmağa başlayır. Rəngkarlıq – xətt və hava perspektivaları, anatomik bilikləri və insan bədəninin proporsiyaları ilə zənginləşirdi. İncəsənət əsərlərinin ənənəvi dini mövzularına, insanlığa aid mövzular daxil edilirdi. Antik mifologiyaya, tarixə, mənzərəyə, portretə, məişət səhnələrinə maraq oyanırdı. Memarlıq binalarını gözəlləşdirən monumental divar rəsmləri ilə bərabər şəkil və rəngli yağlı boyalarla rəngkarlıq yarandı.

Türk xalqlarında memarlıq inkişaf etmişdir. Türküstan ərazisində zəngin, müdafiə divarlarının hündürlüyü 20 metr olan şəhərlər var idi. Türk dövlətlərinin sərhədlərində müdafiə qalaları, keşikçi qüllələri tikilirdi. Göytürklər öz xaqanlarının şərəfinə bəngüdaşlar adlandırılan heykəllər qoyurdular. Bunlardan ən möhtəşəmi Bilqə xaqana, Gül Tikinə, Tonyukuka qoyulan bəngüdaşlardır. Ulu Bazar məscidi, ikinci Mahmud türbəsi Hindistana yürüş zamanı əldə edilmiş qənimət hesabına tikilmiş zəfər abidələri Qəznəvilərin memarlığa qayğısını göstərir.

Türklərin bədii mədəniyyəti – dünya mədəniyyətində orqanik bütövlüyü yaradan ən güclü seqmentlərdəndir. Bəşər sivilizasiyasının yaşadı – Pazırık kurqanından tutmuş Tac Mahal kompleksinə, Təbriz miniatür məktəbinə qədər, ilk türk yazılı abidələrindən tutmuş Çingiz Aytmatova qədər... türk bədii mədəniyyətinin yetirdikləri sivilizasiya düşüncəsini daim cilalayan estetik qaynaqlardır. Ulu türk dilinin kökü üzərində boy atıb şaxələnen türk milli ədəbi dillərinin hər biri poetik sənətkarlığın yüksək səviyyəsini əldə etmiş və bu dillərdə türk və dünya mədəniyyətinin şedevrləri yazılmışdır. Türk klassik bədii mədəniyyəti türk sivilizasiyasının estetik arsenalını yaratmış və bu arsenal üzərində həmin mədəniyyətin yeni zamanlara doğru modernləşməsi öz təbii səciyyəsinə mümkün olmuşdur.

Türk universal etnomədəni sistemini bütöv saxlayan ən güclü amil – bütün milli türk dilləri və mədəniyyətlərinin anası olan qədim

türkcədir. Əski türk dili o qədər yaradıcı təfəkkür enerjisinə və mədəniyyət arsenalına malikdir ki, onun bətnindən milli türk dilləri və mədəniyyətləri doğulandan sonra da, təkamül prosesinin yeni mərhələsində də bu dil – türki böyük türk dünyasının universal ədəbi dili kimi (yalnız cüzi fərqlilik xüsusiyyətləri ilə) uzun əsrlər canlı ünsiyyət vasitəsi olmuş və bu dildə türk və dünya mədəniyyətinin möhtəşəm abidələri yaranmışdır. Türklər Şərq sivilizasiyaları ilə qarşılaşdıqda, sonra isə bu sivilizasiyalarla fəal münasibətlərdə olduqda, qətiyyətlə çəkinməmiş, öz dil və mədəniyyətlərini arxayınlıqla həmin sivilizasiyaların sınaq meydanına çıxarmışlar. Türk dili və mədəniyyəti Şərqlin böyük yazılı ədəbi dil ənənələrinə malik olan mədəni-sivilizasiya sistemində tezliklə öz yerini tapmış, burada öz tarixi mövcudluğunun yeni mərhələsini başlamışdır. Əvvəlcə bütün türklərin istifadə etdikləri türki ədəbi dili, sonra isə bu dildən diferensiasiyalaşan milli türk dilləri artıq orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyada olduğu kimi, bütün Şərqdə də aparıcı dillər sırasında idi. Əlbəttə, İslam Şərfində türk dövlətləri və imperiyalarının ərazisində türk dili başlıca danışmaq vasitəsi olsa da, hərçənd bunu da unutmamaq olmaz ki, təqribən XIV əsrə qədər türk hökmdarlarının əksəriyyəti öz saraylarında ərəb və fars dillərinə üstünlük verirdilər. Ancaq buna baxmayaraq, çox keçmədən türk dili ən yüksək siyasi-mədəni səviyyədə universal ünsiyyət vasitəsinə və dövlət dilinə çevrilir, bu prosesdə təbii şəkildə Şərqlin mühüm sivilizasiya dili funksionallığını əldə edir.

Ədəbiyyat

1. Bahadır xan Ə. Şəcəreyi-Tərakimə (“Türk ulusunun soy kitabı”). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2002
2. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993
3. Əskər R. Qutadğu Bilig. Bakı: Elm, 2003
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1978
5. Oğuznamə. Bakı: Yazıçı, 1987

BORÇALI XRİSTİANLARININ XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DAŞIDIĞI TÜRK ADLARI BARƏDƏ

Əhmədov F.S.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Açar sözlər: Osmanlı təhrir dəftəri, Borçalı xristianları, türk adları, oğuz adları, regional onomastika

Key words: Ottoman tax book, Borchali Christians, Turkish names, Oghuz names, regional onomastics

Cənub-şərqi Gürcüstanda – əhalinin böyük əksəriyyətini türk toplumunun təşkil etdiyi Borçalı mahalının bəzi bölgələrində, xüsusən də indiki Bolnisi (Bolus) və Dmanisi (Başkeçid) rayonlarının ərazilərində türklərin əsrlər boyu onlarla qonşuluqda yaşamış xristian əhali ilə münasibətləri barədə məlumatları əks etdirən fərqli qaynaqlar var. Bu baxımdan Osmanlı hökmranlığı dönmündə – 1723-1728-ci illərdə imperiya tərəfdarları tərəfindən tərtib olunmuş “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri” (“*Deftər-i Mufasssal-Eyalet-i Tiflis*”) adlı təhrir sənədi [4; 5] mahalda 300 il bundan öncə mövcud olmuş etnik vəziyyət haqqında ən dəqiq məlumatlar verən qaynaqlardan hesab olunur.

“Dəftər”də regionun inzibati-ərazi bölgüsü, orada mövcud olmuş yaşayış məntəqələrinin (*kənd, qışlaq, məzrəə*) və digər coğrafi obyektlərin (*dağ, təpə, çay, göl, arx*) adları, vergi ödəyən əhalinin adbaad siyahısı, mülkiyyət statusu və dini tərkibi, vergilərin növü və miqdarı, eləcə də digər önəmli bilgilər öz əksini tapmışdır. Sənəd bölgənin türk/müsəlman əhalisinin dini, sosial və demoqrafik strukturu, toponimikası, onomastikası, eləcə də digər sahələr haqqında kifayət qədər dolğun təsəvvür əldə etməyə də imkan verir.

“Dəftər”də həmçinin adı çəkilən bölgələrin xristian vergi mükəlləfləri arasında öz adı və yaxud atasının adı türk/müsəlman adı olan 625 nəfər qeydə alınmışdır. Onlar ümumilikdə 125 bu cür fərqli addan istifadə etmişlər. Həmin adlardan işlənmə tezliyinə görə aşağıdakıların daha çox yaygın olduğunu söyləyə bilərik.

Təhməz - 53 Nəzər - 25
Şahnəzər – 48 Əmirxan - 23
Allahverdi - 41 Uluxan - 23
Arslan - 37 Qaraxan - 23
Sarixan - 36 Bayandur - 17
Əlixan - 27 Becan - 10

Fikrimizcə, bölgədə “Təhməz” adının geniş yayılmasını xristian (xüsusən erməni) əhalinin Səfəvi hökmdarı I Təhmasibə olan yüksək rəğbəti ilə əlaqələndirmək daha doğru olar. Belə ki, “Təhməz” Təhmasibin əzizləmə formasıdır. Şahnəzər (48) və Haqnəzər (3) kimi eyni mənşəli adların daha yaygın olmasını isə bir vaxtlar regionun iki böyük nüfuz sahibi olan hakiminin – Qazax sultanı Nəzər xanın (XVI əsrin sonları) və islam dinini qəbul etmiş Kartli çarı I İrakli/Nəzərəli xanın (1688-1703) adı ilə bağlı ola biləcəyi qənaətimdəyik. “Arslan” (37) adı isə Tamara dönəmində Gürcüstanda böyük nüfuz sahibi olmuş komandanlardan qıpçaq Kutluq-Arslanla bağlı ola bilər [2, s. 16].

Maraq doğuran məsələlərdən biri də adı çəkilən bölgənin xristianlar yaşayan kəndlərindən 28-nin adının da türkcə olmasıdır. Onlardan Almali, Ağca, Aşıq Koxa, Bulud, Cala, Çanaqçı, Dəlিকাдаş, Dəlixaç, Söyüdlü, Qatırçı, Qaraçadır, Tala, Hacısoylu, Qarabənd, Qəribqaya, Uzunsaqqal, Pərixan, Şıxçoban, Qaraköy, Qala, Qubad, Şahsuvar, Seyidala, Sultan və başqalarını göstərmək olar.

Şəxs adları ilə bağlı “Dəftər”də diqqəti cəlb edən digər məsələ xristian əhali (xüsusilə də ermənilər) arasında sırf oğuz adlarının da geniş yayılmış olmasıdır. Belə ki, biz burada **Bayandur** (17), **Bahadır** (10), **Becan** (10), **Qayıtmaz** (3), **Budaq** (3), **Qazan** (3), **Öğuz** (2), **Qaplan** (2) kimi adlarla rastlaşırıq. Bu cür türk adlarının bölgənin xristian əhalisi arasında geniş yayılmasını əlbəttə, yalnız bölgənin uzun müddət türk Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti və təsiri altında olması ilə izah etmək mümkün deyil. Belə ki, bu halda məntiqə görə, əhali arasında şiə təriqətinə daha çox xas adlar üstünlük təşkil etməli idi. Halbuki, bu cür adlar dəftərdə qeydə alınmış adların heç 20%-ni təşkil etmir. Məsələn, şiə müsəlmanlar arasında çox yaygın olan Həsən, Hüseyn və Cəfər kimi imam adlarından bölgənin xristian əhalisi arasında yalnız Hüseyn adına (2 qeyddə) rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, “Dəftər”in bu məsələ ilə bağlı məlumatlarının səhihliyini XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərinə aid gürcü siyahıyaalma və mülk sənədləri də təsdiqləyir. Belə ki, həmin sənədlərdə ciddi maraq doğuran məsələlərdən biri də bölgənin xristian əhalisi arasınada “Kitabi-Dədə Qorqud” obrazlarının adını daşıyan şəxs adlarının və soyadların yaygın olmasıdır. Həmin sənədlərdə Təkə **Oğuzaşvili**, Avtandil **Qorqud**, **Bayandur** Abazaşvili, **Qarabudaq** **Qarabudaqaşvili**, **Dondar** Ecubaşvili, **Becan** Şanşiaşvilikimi adları və soyadları daşıyan şəxslərin indiki Bolnisi və Dmanisi rayonlarının əhatə etdiyi ərazilərdə böyük mülk sahibləri olduğu bildirilir. Həm də bu cür adlar dəfələrlə təkrar olunur [6, s. 145, 169, 422, 432, 441].

1721-ci il siyahıyaalmasında Dmanisinin şərqində bir kənd qeydə alınıb – **Qarancuq**. Sahibi də **Türküstan Türküstanışvili!** [1, s. 78]. Bəlkə də bu şəxs “Qaracugun qaplanı, Türküstanın dirəyi” olan Qazan xanın xristianlığı qəbul etmiş soydaşlarındanıdır?

Kiçik bir bölgədə özlərinə türklərin belə az qala unutmaqda olduğu oğuz adlarını qoyub nəsilbənəsil yaşadan bu insanlar kimlərdir? Bəlkə öz tayfasından küsüb “Altun xaça əl basan, pilon geymiş keşişin əlini öpənlər”, bəlkə də “Dış Oğuz İç Oğuzasi olduğdan” sonra salamat qalıb xilas “sası dinə” keçməkdə görənlərin nəslidir? Hər halda, üzərlərində “Oğuz möhürü” gəzdirən bu insanların etnik mənsubiyyəti, onların xristianlaşmış və ya əksinə, heç müsəlmanlığı qəbul etməmiş oğuzlar və ya XI əsrdə Şərqi Gürcüstanda məskunlaşmış qıpçaqların nəsiləri olduğu aydınlaşdırılmalıdır. XIX əsrin sonlarında Şimali Borçalıda arxeoloji tədqiqatlar aparan məşhur gürcü tarixçisi E. Takayşvili Zalqa rayonu tərəfdə Baratovlara aid kilsə xarabəliyində bir qəbir daşına rast gəlib. Daşın üzərində gürcü dilində: “İlahi, bu məzarda yatan **Qarabudaqaşviliyə**, qızı Tamara və **Anaxanıma** rəhm eylə” – sözləri yazılıbmış [3, 120]. Demək, nəinki bu nəslin kişiləri, həmçinin qadınları da oğuz adı daşıyırmış.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Borçalıda türk əhalinin bölgənin tarixi toponimlərinin və onomastikasının formalaşmasında böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. *Süleymanoğlu F.* “Kitabi-Dədə Qorqud”un XVIXVIII əsr Borçalısındakı izləri. “Xəzər Universiteti. Azərbaycan araşdırmaları jurnalı”, 2001, № 3-4.

2. *Süleymanoğlu F.* Osmanlı hakimiyyəti dönmündə Tiflis əyalətinin Somxit nahiyəsində türk varlığı. “Azərbaycan Şərqsünaslığı” jurnalı, 2018, № 1(16), s. 13-15.

3. *Ткайшвили Е.* Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. IV-Тифлиси, 1913.

4. Tbilisi vilaiəti didi davtari (Gürcü dilinə tərcümə, giriş və faksimiləni hazırlayan *S.Cikia* və *N.Şengelia*). Tbilisi, 2010.

5. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi *Şahin Mustafayev*). Bakı: “Pedaqogika”, 2001.

6. *Лорджканидзе Яс.* Нижняя Картлия (в первой четверти XVIII столетия. Часть I-II). Тбилиси, 1935.

MOLLA PƏNAH VAQİF YARADICILIĞINDA XƏLQİLƏŞMƏNİN TƏZAHÜR FORMALARINDAN

Əlizadə F.N.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Açar sözlər: ifadə, qəzəl, janr, nəzirə, toponim

Key words: expression, ghazal, genre, nazira, toponym

XVIII əsrdə aparıcı janrlardan olan qəzəl həm nəzirələr şəklində, həm də sərbəst yaradıcılıq nümunələri kimi yaşamını davam etsə də, şairlərin yaradıcılığında qəzəllərlə qoşmaların say nisbəti qoşmaların üstünlüyü ilə yerini dəyişdi.

XVIII əsr şairləri arasında realizm və xəlqiliyin aparıcı şəxsiyyəti olan Vaqif yaradıcılığında isə sanki qəzəl ilə qoşma arasında məntələrarası əlaqə yarandı:

Yaxşı həmdəm olmasa, şad olmaq olmaz Vaqifa,
Ağlaram ta ömrüm olduqca firavan ağlaram, (3, 153)

Milliləşmə özünü Vaqifin qəzəl yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi rədiflərdə də göstərdi: “igidlərdə”, “artıqsan” və s.

Xalq dilindən gələn söz və ifadələrə qəzəllərə ayrılan yer Vaqif yaradıcılığının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir:

Aydın olsun gözlərin kim, gəldi yarı kağızı
Könlümü şad eylədi gözəl nigarın kağızı (3, 158)

Vaqif yaradıcılığında toponimlərin xələqləşməsi özünü bariz şəkildə göstərir.

Əgər klassik şeirdə qəlib məkan adları (Rum, İsfəhan, Çin, Maçin və s.) işləkdirsə, onun poeziyasında konkret Azərbaycan şəhər və məskənlərinin adları (Qazax, Qarabağ, Qələ, Şişə və s.) qeyd olunur:

*Çıxıb başmaq seyrinə, edib seyri-çəmən gəldim,
Ayaq üstədən **Qazağa** bir gedib, gördüm vətən, gəldim.
Qızıl gül açılan günlərdə gülzari-**Qarabağa**,
Sənin olsun, əzizim, böylə məlumun ki, mən gəldim.* (3, 161)

Vaqif eyni zamanda doğulduğu kəndin – Salahlının da adını şeirlərində xüsusi olaraq qeyd edir:

*Vətən xoşdur deyər, Vaqif, bizi çəkdi **Salahlıya**
Səlah bilməm nədir yanında yarı-canfəza yoxdur.
Şəkərləblər olurlar mı əzəldən **Sarıqamışda**,
Gəlib şimdi sorağın sordum onlardan səda yoxdur.* (3, 164)

Nizami Cəfərov bu hadisəni – toponimlərdən istifadəni “Vaqifin demokratizmi” kimi dəyərləndirir. (2; 133)

*...**Kişmir**, **Xəta**, **Misr**, **Buxaravü Xötəndə**,
Movsul şəhəri, **Çin** ilə **Maçinü Yəməndə**,
Gərçi gəzələr **Rum**, **Ərəbistan**, ələ döşməz.*

Şeirin ikinci bəndində isə yenə də daha çox Azərbaycan coğrafiyasına daxil olan şəhərlərin adları çəkilir:

*Əlqissə ki, yüz kafər ola, yüz də müsəlman
Tövrət ilə Incil, Zəbur, ayəti-Quran,
Tiflis, İrəvan, Şamü Cəbəl, cümlə Trabzan,
Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxılə Sifahan,
Yüz seyr oluna külli-Dağıstan ələ düşməz. (3,172)*

Beləliklə, Vaqif klassik ənənəyə sadıq qalaraq həm Şərqi mütəlif məşhur şəhərlərinin, həm də xanlıqlar dövrü Azərbaycan toponimlərinin adlarını çəkir. Təbii ki, Vaqif poeziyasında konkret xanlıqların da adları qeyd olunur:

*Bu Qarabağ içrə çox çıxdım tələb meydanına,
Müşkül oldu çünki yol bulmaq anın imkanına,
Eylədim bu müşkülü izhar Şirvan xanına... (1; 40)*

Sadəcə Vaqif yaradıcılığında deyil, onun müasirlərinin də bədii nümunələrində Azərbaycanın dilbər guşələrinin adlarının çəkilməsi XVIII əsr lirikası üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Qarabaği Mirzə Yusif. Məcmueyi-Vaqif və müasirini-digər. Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 1999, 151 səh.
2. Cəfərov Nizami. Molla Pənah Vaqif. Bakı, Renessans-A nəşr evi, 2017, 240 səh.
3. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 264 səh.

MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİNİN PEDAQOJİ BAXIŞLARI

Abdullayeva S.T.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: mütəfəkkir, əxlaqi-didaktik, pedaqoji ustalıq, nəsihət, əhəmiyyət

Ключевые слова: мыслитель, нравственно-дидактический, педагогическое мастерство, назидание, значение

Key words: thinker, moral-didactic, pedagogical skill, advice, importance

Təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, türk dünyasının böyük mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Rumi insanları ilk növbədə təbii və səmimi olmağa, təkəbbür və lovğalıqdan uzaqlaşmağa səsləmişdir. Onun əxlaqi-didaktik görüşləri 25618 beytdən ibarət olan “Məsnəvi”sində və 30000 beytdən ibarət olan “Divan-i Kəbir” əsərində, eləcə də “Fihi Ma Fih” (“Nə varsa içindədir “Məclis-i Səba” (Yeddi məclis) əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır.

Ruminin “Məsnəvi”si didaktik tərbiyəvi mahiyyət daşıyır və öz sahibinə böyük şöhrət gətirmişdir. “Məsnəvi”nin əvvəlində “Tanrıdan ədəb istəyək, ədəbi olmayan adam tanrının inayətindən məhrumdur” yazılmışdır. Buradan da Ruminin ədəb, tərbiyəyə nə qədər önəm verdiyi aydın görünür. Əsərdə öz əksini tapan pedaqoji və fəlsəfi fikirlər insana olan böyük sevgidən əmələ gəlmişdir. Mövlana insanları daim təmkinli və səbirli olmağa səsləyir, öz müdrik kəlamları ilə onlara yeni ruh verərək onları bədbinlik və çarəsizlik hisslərindən xilas edir. “Əlində olmayanları söyləmə mənə... Əlində olanlardan bəhs et, can!” yaxud da “İtirdiyin nə varsa, bir baxarsın ki, yağmurlu bir gecədə... və ya bir bahar səhərində qarşına çıxmış”...

Cəlaləddin Rumi insanların bir-birinə həmişə yardım etməsini, onların saf və təmiz, doğru, dürüst olmalarını istəyir, hər cür məkr və riyadan uzaq olmağı məsləhət bilirdi. “Eşqsiz könülə sahib olan, padşah belə olsa, atlas kəfənə bürünmüş, məzara gömülmüş ölüdən başqa bir şey deyildir” deyən Mövlana göstərirdi ki, təbiətdə hər zərrədə eşq vardır, dünya və aləm eşq ilə yaranmışdır. Mövlana ədəb

və əxlaqı böyük hünər sayaraq deyirdi:

“Əhli dillər arasında aradım, qıldım tələb,
Hər hünər məqbul imiş, illa ədəb, illa ədəb”.

Hətta ədəb və mərifəti insanlığın əsas şərti saymış, hər bir işdə onların gözlənilməsini tövsiyə etmişdir.

Mövlana bildirirdi ki, insanı xarici görünüşünə görə deyil, daxili aləminə, malik olduğu müsbət keyfiyyətlərə görə qiymətləndirmək və qəbul etmək lazımdır. Onun “Nə qədər paltar gördüm, içində insan yox, nə qədər insan gördüm, əynində paltar yox” kəlamı bu fikrə xidmət edirdi.

Oğurluğu insana xas ən pis cəhət, ən böyük günah sayan Mövlana Cəlaləddin Rumi oğurluğu bütün pisliklərin başında gələn mənfi xüsusiyyət kimi qiymətləndirərək deyirdi: “Sadəcə bir tək günah var, oğurluq. Bütün başqa günahlar oğurluğun növləridir. Bir adam öldürüldüyündə bir həyat çalınmış olur, ailə həyatında ər, arvad haqqı, uşaqların ata haqqı çalınmış olur. Yalan söyləyəndə birinin həqiqəti öyrənmək haqqı çalınır...”

Mövlana Cəlaləddin Rumi şəxsiyyətin yetişdirilməsində təlim-tərbiyənin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir, “Təlimlə hətta heyvanlar da dəyişir. Vəhşi at əhliləşir, ayı oynayır, keçi salam verir, it ovu tutur, çoban yanında gözətçi olur.”

Rumi insanın ömrünün sonuna qədər təlim-tərbiyə almalı, özünütəhsil, özünütəbiyə və özünütəşkilləndirmə ilə məşğul olmalı olduğunu göstərirdi. Bildirirdi ki, elmi, bilikləri yalnız göz və qulaqları ilə deyil, eyni zamanda, hiss və duyğuları ilə, qəlbi və ürəyi ilə dərk və qəbul etməlidir. Yalnız belə olduğu təqdirdə əldə edilən bilik öyrənənə “yar” olar. Əksinə oduqda isə, elm sahibinə ağır bir yük (bar) olar.

İnsanın hərəkət və davranışlarında onun tərbiyəsini, ədəbini, ağıl və dərrakəsinin səviyyəsini bir pədaqoq kimi müəyyən edə bilən Mövlana deyirdi: “Bir insanın necə güldüyündən tərbiyəsini, nəyə güldüyündən ağılının səviyyəsini görə bilərsiniz”.

Mövlana insanlarda nəfs tərbiyəsinə çox əhəmiyyət vermiş, onların ədəbli olaraq öz nəfslərinə qalib gəlmələrini məsləhət

görmüşdür.

“Özünə gəl, mənəmlikdən uzaq ol. İnsanlara qarış, insanlarla bir ol” – deyərək Mövlana insanları xudpəsəndlikdən, lovğalıq və təkəbbürdən uzaq olmağa çağırırdı.

Həmişə haqqı tapdananların yanında olan, onların müdafiəsinə qalxan Rumi haqqı, ədaləti, mənəvi bütövlüyü, əxlaqi saflığı təbliğ edirdi. Başqasının malını yeyənləri, rüşvət alanları tənqid edərək Rumi deyirdi: “Ey rüşvət yeyən, sən fil balasını yeyirsən. Buna görə fil sənə düşməndir. Bir gün fil gəlib səni yox edəcəkdir”.

Mövlana Cəlaləddin Rumi göstərirdi ki, insan duyğu və düşüncələrini ömrü boyu inkişaf etdirməli, həmişə yaxşı düşünməli, yaxşı danışmalı və yaxşı hərəkət etməli, “Beşikdən qəbrədək” oxuyub öyrənməlidir.

Qardaşım, sən düşüncədən ibarətsən
Geriyə qalan ət və sümüksən
Gül düşünərsən, gülüstan olarsan
Tikan düşünərsən, tikanlıq olarsan”!

Mövlana özü yüksək pedaqoji, psixoloji qabiliyyətlərə malik olmuş, müəllim-şagird münasibətlərinin böyük pedaqoji ustalığ və pedaqoji məharətlə qurulan humanist prinsiplər əsasında həyata keçirilməsini istəyirdi. Bu haqda o yazırdı: “Müəllim öz şagirdlərinə böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşmalı, onlarda öz qüvvələrinə inam tərbiyə etməlidir”.

Rumi təlim-tərbiyə zamanı qarşısındakına böyük hörmətlə yanaşmağı, onun qəlbinə toxunacaq bir münasibət göstərməməyi məsləhət bilirdi. Bu xüsusda o deyirdi: “Söhbət var qılınca bənzər, bostanı,əkini qış kimi kəsib biçər. Söhbət var, ilk bahara bənzər, hər tərəfdə saysız meyvələr bitirər”.

Mövlana Cəlaləddin Rumi yetişməkdə olan nəsli ədəbə, əxlaqa, mənəvi keyfiyyətləri mənimsəməyə çağırırdı:

Mələklərlə bərabər , mələkut səmalarında uçmaq istəsən
Məxluqata şəfqət və mərhəmətdə Günəş kimi ol!
İnsanların qüsurlarını örtməkdə gecə kimi ol!

Təvazökarlıqda torpaq kimi ol!
Səxavət və cömərdlikdə axan çaylar kimi ol!
Sirr saxlamaqda ayna kimi ol!
Hiddət və əsəbilikdə ölü kimi ol!
Ya olduğun kimi görün,
Ya göründüyün kimi ol!

Gənclərə etdiyi bu məşhur nəsihətlərdən o da görünür ki, Mövlana onlarda çox yüksək insani keyfiyyətləri görmək istəmişdir. Bundan başqa türk dünyasının dahi oğlu xudpəsənd, özündən razı, təkəbbürlü insanları tənqid edərək onları insan olmağa çağırmışdır.

Əsrlər keçməsinə baxmayaraq, Mövlana Cəlaləddin Ruminin pedaqoji-fəlsəfi fikirləri bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır və xalqın gələcəyi olan Vətən övladlarının düzgün, sağlam ruhda tərbiyə olunmasını istəyən hər bir şəxs, hər bir pedaqoq bu qiymətli fikirləri öz fəaliyyətində tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Mövlana Cəlaləddin Rumi Vikipediya
2. F.N.İbrahimov, R.L.Hüseynzadə “Pedaqogika” 11 cild. Bakı, 2012.
3. Rumi Mövlana Cəlaləddin Rumi. Uşaq Bilik portalı iyun 2018
4. Mövlana Cəlaləddin Rumi sözləri. Ən gözəl sözlər . Mart, 2020.

QLOBALLAŞAN DÜNYADA AZƏRBAYCANIN DİGƏR TÜRK XALQLARI İLƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN GENİŞLƏNMƏSİ

Mikayılova F.M.
ADPU Ağcabədi filialı

Açar sözlər: Türk Dövlətlər Birliyi Forum, TÜRKSÖY, Bəyannamə, Qloballaşma, sivilizasiya, integrasiya

Key words: Union of Turkish States, Form Turksöy, Declaration, Globalization, Civilization, integration

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini və dövlətçilik ənənələrini mökəmləndirərək, öz xalqının milli maraqlarını əsas götürərək sivil, demokratik cəmiyyət quran bir dövlət kimi tanınır. Bu gün tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan qloballaşan dünyada dinamik və sabit inkişaf edən ölkələr sırasındadır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə əlaqədar respublikamızda ciddi siyasi, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər baş vermişdir. Mədəniyyətimizin və mənəvi irsimizin qorunub saxlanması, onun inkişaf etdirilməsi və daimi zənginləşdirilməsi dövlətimizin apardığı uğurlu və çoxşaxəli fəaliyyətində əsas prioritetlərindəndir.

Dünya xalqlarının hər birinin özünə məxsus mədəniyyəti olsa da, bu mədəniyyət milli çərçivə ilə məhdudlaşmır, mədəniyyətlər birbirinə qarşılıqlı təsir edir. Bu proses tarixi inkişafın, beynəlxalq əlaqələrin təsiri altında baş verir. Müasir dövrdə mədəniyyətlərarası əlaqələr daha da inkişaf etdiyindən müxtəlif xalqların mədəniyyətləri, xüsusən ortaq tarixi köklərə malik olan türk xalqlarının mədəniyyəti daha geniş inkişaf etmiş və geniş arealda yayılmışdır.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra mədəniyyətlərarası əlaqələr daha da inkişaf etmişdir. Məlumdur ki, müstəqil dövlətlərin tarixi inkişaf dinamikasında mədəniyyət və mənəviyyət məsələləri təməl rolunu oynayır. Qloballaşma dövründə süveren Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası, xüsusən də Türk xalqları ilə hərtərəfli siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın genişlənməsi istiqamətləri vaxtı ilə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş, bu gün də həmin xətt dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi uğurla davam etdirilir.

Hazırda müxtəlif dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələr inkişaf etdirilir, mədəniyyət sahəsində də, türk xalqları arasında illərdən bəri formalaşmış ədəbi-mədəni əlaqələr daha da genişləndirilir. Milli mədəniyyətimiz qlobal mədəni sferaya inteqrasiya etməklə yanaşı müasir dünyada formalaşmış müxtəlif mədəniyyət nümunələri, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri də respublikamızda tanınır, milli mədəni prosesin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycanın digər türk dilli dövlətlərlə əməkdaşlığında Türkdilli dövlətlər Birliyi (TDB) adlı qurum müstəsna rola malikdir.

Bu qurum bölgənin Türkiyə və Azərbaycanla yanaşı Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan kimi türk dilli ölkələri öz tərkibində birləşdirir. TDB SSRİ dağıldıqdan və ittifaqa daxil olan 5 türkdilli respublika müstəqillik qazandıqdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Birliyin yaradılmasında əsas məqsəd türkdilli dövlətlər arasında həmrəyliyi möhkəmləndirmək, iqtisadiyyat, elm, təhsil və mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığı inkişaf etdirmək idi.

TDB-nin ali orqanı türk dilli dövlət başçılarının Zirvə toplantısıdır. 1992-ci ildən 2001-ci ilə dək 7 belə toplantı olmuşdur. Bu tədbirlər 1992-ci ildə Ankarada, 1994-cü ildə İstanbulda, 1995-ci ildə Bişkekdə, 1996-cı ildə Daşkənddə, 1998-ci ildə Astanada, 2000-ci ildə Bakıda, 2001-ci ildə İstanbulda keçirilmişdir. Növbəti Zirvə görüşünün 2002-ci ildə Aşqabadda (Türkmənistan) keçirilməsi barədə razılıq əldə olunsa da, indiyə dək həmin tədbir müəyyən səbəblərdən baş tutmamışdır. Həmin Zirvə toplantılarında siyasi, iqtisadi qərarlarla yanaşı, həm də, ortaq türk abidələrinin tarixi yubileyləri də təntənəli şəkildə qeyd olunurdu. Məsələn, III Zirvə görüşü 1995 ci ilin avquusunda Qırğızıstanın paytaxtı Bişkek şəhərində “Manas” eposunun 1000 illik yubileyi ilə eyni vaxtda keçirilirdi. Bu toplantıda Türkmənistan prezidentindən başqa, digər türkdilli dövlətlərin rəhbərləri iştirak edirdilər. Toplantıdan sonra təşkil olunmuş mətbuat konfransında Ümummilliyə lider Heydər Əliyev Azərbaycanla Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin lazımı səviyyədə olmamasından təəsüfləndiyini bildirdi və qeyd etdi ki, Azərbaycan rəhbərliyi tarixi keçmişimizi, ümumi köklərimizi əsas tutaraq bütün türkdilli dövlətlərlə daha sıx iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlığın yaradılmasını istəyir.

1996-cı ilin oktyabrında Özbəkistan Əmir Teymurun anadan olmasının 660 illiyini təntənəli yubiley tədbirlərlə qeyd edirdi. Bununla əlaqədar IV Zirvə toplantısında həmin dövrdə Daşkənddə keçirildi. Bu toplantıda bütün türkdilli dövlətlərin başçıları iştirak edirdilər.

TDB-nin VI Zirvə Toplantısı isə 2000-ci ilin aprelində respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində baş tutdu. VI toplantının keçirildiyi günlərdə Azərbaycanda həm də türk dünyasının əvəzsiz mədəniyyət nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300

illiyinə həsr olunmuş yubileyi təntənələri təşkil olunmuşdu. Toplantıya qatılan bütün dövlət başçıları yubiley mərasimində iştirak etdilər. Ulu öndə Heydər Əliyevin həmin tədbirlərdəki çıxışları türk dünyasının bir növ proqram sənədi oldu.

TDB-nin son toplantısı 2001-ci ildə İstanbulda keçirildi. Həmin iclasda 19 maddədən ibarət “İstanbul Bəyannaməsi” adlı sənəd qəbul edildi. Bəyannamədə Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının (TÜRKSÖY)-un apardığı işlər təqdir edilir və bu təşkilatın fəaliyyətinə bundan sonra dəstək veriləcəyi qeyd olunurdu. TÜRKSÖY-un yaradılması haqqında ilkin fikrlər hələ 1992-ci ildə irəli sürülmüşdür. Bu beynəlxalq Mədəniyyət təşkilatının yaradılması ilə bağlı Bakı və İstanbul şəhərində bir sıra görüşlər keçirilmişdir. TÜRKSÖY-un yaradılması haqqında müqavilə 1993-ci il iyulun 12-də Qazaxıstan Respublikasının keçmiş paytaxtı Almatı şəhərində mədəniyyət nazirləri tərəfindən imzalanmışdır.

Təşkilatın 6 əsas (Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Türkiyə) və 8 müşahidəçi (Başqırdıstan, Tatarıstan, Şimali Kipr, Xakasiya, Tuva, Çuvaşiya və Qaqauz) üzvi vardır. Müşahidəçilər də əsas üzvlər kimi eyni hüquq və səlahiyyətlərə malikdir. TÜRKSÖY təşkilatı Türk dilli dövlətlərin siyasi strukturundan asılı olmayaraq, onların mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki regional birliyini həyata keçirir. TÜRKSÖY-un aşağıdakı əsas prioritet vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir:

- Türk dilində danışan xalqlar, ölkələr, etnik qruplar arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi.

- Türk mədəniyyət nümunələrinin araşdırılması, öyrənilməsi, qorunması və dünyaya çatdırılması

- Türk mədəniyyətinin müştərək olduğunun sübuta yetirilməsi

- Dünya mədəniyyətində mühüm yer tutan Türk mədəniyyətinin digər yerdə yayılması və s.

Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 44 günlük Vətən Müharibəsində torpaqlarımız erməni işğalından azad edildi. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə - Cəbrayıl, Füzuliyə, Zangilana, Qubadlıya, Laçına, Ağdama, Kəlbəcərə, Şuşaya türk dilli xalqların nümayəndələrinin səfərləri təşkil edildi. Onlar bu səfərlər zamanı erməni vandallarının minlərlə maddi

mədəniyyət abidələrinin necə məhv etdiklərini öz gözləri ilə gördülər. Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi türkdilli xalqlarla əməkdaşlığın yeni üfiqlərini müəyyən etdi. Cənab Prezidentin təşəbbüsü ilə Şuşa şəhərində “Xarı bülbül” musiqi festivalı və “Vaqif poeziya” günləri keçirildi. Prezident İlham Əliyevin Fərmanı ilə Şuşa şəhəri respublikamızın “Mədəniyyət Paytaxtı” elan edildi. 2021-ci ilin ən yaddan qalan hadisələrindən biri Türkiyə prezidenti Cənab Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iyunun 15-də (Qurtuluş günündə) Şuşaya səfər etməsi və orada cənab İlham Əliyelə birlikdə “Şuşa Bəyannaməsi”ni imzalaması olmuşdur. Bu Bəyannamə Azərbaycanla qardaş Türkiyə arasında hərtərəfli əməkdaşlığın yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Biz əminik ki, bundan sonra da Azərbaycanla türk xalqları, xüsusəndə Türkiyə ilə siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni əməkdaşlıq daha da genişlənəcək.

Ədəbiyyat

1. H.Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı – 2006.
2. İ. Əliyev və mədəniyyət. Bakı – 2013.
3. Azərbaycan-türkiyə münasibətləri. Bakı – 1997.
4. Ə.Məmmədov, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə mənəvi əlaqələri. Büynəlxalq həyat jurnalı. № 2, 1998.

MÜASİR DÖVRDƏ TÜRK XALQLARININ TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİNİN QORUNMASI

Hüseynova G.K.

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: türkdilli dövlətlər, inteqrasiya, tarixi-mədəni irs, türk birliyi, əməkdaşlıq, müasir dövr, tarixi abidələr

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqilliklərini əldə etmiş türk dövlətlərinin inteqrasiyası üçün yeni imkanlar yaranmışdır. Olduqca zəngin və qədim tarixi-mədəni irsə sahib olan türk xalqları milli-mədəni özünəqayıdış yolunda ciddi addımlar atmağa başladı.

Türkdilli dövlətlərin başçıları bu dövlətlər arasında daha sıx münasibətlərinin qurulması, iqtisadi, siyasi, mədəni və digər sahələrdə əməkdaşlığın daha da möhkəmlənməsi və mədəni dəyərlərin qorunması məsələsini başlıca vəzifə olaraq qarşıya qoydular.

Yeni minilliyin astanasında Türk dövlətlərinin birgə səyləri onların suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, türk xalqlarının rifahının yaxşılaşdırılmasına, bölgədə sülh və sabitliyin bərqərar edilməsinə yönəlib. Türk respublikalarının birləşməsində Türkiyənin mühüm rolu vardır. Türkdilli dövlətlərin başçılarının ilk Zirvə görüşü 1992-ci ilin oktyabr ayında Ankarada baş tutaraq ənənəvi xarakter daşımağa başlamışdır.

Türk xalqlarının ortaq dil, ortaq tarix, ortaq mədəniyyət əsasında formalaşan "Türk birliyi" ideyası müstəqil Türk Respublikalarında milli kimliyin inkişafında mühüm rol oynayır. Türk xalqlarının zəngin mədəni irsinin qorunması, öyrənilməsi və dünyada tanınması məsələsi türkdilli respublikaların dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilərək dövlət başçılarının daima nəzərində olan və müraciət edilən məsələlərdən biridir. Türk dünyasının ortaq mədəni sərvəti olan Türk qəhrəmanlıq dastanlarının, görkəmli mütəfəkkir, şair və yazıçılarının yaradıcılığının öyrənilməsi məsələsi aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Türk xalqlarının tarixi-mədəni irsinin öyrənilməsi mənəvi dirçəlişə, mədəni inkişafa və türk xalqlarının mədəni özünəməxsusluğun qorunmasına səbəb ola bilər.

Son illər ərzində Türkdilli dövlətlər tarixi abidələrin bərpası və qorunması istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirir. Türk xalqlarının milli sərvəti hesab edilən mədəni irs nümunələri UNESCO-nun Ümumdünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Türkdilli dövlətlərin mədəniyyət sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi türk xalqlarının mədəni irsinin qorunması və təbliği istiqamətində atılan ən vacib addımlardandır.

Türk xalqlarının ümumi tarixi kökləri, mədəniyyətlərinin oxşarlığı müasir dövrdə Türk respublikaları arasında sıx əməkdaşlığın qurulması üçün şərait yaradır. Ümumi kökə və mədəniyyətə sahib olan Türk xalqlarının tarixi-mədəni irsinin qorunmasında türkdilli dövlətlərin səyləri nəticəsində yaranan türk təşkilatlarının fəaliyyə-

tinin də əhəmiyyəti böyükdür. 1993-cü ildə yaradılan TÜRKSÖY təşkilatı türkdilli dövlətlərin mədəniyyət sahəsində əlaqələrinin möhkəmlənməsi, ortaq türk mədəniyyətinin öyrənilməsi, türk xalqlarının tarixi-mədəni irsinin qorunması, inkişaf etdirilməsi və təbliği kimi vəzifələri yerinə yetirməkdədir. TÜRKSÖY Türk Şurası, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və irsi Fondu, UNESKO və İSESKO ilə sıx əməkdaşlıq şəraitindədir.

Ədəbiyyat

1. 25 Yıllık Tecrübenin Ardından Türk Keneşi Bünyesindeki Ülkelerde Kültür-Sanat İlişkileri, İş Birlikleri ve Etkinlikleri. Hazırlayanlar Prof. Dr. Mehmet BAŞBUĞ, Öğr. Gör. Sebahattin SİVRİKAYA. Bişkek, 2018. 37 s.

2. C.Feyziyev, Türk Dövlətləri Birliyinə doğru yeni tarixi addım Azərbaycan paytaxtında atıldı/Cavanşir Feyziyev//Xalq qəzeti.-2019.-31 oktyabr.-№242.-S.4.

3. Ə.X.Əhmədov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr XX əsrin 90-cı illəri). Bakı, «Elm və təhsil», 2009, 385 s.c 39-40

4. Kılavuz, Gözəl Tağısoy. Türk xalqlarının mədəni irsinin öyrənilməsində TÜRKSÖY-un roluna dair / G.T.Kılavuz // Mədəniyyət.az.-2019.- № 5/6.- S. 50-54.

5. Мәңгілік Ел. Учебник. М.Б.Касымбеков, С.Ж.Пралиев, К.К.Жампеисова и др. – Алматы: Ұлағат, 2015 – 336 с.

**“TÜRKLƏŞMƏK, İSLAMLAŞMAQ, MÜASİRLƏŞMƏK”
TRIADASININ (ÜÇLÜ MƏQAM) YARADICISI, MİLLİ
BAYRAĞIMIZDAKI RƏNGLƏR SİMVOLİKASININ
MÜƏLLİFİ**

Məmmədov F.E.
ADPU Şamaxı filiali

“Ey türk oğuz bəyləri! Türk xalqı, eşidin! Üstdən göy
çökmədikcə, Altdan yer dəlinmədikcə, bil ki, türk ulusu,
türk yurdu, türk dövləti, türk törəsi pozulmaz. Su kimi
axıtdığın qanına, dağlar kimi yığdığın sümüklərinə layiq ol!
Ey ölümsüz türk ulusuözünə dön!...”

Bilgə Kağan

*Açar sözlər: türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək, məfkurə, triada,
rənglərin simvolikası*

*Key words: turkification, islamization, modernization, ideology, triad,
symbolism of colors*

“Mən türkəm, qafqazlı bir türkəm, türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam, demək ki, mən bu dörd sifətlə dünyaya gəldim, bu dörd sifətlə yaşamaq məcburiyyətindəyəm”, müdrik kəlamın müəllifi olan Əli bəy Hüseynzadə XX əsrin əvvəllərində türk dünyasında bir günəş kimi parladı, təkcə Azərbaycanda deyil bütün türk dünyasında ictimai fikrə bir aydınlıq gətirdi, onu yeni istiqamətə yönəltdi. Bu mənada Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ictimai fikrində yeni bir mərhələnin banisidir desək səhv ətmərik. Əli bəy milli özünüdərkini və istiqlal düşüncəsinin yaradıcısı olmaqla yanaşı, millətçilik siyasətindən xilas olmağın yeganə yolunu türkçülüyn yayılmasında görürdü. Türk elini yad ideologiyalardan xilas etmək üçün türkçülük ideologiyasını yaymağa çalışırdı. Əli bəy Hüseynzadə də türkçülük baxışlarınınformalaşmasında Hilmi Ziya Ülkənin qeyd etdiyi kimi babasının - Qafqazın Şeyxülislamı Əhməd Hüseynzadə Səlyaninin və Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük rolu olmuşdur. Rusiya imperatoru II Aleksandrın fərmanı ilə 1852-ci ildən 1884-cü

ilədik Qafqazın Şeyxülislamı olmuş Axund Əhməd Səlyani Əli bəy Hüseynzadənin babası olmaqla yanaşı, Tariximizdəki nadir şəxsiyyətlərdən - Şeyxülislamlardan biri olmuşdur. Axund Əhməd istər xalq arasında, istərsə də ruhanilər və ziyalılar arasında, böyük nüfuz sahibi idi. Təsadüfi deyildir ki, Axund Əhməd Səlyani hörmət əlaməti olaraq Qafqazın birinci adamı adlandırılırdı. Demək Əli bəyə türkçülük məfkurəsi Əhməd bəy Səlayanidən miras qalmışdır. Əli bəy Hüseynzadənin məfkurə sistemində üç təməl prinsipi – türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək triadasının ilk iki mərhələsi (türkləşmək, islamlaşmaq) Şeyxurislamın dəsti xəttidən bəhrələnmişdir.

Əli bəyin nişan verdiyi bu yolu tarixin sonrakı gedişində Ziya Göyölp davam etdirmiş, Məmməd Əmin Rəsulzadə və Böyük Atatürk isə onu dövlət məfkurəsinə - Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyətlərinin ideoloji dayaqına çevirmişlər.

Əli bəy Hüseynzadə məfkurəsi Azərbaycanı orta əsrlərdən çıxardı. Despotik idarə sistemini sarsıda bilən informasiyaların xalqa ötürülməsini, vətəndaş haqlarını və hüriyyət məşqinin ilk dərslərini də etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan ilk dəfə Əli bəydən öyrəndi.

Qeyd olunmalıdır ki, türkləşmək məqamı Əli bəyin nəzəri doktrinası idi. O türkçülük ideologiyasının mənəvi prinsipi olan islamlaşmaq məqamından danışarkən qeyd edirdi ki, İslam dini türk birliyinin, milli mədəniyyətinin, əxlaqi sağlamlığının təməlidir. Sözsüz ki, Əli bəyin qeyd etdiyi kimi “Allahını tanıyan millət, milli birliyini də dərk edəcəkdir”.

Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədibi, filosofu və ədəbiyyat tənqidçisi, XX əsr Azərbaycan-Türk icimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, alim, həkim, rəssam, şair, tənqidçi, tərcüməçi, müəllim, jurnalist kimi fəaliyyət göstərmişdir və bu sahələrin hər birində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Türkçülük məfkurəsinin böyük ideoloqu olmaqla “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” triadasının yaradıcısı, milli bayrağımızın rənglər simvolikasının (mavi, yaşıl, qırmızı) müəllifi, türk dünyasında milli özünüdərkən, milli istiqlal düşüncəsinin mücahidi, ensiklopedik şəxsiyyət olan Əli bəy Hüseynzadənin türkçülük, islamçılıq, Millət və Vətən qarşısındakı xidmətləri Azərbaycan xalqı tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək “Qafqaz müsəlmanlarının atası”, “Türk xalqlarının

kimliyini bildirən dahi”, “Türkçülüyün babası”, “İmanlı türkçü” və s. bu kimi şərəfli adlarla qiymətləndirilmişdir. Sözsüz ki, bütün bu sadalananlar səbəbsiz deyildir. Bu böyük İNSAN, dahi fikir və söz adamı 76 illik şərəfli ömrünün yarım əsrdən çoxunu türkçülüyün inkişafına, ən əsası isə Azərbaycan xalqının milli oyanışına və özünüdərkinə, milli dövlətçiliyin formalaşmasına həsr etmişdir.

Azərbaycanda türkçülük hərəkatının həqiqi tarixi Əli bəy Hüseynzadənin redaktoru olduğu Həyat qəzeti ilə başlayır desək səhv etmərik. Təsadüfi deyildir ki, çağdaş Amerika tarixçisi Tadeus Svyatoxovski haqlı olaraq qeyd edirdi ki, ”XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarına kimliyini bildirən bir nəfər var idi. O da Əli bəy Hüseynzadə idi”.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin dövlətçilik ideologiyasına çevrilən bu triada (üçlü məqam) milli bayrağımızdakı rənglər (mavi, yaşıl, qırmızı) palıtrası vasitəsilə əbədiləşdi və sonsuzluğa qədər Azərbaycan xalqının qan yaddaşına daxil oldu. Bu mənada bu gün başımız üzərində əzəmətlə dalğalanan milli bayrağımızda üç rəngin bildirdiyi simvolik mənə Əli bəy Hüseynzadənin müəllifi olduğu “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” formulasının rənglərlə ifadəsidir. Əli bəy Hüseynzadə “Azərbaycanda düşündüklərim” adlı məqaləsində Azərbaycan bayrağının təsviri ilə bağlı qeyd edirdi ki, o “Milli bayrağımızda aypara qarşısında beş şüalı yerinə səkkiz şüalı bir ulduz bulunan bir məmləkətdən, Qafqaz Azərbaycanından, Azərbaycan Cumhuriyyətindən, daha doğrusu, Qafqaz Türk dövlətindən bəhs edir.

Türkiyədə türkçülüyün böyük ideoloqu kimi tanınan Ziya Göyalp Əli bəyi özünün ustadı sayaraq həmin üçlü qayəni - “millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini tanı” anlamını verən “türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Batı (qərb, Avropa) mədəniyyətindənəm” şəklində formula vermişdir. Ziya Göyalp “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” adlı məqaləsində Əli bəyin dəyərini anladığından onu “Yalavaç” adlandırmışdır. (“Yalavaç” sözü Türk dilində peyğəmbər, gələcəyi xəbər verən, müjdəçi kimi mənaları daşıyır.)

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə dövlət bayrağında üç rənglə simvollaşan Azərbaycan vətəndaşlarının ideya-mənəvi dəyərləri Əli bəyin tarixi xidmətidir desək heç də səhv etmərik.

Üçrəngli bayrağımız ilk dəfə 1918-ci ildə noyabr ayının 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası tərəfindən təsis edilmişdir. 1920-ci ilin 27-28-də Cümhuriyyətin süqutu ilə üç rəngli bayrağımız o, yüksək zirvədən endirildi. 1990-cı ildə noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali məclisində Ulu Öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən sessiyada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı Naxçıvan Muxtar Respublikasının bayrağı kimi təsis olundu. 1991-ci il fevralın ayının 5-də isə üçrəngli bayrağımız Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bayrağı kimi təsis olunmuşdur. 2009-cu il noyabrın 17-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları Dövlət Bayrağı Gününün təsis edilməsi ilə bağlı Sərəncam imzalamışdır. Sərəncama əsasən hər il noyabr ayının 9-u ölkəmizdə Dövlət Bayrağı Günü kimi qeyd olunur.

Ədəbiyyat

1. Ziya Göyalp. “Türkçülüyn əsasları”. Bakı, 1991.
2. Əli bəy Hüseynzadə “Türklər kimlərdir və kimlərdən ibarətdir”. Bakı, 1997.
3. Azər Turan “Milli məfkurənin atası”. Bakı, 2014.
4. Sevil Qaraşova “XX yüzillik Azərbaycan fikir tarixində Əli bəy Hüseynzadənin yeri” Bakı, 2013.
5. Əli bəy Hüseynzadə “Seçilmiş əsərləri”. II cild, Bakı, 2007.

TÜRK DÜNYASININ ORTAQ DƏYƏRLƏRİ

Seyidova N.Ə.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: Türk xalqları, adət-ənənə, milli-mənəvi, ortaq dəyərlər, mədəniyyət

Ключевые слова: тюркские народы, традиции, национально-духовные, общие ценности, культура

Key words: Turkic peoples, traditions, national-spiritual, common values, culture

Türk dünyası dedikdə - böyük bir düha, sonsuz bir cahan, yenilməz bir qüvvə canlanır gözümüzün önündə. Türkdilli dövlətlər və xalqlar ümumi tarixi köklər, ortağ zəngin irs, dil, incəsənət, ədəbiyyat, adət-ənənələr, milli-mənəvi dəyərlər ilə bir-birinə bağlıdır.

Türk xalqlarının dövlətçilik ənənəsi çox qədim və zəngindir. Məhz bunun nəticəsidir ki, hazırda dünyada kifayət qədər nüfuzu olan türkdilli dövlətlər mövcuddur. Orta Asiya, Qafqaz, Asiya və Avropanın bir hissəsini əhatə edən türk coğrafiyası dünyanın mədəni və siyasi tarixində böyük rola malikdir.

Türklərin sayı 210 milyondan çoxdur. Müasir dövrdə türklər Saxadan Balkanlara qədər yayılıb. Türklər haqqında ilk qədim və etibarlı mənbə Çin mənbələri hesab olunur. Türklərin yayıldığı ərazinin ilk xəritəsi M.Kaşğarının “Divani-lügəti-it-Türk” əsərində verilib. Türklər avropoid irqinə aid edilsə də, antroloji nöqtəyi nəzərdən monqoloid irqinə bənzədilir.

Türk xalqları bir çox ortağ dəyərlərə malikdir. Bu sərvətlərdən biri də ənənəvi İpək Yoludur. Türkdilli xalqlar Böyük İpək Yolunun formalaşmasında və fəaliyyət göstərməsində əsas rol oynayıblar. Üzərindən keçən ticarət karvanları vasitəsilə İpək Yolu bu xalqların iqtisadi, ticari və mədəni cəhətdən yaxınlaşmasına, mədəniyyət və incəsənət nümunələrinin bir-birinə tanıtılmasına və ənənələrinin ötürülməsinə, türk dünyasının mədəni irsinin zənginləşməsinə dərin təsir göstərib.

Türk xalqları müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşamalarına baxmayaraq, işlətdikləri sözün kökü əsasən eynidir. Ortağ ünsiyyət dilinin formalaşdırılması artıq günümüzün türk dünyası üçün tələbidir. Türk dünyasında ortağ ünsiyyəti həyata keçirəcək bu dil bütün türk dillərinin ortağ xüsusiyyətlərini özündə daşmalıdır.

Türk xalqlarının dinləri fərqlidir. Böyük bir hissəsi islam dininə etiqad edirsə, bir hissəsi şamanizm, bir hissəsi iudaizm, digər bir hissəsi isə xristian dininə etiqad edirlər. İslam dininə etiqad edən türk xalqları Ramazan bayramı, Qurban bayramı kimi dini bayramları hər zaman qeyd edirlər. Türk xalqlarının ortağ bayramı olan Novruz, bütün türk dünyasında yeni il bayramı kimi qeyd olunur.

Türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını, qə-

dimliyini, döyüşkənliyini, cəsurluğunu, zəngin mədəniyyətə malik olmasını tam şəkildə sübuta yetiriblər.

Türk xalqları ədəbiyyatının 5 min ildən çox tarixi var. Dastanlar hər bir xalq üçün tarix və mədəniyyət göstəricidir. Dastanda bəhs edilənlər xalqların özünəməxsus həyata baxışları haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından əhəmiyyət daşıyır. Dastan millətin tarixi, yaşayış yerləri, adət-ənənəsi, psixologiyası, inancları, həyata baxışları, maddi-mənəvi dəyərləri barədə məlumat verən ilkin qaynaqlardan biridir. “Yaradılış”, ”Bilqamis”, “Alp Ər Tonqa”, “Şu”, “Göytürk”, “Köç”, “Manas”, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları türk xalqlarının ən qədim dastanlarındandır.

Türk xalqlarında memarlıq mədəniyyəti də zəngin tarixə malikdir. Türk xalqlarının tarix boyu tikib yaratdıqları tarixi abidələr, maddi mədəniyyət nümunələri dünyada məşhurdur. Həmin abidələrin bir çoxu özünəməxsus gözəlliyi və əzəməti ilə bu gün də turistləri özünə cəlb edir. Türk dünyasının böyük fikir adamı Xoca Əhməd Yasəvinin mavzoleyi, Şirvanşahlar sarayı, Qız Qalası, Şeyf Səfi məqbərəsi, Təbriz Tarixi Bazar kompleksi, Möminə Xatun türbəsi, Tac Mahal və s. Bu və bu kimi bir çox abidələr UNESCO-nun Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilib.

Türk xalqlarına məxsus ən mühüm yazılı mənbə Orxon-Yenisey abidələridir. Bu abidələr qədim türk xalqlarının daşlaşmış tarixi, türk mədəniyyətinin və natiqlik sənətinin gözəl nümunəsidir. “Orxon abidələri” Monqolustanın Orxon çayı sahilində, Yenisey abidələri isə Yenisey çayı sahillərində aşkar edilmişdir. Bu abidələrin sayı 120-ə çatır. Tarixdə ilk böyük türk dövlətinin – Türk Xaqanlığının ədəbi yadigarlarıdır Orxon-Yenisey abidələri. Daşlar və qayalar üzərində qədim runik yazılar haqqında hələ XVIII əsrdən məlumat vardı. Yenisey abidələrinin dili qədim qırğız dili, Orxon, Selenqa yazılarının dili qədim oğuz dilidir.

Türk xalqları 7000 min il öncə köçəri həyat sürürdülər. Bunun səbəbi ovçuluğun başlıca peşə olması idi. Münbit torpaqların azlığı əkinçiliyin yayılmasına mənfi təsir etmişdir. Münasib olmayan iqlimin də rolu var idi. Köçəri tayfaların qarşিদurmaları da oturaq həyata mənəe idi. İlxı üçün otlaqların axtarılması da köçəri həyatın səbəblərindən biri idi. Köçəri həyat qədim türklərin acizliyi deyil, seçimləri olub.

Böyük türk toplumunun qanunlarına görə, başqaları tərəfindən tabe edilməmək üçün daim hərəkətli həyat tərzində olmaq lazımdır.

XX əsrin son onilliyində dünyada baş verən qlobal siyasi hadisələr nəticəsində sovet imperiyası dağıldı, uzun illər onun tərkibində yaşamağa məcbur olmuş xalqlar siyasi müstəqilliyini qazanaraq öz suveren dövlətlərini yaratdılar. Bu xalqların qarşısında milli-mənəvi dirçəliş yolunda, dünya xalqları ailəsində özünə layiq yer tutmaq üçün geniş üfüqlər açıldı. Zəngin və qədim mədəni irsə sahib türk xalqları da tarixin bəxş etdiyi fürsətdən istifadə edərək milli-mədəni özünəqayıdış yolunda ciddi addımlar atmağa başladı. Müasir dövrimüzdə müstəqil *Türk dövlətləri* həm ayrı-ayrılıqda, həm də birgə çoxtərəfli münasibətlərdə, yəni beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fəaliyyət göstərilir. Yaranmış yeni əlverişli şərait eyni kökdən olan müştərək türk mədəniyyəti və incəsənətinin vahid təşkilatının yaranmasına səbəb oldu. Həmin təşkilat bu gün də uğurla fəaliyyət göstərən beynəlxalq TÜRKSÖY təşkilatıdır – Türkdilli ölkələr arasında qurulan ilk beynəlxalq təşkilat olan Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatıdır.

Ədəbiyyat

1. Mais Əmrahov. Türk xalqları tarixi. Bakı, 2010
2. Göyalp Ziya. Türkçülüynün əsaslar. Bakı, 1991
3. Ramin Qurbanov. Türk xalqları tarixi. Bakı, 2010

TÜRKSÖY-un AZƏRBAYCAN – TÜRKİYƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ ROLU

Əliyev N.B.

ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: TÜRKSÖY, mədəniyyət, əlaqələr, dil, əməkdaşlıq

XX yüzillik bəşəriyyətinin yaddaşına sürətli elmi-texniki tərəqqi, imperiyaların, milli müstəmləkə sisteminin parçalanması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması, demokratiyanın genişlənməsi, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu, qloballaşmanın, sülh, sabitlik, əmin-amanlıq uğrunda səylərin artırılması ilə yadda qaldı. XX əsrin

90-cı illərində tək Azərbaycan üçün deyil, bütünlükdə türk dünyası üçün əlamətdar hadisələrlə zəngin oldu. Əsrin 90-cı illərinə qədər türk dünyasını beynəlxalq aləmdə tək-cə Türkiyə Respublikası təmsil edirdisə, 90-cı illərin başlanğıcında SSRİ-nin dağılması nəticəsində daha beş türk dövləti öz müstəqilliklərini elan etdilər. Yeni yaranan türk dünyası, sadəcə bir coğrafiyadan və müstəqil dövlətlərdən ibarət deyildi, fəlsəfəsi, həyata baxışları, estetik anlayışı, dəyərlər sistemi etibarlı ilə müstəqil bir mədəni dünya idi. Siyasi əlaqələrin inkişafı ilə bərabər mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi sahəsində ümumtürk mədəni birliyi olan TÜRKSÖY-un rolu böyük olmuşdur. Həmin təşkilat bu gün də uğurla fəaliyyət göstərən beynəlxalq TÜRKSÖY təşkilatıdır.

Türk mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafı üzrə Beynəlxalq Təşkilat (TÜRKSÖY) Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə İstanbul və Bakı şəhərlərində keçirilmiş Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkiyə və Türkmənistan respublikaları mədəniyyət nazirlərinin görüşləri gedişində əldə edilmiş razılışmalar əsasında yaradılmış, TÜRKSÖY-un yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında Müqavilə həmin ölkələrin mədəniyyət nazirləri tərəfindən 1993-cü il iyulun 12-də Qazaxıstan Respublikasının keçmiş paytaxtı Almatı şəhərində imzalanmışdır. Təşkilatın Nizamnaməsinə görə, o, türkdilli dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin Daimi Şurasının qərarlarına əsasən fəaliyyət göstərir. Sonralar TÜRKSÖY haqqında Müqaviləyə müşahidəçi ölkələr simasında Başqırdıstan və Tatarıstan muxtar respublikaları, Şimali Kipr Türk Respublikası, Xakasiya, Tuva, Çuvaşiya və Qaqauz Yeri respublikaları da qoşuldular. Hazırda TÜRKSÖY-a 6 üzv və 7 müşahidəçi ölkə daxildir.

TÜRKSÖY-un əsas hədəfləri sırasında türk dilində danışan xalqlar, ölkələr və etnik qruplar arasında mədəni əlaqələrin inkişafı, türk mədəniyyəti nümunələrinin araşdırılması, öyrənilməsi, qorunması və dünyaya çatdırılması, türk mədəniyyətinin müştərək olduğunun sübuta yetirilməsi, türk dövlətləri və toplumları arasında əlifba və dilin saxlanması dayanır.

TÜRKSÖY YUNESKO, İSESKO, Avropa Şurası, Avrokomissiya, Dövlətlərarası Humanitar Əməkdaşlıq Təşkilatı (DHƏT)

və MDB arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. TÜRKSÖY-un fəaliyyət dairəsi çox genişdir. TÜRKSÖY YUNESKO-nun (BMT-nin maarif, elm və mədəniyyət işlərinə baxan hökumətlərarası təşkilatı) struktruna yaxındır. 1996-cı il iyunun 8-də İstanbulda TÜRKSÖY-la YUNESKO arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdır.

Müstəqilliklərinin iyirminci ili ərəfəsində türk respublikaları arasındakı əməkdaşlıq daha da genişləndi. 2009-cu il oktyabrın 3-də Naxçıvanda təşkil edilən Türkdilli Ölkələrin Dövlət başçılarının sammitində Türk Şurası (Türk Dili Danışan Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası) yaradıldı. Oktyabrın 3-ü Türk Əməkdaşlıq Günü olaraq 2010-cu ildən etibarən qeyd olunmağa başladı. 2011-ci il oktyabrında Almatıda (indiki Nur Sultan) Türk Şurasının ilk toplantısı keçirildi. Azərbaycan Respublikası TÜRKSÖY-un yaradılmasında olduğu kimi, onun sonrakı fəaliyyətində də aparıcı dövlətlərdən biri olmuş və olmaqdadır. TÜRKSÖY-un II toplantısı Bakıda keçirilmiş və təşkilatın fəaliyyətini gücləndirməyə yönəldilən mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. 1996-cı il noyabrın 6-da türk dünyası yazıçılarının Bakıda keçirilən III qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ümumilli lider Heydər Əliyev demişdir: “Bu gün Azərbaycan Respublikasının həyatında çox əlamətdar hadisələr baş verir. Günün birinci yarısında Bakıda türk dünyası yazıçılarının III qurultayı açılıbdır, ikinci yarısında isə TÜRKSÖY Beynəlxalq Təşkilatının növbəti toplantısı işə başlayır. TÜRKSÖY ötən dövrdə böyük yol keçibdir, yaxşı nailiyyətlər əldə edibdir, özünün çox zəruri və böyük gələcəyi olduğunu həm türkdilli dövlətlərə, həm də dünyaya nümayiş etdiribdir”.

Türkdilli dövlətlərinin rəhbərliyi tərəfindən TÜRKSÖY-un fəaliyyəti daima dəstək və təqdir olunması öz əksini 2009-cu il oktyabrın 2-3-də Naxçıvan şəhərində keçirilmiş türkdilli dövlətlərin Dövlət başçılarının IX Sammitində qəbul edilmiş Naxçıvan Deklarasiyasında öz əksini tapmışdır.

Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə toplantısında imzalanmış “Türkdilli dövlətlərin əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Naxçıvan sazişi” əsasında təsis edilmiş Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası türkdilli dövlətlər arasında qarşılıqlı əlaqə-

lərin möhkəmləndirilməsində yeni mərhələnin əsasını qoydu. “TÜRKSOY Fondu”nun yaradılması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü yekdilliklə dəstəklənmişdir.

Türk dövlətləri arasında elm, təhsil və mədəniyyət sahələrindəki əməkdaşlığın inkişafına təkan verən amillər içərisində Türk dövlət və topluluqları dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayları xüsusi qeyd edilməlidir. Bu qurultaylar zamanı türkdilli ölkələrin elmi-mədəni əlaqələri baxımından bir sıra problemlər müzakirə mövzusunda çevrilmiş, təhsil və elm adamları müvafiq sahələr üzrə əməkdaşlığa dair tövsiyə və təkliflərini vermişdir.

TÜRKSOY-un yaradılması, bu təşkilatı yaradan ölkələrin dilləri, xalqları, mədəniyyətləri bir-birinə çox yaxın olması zərurətindən irəli gəlmişdir. TÜRKSOY-un yaradılmasında türkdilli xalqların əsasən din deyil, dil prinsiplərinə üstünlük verilmişdir. TÜRKSOY-un əsas üzvləri Qazaxıstan, Türkiyə, Azərbaycan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanıdır. Qalan 7 üzv (Başqırdıstan və Tatarıstan respublikaları, Şimali Kipr Türk Respublikası, Xakasiya, Tuva, Çuvaşiya və Qaqauz Yeri respublikaları) əsasən müşahidəçi qismində iştirak edirlər. Bu üzvlər əsas üzvlər kimi eyni hüquqa və səlahiyyətə malikdirlər. Ümumiyyətlə, TÜRKSOY-un fəaliyyətində demokratik prinsiplər əsas götürülür. Yəni səsvermədə müşahidəçi ölkələr də əsas 6 üzv kimi eyni səsvermə hüququna malikdirlər.

Görülmüş işlərlə yanaşı TÜRKSOY-un işində çatışmazlıqlar da qalmaqdadır. TÜRKSOY fəaliyyət istiqamətləri kimi müəyyənləşdirdiyi vəzifələri tam həyata keçirə bilməmişdir. Xüsusilə türk dünyasının tarixinin yazılması, ortaq türk əlifbasının yaradılmasına dair fikirlər reallaşmamışdır. Türkdilli dövlətlərin başçılarının zirvə görüşlərinin keçirilməsində yaranan fasilələr türk dünyasında süstlük yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov İ. Türk dünyası XX əsrin 90-cı illərində, Bakı 2001
2. Muxtarov K, Azərbaycan Respublikası və TÜRKSOY, Tarix və onun problemləri, Bakı 2012
3. Vəliyev İ, Muxtarov K, Heydər Əliyev və türk dünyası, Bakı 2003
4. İnternet resursları

TÜRK DİLLƏRİNİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

TÜRK DİLİNİN MƏDƏNİ SƏVİYYƏSİNİN QORUNMASINDA GÜNEY AZƏRBAYCAN ZİYALILARININ ROLU

Abbasov M.Ə.

t.ü.f.d.

ADPU Cəlilabad filiali

Açar sözlər: Güney Azərbaycan, Həsən Rüşdiyyə, Təbriz Universiteti, Turan sivilizasiyası, Turancılıq, İslam mədəniyyəti

Key words: South Azerbaijan, Hassan Roshdieh, The University of Tabriz, Civilization Turan, Turanism, Islamic culture

Millətlərin tarix boyunca əldən vermədikləri bir sıra dəyərləri olur. Bu dəyərlər tarixin bütün mərhələlərində şövqverici və birləşdirici qüvvə rolunu oynayır. “Türkçülük” də bütün türk xalqlarının belə ortaq dəyərlərindən biridir. Ortaq tarix, mədəniyyət, müştərək dəyərlərin birləşdirdiyi Güney Azərbaycan türklərinin fəaliyyəti də türk dillərinin qorunması və inkişafı ideyalarının təbliği sahəsinə xidmət etməkdədir. Güney Azərbaycan dünyada azərbaycanlıların ən kompakt halda yaşadığı bölgə sayılır. Ötən yüzilliyin doxsanıncı illərinin əvvəllərində aparılmış siyahıya almalara görə, İranda 40 milyon azərbaycanlı yaşayır. Onların böyük bir qismi (təxminən 20 milyonu) Güney Azərbaycanda, qalanı isə İranın digər ərazilərində məskunlaşmışdır. Azərbaycanlılar öz dillərinin mədəni səviyyəsini bütün tarixi mərhələlərdə qoruyub saxlaya bilmişlər. Hələ 1888-ci ildə maarifçi Həsən Rüşdiyyə Təbrizdə "Dəbirestani-Rüşdiyyə" və "Mədrəseyi-Rüşdiyyə" adlı ilk müasir təhsil müəssisələrini təsis

etməklə xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Bu məktəblərin Azərbaycan üçün ən əhəmiyyətli məqamı Səfəvilər dövründən sonra Güney Azərbaycanda ana dilimizdə açılan ilk milli məktəbin olması idi. Bu məktəblərin faliyyəti dövründə türk dili tədris edilmiş, ana dilində çoxlu dərsliklər yazılmışdır. Təəssüf ki, 1926-cı ildən Azərbaycan dilində tədris qadağan edilmişdir.

XIX yüzilliyin I yarısında bütün Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, onun Güney qolunda da aşiq şeiri və lirik poeziya əsas yeri tuturdu. Nəbati, Heyran xanım, Ə.Qaracadaği, M.Aciz, M.Dilsuz, H.M.Şükühi, H.R.Sərraf, M.Ə.Ləli, M.Hidəci və başqaları lirik şeirin gözəl nümunələrini yaratmışlar. Ə.Raci və bir çox başqa şairlər lirik şeirlərlə yanaşı, dini mövzulu əsərlər də yazmışlar. M.Xalxalının əsərlərində ictimai nöqsanlar tənqid edilirdi. XIX yüzilliyin ikinci yarısında maarifçi ədəbiyyat yarandı. Bu dövrdə M.F.Axundzadənin bilavasitə təsiri ilə dram əsərləri yarandı. M.F.Axundzadənin davamçıları Z.Marağayi və M.Ə.Talıbovun əsərləri 1905-ci il inqilablarının ideoloji və siyasi cəhətdən hazırlanmasında mühüm rol oynadı.

İyirminci yüzilliyin iyirminci illərində bütün İran ədəbiyyatında yeniləşmə başladı. İranda yeni şerin təməli Ş.Ə.Xiyabani, Tağı Rüfət, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsmayi kimi Azərbaycan şairləri tərəfindən qoyulmuşdur. Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda inkişaf yaranmış, sərbəst şerin əsası qoyulmuşdur. M.Siqqətülislam, Ə.Səfərov, S.Səlmasi, Ş.M.Xiyabani və başqaları realist demokratik Azərbaycan ədəbiyyatını inkişaf etdirdilər. Sabir ədəbi məktəbinin görkəmli davamçısı M.Möcüzün və B.Abbasadənin satirik şeirlərində ictimai eybəcərliklər kəskin tənqid olunurdu.

Güney Azərbaycan tarixində Məşrutə hərəkatı milli istiqlaliyyətin, mübarizə tarixinin başlanğıcı oldu. Ş.M.Xiyabani hərəkatı onun başlanmasına təkan verdi. Beləliklə, 1905-1911-ci illərdə Məşrutə ədəbiyyatı, 1917-1920-ci illərdə "Təcəddüd" (yeniləşmə) ədəbiyyatı, 1945-1946-cı illərdə demokratik ədəbiyyat meydana gəldi. Demokratik ədəbiyyatın yaranması S.C.Pişəvərinin rəhbərlik etdiyi dövrə düşdü. Təbriz Universitetində Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası, sosial-siyasi vəziyyəti və s. ilə əlaqəli məsələlərin öyrənilməsinə başlandı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Təbrizdəki Darül-

fünun Şərqdə ilk universitetlərdən biridir. İkinci dünya müharibəsində, ondan sonrakı dövrlərdə maarif və mədəniyyət sahəsində diqqətəlayiq və yaddaqalan demokratik işlər görülməsi Azərbaycan Milli hökumətinin adıyla bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan dilində əlliyyə yaxın müxtəlif adda qəzet və jurnal, dərslik, bədii ədəbiyyat nəşr edilmiş, kinoteatrlar tikilmiş, radio stansiyası və radio xəbərləri komitəsi yaradılmış, milli qəhrəmanlar Səttar xana, Bağır xana, Xiyabaniyə heykəllər ucaldılmışdır. Təbriz Universiteti kitabxanası, Milli Kitabxana və "Tərbiyyət kitabxanası" Güney Azərbaycanın ən böyük kitabxanalarıdır. 1946-cı ilin dekabrında ölkədə milli azadlıq hərəkatına divan tutulduqdan sonra Azərbaycan Dövlət Teatrı da bağlandı.

Güney Azərbaycanda ədəbiyyat da yetərinəcə inkişaf etmişdir. 1946-cı ildə Milli hökumət tərəfindən təşkil edilmiş "Azərbaycan Şairlər və Yazıçılar Cəmiyyəti"nin bir sıra üzvləri sonralar həbs edildi, bir qismi xarici ölkələrə mühacirət etdi, bir hissəsi isə gizli iş şəraitinə keçdi. Təqribən 1960-cı illərə qədər Azərbaycan mədəni həyatında durğunluq yarandı. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeması bütün Yaxın və Orta Şərq mühitində görkəmli bir ədəbi hadisə kimi qarşılandı. Çağdaş fars şeirlərinin ustadı sayılan M.Şəhriyar öz ədəbi istiqamətini dəyişərək Azərbaycan türkcəsində yazdığı yeni şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi məktəbin bünövrəsini qoydu. Şah rejiminin farslaşdırma siyasətinə baxmayaraq, ana dilində ədəbiyyat 1950-1970-ci illərdə inkişafdan qalmamışdır. Səhənd, Əli Kərimi, Əli Təbrizi, Həbib Sahir, Səbahi, Səməd Behrəngi, Savalan, Sönməz, Coşqun, Yəhya Şeyda, Piruz Dilənçi və başqaları Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri sahəsində müəyyən araşdırma işlər aparılmışlar. Bu işi M.Fərzanə, S.Cavid, A.Təbrizi, M.Tərbiyyət, M.Təbrizi, H.Məmməd-zadə, Q.Kəndli, Q.Biqdeli, M.Müsəddiq, M.Mənafı, C.Müçiri, Məhəmmədsədiq Hüseyin Məhəmməd-zadə (Hüseyin Düzgün) və başqaları davam etdirmişlər. Güney Azərbaycan folklorunun toplanılması sahəsində yaranmış ənənə uğurla davam etdirilir. AMEA Folklor İnstitutunda çoxcildli "Təbriz folklor örnəkləri" və "Güney Azərbaycan folkloru" kitabları işıq üzünə görməkdədir. Güney Azərbaycandan xeyli folklor toplayıcısı da bu xeyirxah işə cəlb edilmişdir. Hüseyin Şərqidərəcək (Soytürk), Əhəd Fərəhməndi, Əli Bərəzəndə,

Məhəmməd Əlipur Müqəddəm, Məmmədəli Qövsü Fərzanə, Behruz Həqqi, Bəhrüz Dehqani və başqalarının topladıqları bayatılar, nəğmələr, tapmacalar, nağıllar, lətifələr və digər folklor nümunələri AMEA Folklor İnstitutu tərəfindən yüksək poliqrafik tərtibatla işıq üzünə görmüşdür.

Təəssüf ki, 1978-1979-cü illərin inqilabı ilə Güney Azərbaycanında çağdaş ədəbi mübarizənin ömrü az oldu. Buna baxmayaraq, 1978-1979-cu illər İran islam inqilabından sonra keçən qısa müddət ərzində Azərbaycan dilində onlarla kitab nəşr edilmişdir. Onların bir neçəsi təkrar işıq üzünə görmüşdür. Güney qələm sahiblərinin əsərləri daha çox sevgi və vətən mövzusunda. Hadi Qaraçayın «Tamudan gələn səslər», Məmməd Rza Təbrizlinin «Qartal balası», Ramin Cahangirzadənin «Daşlar», Elvar Qulivəndin «Zibil dolunda ziyafət», Rəsul Yunanın «Mən Çin məhəlləsində itmişəm», İsmayıl Ülkərin «Sevda yoldaymış», M.Əzizpurun «Su pıçılısı», Sayman Aruzun «Paltarlarım adamsızdır», Səkinə Pürhəsənin «Ayrılıq durağı», Kiyan Xiyavin «Sarı saatlar dənizində», A.Uğurun «Qərənfil yangını» kitabları çağdaş Güney Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında tam təsəvvür yaradır. Hadi Qaraçay, Hümmət Şahbazi və Əziz Sələminin, Səid Muğanlının, eləcə də M.Məhəmmədinin yazıları, şeir və nəsr nümunələri Güney Azərbaycanda ədəbi prosesin dinamik sürətlə davam etdiyini təsdiqləyir. Güney Azərbaycanda gedən ədəbi proses poetik axtarıqlarının səviyyəsinə görə dünya ədəbiyyatı ilə ayaqlaşır.

Son dövrlərdə Güney Azərbaycanın təkcə ədəbiyyatı və folkloru deyil, həm də tarixi, arxeologiyası və etnoqrafiyası da Azərbaycan Respublikasının mənəvi dəstəyi ilə tədqiq olunur, araşdırılır, öyrənilir.

Bu gün bütün dünyada maliyyə və iqtisadi böhranın hələ də davam etdiyi bir vaxtda türk mədəni irsini qorumaq, onu dünyaya tanımaq türk dilli xalqların fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov M. İraq-İran müharibəsi və Cənubi Azərbaycan. Bakı, 2017
2. Cavad Heyət Seyri dər tarixə zəban və ləhçəyə torki. Tehran,

3. Əliyev H. Müstəqillik yollarında. I.c. Bakı, 1997
 4. Raşdi Həsən İranda məhəlli, məntəqəyi və ümumölkə dilləri. Varlıq. Tehran 23.1377

TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİ PROBLEMI

(Azərbaycan dilinin ali məktəb dərsləkləri əsasında)

Əkbərov Ə.H.

f.ü.f.d.

ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: təsnif, qüsurlu, ziddiyyətli, meyar, nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri

Ключевые слова: классификация, дефектность, противоречивость, критерии, части речи, вспомогательные части речи

Key words: classification, defective, contradictory, criteria, parts of speech, auxiliary parts of speech

Dilçiliyin *müasir* mərhələsində Azərbaycan dilçiliyinin özünə-məxsus inkişaf qanunları kamil qrammatik quruluşu, zəngin leksik fondu, geniş ifadə imkanları, milli səslərimizi əks etdirən əlifbası, yüksək səviyyəli yazılı və şifahi nitq mədəniyyəti normaları vardır. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan dilçiliyində, xüsusilə, morfolojiyaya aid araşdırmalarda müxtəliflik, bir-birini inkar edən yazıların ali məktəb dərsləklərinə yol tapması, orta məktəb dərsləkləri ilə zidd fikirlərin sübutuna çalışma halları getdikcə çoxalmaqdadır. Məqalə bu problemlərdən biri – morfolojiyada köməkçi nitq hissələrinə aid yazılarda yol verilmiş hərc-mərclik haqqında məlumatı ümumiləşdirərək, ona aydınlıq gətirmək və həlli yollarını göstərmək məqsədilə hazırlanmışdır. Problemin tədqiqi köməkçi nitq hissələri haqqında aşağıda qeyd olunanları aşkarlamış, onların haqqındakı anlaşılmazlığa son qoyulmasının vacibliyini vurğulamışdır.

1) Türk dillərində, xüsusən, Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinə münasibət yolverilməz dərəcədə müxtəlifdir və bu

problemlə bağlı ümumi fikrə gəlmək cəhdi hiss olunmur.

2) Köməkçi nitq hissələrinin sayı az qala bu barədə yazan dilçilərimizin sayı qədərdir: F.Zeynalovda iki, M.Hüseynzadədə üç, B.Xəlilovda dörd, Q.Kazımovda beşdir və s. Bu isə test suallarına cavabı çətinləşdirir, həm nəzəri, həm dilin tətbiqi, inkişafı, kamilləşməsi və təkmilləşməsi sahəsində əngələ çevrilir.

3) Xüsusi nitq haqqında dərslik və monoqrafiyalardakı fikirlər, mülahizələr aydın deyil, dolaşiq və ziddiyyətli ifadələrdir.

4) Köməkçi nitq hissələrinin düzgün differensiasiyası üçün meyar müəyyən edilməli və problemin düzgün həllinə kömək edəcək bu meyar əsasında köməkçi nitq hissələri sistemləşdirilməlidir.

5) Köməkçi nitq hissələri haqqında bir-birini inkar edən yazıların orta məktəb dərslərinə yol tapmasının mümkün qədər qarşısı alınmalı və ya problemə tam aydınlıq gətirən izahlar verilməlidir.

6) Son vaxtlar təqlidi sözləri, vokativ sözləri, hətta uşaq sözlərini nitq hissələri sırasına daxil etmək cəhdləri hiss olunmaqdadır. Lakin belə sözlərin də hansı qrupa daxil edilməsi bir problem kimi dilçiliyin qarşısında duran məsələlərdəndir.

7) Köməkçi nitq hissələrinə şamil edilən termin qeyri-müəyyənliyi aradan götürülməli, köməkçi adlar, yoxsa köməkçi nitq hissələri, bağlayıcı yoxsa bağlama və s. terminlərin dəqiqləşdirilməsi yekunlaşmalıdır.

Köməkçi nitq hissələri haqqında ziddiyyətli mülahizələr bir əsrdir ki, dərslik və dərs vəsaitlərində kök salmışdır. Onların düzgün məcraya yönəldilməsi həm nəzəri, həm tətbiqi dilçilik üçün, eləcə də dilin təkmilləşməsi, qorunması və inkişafı baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. F.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı. 1971
2. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı. 2010
3. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı 1973

M.Ə.SABİR YARADICILIĞINDA TÜRKİYƏ – AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ, TÜRKÇÜLÜK İDEYASI

Eminahiyev E.M.

f.ü.f.d.

ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: ədəbi əlaqə, satira, türkçülük, mədəniyyət, istedad

Ключевые слова: литературная связь, сатира, тюркизм, культура, талант

Key words: literary connection, satire, Turkism, culture, talent

XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan sənətkarların əksəriyyətinin yaradıcılığında türkçülük ideyaları öz əksini tapmışdır. M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Y.V.Çəmənəminli, M.Ə.Sabir və b. bu qəbildəndir. Təsadüfi deyildir ki, H.Cavidin “Peyğəmbər“ əsərini təhlil edən Hənəfi Zeynallı yazırdı: “Cavidin əsərləri forma cəhətdən Hamidin, üslubuna görə Fikrətin, fəlsəfi mahiyyətinə görə R.Tofiqin əsərlərini xatırladır” [5].

Türkçülüynün bir ideologiya kimi formalaşdığı illərdə yazıçılar daha çox fəallıq göstərir, siyasi müstəvidə gerçəkləşən bu ideologiyaya təbliğat məqsədilə təkan verirdilər. Publisistika ədəbi növlərin janrlarından, poeziya istisna olmaqla, bu sahədə öndə gedirdi. İ.Qaspiralı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu kimi jurnalistika ilə məşğul olan mühərrirlərimiz millətin vahid bir ideologiya ətrafında birləşməsi üçün var qüvvələri ilə çalışırdılar.

Ə.Hüseynzadənin türkçülük, turançılıq ideyalarından bəhrələnən M.Ə.Sabir türk-islam mədəniyyətinin yaradıcılarına, türk dünyasının böyük mütəfəkkirlərinə, millət fədailərinə böyük sevgi, diqqətlə yanaşmışdır. Bu mənada onun Namiq Kamalla əqidə bağlılığı diqqəti daha çox çəkir. M.Ə.Sabir “İnsanın haqq və məqsədi yalnız yaşamaq deyil, hürriyyətlə, azad yaşamaqdır“ amalı ilə mücadilə edən N.Kamalın “Amalımız, əfkarımız iqbalı-vətəndir“ şeirinə “Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir” və “Övrədımız, əfkarımız əfsanəyi-zəndir“ misraları ilə başlayan iki nəzirə yazmış,

hər iki nəzirə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci il 10-cu və 18-ci saylarında “Qabaqda gedən zəncirli” və “Boynuyoğun” imzaları ilə dərc edilmişdir.

Müasirlərinin xatirələrində dönə-dönə xatırlanır ki, ”Sabir şeir yazanda, yaxud başqa vaxtlarda Şəmsəddin Saminin türk qamusunu çox mütaliə edərdi. Türkiyəli həcvü Əşrəfin türkcə/.../rübailərini oxumağı çox sevərdi“ [7, 56]. Təsadüfi deyil ki, bu fakt şairin yaradıcılığını təhlil edən ilk kitabın müəllifi A.Lukyanovanın da diqqətini cəlb etmiş, o, M.Ə.Sabirə həsr etdiyi əsərində şairin yaradıcılığında turançılıq məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır [1, 6].

M.Ə.Sabirin böyük türkçü olduğunu zamanında görkəmli yazıçı və ictimai xadim olan Tağı Şahbazi Simurq qeyd etmişdir. O, 1916-cı ildə “Hophopu yad et” məqaləsində “Sabir bir şair idimi?” sualını qoyur və yazırdı: “Sabir xalqımızın müsəvvir rəssam, Sabir bir təbi-layəmit, Sabir yaxşı bir insan, Sabir xalqımızın mərzini bilmiş bir təbib-i-haziq, Sabir doğru söz söyləyən ədib idi...Sabiri unutmamalı, Sabirin ruhunu xeyir ruhlu sözlərlə yad etməliyik!.. Çünki Sabirlərini unudan bir xalq səbr və təhəmmül olunmayacaq bəlalara düşər ola bilər “ [7, 43].

“Hophopnamə” təsdiq edir ki, M.Ə.Sabir yalnız Azərbaycan xalqının deyil, eləcə də Türk xalqlarının həyatına aid, məişət məsələlərindən tutmuş, onların bir millət kimi formalaşmasına qədər böyük inkişaf yolu keçməsi prosesini əhatə edən hadisələrə toxunur .

1904-cü ildə Türk xalqlarının milli şüurunun oyanışı və türkçülük ideologiyasının inkişafında müstəsna rol oynayan mütəfəkkir Yusif Akçuranın Qahirədə nəşr edilən “Türk qəzetində” Üç tərzisiasət” adlı məqaləsi dərc olunur. Məşhur amerikalı yazıçı Çarlz Hostler bu əsəri əhəmiyyətinə görə “Kommunist Partiyasının Manifesti” nə bərabər tutmuş, Y.Akçurana isə türk birliyi fikrinin qurucularından biri kimi dəyərləndirmişdir. Y.Akçura Rusiyada yaşayan türklər arasında məzhəb ixtilaflarının aradan qaldırılması istiqamətində də böyük işlər görmüşdür. Məhz bu səylərin nəticəsidir ki, sonralar Ümumrusiya Müsəlmanlarının III Qurultayında (16-23 avqust 1906-cı il) müxtəlif məzhəblər arasında fərqlərin aradan qaldırılmasına dair qərar qəbul olunmuşdur. Bu təklifi Əlimərdan bəy Topçubaşov irəli sürmüş və M.Ə.Sabir qədər müsəlmanların məzhəb

ayrılığına qarşı çıxan, bu mövzuda əsərlər yaradan ikinci bir sənətkar göstərmək çətinidir. O, nifaq və təriqətlər nəticəsində türk dünyasının parçalanmasını, qardaş qanı tökülməsini kəskin şəkildə ifşa edərək, həmçinin türk-islam dünyasında milli-dini birlik uğrunda mücadilə edənlərin faciəli taleyini də göstərməyi unutmur:

Nadir bu iki xəstəliyi tutdu nəzərdə,
İstərdi əlac eyləyə bu qorxulu dərdə.
Bu məqsəd ilə əzm edərək girdi nəbərdə
Məqtulən onun nəşini qoyduq quru yerdə. [6, 186]

Şair “Müəllimlər siyezdi”, “Sual-cavab”, ”Təhəssür” kimi onlarla şeirində türk-islam, müsəlman dünyasını birliyə səsləmişdir”. İslamə rəxnə yetdiyini “bütün dünya bildiyi halda, nədən özümüz bundan xəbərdar deyilik?! Əcəba, bu qardaş qarşıdurmasının bir sonu, nəhayəti olmayacaqmı?! Nədən, axtarsan da, ”tapmazsan iki müttəfiqürrey–müsəlman Qafqazda olan bir neçə milyon arasında?!” Qəzəblənən şair üzünü belələrinə tutaraq qail olduqları Qurana istinad etməyi məsləhət bilir, halbuki deyir, ”əmr eylər ikən birliyə peyğəmbəri-zışan”. Odur ki, Sabir dinə təfriqə salmaqla türk-islam birliyini parçalayanlara aydın şəkildə əsl müsəlman olduğunu, qondarma təriqətçiliyi rədd edərək deyirdi:

Şiəyəm, əmma nə bu əşkaldən,
Sünniyəm , əmma nə bu əmsaldən. [6, 167]

Çarizmin milli əsarətinə qarşı turançılıq məfkurəsilə mübarizəni Ə.Hüseynzadə “ Həyat” qəzetindən başlamışdı və ilk dəfə milli istiqlal bəyannaməsini də bu qəzetin səhifələrində elan etmişdi. Məhz Ə.Hüseynzadə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir” silsilə məqalələrində bu millətin “türk“ adını özünə qaytarmışdır [3]. O, ”Mən türkəm, qafqazlı bir türkəm, türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam” məramı ilə milli düşüncə tariximizə “millət“ anlayışını gətirmiş, azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını qoymuşdur. ”Həyat” qəzeti və “ Füyuzat“la əməkdaşlıq edən M.Ə.Sabir Ə.Hüseynzadənin siyasi-ideoloji məramnaməsindən xəbərdar olmuş, öz yaradıcılığında bundan bəhrələnmişdir. [E.Eminaliyev. Mirzə Ələkbər Sabir: həyatı

və sənəti. Bakı, "CBS", 2012].

M.Ə.Sabir mənsub olduğu etnosun şanlı tarixi keçmişininin kölgəsində qalmağı, bu tarixin şöhrəti ilə mürgüləməyi qəbul etmir, əksinə, soydaşından oyanış, tərəqqi, intibah tələb edirdi:

Biz qoca qafqazlı igid ərlerik ,
Cümlə hünərmərdlərək , nərlərək ,
İş gürəcək yerdə süz əzbərlərək.
Aşiqik ancaq quru boş sühbətə ,
Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə. [6, 236].

İsmayıl bəy Qasıralı XIX əsrin 80-ci illərində "dildə, fikirdə, işdə birlik" şüarı ilə nəşrə başladığı "Tərcüman" qəzetinin ittihad məramında siyasi məqsədi yox idi, Ə.Hüseynzadənin başçılıq etdiyi ittihad hərəkatı isə tamamilə yeni məfkurəli, siyasi məramlı turançılıq ideologiyası idi. Bu mənbədən qaynaqlanan M.Ə.Sabir öz ədəbi yaradıcılığında Türkiyə ədəbiyyatına tez-tez müraciət etmiş, türkçülük, turançılıq ideologiyasının yayılmasında mühüm xidmət göstərmişdir.

Ədəbiyyat

1. A.Lukyanova. Sabir yaradıcılığının əsas nöqtələri. Bakı, "Nurlan", 2002.
2. Eyvaz Eminaliyev. Mirzə Ələkbər Sabir: həyatı və sənəti. Bakı, "CBS", 2012.
3. Ə.Hüseynzadə. Nümunə məktəbi. "Həyat", 1906, 184.
4. Füyuzat /1906-1907/. Bakı, "Çaşıoğlu", 2006.
5. H.Zeynalli. H.Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim. "Ədəbi parçalar", Bakı, 1924.
6. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə .İki cildə, Bakı , "Şərq-Qərb", 2004.
7. Sabir xatirələrdə. Bakı, "Gənclik", .1982.

TÜRK DÜNYASININ BÖYÜK KİTABI – “DİVANÜ LUĞAT-İT TÜRK”

Şahbazov E.T.

Çuxuryurd kənd tam orta məktəb

Açar sözlər: Türk dünyası, Azərbaycan, Mahmud Kaşqarlı, Divanü luğat-it türk

Keywords: Turkish world, Azerbaijan, Mahmud Kashgarli, Divanu dictionary-it türk

Türk dünyasının böyük alimi Mahmud Kaşqarlının “Divanü Luğat-it-Türk” əsəri XI əsr türk dünyasının ən möhtəşəm mənəvi abidəsidir. Divanın müəllifi Mahmud Kaşqarlı öz dövründə mükəmməl təhsil almış, Şərq ədəbiyyatı və tarixini, fəlsəfəni, ilahiyyatı, etnoqrafiyanı, pedaqoji, psixoloji bilikləri, hər b sənətini, tibbi, siyasəti öyrənmiş, daha müxtəlif elm sahələrinə dərinlən yiyələnmiş və türk dünyasının ilk mükəmməl ensiklopedik lüğətini, hikmətli sözlüyünü, dəyərli bilik mənbəyini yaratmışdır. 1074-cü ildə tamamlanmış bu qiymətli əsər lüğət olmaq etibarilə ərəblərə türkcəni öyrətmək məqsədi daşımış və metodiki, öyrədici, maarifləndirici, tərbiyəedici, insanların dünyagörüşünü inkişafetdirici baxımdan ədəbi, pedaqoji, fəlsəfi fikir tariximizdə görkəmli yer tutmaqdadır.

Mahmud Kaşqarlının həyat və fəaliyyəti haqqında əldə məlumat az olsa da, onun məşhur “Divanü Luğat-it Türk” əsərindən müəyyən məlumatlar almaq olur. Bu əsər ilk olaraq Bağdadda Abbasi xəlifəsi Əbül-Qasım Abdullaha təqdim edilmişdir.

Bu dəyərli əsərdə Mahmud Kaşqarlı özü haqqında məlumat verərək atasının adının Hüseyin, babasının adının isə Məhəmməd olduğunu söyləmişdir. Atasını Türkünstanın Balasaqun şəhərində doğulsa da, Mahmud özü Kaşqar şəhərində doğulmuş bir bəy nəslindəndir. Kaşqar Orta Asiyanın və ümumən Asiyanın ən iri mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada çoxlu sayda məktəb və mədrəsələrin mövcud olduğu haqda xeyli məlumatlar vardır.

Kaşqardakı təhsil müəssisələri arasında Yusif Qadir xanın

(1024-32) inşa etdirdiyi “Mədrəseyi-Saciyə” Şərq aləmində xüsusilə məşhur olmuşdur. O dövrünün universiteti sayıla biləcək bu elm-təhsil ocağında xeyli tələbənin təhsil aldığı, həmin dövrün bütün elmlərinin tədris edildiyi, bu mədrəsənin XI əsrdə yaradılmış “Nizamiyyə” mədrəsəsindən daha qədim və mükəmməl olduğu bildirilir.

Kaşqarlının “Divan”ından anlamaq olur ki, o, türk xalqlarının dilini, adət və ənənələrini, inanc və etiqadlarını, tarixini, təfəkkür və psixologiyasını, mənəviyyatını, həyat tərzini çox yaxşı bilmişdir. Aydın görünür ki, Kaşqarlı türk ellərini qarış-qarış gəzib dolaşmış, zəngin sözlük toplamış, maraqlı, ibrətamiz, nəsihətli kəlamlarla, zərbül məsəllərlə, şeirlərlə, ata sözləri ilə, müdrik fikirlərlə, tarixi məlumatlarla sözlük heybəsini doldurmuşdur.

“Divanü Luğat-it Türk” əsəri elm, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, dil və pedaqoji fikir tariximizdə ən görkəmli yer tutmaqla onu bir tərbiyədedici, təhsilləndirici, inkişafetdirici məktəb də hesab etmək olar. Bu məktəbdən bir çox nəsillər faydalanmış və hələ gələcək nəsillər də xeyli dərəcədə faydalanacaqlar.

“Divanü Luğat-it Türk” əsəri Mahmud Kaşqarlının ikinci böyük əsəridir. Özünün verdiyi məlumata görə “Kitabü cəvahir in-nəhvi fi luğat-it türki” (Türk dillərinin nəhvinə aid gövhərlər) adlı əsəri də olmuşdur ki, təəssüf ki, həmin kitab ciddi axtarışlara baxmayaraq bu günədək əlimizə gəlib çıxmamışdır.

Ərəbcənin üstünlüyünə inanıldığı bir dövrdə, onun bir elm dili kimi geniş işləndiyi bir zamanda dilimizin-türkcənin daha zəngin bir dil olduğunu və ərəblərin bu dili öyrənmələrinin vacibliyini irəli sürən Mahmud Kaşqarlı Divanın nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğundan bizi xəbərdar edir.

Bu kitab təkcə zəngin bir sözlük, lüğət deyildir. Bu möhtəşəm kitabda 10 minə yaxın türkcə kəlmənin ərəbcə qarşılığı verilmişdir. Bu həm də zəngin mənəviyyat, ədəbiyyat, əxlaq kitabı, etnoqrafiya, tarixi məlumatlar xəzinəsidir.

Burada türk xalqlarının atalar sözləri və zərbül-məsəlləri, yer adları, tarixi hadisələr, öyüd və nəsihətlər, türk inancları göstərilməklə, türklərin ilk dünya xəritəsi də bu kitabda verilmişdir. Bu xəritədə Azərbaycan “*Ərzi-Azərbayadqan*” adı ilə öz əksini tapmışdır.

Demək ki, hələ XI əsrdə Azərbaycan ərazisi bu dəyərli kitabda verilmiş xəritədə göstərilmişdir.

Bu əsərdən türkcəni öyrənməklə yanaşı, türk adət və ənənələrinin, türk boylarının həyat tərzini, mədəni varlığını, mənəviyyatını, əxlaqını, tarixini, ədəbiyyatını, düşüncə tərzini ətraflı öyrənmək mümkündür. Belə ki, “Divan”ın səhifələrindən hələ 1000 il bundan öncə türklərin ipək dəsmal gəzdirdiklərini, paltarlarının qırışlarını yatışdırmaq üçün ütüdən istifadə etdiklərini, yüksək qonaqpərvərliyini görmək olur. Divandan habelə türklərin qadınlara, uşaqlara, yaşlılara, zəiflərə, kasıblara böyük hörmət və ehtiramla yanaşdıqlarını da görmək olur.

Divan bir nüsxə yazılmış və Bağdadda xəlifəyə təqdim olunmuşdur. “Divan”ın ilkin nüsxəsi 319 səhifə olmuşdur, Şərq ölkələrində hazırlanmış yaxşı qalın kağızda yazılmışdır. Kitabın bəzi yerləri islanmış, qaralmış, bəzi kəlmələr oxunmasa da kitab yaxşı qorunmuşdur. Bu gün həmin kitabın əlyazması İstanbul Milli Kitabxanasında saxlanmaqdadır.

Kaşqarlının dövründə İraq İslam dünyasının özəyi olmuşdur. O zaman bilik almaq istəyənlər bura – Misirə, Bağdada gəlirdilər. Bağdaddan başqa Buxara, Qahirə, Şam kimi yerlər də var idi. Amma Bağdad elm, bilik mərkəzi sayılırdı. “Nizamiyyə” mədrəsəsi də elə burada yerləşirdi. Bu dövrdə türk dili İslam dünyasında Şərq aləmində ən hörmətli yerlərdən birini tutmuşdu. Bağdad o dövrdə bir türk şəhəri halına gəlmişdi.

Türklərlə yaxşı ünsiyyət və təmasda olmaq üçün türk dilini öyrənməyə ehtiyac var idi. Mahmud Kaşqarlının “Divanü Luğat-it Türk” əsəri məhz belə bir ehtiyacdən irəli gəlmiş və müəllif bu əsərində türk qövmələrinin ictimai-siyasi, iqtisadi, tarixi, coğrafi mövqeyini, maarif və mədəniyyətini, dilini, adət və ənənəsini dünyaya tanıtdırmaq istəmişdir. Bu baxımdan əsər hər zaman üçün bütün elm sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün dəyərli bir mənbə, bir müəllim və bir məktəb olmuşdur.

Kaşqarlı bu əsəri ilə göstərmək istəmişdir ki, türk dili gözəl və zəngindir, ərəb dilindən heç də geri qalmır. Bu dildə elmin bütün sahələrində araşdırmalar aparmaq olar. Dünyada şöhrət tapan bu divan ümumtürk xalqlarının dili, mədəniyyəti, mənəviyyatı, ədəbiy-

yatı, incəsənəti, tarixi kökləri, adət və ənənələri geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Kaşqarlı gənc nəslin mənəvi zənginliyi üçün bu kitabda onların bilik qazanmasını məsləhət görür. Divanda verilən nəsihətamiz sözlərlə, müdrik kəlamlarla, atalar sözləri ilə bilik öyrənmənin həyatı əhəmiyyəti anladılır: *“Fəzilət istə öyrənərkən qürurlanma, biliksiz kimsə öyünsə imtahan zamanı çaşar”*. *“Bilgi və hikmət üçün çalış, öyrənməkdən çəkinmə, lovğalanma”*. *“Millət arasında böyük bilgin ol və biliyi hər zaman yay”*.

Divanda verilmiş “Bilgə” sözünün izahı “Bilik”, “Hikmət” kimi izah edilir və insanlara belə bir öyüd verilir: *“Bilikli kişini yaxşı tut, onun kəlamını dinlə/ Fəzilətini öyrən və onu yerinə yetir”*; *“Bilgə adamın kəlamını öyüd olaraq al/ Çünki kəlam hikmət olaraq könlünə kök salar”*. Başqa bir yerdə Kaşqarlı oğluna nəsihət verir:

“Oğlum, sənə buraxıram fəzilət və ədəbi miras olaraq ağıllı bir adamla qarşılaşdıqında onun yanında qal və onun hikmətindən faydalan”.

M.Kaşqarlı öyüdü, nəsihəti bilgin adamın ovu hesab edir və çox anlamlı bir müqayisə aparır: *“Kərkəs quşu leşi gördüyü zaman enər və yüksək havadan süzər. Bilgin adamın ovu da öyüddür. Bilgin adam öyüdü eşitdiyi zaman əzbərlər və anlar”*.

M.Kaşqarlı bilik adamının mal-mülklə işi olmadığını, mal-mülkün insana düşmən olduğunu söyləyir və belə yazır: *“İnsan oğlunun zənginliyi onun düşmənidir/ Bilikli bir adam niyə düşməni sevsin ki”*.

M.Kaşqarlı Divanında “Ərdəm” kəlməsi “Tərbiyə”, “Ədəb” mənasında işlədilir və bu sözə belə bir şərh verilir: *“Ədəbin başı sözdür/ Gözəl söz söyləməsini bilən şərəfə çatar”*.

Kaşqarlı bir əxlaqi keyfiyyət kimi insanların gülərliz, mehriban, xoşxasiyyət olmasını öyüdləyir və bunları “Kül” sözünün izahında atalar sözü vasitəsilə belə anladır: *“Közə üfləmək, külə üfləməkdən yaxşıdır”*, *“Sənə qarşı gülən bir adamın üzünə isti kül atma; ona üzü gülərək yaxşıqla bax”*. Kaşqarlı insanların gülərlizliyi, xoşxasiyyət olmasını, onların hər zaman, doğru, mənalı danışmasını, dilinə nəzarət etməsini tövsiyə edir: *“Üzünə bir adam gülsə, sən də onu dadlı sözlə, gülər üzlə qarşıla, dilini bərk tut, sözdə və mənada*

anlamli ol, yaxsi danis”.

Mənəvi keyfiyyətlər sırasında insanlara hörmət və qayğıkeşlik göstərmək, qonaqpərvər olmaq, nəvaziş göstərmək, peşə qazanmaq, yaxşılıq etmək kimi məsələlər Divanda özünə möhkəm yer tutmuşdur.

Divanda qonşuya hörmət və ehtiram göstərilməsi də nəsihətimiz, hikmətli sözlərlə anladılır. Kaşqarlı əsərindən qonaqpərvərliyin türk xalqlarında qədim bir adət olduğunu göstərir. Qonağı doyurmaq, müsafirpərvərlik xalqımızın ən müqəddəs ən mühüm mənəvi keyfiyyətləri sırasında. Bunu Divanda “Oz” kəlməsinin izahında aydın görmək olur: *“Yaxşt paltarı özünə götür, dadlı yeməyi qonağa ötür”*. *“Qonağı ağırla ki, ününü hər yana yaysın-xalq arasında şanın yüksəlsin”*. *“Qonaqlarını bəsləyən/ Düşməni dəf edəndir”*.

Vətənpərvərlik, yurdsevərlik, igidlərin bir-birilə yardımlaşması, qüvvələrin birləşməsi, düşməndən qorxmamaq, düşməni mühasirəyə salıb məhv etmək və həmişə ona qarşı amansız olmaq “Divan”da mühüm yer tutur və ibrətamiz misallarla gənc nəsildə qoçaqlıq, igidlik, mərdlik kimi ali keyfiyyətlər tərbiyə olunur:

“Düşməndən qorxma, onunla üzləş, ətrafını sar
Onun qoşununu dəf et, bir kağız parçası kimi qır”.

Divan başdan-başa müdriklik xəzinəsidir. Nəsillərimiz bu dəyərli kitabdan əsrlər boyu faydalanmış və yenə də faydalancaqlar.

Ədəbiyyat

1. Naxçıvanda Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə görüşü keçirilmişdir. Prezident İlham Əliyevin Zirvə görüşündə nitqi [3 oktyabr 2009-cu il] // X alq qəzeti.-2009, - 4 oktyabr.- № 220.- S. 1-2.

2. Türk xalqları ədəbiyyatı: IV c ild ə / tər. N. Q. Cəfərov. 5 6 № 1 (19) kitabxanaşünaslıq və informasiya 2016 / cild: Qədim dövr.- Bakı: Çarşıoğlu: Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi, 2 0 0 6 .-3 2 0 s.

3. Xələfov, Abuzər Alı oğlu. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi: 3 hissədə: dərslik/A.A.Xələfov. I hissə: Ən qədim dövrlərdən XX əsrə qədər / red.: T.F.Quliyev, K. İ.Aslan, - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004, - 328 s.

4. Kazımi, Pərviz Firudin oğlu. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti / P.F.Kazımi; elmi red. A.A.X ələfov, - Bakı: ABC, 2012.- 316 s.

5. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Erkən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi

KLASSİKANIN MÜASİR ƏDƏBİYYATDA YAŞAMI

Quliyeva M.H.

dos., f.e.d.

Açar sözlər: bəlağət, şeir, poetik vaistələr, xüsusiyyət, nəzirə

Key words: balaghat, poem, poetical means, characteristics, nazira

Müsəlman Şərq mədəniyyətində sözün və söz sənətinin xüsusi yeri var. Bu zəngin söz xəzinəsi yerli folklor və bədii dil-üslub ənənələri, islam mədəniyyəti və özəlliklə də Qurani-Kərimin ecazkar bəlağətindən qaynaqlanır.

Müsəlman xalqları məhz Quranın söz-məna gözəlliyi və kamilliyindən doğan möcüzə müqabilində öz əbədi yaradıcılıqlarını cilalamışlar. (1, 133)

Qurani-Kərim bədii söz sənəti üçün örnək olaraq XX əsrin əvvəllərində öz təsirini davam etdirmişdir. Sovetlər dönəmindəki ideoloji-siyasi doktrinanın təsiri nəticəsində klassik irsin qaynaqlandığı nəzəri köklər, bir növ tarixin müqəyyəd səhifəsindən silinmişdir. Bununla yanaşı, etiraf etməliyik ki, Sovetlər dönəmində Azərbaycan klassik irsinin öyrənilməsi sahəsində – Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Həmid Araslı, Əziz Mirəhmədov, Mir Cəlal Paşayev, Pənah Xəlilov və başqalarının xidmətləri bu gün də əvəz edilməzdir.

Klassik söz öz nəzəri sisteminin düzənini Quranın bəlağəti sayəsində tapdığı kimi, bu nəzəri sistemin özəllikləri, mizan-tərəzi rolunu oynayaraq – ləfzi və mənəvi, ləfzi-mənəvi və (mülhəqatı-mufidə) faydalı əlavələr şəklində mövcud olan bədii ifadə vasitələri və mətnin məğzinə görə Quranı bəlağətin ecazkar zirvəsi kimi

dəyərləndirir.

Məqsədımız klassik ədəbiyyatın müasirlikdə yaşamını təmin edən poetik vasitələrin əhəmiyyətindən söz açmaqdır.

Belə ki, klassik şairlər sözlərinin dəyərini, Quranın nüzulundan sonra, “həll” sənəti ilə gətirilmiş bədii ifadə vasitəsi ilə təkidləyirdilər: (2, 221)

Çünki üzün **“əhsəni-təqvim”** imiş,
Səndə zühur eylədi sübhanımız. (5, 49)

Bu anlamda şairlər “işarə”, “iqtibas”, “təzmin” və s. bədii ifadə vasitələrindən də istifadə edirdilər. Quranın arxa plana keçməsi ilə bu poetik formaların istifadə dairəsi özünü az-az göstərir. Maraqlı burasıdır ki, iki dönm ədəbiyyatının bir-birinə sirayətində, yəni klassik dönmün müasir ədəbiyyatda yaşamında “işarə”, “iqtibas”, “təzmin” və bəzən “həll” sənətindən istifadə halları özünü göstərir. Ədəbiyyatın klassikadan müasirliyə daşınmasında “təzmin”in xüsusi yeri var.

İkinci maraqlı məqam müasir tədqiqatlarda “bədi” elminə aid edilən klassik poetik vasitənin adını açıqlamadan məcaz kimi dəyərləndirməyə bağlıdır. Əslində, hər bir poetik formanı ümumiləşdirilmiş adla deyil, şeirin mahiyyət və düzəninə özəllik qatan real adla adlandırmaq şeirin məna-məzmun və bədiiyyat vəhdətinin özəlliyini ortaya qoyur.

Nəzər-diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də (əslində belə məsələlər çoxdur) klassik ədəbiyyatın müasir dönmə nəzirə və təxmislərlə daşınmasına aiddir.

Klassiklərin yaradıcılığına rəğmən yazılan nəzirələr və nəzirə sahibləri, bəzi şairlər, o cümlədən Seyid Əzim Şirvani xali olmaqla, o qədər də yüksək dəyərləndirilmirdi: “...qeyd etmək lazımdır ki, yazılmış nəzirələrin heç biri (söhbət Füzulidən gedir) Füzuli şeiri səviyyəsinə, nəzirəçilər isə Füzulinin qalxdığı yüksəkliyə qalxa bilməmişlər”. (3, 6)

Mənbələrdə nəzirənin cavab, tətəbbö, təqlid və s. nümunələri də vardır. Tədqiqatların böyük əksəriyyətində, mən deyərdim hamısında (cavabdan başqa) növlərə ayrılma özünü göstərmir və ümumiləşdirilmiş “nəzirə” termini işlədilir.

İki dönəm ədəbiyyatını yaşadan poetik ənənə və bədii poetik vasitələrə yeni nəzərlə baxış, düşünürəm ki, önəmli məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Mahirə Quliyeva. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb-müsəlman nəzəriyyəsi kontekstində. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017
2. Mahirə Quliyeva. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Nafta-Press”, 2008
3. Mahirə Quliyeva. Füzuli zirvəsi və Vaqif başlanğıcı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2021
4. Г.Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва, «Наука», 1985
5. İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki cahan, Bakı, 1973.

TÜRK DİLLİ TƏDQIQATÇILARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏLİM MƏQSƏDLƏRİ TAKSONOMİYASININ TƏDQIQI

Sultanova İ.H.

ps.ü.f.d.

ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: türk dilli tədqiqatçılar, təlim məqsədi, taksonomiya, Ə.Əlizadə, üçtərkiibli taksonomiya

Ключевые слова: исследователи турецкого языка, цели обучения, таксономия, А. Ализаде, трехкомпонентная таксономия

Key words: Turkish language researchers, learning objectives, taxonomy, A.Alizade, three-component taxonomy

XXI əsrin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri iqtisadi, elm, təhsil, mədəni və s. sahələrdə Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsidir. Bu baxımdan Azərbaycanda da elm və təhsilin inteqrasiyası istiqamətində xeyli işlər gedir. Eyni zamanda türkdilli xalqların elmi-mədəni əlaqələri xeyli genişləniб. Buna bariz nümunə Türkdilli dövlətlərin əməkdaşlıq şurasının yaradılmasıdır. Prezident İlham Əliyev 2019-cu il oktyabrın 15-də Türkdilli ölkələrin

zirvə görüşündə çıxışında demişdir: “Türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafı Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Mədəniyyət, elm, təhsil, turizm, gənclər və idman kimi sahələrdə birgə fəaliyyətimiz xalqlarımız arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da dərinləşməsinə xidmət edir. Təhsil prosesinin qarşısında duran bir sıra problemlərin araşdırılmasında da türkdilli alimlər arasında əməkdaşlıqlar genişləniib. Belə problemlərdən biri də təlim məqsədləri ilə bağlıdır.

Apardığımız təhlillər göstərir ki, türkdilli tədqiqatçılar (Z.Kablan, T.Baran, Ö.Hazer, B.Tugrul, E.Yeşilyurt, Y.Eser, H.Şəkər, Yiğit N, Alev N. Devocioğlu, Y. Doc. Dr. Ə Ziya Tum və s.) öz araşdırmalarında bu və ya digər aspektdə təlim məqsədlərini tədqiq etmiş, əsasən də Bloom taksonomiyasına istinad etmişlər. Türkiyə tədqiqatçılarından Zeynel Kablan, Tuğba Baran, Ömər Hazer “İbtidai Riyaziyyat 6-8 Kurikulumda məqsədli davranışların idraki prosesləri baxımından” adlı məqalədə, Hacı Təpə Unversitetinin əməkdaşı Belma Tugrul “İnteraktiv taksonomiya baxımından Blumun taksonomik proseslərinə nəzər” adlı məqalədə Blum taksonomiyasına istinad etmişlər. E.Yeşilyurt, Y.Eserin “Taksonomiya məqsədləri üçün müəllim namizədlərin bilik səviyyəsi” məqaləsi, H.Şəkər “Blumun taksonomiyasından yeni variantına görə koqnitiv proseslərin ölçülməsinin təsnifatına doğru”, Doc. Dr. Əkrəm Ziya Tum “Blumun yenilənmiş taksonomiyası baxımından məntiq təlim proqramının nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi” və s. elmi tədqiqatlarda təlim məqsədləri taksonomiyası araşdırılıb, xüsusilə də Amerika psixoloqu B.Blumun taksonomiyasının ilkin və onun tələbələri tərəfindən işlənmiş ikinci variantına istinad edilmişdir. Türkiyə tədqiqatçıları elmi konfranlarda da təlim məqsədləri taksonomiyası mövzusunda apardıqları tədqiqatların nəticələri haqqında çıxışlar etmişlər. 2005-ci ildə XIV Təhsil Elmləri Milli Konqresində N., Yiğit, N. Alev, və Y. Devocioğlu “Blumun taksonomiyasına uyğun olaraq ölçmə və qiymətləndirmə sahəsində KPSS suallarının öyrənilməsi”(10) maraqlı çıxış etmişlər.

Digər türkdilli ölkələrin (Kazaxıstan, Özbəkistan, və s.) tədqiqatçılarının əsərlərində də təlim məqsədləri tədqiqat obyektinə kimi tədqiq edilmişdir. Özbəkistan tədqiqatçıları E.S.Lülina,

Ş.Ə.Mirzakulov “Ali təhsil müəssisəsinin pedaqoji prosesində Blumun taksonomiyasının tətbiqinin effektivliyi (“idman fəaliyyəti” istiqamətinin təmsalında) adlı məqalədə və N.F.Rəsulova, L.Akrayeva, D.Rəhimova “21-ci əsrdə Blumun təlim məqsədləri taksonomiyası” adlı elmi əsərdə (11) tədris prosesində taksonomiyaya əsaslanmağın təlimin keyfiyyətinə müsbət təsiri məsələləri açıqlanır. Məqalədə göstərilir ki, pedaqoji texnologiyalar üzrə təhsil alan zaman tədris məqsədləri tam olaraq diaqnostik məqsədlərə çevrilir, tədris işə təkrarlanır. Məqsədlərin berrəqəmli təsvirinin tam eyniləşdirilməsi tədris fəaliyyətinin müşahidə edilən, ölçülən davranış terminlərində təsvir edilməsini nəzərdə tutur. 21-ci əsrin xüsusi bacarıqları istiqamətində təlim genişləndirmək və ya dərinləşdirmək üçün taksonomiyaya istinad etmək lazımdır”.

Qazaxıstan Milli Universitetinin əməkdaşı Aygerim Mınbayevın “Müasir təhsil konsepsiyaları” adlı dərş vəsaiti XX və XXI əsrin əvvəllərinin təhsil nəzəriyyələrinə və konsepsiyalarına həsr edilmişdir. Vəsaitdə beşinci mühazirə “Təfəkkür bacarıqlarının inkişaf konsepsiyaları, taksonomiya bilik səviyyəsinin mənimsənilməsi” V.P.Besbalko, təhsil məqsədləri B.Blum taksonomiyası, D.A.Tollingerovanın təlim vəzifələrinin taksonomiyası, V.Y.Lyaudis, R.Marcano, Biggs taksonomiyaları verilmiş və onların təlim prosesində istifadəsinin effektivliyi şərh edilmişdir. J.Ş.Baktıbayev, J.M.Tusubayeva öz tədqiqatlarında nəzəri materiallara Blumun taksonomiyası ilə əlaqədar fənnlər çərçivəsində baxırlar (14). “Qazaxıstan Respublikası şəraitində məktəb təhsilinin məzmununun yeniləşdirilməsi prosesinə dair” məqaləsində müəlliflər bir sıra məsələlərlə yanaşı, yeni tədris proqramlarını və onların məktəb tədris prosesinə mərhələli şəkildə tətbiq edilməsini də nəzərdən keçirirlər. Bencamin Blumun tədris məqsədlərinin taksonomiyasına uyğun olaraq səriştəli yanaşmanı nəzərdən keçirirlər. (15)

“Nazarbayev intellektual məktəblər” təlim-metodiki vəsaitdə (13) əsas və ümumi orta məktəb müəllimləri üçün meyar qiymətləndirməsinə dair təlimatda O.İ.Mozhaeva, A.S.Şilibəyova, D.B.Ziyedenova əsas və ümumi orta məktəb müəllimlərinin fəaliyyətində təhsil alanların təlim nailiyyətlərinin formal və ümumi qiymətləndirilməsi proseslərinin planlaşdırılması və təşkili məsələləri müzakirə

edilmişdir. Bundan əlavə, nümunələr, praktiki tövsiyələr təqdim olunur və dördüncü və illik qiymətləndirmələrin verilməsi mexanizmi təsvir olunur.

Tərəfimizdən aparılan araşdırmalardan göründüyü kimi təlim məqsədləri taksonomiyaları Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər türk dilli alimlərin tədqiqat obyektinə olmuş və bu araşdırmalarda ən çox B.Blumun taksonomiyasına istinad edilmişdir.

Lakin xüsusilə qeyd etmək istəyirik ki, nəinki türk dilli tədqiqatçılar arasında, ümumiyyətlə dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə olaraq *müasir təhsil nəzəriyyəsinin* prinsipinə istinad edərək üç tərkibli taksonomiyanın yaradıcısı Azərbaycan psixoloqu, professor Əbdül Əlizadə olmuşdur. Dövrün pedaqoji təfəkkürünün meyarlarını əks etdirən təlim məqsədləri tədqiqat obyektinə kimi professor Ə.Əlizadə yaradıcılığında önəmli yerlərdən birini tuturdu. Ə.Əlizadə xarici ölkələrin pedaqoji psixologiyasına istinad edərək, 1996-cı ildən etibarən Azərbaycan pedaqoji psixologiyasında ilk dəfə təlim məqsədlərini sistemli şəkildə xarakterizə etmək üçün «taksonomiya» anlamından istifadə etmişdir. (2) Ona qədər təlim məqsədləri ənənəvi anlamda səciyyələndirilmiş və təhlil edilmişdir. Üçəm kateqoriya olan təhsil, inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim məqsədləri vaxtilə sırf təhsil məqsədi kimi dərk olunurdu. Sonralar tərbiyə və inkişafetdirici təlim prinsipləri əsasında tərbiyəedici və inkişafetdirici təlim məqsədləri formalaşdı. «Təhsil, inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim məqsədləri bir-birindən ayrılmazdır. Müəllim onları ayrı-ayrı deyil, vəhdətdə həyata keçirir» deyən Ə.Əlizadə ilk dəfə 1996-1997-ci illərdə Təhsil Problemləri İnstitutunda yerinə yetirdiyi «Təlim məqsədlərinin taksonomiyası» adlı elmi-tədqiqat işində müasir təhsil nəzəriyyəsinə əsaslanan üçtərkibli taksonomiya işləyən prof. Ə.Əlizadə sonralar bu məsələləri ardıcıl olaraq aşağıdakı əsərlərində dolğunlaşdıraraq, təkmilləşdirmişdir. 2008-ci ildə prof. Əbdül Əlizadə ilə həmmüəllif olduğumuz «Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu» adlı kitabda «Üç tərkibli» taksonomiyasının ikinci variantı verilmişdir. Orada təhsil məsələləri təlimlə, tərbiyə məsələləri isə mədəniyyət paradigmaları ilə açılır. Professor Ə.Əlizadə yazırdı: beləliklə «...biz təlim məqsədlərinin taksonomiyasını ümumi ölçülərlə səciyyələndirdik. «Ümumi» sözünü xüsusi vurğu ilə qeyd etmək

istəyirik. Nəzərdən keçirdiyimiz taksonomiya ayrı-ayrı fənlər və siniflər üzrə konkretləşdirilməli, ədəbiyyat və fizika fənni üzrə spesifik cəhətlər müəyyən edilməli və yaş xüsusiyyətləri baxımından açıqlanmalıdır. Bu mühüm məsələni metodistlərimiz psixoloq və pedaqoqlarla birlikdə həll etməlidirlər». (1)

Bu tədqiqatlarda türkdilli tədqiqatçıların əməkdaşlığı səmərəli olardı. Bu zaman dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə Azərbaycanda yaranan taksonomiya həm türkdilli tədqiqatçılar tərəfindən istinad mənbəyi olardı, həm də onlar vasitəsi ilə dünya psixopedaqogikasında tanınardı.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə.Sultanova İ.H.Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu”. Elmi-metodik kitab. Bakı, 2008.

2. Sultanova İ.H. Müasir təhsildə taksonomiyalar: Ə.Əlizadənin elmi nəticələri və Milli Kurikulum “Kurikulum” jurnalı, 2008, №3

3. Zeynel KABLAN, Tuğba BARAN, Ömər HAZER, İbtidai Riyaziyyat 6-8 Kurikulumunda

4. Məqsədli Davranışların Bilişsel Prosesləri baxımındanBaxış hi Evran Universiteti Kırşehir Təhsil Fakültəsi Jurnalı (KEFAD) Cild 14, Sayı 1, Aprel 2013, Səhifələr 347-366

5. Belma TUGRUL * Bloom 'un Taksonomik Süreçlerine Etkileşimci Taksonomi Açısından Bir Bakış H.Ü EğitimFakültesi Dergisi 3:267-274 2002

6. Etem Yeşilyurt Yusuf Eser. Öğretmen adaylarının hedefler taksonomisi hakkındaki bilgi düzeyleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12(22):77-90

7. Şeker, H.Bloom'un taksonomisinden, bilişsel süreç boyutlarının sınıflandırmasına doğru revize edilen taksonomi üzerine. Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (2010). 3(39), 1-9.

8. Yüksel, S. Bilişsel Alan Sınıflamasında (Taksonomi) Yeni Gelişmeler ve Sınıflamalar, Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, (2007). 5, 479-509.

9. Yiğit, N., Alev, N. ve Devecioğlu, Y. (2005) .Ölçme ve Değerlendirme Alanındaki KPSS Sorularının Bloom Taksonomisine Göre İncelenmesi. XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Denizli.

10. Н.Ф. Расулова, Л.Ю. Акрамова, Д.У. Рахимова Таксономия учебных целей Блума в 21 веке. Теория и практика современной науки № 1.2017.828-832 ООО" Институт управления и социально-экономического развития"

11. Бактыбаев Ж. Ш. Использование технологии таксономии Блума в учебном процессе вуза. Текст научной статьи по специальности «Науки об образовании» *Ярославский педагогический вестник*. 2017

12. Руководство по критериальному оцениванию для учителей основной и общей средней школ: Учебно-метод. Пособие. / Под ред. О.И.Можаяевой, А.С.Шилибековой, Д.Б.Зиеденовой. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2016. - 56 с. ISBN 978-601-7905-69-9

13. Мынбаева А.К. Современные образовательные концепции: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. - 220 с. ISBN 978-601-247-657

14. Бактыбаева Ж.Ш., Туссубаева Ж.М. Использование современных технологий обучения в соответствии с таксономией Блума в учебном процессе // Вестник КазНУ. Серия педагогическая. - Том 62. – 2020. – № 1. – С.156-162.

15. Бокижанова Г.К., Вайбекова В.А. К вопросу процесса обновления содержания школьного образования в условиях Республики Казахстан // Актуальные проблемы современности. – 2018. – № 3(21). – С.78-82.

İRÄQ-KÄRKÜK BAYATILARININ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Baxşiyeva S.S.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: bayatı, ədəbi dil, fonetik dəyişmə, lüğət tərkibi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri

Ключевые слова: баяты, литературный язык, фонетическое изменение, лексика, особенности овладения

Key words: bayati, literary language, phonetic change, vocabulary structure, mastery features

Bayatların dili üzərində ilkin müşahidələr göstərir ki, onlar istər dilcə, istərsə sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə bizim bayatılara çox oxşayır. “Kərküklü tədqiqatçı İrmağın dediyi: ”Vətən torpağı kiçilib genişlənə bilər, tamamilə əldən çıxsa bilər, sərhədləri tükənə bilər, dini dəyişdirilə bilər, lakin bir şey dəyişməz. Qalan bu tək varlıq – ana dilidir.”- fikrində böyük bir həqiqət, məşhur :

Dilim – dilim,
Kəs qovun dilim – dilim.
Mən dilimdən vaz keçməm,
Olursam dilim – dilim.
bayatısı ilə bir bağlılıq vardır.”(1. 20)

Xalq şairi Rəsul Rza İraqda olarkən kərküklərlə, onların dili və ədəbiyyatı ilə maraqlanmışdır. O, xatirələrində yazır: ”Neçə əsrdir ki, Kərkük, Ərdəbil, Mosul dolaylarında yaşayan, dili, adət və ənənəsi ilə hakim ərəb xalqına heç bir bənzəyişi olmayan, deyilənə görə sayı yarım milyona yaxın bir xalq tarixini, milli xüsusiyyətini, möhnət və sevincini, arzularını, ümidlərini şeirin sehrkar dili ilə ölümsüz xoyrat, bayatı və mahnılarında ifadə etmişdir.”(1.3)

Folklorşünas M.Təhmasib Kərkük bayatlarının ruh, şəkil və ifadə tərzindən Azərbaycan bayatlarından fərqlənmədiyini, eyni təxəyyül və təfəkkürün məhsulu olduğunu göstərir.

Kərkük bayatlarının dili qədim və zəngindir. Belə ki, Kərkük bayatlarında “Kitabi-Dədə Qorqud”da müşahidə edilən sözlərə rast gəlirik:

Qısrıq (at), kəpənək (yapıncı), yayan (piyada), yoğurd (qatıq), nəsnə (əşya, alət), sığır (buğa, öküz), xırxız (oğru) və s.

Kərkük bayatlarında işlənən sözlərin əksəriyyəti dialekt və şivələrimizdə də işlənir. Məsələn: baba (ata), nənə (ana), varmaq (getmək), ənsə (arxa), yazı (çöl, səhra), darılmaq (əsbiləşmək) və s.

Aparılan müşahidələr Kərkük dialektinin Azərbaycan dili dialektindən cənub və şərq qrupu dialektlərinə daha yaxın olduğunu söyləməyə imkan verir. H.Mirzəzadə “İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr” adlı məqaləsində aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir:

a) Kərkük dialektini Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrinə yaxınlaşan xüsusiyyətlər:

1. Sözün birinci hecasında [a] səsinin [ə] səsilə əvəzlənməsi. Məsələn: bəyraq, qəymağ, qəmçi və s.

2. [e] səsinin [ə] səsilə əvəzlənməsi. məs.: ənni, ərməni, ərəkək və s.

3. [o] səsinin [a] səsilə əvəzlənməsi. məs.: avıç, qavın və s.

b) Kərkük dialektini Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinə yaxınlaşdırən xüsusiyyətlər:

1. [y] səsinin təsiri altında [a] səsinin darlaşaraq e səsi ilə əvəzlənməsi; məs.: qeyiş, qeytan, yeşil və s.

2. Sözün birinci hecasında [o] səsinin [u] səsi ilə və e səsinin ü səsi ilə əvəzlənməsi. məs.: buğaz, dudak, gübələk, kük və s.

3. Sağur nun səsinin işlənməsi.

4. Söz ortasında [g] səsinin işlənməsi. Məs.: döğüş, söğüş və s. (6.20)

Bəlli olduğu kimi, lap qədim dövrlərdən türk dillərində müxtəlif qəbilə və tayfa dillərinə məxsus fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər paralel, müvazi işlənmişdir. M.Kaşğari göstərirdi ki, şərq türk dillərində [m] ilə deyilən sözlər qərbi türk dillərində [b] ilə deyilir. Lakin bir sıra türk xalqlarının dili formalaşarkən bu xüsusiyyətlərin bəzən hər ikisi iştirak etmiş, ona görə də müəyyən dövr həm bən, həm mən, həm buna, həm muna, həm bin, həm də bin kimi müvazilik mövcud olmuşdur. Bu müvaziliyə “Kitabi-Dədə Qorqud”un, Nəsiminin, Füzulinin və başqa abidələrimizin dilində rast gəlirik. Lakin sonralar Azərbaycan dilində belə sözlərdə daha çox [m] səsi qalib gəlsə də, müasir türk dilində, həm də kərküklərin dilində [b] variantı işlənir. Biz Kərkük bayatılarının dilində [b] variantına daha çox rast gəlirik.

Bin oxu,

Bin kamanı, bin oxu.

Bilənə bir söz yetər,

Bilməyəninə bin oxu .(1.122)

[t]-[d], [d]-[t] müvaziliyi:

Bu dağın maralı var.

Yalqız dəki yarı var.

Zülfünün teli qədər
Məndə hicran dağı var. (1.122)
Al mənnən,
Yaşıl sənnən, al mənnən.
Sinəm əttar dükanı
Nə istəsən al mənnən. (1.48)

Qədim formanın nümunələri kimi sabitləşən degirman, degirmi, dökmək, dügün, çigin və s. bu kimi sözlərə Kərküklərin dilində daha çox rast gəlirik.

Dəgirman-dəyirman
Dəgirmi-dəyirmi
Dəgirmanın dəgirmi,
Əzibsən ürəgimi.
Yıxıbsan babam evin
Çəkibsən ürəgimi. (1.71)
Dögmək-döymək
Al xəncərin dabanın
Sev gözəllər çobanın.
İncə bel, şişə gərdan,
Hörük dögsün dəbanın. (1.71)
Dügün-düyün Bağlı qaldı.
Cardaxlı, bağlı qaldı.
Açıldı kor düyünlər
Bəs baxtım bağlı qaldı. (1.84)
Çigin-çiyin
Bu sənin hindi zülfün,
Çigninə çindi zülfün.
Çuroxla qoy qoynuna,
Qan edər indi zülfün. (1.128)

Kərkük bayatıları üzərindəki müşahidələr göstərdi ki, bayatılının əsas lüğət tərkibini müasir ədəbi dilimizdə işlənən sözlər təşkil edir. Folklor nümunələrinin sözlüyündə bundan başqa fonetik-leksik, leksik-semantik cəhətdən ədəbi dilimizdən fərqlənən ifadələr də

vardır. Belə sözlərə biz qədim türk yazılı abidələrimizdə və Azərbaycan dilinə məxsus yazı nümunələrində rast gəlirik. Bu yazımızda Kərkük bayatılarının dilində olan fonetik xüsusiyyətlərə qismən nəzər saldıq. Müşahidələrimizdən çıxış edərək deyə bilərik ki, İraq - Kərkük bayatıları dil faktları ilə zəngin materiallar toplusudur.

Ədəbiyyat

1. Q.Paşayev. "İraq-Kərkük bayatıları" Bakı.1984
2. Q.Paşayev. "Altı il Dəclə və Fərat çayı sahilində". Bakı.1970.
3. Ə.Dəmirçizadə. "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarının dili". Bakı. 1959.
4. Ə.Dəmirçizadə. "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" Bakı.1979
5. M.Şirəliyev. "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları."Bakı.1968
6. H.Mirzəzadə. "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası".ADU Nəşriyyatı. Bakı 1959.
7. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekti və şivələri.Bakı 1967.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HİBRİD SÖZLƏR

Hacıyeva N.M.

fil.e.d., dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Açar sözlər: hibrid söz, mürəkkəb söz, sözdüzəltmə, alınma söz, okkazonalizm, teleskopizm.

Key words: hybrid word, complex word, word formation, borrowing, occasionalism, telescoping

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişaf problemi müasir dilçilikdə əhəmiyyətli yer tutur və müxtəlif mənşəli sözlərin yeni söz yaratma problemi ilə əlaqədardır. Son vaxtlar dilçilikdə Azərbaycan dilində alınma leksikanın inteqrasiyası məsələsi xüsusi maraq doğurur. Bu zaman ingilis dilinin lüğət tərkibindən alınan sözlərə xüsusi əhəmiyyət verilir, belə ki, ingilis dili təkcə Azərbaycan dili üçün deyil, o cümlədən dünyanın bir sıra dilləri üçün donor rolunu

oynayır. Zıkova Y.N. lüğət tərkibinin zənginləşməsinin iki universal üsulunu göstərir ki, bunlardan birincisi ana dilinin öz resursları əsasında düzələn sözlər, digəri hibrid sözlərdir (1, 42).

Hibrid söz mənşəcə yunan sözü olub, çarpazlaşmış, qarışmış deməkdir. İzahlı dilçilik terminləri lüğətində hibrid sözlərə belə tərif verilir: "İki müxtəlif dilin ünsürlərindən düzələn sözlər. Məsələn, uzundraz, çöl-biyaban, yığcam, qıyqac..." (2, 207). Lüğətdə hibrid dil və hibrid bağlayıcılar terminləri də izah olunur. Hibrid sözlər və hibrid dil barədə digər lüğətlərdə də məlumat verilir (3, 155). J.Maruzonun lüğətində hibrid söz, elementləri müxtəlif dillərdən alınma sözlər kimi göstərilir (4, 68). Burada sözün kökü rus dilində olduğu kimi, şəkilçisi isə alınma olan sözlər hibrid sözlər kimi izah olunur. O.S.Axmanovanın lüğətində isə hibrid sözlər yarımalka kimi, müxtəlif dillərin elementlərindən təşkil olunan "calaq" sözlər kimi verilir. (5, 68). Bu lüğətdə hibrid forma və hibrid nitq hissələri də göstərilir.

Hibrid sözlərin etimologiyasına münasibətlə əlaqədar E.V.Marinova haqlı olaraq qeyd edir ki, bir çox sözlər "qaranlıq" etimologiyaya malikdir, mənşəyi bilinmir və ya bir sıra səbəblərlə əlaqədar eyni cür izah edilmir, ikincisi, dilçilikdə qədim və alınma söz anlayışları müxtəlif cür şərh olunur. Belə ki, bəzi dilçilər qədim leksikaya bu dilin lüğət tərkibinə sonradan daxil olan sözləri də aid edirlər (6, 576).

XIX əsr alman tədqiqatçısı V.Vundta görə bu cür sözişlətmə daha çox xalqların ibtidai dövrünə xasdır.

Azərbaycan dilində hibrid sözlər barədə danışan M.İ.Adilov dilçilikdə hibrid sözlərin müxtəlif dillərə məxsus sözlərin birləşməsindən yaranan vahid kimi tədqiq olunduğunu və beləliklə yaygınlaşdığını, dəqiq konturlardan məhrum olduğunu göstərir. Musa Adilovun fikrincə isə, hibrid sözlər müxtəlif dillərə və dialektlərə məxsus eynimənalı vahidlərin birləşməsindən ibarət vahidlərdir. Tədqiqatçı alim dilimizdə hibrid sözlərdən əlavə, hibrid söz birləşmələrinin də geniş yer tutduğunu göstərir. M.İ.Adilov hibrid sözlərdə söz oyunun olduğunu, hibrid sözlərin tarixən eyni mənanı bildirən sözlərdən yarandığını və etimoloji tədqiqatlarla üzə çıxarılmalı olduğunu qeyd edir. O yazır: "Xüsusilə qədim yazılı abidələrdə, dialektlərdə və canlı

danışıq dilində hibrid vahidlərin öyrənilməsi elmimizin müasir səviyyəsi baxımından aktualıq kəsb edir və məqalədən məqsəd tədqiqatçıların diqqətini bu nöqtəyə yönəltməkdən ibrətdir... Ümumiyyətlə, hibrid vahidlərin tədqiqi dil tarixi, dil kontaktları və etimoloji tədqiqatlar üçün zənin material verə bilər. Xüsusilə onomastika elmi baxımından ayrıca maraq kəsb edir” (7, 23-26).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.İ.Adilov hibrid sözlərin tədqiqini tarixi etimoloji cəhətdən öyrənməyi irəli sürür ki, bu hal bizim fikrimizcə daha çox qoşa sözlərdə özünü göstərir.

Azərbaycan dilində paralel hibridlər barədə Ü.İmanova öz məqaləsində tədqiqat aparmışdır (8, 137-144). O, paralel hibrid sözləri qoşa sözlər modelində nümunələrlə izah edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iki eyni mənəli sözün birləşib hibrid söz yaratması cəhətdən hibrid sözlər leksik pleonazm hadisəsini yaradır. Məsələn: Türk mifologiyasında **itbarak** mifoloji surətlərdən biridir; İlk mərhələnin şərti başdan-binadan belə qoyulmuşdu: “**Laldinməz**” (S.Azəri. “Yasaq edilmiş oyun”); -Sağ olsun qılçaları, - deyirdim, - **uzundraz** oğlanam (İ.Əfəndiyev. “Sarıköynəklə Valehin nağılı”); Bulud göydə düzüm-düzüm düzülür, Get gözəl, səfərin mübatrək olsun. Gözlərimdən **abi-neysan** süzülür, Get gözəl, səfərin mübarək olsun (A.Padarlı, “Olsun”); Doğrudanmı hələ özünü tanımayan, yaxud özünü tapmayan, bəlkə də Avropanın “ifrat azadlığı”nda özünü itirən **iki cüt bir tək** növcənin və uğursuz “hüquq müdafiəçisi”nin təhqirlərinə dözməliyik? (“Gündəm”, Ə.Nuriyev).

Bir dilin sözlərinin digərinə keçmə məsələsi dildaxili əlaqələrin xarakterindən də asılıdır: daxili və xarici kontaktlar şəraitində bu proseslərin səbəbi adətən müxtəlif olur. Birinci halda “mədəni” alınmalar üstünlük təşkil edir, eyni zamanda daxili kontaktda digər motivlərin bütöv cərgəsi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Alınma kök morfemlərin əksəriyyətinin üzə çıxması ikidillilik şəraitində onların sözdüzəltmə proseslərinə cəlb olunması ilə əlaqədardır. Yeni sözləri qəbul edən dildə yeni yaranan sözlərin seriyası meydana çıxır ki, onlar alınma kökdən və xüsusi sözdüzəltmə şəkliçisindən ibarət olur. Bu qarışıq və ya “hibrid” ifadələrə E.Xauqen diqqət yetirir: “Bu və ya digər dilə dil olan hər bir alınma onun üçün nə isə yeni bir element

təşkil edir. Belə ki, yuxarıda gətirdiyimiz misallardan da görmək olur ki, bu irəli sürülən innovasiya hissəli ola bilər. Faktiki cəhətdən xarici söz, onun bütün səsləri, forma və mənası ilə dəyişməz surətdə çox az şəkildə qəbul olunur, belə ki, bu dil sisteminə tam irəliləmə demək olardı və dil daşıyıcıları bundan qaçaraq öz dillərinə uyğun elementləri alınma sözə qoşaraq işlədirlər”. (9, 349).

Beləliklə, Azərbaycan dilində hibrid sözlər münasibətdə bir neçə fikir irəli sürülür: 1) iki eyni mənalı sözün birləşməsi və yaxud yanaşı işlənməsi kimi; 2) qoşa söz modelində işlənən hibrid sözlər; 3) hibrid sözlərə ayrı-ayrı dillərə məxsus şəkildə qoşulması ilə; 4) hər iki sözün ixtisarı şəkildə.

Hibrid sözlər universal olaraq bütün dillərdə mövcuddur. Cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin lüğət tərkibi hibridləşməyə məruz qalır.

Hibrid sözlərə müxtəlif okkazional kontaminasiyaları aid edirlər. (10, 55-57). Dil oyunu dil sisteminin bütün səthlərində özünü göstərir. Onun müxtəliliklərindən biri də sözdüzəltmədir ki, okkazional sözlərin yaranmasını özünə birləşdirir. Belə sözlərin yüksək ifadəliliyi standarta qalib gəlir, danışanın öz fikrini ifadə etməsinə şərait yaradır. Kütləvi informasiya mətnlərinin, qəzetlərin və reklamların dilində yeni yaranmış hibrid sözlərin söz oyununa diqqət yetirən V.E.Zamaldinov onları qrafik okkazionalizmlər adlandırır (11, 210-214). Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində yumor, satira yaratmaq məqsədilə okkazional sözlərdən istifadə olunur ki, bunları fərdi hibridlər hesab etmək olar. Məsələn:

Gülümsərov. Mən limonla portağalı calaşdırıb təzə bir meyvə icad edəcəyəm. Adı olacaq **limpart** (S.Rəhman, Ulduz); Möhsün... İndi də limpart barədə yazır. Məhəmməd. Nə? Limpart? Mühəribəndir? Möhsün. Yox, limonla portağalı evləndirir. (S.Rəhman, Ulduz); Və birdən ayağa qalxdı. **-Limbuz.** Lim-buz... Bəs Limbuz necədir? (İ.Hüseynov. Kollu Koxa); Çox keçmədi ki, “filit”lər, “sirat”lar, **“mareş”lər,** **“pişdon”lar,** “dəvədovşan”lar körpələri sevindirib əyləndirmək üçün bəzəkli oyuncaq mağazalarına yol açdı; Mətləbə keçməzdən əvvəl Musa texnoloqa belə bir sual verdi: -Siz plaş-palto görmüsünüzmü, yoldaş Atakişiyev?... “Bufet-şifoner”, “Divan-çarpayı” da yəqin eşitməmiş olmazsınız. Mənim təklifim

odur ki...bax...bu cür: bədəni olsun fil bədəni, başı olun it başı. Adını da qoyaq “**Filit**”. Və yaxud baxın...bunun kimi: şirlə atın calağı: “**Şirat**”. “Plaş-palto”, “Divan-çarpayı”, “Filit”, “Şirat”... Nə olar, qulaqlarımız yavaş-yavaş bu sözlərə də öyrəşər (S.Qədirzadə. Musa, oyuncaq və orijinalıq).

Son zamanlar dilçilikdə hibrid sözlərlə yanaşı teleskopizmlər termini də işlədilir. Belə ki, hər hansı sözün kökü və o biri sözün şəkilçisinin birləşməsindən ibarət sözlər teleskopizmlər adlanır. Teleskopizmlərə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə toxunan Məmməd Adilovdur (12, 112). O yazır: “teleskopik sözlər elə abreviaturlara deyilir ki, onlar söz birləşməsinin bir elementinin başlanğıc, ikinci elementinin isə son “morfem qəlpəsi”nin saxlanması və sıxılması yolu ilə təşəkkül tapır... Əvvəlinin abreviasiyaya uğraması Azərbaycan dili sözləri üçün səciyyəvi olmadığından teleskopik sözlərin ikinci elementinin yaradılması bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Məhz buna görə də dilimizdə mövcud olan bu növ sözlərin əslində başqa dillərdən abreviasiya prosesi ilə birgə alındığı aydın olur. Məs: moped-motorlu velosiped, bionika – biologiya və elektronika, motel - motorlu hotel, maqnetrom – maqnit və elektron və s.

Ədəbiyyat

1. Зыкова. Е.Н. Англо-русские гибридные образования как один из способов пополнения лексического состава русского языка. Молодой ученый. IV Международная научная конференция, Уфа, «Лето», 2015, с. 42-45 (122 с.).

2. M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilikterminlərilüğüti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, s. 207 (656 s.)

3. Dilçilik ensiklopediyası. I cild, Mütərcim, s. 155 (516 s.)

4. Ж.Марузо. Словарь лингвистических терминов. М., Изд-во Иностранной литературы, 1960, с. 68 (436 с.)

5. О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., Изд-во «Советская энциклопедия», 1966, с.98 (606 с.)

6. Е.В.Маринова. Проблема этимологической интерпретации слов-гибридов (на материале современного русского языка). Вестник Нижегородского государственного университета им. Н.И.Лобачевского. 2010 №4(2), с.575-579.

7. M.İ.Adilov. Hibrid sözlər. Azərbaycan dilinin leksikası məsələləri. Bakı, “ADU”, 1989, s. 23-26.

8. Ü.İmanova. Azərbaycandilində paralel hibridlər. Terminologiya məsələləri, , 2015№1, s.137-144.

9. Э.Хауген. Процесс заимствования. - Сб. «Новое в лингвистике», вып. VI, стр. 349.

10. Костюков В.М. Гибридные слова-средства комического. «Русская речь», 1987№6, с.55-57.

11. В.Е.Замальдинов. Новообразования – гибриды как проявление языковой игры в текстах СМИ. Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, 2016№1, с.210-214.

12.M.M. Adilov. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar. B., Elm, 2010, s.112 (168 s.).

İRQA TÜRKMANLARININ ƏDƏBİYYAT DİLİ

İsayev O.Ə.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Açar sözlər: İraq, türkman, Azərbaycan, Osmanlı, ədəbiyyat, nəzm, dil

Key words: Irak, turkman, Azerbaijan, Ottoman, literature, poetry, language

Tarixçilər türkmanların Mesopotamiya ərazisində məskunlaşmasını VII əsrə aid edirlər. Xilafət ordusunun tərkibində indiki İraq ərazisinə gələn türk mənşəli əhali, sonralar bu yerlərə daha kütləvi şəkildə axın etmiş və Səlcuqlar zamanında bu köç prosesi özünün ən pik səviyyəsinə yüksəlmişdir. Türkmanlar daha çox müasir İraq Respublikasının Kərkük, Mosul, Ərbil kimi iri şəhərlərində məskunlaşmışlar. Bu ərazilər müxtəlif tarixi dövrlər ərzində ayrı-ayrı dövlətlərin, imperiyaların nəzarəti altında olub ki, bu da onların dil, ədəbiyyat və mədəni inkişafına təsirsiz ötüşməyib.

İraq türkmanları etnik kök etibarını ilə Azərbaycan türklərinə daha yaxın hesab olunurlar. Təsadüfi deyil ki, 1990-cı illərin

əvvəllərində Azərbaycanda türkmənləri daha çox “İraq azərbaycanlıları” adlandırırđılar. Maraqlısı budur ki, İraq türkmənləri bu gün də Azərbaycan türklərinə “türkmən” deyir. Bunun başlıca səbəbi Səlcuqların hakimiyyəti illərində Azərbaycandan köçmüş oğuzların məhz İraqda məskunlaşmasıdır. Türklər İraq ərazisində məskunlaşması X-XI əsrlərdən əvvəl baş versə də, bir xalq kimi formalaşması məhz oğuzların Azərbaycandan köç edib Mesopotamiyada yerləşməsi zamanı baş tutdu. İraq türkmənləri ilə azərbaycanlıların etnik bağlılığını dil, ədəbiyyat və adət-ənənələrin eyniliyi də sübut edir.

İraq-Türkmən ədəbiyyatı əsasən 6 mərhələyə bölünür. VIII-XIV əsrlərdə daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı inkişaf etmişdir ki, bunu xalqın formalaşma prosesinin tərkib hissəsi kimi izah etmək olar. II mərhələ XV-XVI əsrləri əhatə edir. Məhz bu dövrdə İraq türkmənləri dünya ədəbiyyatına Məhəmməd Füzuli kimi dahi şəxsiyyət bəxş etmişlər. III mərhələ XVII-XIX əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə Füzulinin təsiri ilə əruz vəznində yazan şairlərin sayı daha çox olmuşdur. Sonuncu mərhələ isə XIX əsrdən bu günə qədər olan dövr hesab edilir.

Müxtəlif dövrlərdə bir sıra dövlətlərin tərkibində olması İraq türkmənlərinin ədəbiyyatına da təsir etmişdir. İraq-Türkmən ədəbiyyatını tədqiq edərkən yazılmış bədii əsərlərdə dil fərqlinin şahidi oluruq. İraqda ərəb və kürd xalqlarının qonşuluğunda yaşamalarına baxmayaraq türkmənlərin ədəbiyyatında daha çox iki türk mənşəli dilin – Azərbaycan və Osmanlı türkcəsinin təsiri açıq-aşkar hiss olunur. İstər türkmən, istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycan alimləri təsdiq edirlər ki, İraq türkmənlərinin folkloru tamamilə Azərbaycan türklərinin folkloru ilə eynilik təşkil edir. Buna Əməkdar elm xadimi, professor Qəzənfər Paşayevin uzun illər ərzində apardığı elmi tədqiqatların nəticəsi heç bir şübhə yeri qoymur. İraq türkmənlərinin şifahi xalq ədəbiyyatına daxil olan xoyratlar, manilər, dastanlar, nağıllar, rəvayətlər, xalq mahnıları və s. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir hissəsidir. Hər iki xalqın folklor dili də cüzi istisnaları nəzərə almasaq, eynilik təşkil edir.

Yazılı ədəbiyyatın ilkin mərhələləsində İraq-Türkmən ədəbiyyatı nümunələri Azərbaycan türkcəsində qələmə alınmışdır. Qazi

Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Məhəmməd Feyzi və digər şairlərin əsərləri türkmən-Azərbaycan ləhcəsində yazılmışdır. Bu məsələdə tarixi-siyasi realıq da az rol oynamamışdır. Adını çəkdiyimiz şairlərin yaradıcılığı daha çox Azərbaycan türklərinə məxsus olan dövlətlərin hakimiyyəti zamanına təsadüf edirdi ki, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi dövlətlərin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi idi.

Tanınmış türkmən alimi Əta Tərzibaşı İraq-Türkmən ədəbiyyatına Osmanlı türkcəsinin təsirinin XVI əsrdən başladığını qeyd edir. Bu da məhz türkmənlər yaşayan ərazilərin Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçməsi ilə izah edilə bilər. Belə ki, məhz bu dövrdən başlayaraq türkmən ədəblərinin yaradıcılığında Osmanlı türkcəsinə aid nüanslar özünü büruzə verməyə başlayır. Zaman keçdikcə bu təsir daha da güclənir və türkmən ədəbiyyatının “osmanlı dövrü” başlayır. Ruhi Bağdadi, Növrəs Qədim, Qövsü, Ərbilli Qəribi və s. şairlər Osmanlı təsiri altında yazıb yaratmışlar.

Osmanlı imperiyasının tərkibində olan türkmənlər ədəbiyyat sahəsində yaratmış olduqları əsərlərdə osmanlı söz və ifadələrindən geniş şəkildə istifadə etsələr də, bu bütün ədəbiyyatı əhatə etməmişdir. Belə ki, daha çox klassik şeir janrında yazan şairlərin şeirlərində və nəsr nümunələrində Osmanlı türkcəsinin təsiri daha çox hiss olunur. Xalq danışığı dilinə yaxın şeir janrlarında isə Azərbaycan türkcəsi öz varlığını qoruyub saxlamağı bacardı. Son dövrlərdə sadə danışığı dilində yazılmış ədəbiyyat nümunələrinin sayının artması türkmənlərin yenidən Azərbaycan türkcəsinə döndüklərinə dəlalət edir. Bu həm də sadə türkmənin də anlayacağı, başa düşəcəyi bir dildir. Hicri Dədə, Heydəroğlu, Eyvazoglu, Rəşid Əli Daquqlu, Əbdüllətif Bəndəroğlu kimi şairlər məhz xalq dilinə yaxın yaradıcılıq üslubuna üstünlük vermişlər.

Azərbaycan və Osmanlı türkcəsi arasında elə də böyük fərqin olmaması bir dildən digərinə keçidi asanlaşdırırdı. Bəzən Azərbaycan şairləri öz əsərlərində Osmanlı şivəsində işlənən, Osmanlı şairləri isə Azərbaycan şivəsində rast gəlinən sözlərdən istifadə edirlər. Bu tendensiya bu gün də davam edir. Bu səbəbdən İraq-Türkmən ədəbiyyatında hər iki şivənin qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlarda bu və ya digəri üstünlük təşkil

etmişdir. İraq türkmanlarının ədəbiyyatını tədqiq edərkən bu nüansa xüsusi diqqət yetirməyi vacib bilirik.

İraq-Türkman ədəbiyyatında Azərbaycan və Osmanlı türkcəsinin oynadığı roldan danışarkən, ərəb-fars dilinin də təsirini qeyd etməmək olmaz. Ümumiyyətlə, Şərqi ədəbiyyatında ərəb və fars dilinin aparıcı rola malik olması danılmaz faktdır. Xilafət zamanında əsasən ərəb dilinə üstünlük verilsə də, sonradan müsəlman şerqinin şeir dili məhz fars dili hesab olunur. İraq türkmanlarının klassik ədəbiyyatında ərəb dilində yazan şairlər barədə kifayət qədər məlumat olmasa da, müasir dövrdə bu dilə üstünlük verən kifayət qədər ədib vardır. Bu da heç şübhəsiz İraqda rəsmi dilin ərəb dili olması ilə bağlıdır. Bir çox şair və yazıçılar da məhz ərəb dilində təhsil alırlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tezisləri ümumiləşdirib belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İraqda yaşayan türkmanların şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyatın böyük bir hissəsi Azərbaycan türkcəsi ilə qələmə alınmışdır. Bu həm də türkmanların danışdığı dildir. Bir zamanlar Azərbaycandan İraqa köçmüş türkmanlar öz dillərini və folklorunu qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşlar. XVI əsrdən sonra yazılmış ədəbiyyat nümunələri isə Osmanlı türkcəsinin təsiri altına düşmüşdür. Burada da siyasi amillər özünü göstərmiş və türkmanlar tərkibində olduqları imperiyada daha çox işlənən türk ləhcəsinə qapılmışlar. Osmanlı dövlətinin türkmanlar yaşayan ərazidə təhsil müəssisələri açması da öz rolunu oynamışdır. Çünki Osmanlı türkcəsində yazan şairlər böyük əksəriyyəti ya həmin məktəblərdə, ya da Türkiyədəki təhsil ocaqlarında oxumuşlar.

Ədəbiyyat

1. Hatem Türk. İraq Türkmen edebiyatında nesir – 1. Töre (Aylık Fikir Sanat Edebiyat Dergisi). №3, 2012, 58-60 səh.
2. Hatem Türk. İraq Türkmen edebiyatında nesir – 2. Töre (Aylık Fikir Sanat Edebiyat Dergisi). №4, 2012, 68-71 səh.
3. Xıdırov C.V. İraq türkmanları. Bakı, Azərənşər, 1993, 104 səh.
4. İraq-Türkman poeziya antologiyası. I cild. Tərt. ed: Qəzənfər Paşayev. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 464 səh.

5. Köprülü F.M. Azəri. Bakı, “Elm”, 2000, 115 səh.
6. Mustafa Ziya, Şəmsəddin Kuzəçi. Ata Terzibaşının makaleləri (edebi yazıları). Ankara, Vadi Grafik, 2018, 218 səh.
7. Necat Kevseroğlu. Ata Terzibaşı. Hayat ve eserleri. Ankara, Vadi Grafik, 2018, 72 səh.
8. Paşayev Q.M. Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı, “Təhsil”, 2016, 264 səh.
9. Rüstəmov Z.Q. İraq-türkman ləhcəsinin tarixi və dil xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 144 səh.
10. Şakir Sabir Zabit. Türklərin İraqda qısa tarixi. Bakı, Nurlar, 2006, 88 səh.

DİL XALQIN VARLIĞINI TƏMİN EDƏN ƏN MÜHÜM MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRDİR

Manaf H.Ş.
ADPU Şəki filialı

***Açar sözlər:** Türk dili, Azərbaycan dili, dil, türkdilli xalqlar, ünsiyyət dili.*

***Key words:** Azerbaijani language, Turkish language, language, Turkic-speaking peoples, language of communication.*

Xalqın mənəvi aləmi və maddi həyatı dilə istinad edir. Elə bu üzdən də dil xalqa məxsus mənəvi dəyərlər sırasında ən önəmli mövqedə durur. Bu məntiqdən çıxış edərək deyə bilərik ki, dili qoruyub saxlamaq və zamanın tələbinə uyğun şəkildə inkişaf etdirmək xalqın son dərəcə mühüm əxlaqi vəzifəsidir.

Məşhur alman filosofu və dilçisi V.F.Humboldtun, Azərbaycan istiqlal hərəkatının öndəri M.Ə.Rəsulzadənin və poeziyamızın yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlmiş xalq şairi, akademik B.Vahabzadənin dilin xalqın varlığı üçün əhəmiyyətinə dair fikirləri daha çox diqqət çəkir. Onların, həmçinin Ş.C.Əfqaninin dil haqqında düşüncələrini ümumi halda səciyyələndirsək hansı nəticələr əldə etmiş olarıq?

Əvvəla, xalqın vəhdətini təmin edən başlıca şərt dildir. İkincisi,

xalqı mükəmməl tərzdə dildən başqa heç nə təmsil edə bilməz. Xalq varlığını və özünəməxsus cəhətləri məhz dil vasitəsilə təsdiq edir. Üçüncüsü, dil, yalnız linqvistik elminə dair quru məhfumlardan, məcburi qaydalardan, cansız hərflərdən ibarət deyil, həm də canlı üzvi bir varlıqdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan türkcəsi uzun müddət Qafqaz xalqları arasında ünsiyyət dili olub. XVII yüzilin 30-cu illərində Şamaxıya səfər etmiş alman səyyahı Adam Oleari bildirmişdi ki, burada yerli əhalidən başqa farslar, ermənilər, qismən də gürcülər yaşayır. Lakin onlar öz dillərində deyil, türk dilində danışırlar.[1]

Səfəvi hökmdarı Şah Süleymanın hakimiyyəti dönəmində (1666-1694) sarayda olmuş alman alimi Engelbert Kempfer müşahidələrinə əsaslanaraq yazırdı: “Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış, nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. Türk dili bütün şərq dillərindən asandı. Türkcənin danışmaq tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda və səltənət qəsrində yeganə danışmaq dili olmasına gətirib çıxarmışdır”. [2]

XIX əsrdə Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra imperiyanın hər yerində olduğu kimi burada da rus dili dövlət dili səviyyəsinə qaldırıldı. Rəsmi dairələrin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Qafqazda rus dili yox, Azərbaycan türkcəsi xalqlar arasında ünsiyyət dili olaraq qaldı. Çünki, bu dil Qafqazdakı əhalinin böyük bir kəsiminin doğma dili idi. Dilimizin öncül mövqeyini təmin edən digər səbəb isə Azərbaycan türkcəsinin özəllikləri ilə bağlı olmuşdur. “Rusiyanın Qafqaz arxası ərazilərində statistik, etnoqrafik və maliyyə münasibətlərinin icmalı” adlanan sənəddə bu barədə ətraflı bəhs olunurdu: “Zaqafqaziyada türk dili adlanan bu dil ürəyə yatımlı və musiqilidir. Bu xüsusiyyətlərə onun öyrənilməsinin asan olmasını da əlavə etsək, Avropada fransız dilinin işlədilmə səviyyəsinə bərabər mövqeyə yüksəlməsinə təəccüb etmək olmur”. [3]

Azərbaycan türkcəsinin Qafqazda geniş yayılmasına səbəb olan amillər sırasında iqtisadi və dini faktorlar da mühüm rol oynamışdır. Bu coğrafi məkanda yaşayan xalqların əhəmiyyətli kəsimi dini inanc

olaraq, islama tapındıqlarından ən böyük müsəlman icması olan Azərbaycan türklərinin dilini xalqlararası ünsiyyət dili kimi qəbul etmişdir. Eyni zamanda əsrlər boyu Dağıstan xalqlarının Azərbaycanla iqtisadi və ticarət əlaqələri olub. Azərbaycan türkcəsi bu əlaqələrin təşəkkül tapmasında və davamlı olmasında mühüm rol oynamışdır.

1888-ci ildə Dağıstana səyahət etmiş K.F.Qan yazırdı: “Demək olar ki, bütün Dağıstanda türk-tatar dili, necə deyərlər, beynəlmiləl dil idi. Rus dilini heç kim bilmirdi”. [4]

XIX əsrdə Qafqaza sürgün edilmiş mütərəqqi rus ziyalıları, o sıradan şairlər, yazıçılar Azərbaycan türkcəsini öyrənməyə çan atıblar. 1837-ci ildə M.Y.Lermontov S.A.Rayevskiyə yazdığı məktubda bildirirdi: “Tatar dilini (bizim dili o vaxt belə adlandırırdılar. H.Manafli) öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dili nədirsə, Qafqazda, ümumiyyətlə, Asiyada türk dili odur”. [5]

Məlum olduğu kimi, ermənilərin mütləq çoxluğunun düşüncəsi yalan üzərində bərqərar olub. Onlar həqiqətlə yalan arasında seçim etmək zərurətilə üzləşdikdə adətən yalana üstünlük verirlər. Lakin erməni xisləti üçün qeyri-adi hal hesab edilən həqiqətə meyllənmək kimi nadir istisnalar da var. Bu qəbildən olan məhdud saylı faktlardan biri də erməni tarixçisi Leo tərəfindən qələmə alınan “Erməni tarixi” əsərində əksini tapan bir epizod diqqəti cəlb edir. O, yazırdı: “Aşıqlar nağıllarda, mahnılarda təsvir olunan həyatı təcəssüm etdirmək üçün erməni ləhcələrindən daha ifadəli və daha zəngin olan türk dilindən istifadə etmişlər. [6]

Təxminən 400 il bundan öncə Əlişir Nəvai qələmə aldığı “Mühakemetül lügəteyn” adlı əsərində fars dili ilə özbək türkcəsini müqayisəli şəkildə təhlil etmiş və özbək türkcəsinə üstünlük vermişdir.

Böyük azərbaycanlı, cərrah alim, Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin və Paris Cərrahlar Akademiyasının üzvü, “Varlıq” dərgisinin təsisçisi Cavad Heyət isə Azərbaycan dili ilə fars dilini müqayisəli şəkildə səciyyələndirmişdir. O, “İki dilin müqayisəsi” adlı kitabından bəhs edərək yazır: “1650 türk sözünün farsca qarşılığı yoxdur. Bizim dilimiz feillərlə daha zəngindir. Dilimizdəki feillərin çeşidi zaman, şəkil etibarı ilə 51-dir. Fars dilində isə bu çeşid 15-dir.

Düşüncə və məntiq baxımından Azərbaycan dili elmi fikirlərin izahı üçün daha əlverişlidir. Fars dili əsasən şeir dilidir. Şeirdə məntiqə ehtiyac yoxdur. Nə qədər mübaligə etsən, bir o qədər gözəl alınar şeir. Düşüncəni sübut etməyə isə məntiq lazımdır. “İki dilin müqayisəsi” kitabını farsca yazdım ki, İrandakı farslar da oxusunlar və dilimizin nəyə qadir olduğunu bilsinlər”. [7]

Çağımızda linqvistik fəlsəfə üzrə dünya şöhrətli elm xadimləri dillə bağlı aşağıdakı müddəaları ön plana çəkib xüsusi önəm verirlər:

- Dil xalqın intellektual və praktiki inkişafı üçün misilsiz əhəmiyyətə malikdir;

- Dil milli ruhun xalis halını, durumunu, mənzərəsini ortaya çıxarır;

- Dil və onun qaydaları idrakın etalonudur;

- İdrak prosesi dilin işlədilməsi prosesidir;

- İdrak sağlam fikrin, sağlam fikir isə idrakın kriteriyasıdır.;

- Bilik aktual nitqə və ya dilə əsaslanır.

Deməli, beynəlmiləçilik pərdəsi arxasında gizlənən müstəmləkəçi dairə, keçmiş Sovet İttifaqı məkanında eyni kökdən olan boyların türk dili üzərində formalaşan Azərbaycan, özbək, türkmən, qırğız və qazax dialektlərinin fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırmaqla, az qala çoban –çoluq dili səviyyəsinə endirməklə, bu xalqları dilin əsas rol oynadığı idrak prosesindən kənar saxlamaq istəyib. Lakin bütün bunlar türkdilli xalqların müstəqillik əldə etdiyi 1991-ci ilin arxasında qalmışdır. İndi bu xalqlar intellektual inkişafın təməlinə duran dilin inkişafına və bu dil təməli üzərində bərqədar olan dostluq, qardaşlıq münasibətlərinin intensiv surətdə inkişaf etməsi üçün səylərini əsirgəməməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1989.

2. Yenə orada.

3. X.Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı, “MBM”, 2007.

4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, “Azərbaycan

Universiteti” nəşriyyatı, 1989.

5. H.Manaflı. Tariximiz poetik etüdlərdə:təhrifdən gerçəyə doğru. Bakı, “Mütərcim”, 2015.

6. B.Vahabzadə. Gəlin açıq danışaq, Bakı, “Azərnəşr”, 1988.

7. C.Heyət. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimizin uğrunda. Məqalələr toplusu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.

8. F.İsmayılov. Dilin metafizikası. Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı”, 2002.

N.GƏNCƏVİ İRSİ İNGİLİS VƏ QƏRB ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

İbahimov S.M.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: N.Gəncəvi, şeirlər, sevgi, irs, ədəbiyyat dirijoru, yaradıcılıq

Ключевые слова: Н.Гянджеви, стихи, привязанность, наследие, литературное дирижирование, творчество

Key words: N.Ganjavi, poems, affection, heritage, literature-conducting, creation

XII əsrin II yarısında Azərbaycan ədəbiyyatının intibah dövrü N.Gəncəvi yaradıcılığında öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə qədəm qoydu. Özünəqədərki zəngin elm və mədəniyyəti, fəlsəfə və irfanı yaradıcı şəkildə mənimsəyən bu dahi sənətkar lirik və epik şeirə yeni istiqamət və yeni nəfəs gətirdi. Dünya ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir var ki, tarix Şekspir qüdrətində ikinci bir dramaturq yetirməmişdir. Biz də “tarix Nizami qüdrətində ikinci bir şair yetirməmişdir” desək heç də mübaligə etmiş olmarıq.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında Nizamişünaslığın tarixi XIX əsrdən başlayır. Nizami irsinin Avropada müasir tədqiqi macar alimi B.Baxer tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqatçı alim “Nizami və əsərləri” monoqrafiyasında şairin öz əsərləri əsasında onun tərcümeyi halından bəhs etmişdir. Dünyanın böyük mütəfəkkirləri N.Gəncəvi haqqında

gözəl sözlər söyləmişlər. Höte Nizamini bütün zamanların və xalqların şairi hesab edirdi. Məşhur rus şərqşünası Bertelsin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” kitabı ilk dəfə 1940-cı ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Həmin kitab ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

2017-ci il iyunun 5-də Londonda Yevgeni Bertelsin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” kitabının ingilis dilinə ilk akademik tərcüməsinin təqdimat mərasimi keçirildi. Bu təqdimat Oksford universitetinin N.Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq elmi mərkəzinin təşəbbüsü ilə baş tutdu. Oksford universitetinin N.Gəncəvi mərkəzinin Azərbaycan tərəfdən rəhbəri akademik N.Paşayevanın təşəbbüsü ilə bu akademik elmi əsərin dünya elm adamlarının ixtiyarına verilməsi mümkün oldu. 2013-cü ildə akademik N.Paşayevanın təşəbbüsü ilə Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Oksford universitetində yaradılan Nzami Gəncəvi elmi mərkəzi, Birləşmiş Krallıqda Azərbaycanı sistemli şəkildə öyrənən ilk və yeganə elmi-akademik qurumdur. Oksford universitetində 1985-2002-ci illərdə fars-ərəb ədəbiyyatı üzrə çalışmış professor Cullia Skott Meysami 1995-ci ildə “Yeddi gözəl” poemasını ingilis dilinə çevirib çap etdirmişdir. Avropa şərqşünaslığında Nizami yaradıcılığına maraq, XVIII-XIX əsrlərdən başlayır. 1836-cı ildə ingilis alimi James Atkinson “Leyli və Məcnun” poemasını ingilis dilinə tərcümə edir. XIX əsrin sonlarında Edvard Braun öz əsərlərində “İskəndərnaməyə” aid fikirlər yazır.

Demək N.Gəncəvi milli, dini və etnik mənsubiyyət çərçivəsini aşan, ümumbəşəri dəyərlərə söykənən cahanşümul bir ədəbiyyatın nümayəndəsidir.

N.Gəncəvi irsi Avropa və Amerika ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında böyük əks-səda doğurmuşdur. Əsərləri müxtəlif Avropa dillərinə dönə-dönə tərcümə edilmiş, Avropa, o cümlədən ingilis ədəbiyyatına çox böyük təsir göstərmişdir. Marie E.de Mester. şərqşünas Tierenə əsaslanaraq Bayronun yaradıcılığında, eləcə də Tomas Morun əsərində “Leyli və Məcnun” poeması ilə bağlı motivlərin olmasından bəhs edir.

XVIII əsrdə ingilis şairi İsaak Dizraeli 1799-cu ildə “Məcnun və Leylinin məhəbbəti” poemasını yazmış və bu əsər əsasında İsaak Brandon “Qeys, yaxud səhrada məhəbbət” adlı opera bəstələmişdir.

Amerika şərqşünası Maykl Barri, Nizamilə Dante arasında əlaqədən bəhs etmiş, Nizami poemaları ilə Şekspir yaradıcılığı arasında bir nöqtədə birləşən çoxlu məqamlar olduğuna diqqət çəkmişdir. İngilis ədəbiyyatında yeni elmi eranın banisi Konant V.Consun 1767- ci ildə yazdığı “Yeddi fontan” əsəri maraqlıdır. O, Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərindən bəhrələnmişdir. Akademik Bertels, ingilis ədəbiyyatının atası sayılan Ceffri Çoserin yaradıcılığına Nizaminin təsirindən danışır. Onun “Kenteberrin hekayələri”ndə “Sirlər xəzinəsi” poemasının təsiri aşkar görünür. Bütün bunlar Nizami yaradıcılığının qərb ədəbiyyatına təsiri haqqında cüzi nümunələrdir. Hələ bizim bilmədiyimiz nə qədər faktlar var ki, araşdırılmasını gözləyir.

Göründüyü kimi, Nizami yaradıcılığının təsiri təkcə şərq ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmamışdır, həm də qərb ədəbiyyatına, dünya ədəbiyyatına və mədəniyyətinə öz böyük təsirini göstərməkdədir.

Keçmiş əsrlərdə şairlər “Fəxryyə” deyilən bir şeir növündən istifadə edərək özləri haqqında tərif yazdılar. N.Gəncəvi də bir beytində belə demişdir.

Şeirdən ucalıq umma dünyada
Çünki Nizamilə qurtardı o da.

Başqa bir məsələ də vardır ki, o barədə danışmamaq olmaz. Çünki, yanlış bir ənənənin nəticəsi olaraq xüsusən Avropada Nizaminin adı fars şairləri sırasında çəkilirdi. Fars millətçiləri bunun üçün çox çalışmışlar. Hətta Nizaminin şeirlərinə bəzi fars yönümlü beytlər əlavə etmişlər. Bu əsassız fikirlər elmi araşdırmalar nəticəsində alt-üst oldu. Nizaminin fars dilində yazması onun fars olduğuna dəlalət etmir. Dünya ədəbiyyatında öz əsərlərini başqa dildə yazan çoxlu milli şair və yazıçılar məlumdur.

O ki qaldı Nizaminin ana dilində şeirlərinin olmamasına, çox güman ki, Nizami türkcə şeirlər yazmışdır. Amma Nizami əsərlərinin üzünü köçürən fars əsilli katiblər və mirzələr türkcə şeirləri yazmışlar, ya da məhv etmişlər.

N.Gəncəvi çox böyük şair olmaqla bərabər, həm də çox böyük mütəfəkkirdir. Onun fəlsəfi fikirləri bütün dünyada, o cümlədən Avropa və Amerikada böyük əks-səda doğurmuşdur. Nizami öz

əsərlərində həyatın müxtəlif sahələrinə aid öz dövrünün ictimai-siyasi, fəlsəfi, dini və didaktik məsələləri özünəməxsus şəkildə işıqlandırmışdır. N.Gəncəvi bir mütəfəkkir kimi o dərəcədə istiqamətlidir ki, onun fəlsəfi fikirlərində heç bir ziddiyyətli məsələ yoxdur. Bu da təbiidir. Çünki o, elə bir ustaddan dərs almışdı ki, o ustad, yerin və göyün və ikisinin arasındakıların sirlərinə bələd idi. Yəni Nizami Quranı və Peyğəmbəri özünə ustad qəbul etmişdi.

N.Gəncəvinin “kamil insan və ideal cəmiyyət” konsepsiyası çox mühümdür. Müasir dünya alimləri XX əsri elm və texnika əsri adlandırırlar. XXI əsri isə “insan əsri, mənəviyyət əsri” adlandırırlar. Bu baxımdan N.Gəncəvi irsi bu gün də dünya ədəbiyyatında və dünya fəlsəfi fikrində öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Nizami Azərbaycan sərhədlərindən çıxarılıb bütün zamanlarda və bütün dünyada məşhurlaşdıran da onun yüksək elmi, fəlsəfi, əxlaqi-mənəvi görüşləridir. Nizami milliyyətçə Azərbaycanlı olsa da, düşüncə və təfəkkürü, şəxsiyyəti baxımından həm şərqin, həm qərbin, bir sözlə bütün bəşəriyyətin şairidir. Necə ki Nizaminin dərs aldığı iki müqəddəs mənbə əbədidir, Nizami və onun əsərləri də dünya durduqca yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”. “Lider nəşriyyat”. Bakı 2004
2. Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə”. “Lider nəşriyyat”. Bakı 2004
3. Orxan İsmayılov “İki sahil” qəzeti. Bakı 2017

TÜRK DİLLƏRİNİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI

Əfəndiyeva T.A.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: dil ailəsi, Orxon-Yenisey əlifbası, Kitabı-Dədə Qorqud dastanı, ədəbi dil

Ключевые слова: языковая семья, орхон-енисейская азбука, Книга-Дада Горгудский эпос, литературный язык

Key words: language family, Orkhon-Yenisey alphabet, Kitabi-Dada Gorgud epos, literary language

Türk dilləri ailəsi 41 dil, ləhcə və ya şivədən ibarətdir. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Başqırdıstan, Tatarıstan, Tıva, Çuvaşistan, Yakutiya (Saxa), Dağlıq Altay və Xakasiya yerli əhalisinin, eləcə də İran, İraq, Əfqanıstan, Çin, Bolqarıstan, Rumıniya, keçmiş Yuqoslaviya və Albaniyanın bir sıra xalqlarının genoloji (mənşəcə) və tipoloji cəhətdən qohum dilləri. Keçmiş SSRİ-də türk xalqları slavyan xalqlarından sonra II yeri tuturdu və SSRİ-də bu dil ailəsinə mənsub 23 dil olmuşdur. Türk dilləri qismən Dağıstanda (Qumuqlar, Noğaylar), Kabarda-Balkariya, Qaraçay-Çərkəz (Balkarlar, Qaraçaylılar, Noqaylar), Stavropolda (Noğaylar, Truxmenlər), Moldovada (Qaqauzlar), Litvada (Kəraimlər, Tatarlar), Ukraynada (Kırım tatarları) və s. Yerlərdə də yayılmışdır. Türk dillərinin hansı dillər ailəsinə daxil olması indiyədək müəyyənləşdirilməmişdir. Alimlərin bir qismi onları Ural-Altay, digər qismi isə Altay dillərinə daxil edirlər. Türk dilləri qrupunu müstəqil dil ailəsi hesab edənlər də var. Türkiyədə isə ümumən türk dilləri əvəzinə türk ləhcələri təbiri qəbul edilməkdədir və buna görə Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan dili, Özbək dili, və s. Hamısı türk dilinin ləhcələri hesab edilir. Türk dili deyəndə Türkiyə türkcəsi nəzərdə tutulmaz, ləhcələrin hamısını əhatə edən dil kimi başa düşülür.

Hazırda bu dil ailəsi 180 milyon insanın doğma dilidir.

Türk dillərinin qorunması hər zaman aktual məsələlərdən olmuşdur. Türk dillərini qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün birinci növbədə türk dilli abidələrini qorumaq lazımdır. Çünki türk dilləri haqqında bizə geniş məlumatlar həmin abidələr vasitəsi ilə gəlib çatmışdır. Həmin abidələrdən ən vacibi “Orxon-Yenisey” abidəsidir. Türk dilinin qədim yazılı abidələri (Orxon-Yenisey əlifbası ilə) VI-XI əsrlərə aiddir; daha qədim abidələr isə mani, brahmi və soğdi əlifbası ilə yazılmışdır (Sintzyan və Orta Asiya). Sonralar türk yazısı (Uyğur və Ərəb əlifbaları ilə) şərqdə Kaşqar, Orta-Asiya və Qızıl Ordada, qərbdə isə Səlcuqilər dövlətində (Kiçik Asiya), Azərbaycanda, Türkiyədə, Misirdə, Hindistanda və s. yerlərdə

inkişaf etmişdir.

Azərbaycan dili də türk dilləri qrupuna daxil olduğu üçün onunda qorunması günümüzün vacib məsələlərindəndir. Azərbaycan xalqının tarixin məhvedici sınaqlarına sinə gərəkərək yaşamasında, zaman-zaman formalaşmasında önəmli rolu və xidmətləri olmuş böyük şəxsiyyətlərimiz ana dilimizi mənəvi Vətən saymışlar. Ulularımız milli varlığımızı yaşatmaq üçün onu torpaqlarımızla eyni dərəcədə sevmiş və qorumuşlar.

Doğrudan da, dil, xalq və dövlət anlayışları çoxminlilik bəşər tarixinin gedişatında aparıcı yer tutduğu kimi, qloballaşma dövründə də önəmini və aktuallığını qoruyub saxlayır. Çağdaş dünyanın siyasi mənzərəsini əks etdirən, beynəlxalq birlikdə rəngarənglik yaradan suveren coğrafiyaların və dövlətlərin əsasında xalqlar dayanır. Hər bir xalqın başlıca özünəməxsusluğunu isə onun ana dili təşkil edir. Həqiqət budur ki, dil olmasa xalq, xalq olmasa dövlətlər bir-birindən seçilib-ayrılmaz. Belə bir ifadə də mövcuddur: xalqı onun dili, dövləti isə onun xalqı yaşadır. Elə buna görə də hər bir dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı amillər içərisində onun xalqının dilinin qorunması və zənginləşdirilməsi də daim diqqətdə saxlanılır. Buna görə də türk dillərinin o cümlədən Azərbaycan dilinin qorunması gələcək nəsillərimiz üçün çox vacibdir.

Türk dillərinin inkişafı məsələsinə gəldikdə isə türk dilləri çox uzun bir tarixi yol keçmişdir.

Türk dillərinin tarixi inkişafı aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

Altay və Hun dövrləri (eramızın V əsrində)

- Qədim Türk dövrü (V-X əsrin əvvəli)
- Orta Türk dövrü (X-XV əsrlər)
- Yeni və ən yeni türk dövrləri (XVI-XX əsrdə).

Türk dilləri içərisində Azərbaycan dili də tarixi inkişaf yolu keçmiş və müasir dövrümüzə gəlib çatıb. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixinə bir qədər nəzər salaq.

Azərbaycan dili böyük inkişaf yolu keçmiş qədim ədəbi dillərdən biridir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ədəbi dilimizin şifahi növü kimi qəbul edilərsə, hazırda xalqa ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən dilin yaşı 1300 ildən çox sayıla bilər.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi isə hələlik əldə olan materiallara görə XIII əsrdən başlayır.

Azərbaycan ədəbi dili öz 800 ilə yaxın inkişafı müddətində iki böyük dövrü əhatə edir. Əski dövr adlandırılan birinci dövr XIII əsrdən XVIII, yeni adlandırılma bilən ikinci dövr isə XVIII əsrdən yaşadığımız günlərə qədər olan bir dövrü əhatə edir.

Birinci dövr Azərbaycan ədəbi dilinin xidmət göstərdiyi areal öz iriliyi ilə fərqlənir. Həmin dövrün cəlayirlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin saray və ordu dili olan bu dil bütün Ön Asiyada ədəbi dil kimi xidmət etmişdir. Bu dövr Azərbaycan ədəbi dili yeni dövr Azərbaycan dilindən öz dil xarici (ekstralingvistik) xüsusiyyəti ilə yanaşı dildaxili (lingvistik) özümlükləri ilə də seçilir.

Azərbaycan dilinin inkişafı iki mərhələdən keçmişdir.

Hər iki dövrün ədəbi dili öz növbəsində müxtəlif mərhələləri əhatə edir.

Birinci dövr Azərbaycan dili öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir:

- 1) ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi (XIII-XIV əsrlər),
- 2) klassik şeir dili mərhələsi (XV-XVII əsrlər).

İkinci dövr Azərbaycan dili isə üç mərhələni əhatə edir:

- 1) ədəbi dilin xəlqiləşməsi mərhələsi (XVIII əsr),
- 2) Milli dilin yaranması və inkişafı mərhələsi (XIX-XX əsrin əvvəli)
- 3) Müasir mərhələ (XX-XXI əsrin əvvəli).

Azərbaycan dilinin inkişafı da, problemləri də daha çox XX əsrlə bağlıdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili bənzərsiz bir problemlə qarşılaşır. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ədəbi dildə üç meyil, üç istiqamət özünü göstərir. Təbiidir ki, bu ən çox bədii əsərlərin dilinə və mətbuata aiddir.

Beləliklə deyə bilərik ki, ümumilikdə türk dillərinin qorunması və inkişafı məsələsi çox vacib məsələdir. Biz də bir türk olaraq dilimizi qorunmalı və onun inkişafına daim töhfələr verməliyik.

Ədəbiyyat

1. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi. 1994
2. Əmrahov M. Türk xalqları tarixi. Bakı, 2004
3. Qüdrətov D. Türk xalqları tarixi. Bakı, 2008

DİLDƏ MƏKAN KONSEPTİNİN SÖZÖNLƏRLƏ İFADƏSİ

Muğalova L.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Açar sözlər: məkan, zaman, hərəkət, sözünü, hal, konsept

Ключевые слова: пространство, время, действие, предлог, надеж, концепт

Key words: location, time, action, preposition, case, concept

Məkan fizikanın bölmələrinin əsas anlayışlarından biri olub empirik səviyyədə aparıcı kateqoriyadır. Riyaziyyatda “məkan” anlayışı “fəza” termini ilə adlandırılır və mücərrəd riyazi mahiyyət daşıyır. Fəza aralarında adi məkan münasibətləri strukturuna malik münasibətlər təyin edilmiş obyektlər çoxluğudur. Fəlsəfədə məkan ali empirik təcrübənin əsas amili, şeylərin və hadisələrin mövcudluğunu ifadə edən, onların birgə varlığını səciyyələndirən kateqoriyadır. Dilçilikdə məkan kateqoriyası koqnitiv linqvistikasında, mətn dilçiliyində, mətnin qrammatikası, mətn nəzəriyyəsi, mətnin filoloji təhlili və başqa sahələrdə öyrənilir.

Dildə məkan münasibətlərinin ifadə vasitələri arasında sözönlər semantik baxımdan xüsusi əhəmiyyət və maraq kəsb edir. Formalinqvistik yanaşma nöqtəyi-nəzərindən sözönlər dilin qrammatik vasitələri sırasındadır. Bununla bərabər sözönlərin leksik mənasının təyini və onun qrammatik məna ilə əlaqəsi, sözönlərdə çoxmənalılıq, sinonim önlüklərin mənaları arasında fərqləri aşkara çıxarmaq aktual məsələlərdəndir. Koqnitiv yanaşma yolu ilə sözönlərin mənasının hərtərəfli öyrənilməsi məkan konseptlərinin məzmununu təyin etməyə, eləcə də, sözönlərlə təsvir olunan denotativ şəraitlərin əsas

xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa imkan verəcəkdir. Sözlülərin koqnitiv metodlarla tədqiqinə dair bir çox işlər mövcuddur [4; 7 və s.]. Tədqiqatların müəyyən qismində ayrı-ayrı sözlülər və onların qrupları öyrənilir, məkan münasibətlərinin konseptuallaşma və verballaşma forma və üsulları araşdırılır [3; 6 və b.]. Bununla yanaşı, son illərdə aparılmış işlər göstərir ki, sözlülər həm də leksik mənaya malik olub, mürəkkəb semantik quruluş strukturu ilə seçilir. Bu işə sözlülərin leksik mənasının ənənəvi təyin üsulunu genişləndirir, mənanın məkan, zaman, səbəb və s. münasibətlərini ifadə etdiyini təsdiqləyir. Burada sözlülərin qrammatik mənalari ilə kombinasiya da öz rolunu oynayir [8].

Məkan sözlülərinin semantikasına aid problemlərdən biri də sözlülərin dil daşıyıcısının təfəkküründə aktuallaşdırıcı konseptlərin məzmununu təyin etmək, sözlünün mənasının coğrafi və topoloji çərçivədən kənara çıxmasını, onun obyektlər arasındakı funksional əlaqələrlə bağlılığı da nəzərə almağın vacibliyini əsaslandırmalıdır [6, s. 4].

Müasir ingilis dilində məkan münasibətlərini ifadə etmək üçün aşağıdakı sözlülərdən istifadə olunur: *in, at, on, by, next to, beside, under, below, over, above, across, through, to, into, towards, on to, from, within, out(of), throughout, round, around, along, near, on, up, upon, off, before, against, behind, after, among, betwen* və s. Bu sözlülər yerləşmə xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölünür: 1) xarici yerləşmə sözlüləri; 2) daxili və təmaslı yerləşmə sözlüləri.

Qeyd olunan yarımqrupları qruplar əsasında tədqiq etmək, bu zaman hər yarımqrupa aid sözlülərinin ayrıca təhlilini vermək, fikrimizcə, daha məqsədəuyğundur.

Xarici yerləşmə sözlülərin semantikasi. Bu qrupa aşağıdakı sözlülər daxildir: *about, against, at, by, above, over, ahead, of, before, in from of, opposite, behind, under, below, beneath, around, round, beside, next to, along, alongside, beyond, near* və s.

Lokallaşdırıcının bilavasitə yaxınlığında yerləşməni reallaşdıran sözlülər. Qeyd olunan şəkildə yerləşmənin ifadə olunması üçün *at, about, against, by, near, outside* sözlülərindən istifadə edilir.

At. İngilis dilində qədim dövrdən işlənən sözlüdür. Əvvəllər

hərəkətin baş verdiyi və ya yerinə yetirildiyi minimal məkanın göstəricisi olmuşdur. Müasir ingilis dilində obyektin yanında yerləşməni, eləcə də obyektin yaxınlığını ifadə edir. Məsələn:

“Next day there was no Muhammad Din *at the head of the carriage-drive*, and no "Talaam, Tahib" to welcome my return. – Ertəsi gün Məhəmməd-Din məni *darvazanın ağzında* qarşıladı və mən onun həmişəki “Talam, tahib” deyə salamlaşmasını eşitmədim [2, s.145].

İngiliscə-Azərbaycanca lüğətdə bu sözünün məkən mənalari aşağıdakı kimi izah olunur: “*məkan, yer bildirir (“hara?”, “haraya?” sualına cavab verir): a) başqa bir əşyaya yaxınlığı bildirmə: at the window – pəncərədə, pəncərənin yanında; at the door – qapıda, qapının ağzında; b) müəyyən bir yerdə mövcud olma və ya iştirak etmə; the lesson – dərstdə, at school – məktəbdə; c) əhali sıxlığı olan yaşayış məntəqəsində; at a small town – balaca şəhərcikdə*” [1, s. 61].

By. Sözü kimi orta ingilis dili dövründə formalaşmış, ilkin mənə sırf məkan münasibətlərinə aid olmuşdur. Müasir ingilis “by” zərf və sözü funksiyalarını yerinə yetirir. Sözüünün 13 mənası qeyd edilir ki, onlardan birincisi məkan münasibətləri ilə bağlıdır. **By** obyektin yanında, yaxınlığında yerləşməni, predmetin yanı və ya böyrü ilə hərəkəti, hansısa nöqtədən, punktdan keçməyi ifadə edir [5, s. 236].

The driver looked over at him, slitting his eyes, and he chewed as though thoughts and impressions were being sorted and arranged by his jaws before they were finally filed away in his brain. [9]

The red ant was crushed between body and legs. And one head of wild oats was clamped into the shell by a front leg. [9]

By sözüünün konkret, dəqiq mənası kontekstdən müəyyən-ləşir.

Near. Yer bildirilərkən işlədilən “yaxında, yaxınlıqda” məna-larını verən sözüüdür. Danışan məkan münasibətlərinin ifadəsi zamanı müşahidə etdiyi obyektlər arasındakı məsafəni bəzən qiymət-ləndirməli olur. Yerləşdirilən predmetlə oriyentir arasındakı məsafəni təyin etmək həmmüşahidəçinin mövqeyini nəzərə almaqla, həm də ondan asılı olaraq reallaşdırılır. Məsafənin ifadə olunması üçün

müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edilir. Qiymətləndirmə dəqiq və tərtibi ola bilər. Predmetin oriyentirə yaxınlığına ingilis dilində sözünü və yer zərflərini göstərmək mümkündür və belə vasitələrdən biri *near* sözünüdür. Bu dil vasitəsi yaxınlığı ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə etdirir.

And now a light truck approached, and as it came near, the driver saw the turtle and swerved to hit it. [9]

Dogs came sniffing near the owner cars and wetted on all four tires one after another.[9]

Yerləşdirilən predmetlə oriyentir arasındakı məsafəni təyin etmək həm müşahidəçinin mövqeyini nəzərə almaqla, həm də ondan asılı olaraq reallaşdırılır. Azərbaycan və ingilis dillərində məsafənin ifadə olunması üçün müxtəlif dil vasitələrindən istifadə olunur.

Outside. Sözü “kənar, xaricdə, ... xaricində, ... kənar, xaric; dalında, arxasında, outside the door – qapı dalında; outside the house – evin yanında, evin yaxınlığında” kimi izah edilir [1, s. 619]. Əgər “near” sözünüdə predmetə, onun lokallaşma yerinə yaxınlıq semi güclüdirsə, “outside” oriyentirdən kənar, xaricdə olması aktuallaşdırır. Bununla belə, hər iki sözüdə yaxınlıq mənası və oriyentirlə təmasın yoxluğu əsas götürülür. “Outside” sözüdə qapalı məkandan kənar olmaq semi də nəzərə çarpır.

“Ma said, ” They can jus' get up an' step outside when they feel like it. [9]

“From outside and across the yard came an ancient creaking bleat”. [9]

Beləliklə, xarici yerləşmə sözüləri lokallaşan obyektin oriyentirdən kənar, lakin onun yaxınlığında olmasını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu qrupu təmsil edən yalnız *against* oriyentirlə müəyyən nöqtədə təmasın mümkünlüyünü də göstərir.

Ədəbiyyat

1. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: KM mətbəəsi, 201, 1360 s.
2. Kiplinq R. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2012.
3. Богданова С.Ю. Концептуализация и реконцептуализация пространственных отношений (на материале английский фразовых

глаголов): / Дисс. доктора филологических наук/ – Иркутск, 2007.

4. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика (курс лекции по английской филологии). Тамбов: Изд-во Тамб.Гос.Ун-та им. Г.Р.Державина, 2001.

5. Большой англо-русский словарь. Т. 1. Москва, Русский язык, 1987, 1038 с.

6. Бороздина И.С. Семантика пространственных предлогов (на материале английского и русского языков): /Дисс. канд. Филологических наук / Курск, 2003.

7. Сазонова Т.Ю. Различные подходы к трактовке концепта // Слово и текст в психолингвистическом аспекте. Тверь: Тверь.Гос.Ун-т, 2000, с.70-76

8. Селиверстова О.Н. Труды по семантике. М.: Языки славянской культуры, 2004.

9. Steynbeck J. The grapes of warth. URL: https://genius.com/albums/John_Steinbeck/the-grapes-of-warth

TÜRK DİLLƏRİNİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədova A.N.

Bakı Qızlar Universiteti

Açar sözlər: *Türk dili, elm dili, mədəniyyət, qoruma, inkişaf*

Ключевые слова: *Турецкий язык, язык науки, культура, зашиты, развития*

Key words: *Turkish language, language of science, culture, protection, development*

Tarixin ən qədim dövrlərinə gedən türk dili, e.ə. III. əsrin əvvəllərindən etibarən Altay dağları ətrafında təsirli olan Hun tayfaları tərəfindən Xəzər sahillərinə və Çinə aparıldı. Tədqiqatçılar tərəfindən 1027-1256-cı illərdə Çində hökmranlıq edən Cou sülaləsinin türk mənşəli olduğu qəbul edilir. Bu, Monqolustan mərkəzli bölgədə danışılan türkcənin qədim tarixdən coğrafi olaraq yayılmağa başladığının ilk göstəricisidir. Böyük Hun Dövləti dağıldıqdan sonra, demək

olar ki, Hunlarla eyni əraziləri idarə edən ikinci ən böyük Türk dövləti olan Köktürklər dövründə türk dilinin sərhədləri genişlənməyə davam etdi, Çin, Hindistan, İran və Bizans dilləri ilə əlaqələr qurulmağa başladı. Türk dili Qərbi Türkünstanda nüfuzlu dillərdən birinə çevrilirdi. İslam dövründə formalaşmağa başlayan yazı ənənələri Qərbi Türkünstan, Xarəzm və İran bölgələrinə köçürüldü. X əsrin sonlarına doğru fərqli coğrafiyalara dağılmağa başlayan türklər burada yeni yazılı dillər yaratdılar. Bu yeni yazılı dillərin meydana gəlməsi nəticəsində türk dili üç əsas ləhcəyə bölündü. X əsrin ortalarına yaxın türk dili İran, İraq, Azərbaycan, Suriya və Anadolu bölgələrində, bütünlükdə Osmanlı İmperatorluğu ilə Qərbi Türkünstanda əhəmiyyətli gücə çevrildi [1, s.18].

Türk siyasi gücünün artması ilə əldə edilən inkişaf lar türklərin ictimai, mədəni və ədəbi həyatında da öz əksini tapdı. Osmanlı İmperatorluğunun güclənməsi ilə ortaya çıxan firavanlıq mühiti türk dilini də gücləndirdi. Xüsusilə XVI əsrdən türk dili Anadolu, Balkanlar, Kırım, Yaxın Şərq, Şimali Afrika, Aralıq dənizi adaları və Qafqazı əhatə edən geniş coğrafiyada orta q anlaşıma dili olmuşdur. Türk dilinin qədim və orta türk dövrlərində mədəniyyət və elm dili olduğunu sübut edən bir çox əsər hazırlanmışdır. Türk dövrünün ən əhəmiyyətli əsəri Orxon-Yenisey abidələri, türkcənin dünya dili olduğunu sübut edən ilk əsər Divanü lüğət-it-türk, İslam türk ədəbiyyatının “*Kutadgu Bilig*” və “*Atabet ül-Hakayık*” əsərləri bu əsərlərdən yalnız bir neçəsidir [1, s.32]. Türk dili yalnız yazılı dildə olması ilə ədəbi gücünü göstərmədi, həm də şifahi mədəniyyət zənginliyi ilə dünya dili olduğunu sübut etdi. Türk dilini təmiz və anlaşılıqlı şəkildə istifadə edən insanlar, türk dilinin inkişafı və yayılması baxımından əhəmiyyətli vəzifə görmüşlər. Bundan əlavə, şifahi ənənəni nəsilədən-nəsilə ötürərək türk dilinin davamlılığını təmin etmişlər və daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, dilin şaquli ünsiyyət ölçüsünü istifadə edərək, mədəniyyət daşıyıcısı vəzifəsini icra etmişlər.

Sosial mədəniyyətin ən qabaqcıl, mücərrəd, daimi və təsirli forması olan elmin istehsalı və yayılması da dil vasitəsi ilə həyata keçirilir. Maarifçiliklə ortaya çıxan müasir elmlə birlikdə “elm dili” anlayışından bəhs olunmağa başladı. Dil, mədəniyyət, iqtisadiyyat və

siyasətdə təsirli olan cəmiyyətlər, bütün dünyada elmin dili olması baxımından da təsirli olmağa başladılar. Dilin elm dili olması üçün, mücərrəd düşünməyə və düşüncəni ifadə etməyə meyilli olması, zəngin məzmunlu sözlərə, elmə və düşüncəyə səbəb ola biləcək terminologiyaya sahib olması, inkişaf və zənginləşməyə uyğun olması lazım olduğunu söylədi. Bildirdi ki, təhsil və təlim bu keyfiyyətlərə malik dildə aparılırsa, bu dil tam bir dünya dilinə çevriləcəkdir. Türk dilinin tarixi və ədəbi zənginliyi, dünyada yayılması, söz ehtiyatı və mədəni dəyəri nəzərə alınmaqla, yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərə həqiqətən uyğun dil olduğu görülməkdir [2, s.65].

Türk dilinin dünyanın ən əhəmiyyətli və təsirli dillərindən biri olma idealının iki inkişafı mümkün olduğuna inanılır. Bunlardan birincisi, müxtəlif təhsil, mədəniyyət, iqtisadi və sosial siyasətlərlə türk dili və ədəbiyyatının inkişafı, zənginləşməsi və dünyaya açılmasıdır. İkincisi, türk dövlətləri arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirərək türk dilləri arasındakı əlaqələri gücləndirməkdir. Burada Türk dili və ədəbiyyatının inkişafı və dünyaya açılması türkün gələcək iddiasını ortaya qoyur, türk dünyası və dillərlə əlaqəni gücləndirmək gücünü ortaya çıxarmaq baxımından əhəmiyyət qazanır. Başqa sözlə, biri görünən üzü əks etdirsə də, digəri arxa planı və dərinliyi təmin etmək baxımından əhəmiyyətli görünür. Təhsildə istifadə olunan qaynaqların və materialların müxtəlifliyi və zənginliyi həm mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılmasında, həm də dilin, sivilisasiyanın və elmin inkişafında mühüm rola malikdir. Bunun üçün ictimai elmlər (dil, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, coğrafiya və s.) kurslarının əsas mənbəyi və materialı olan dərslərin məzmunu inkişaf etdirmə məqsədinə xidmət edəcək şəkildə təşkil edilməlidir. Çünki dil, mədəniyyət və sivilisasiya kontekstində önə çıxan kursların başında duran mətnlərdə (şeyr, roman, hekayə kimi növlər), türk və ədəbiyyat dərslərinin şəkil və vizuallarında, hər ikisi də kursların mərkəzini təşkil edir və öyrənlərin digər əsərlərdən (ədəbi, elmi və s.) istifadə etməsinə icazə verir. Bundan əlavə, dərslər keçmişdən bəri təhsildə istifadə olunan ən əsas kurs vasitələrindən biri kimi qəbul edilmişdir. İbtidai sinif dərsləri arasında dil dərsləri xüsusi yer tutur. Çünki, bu kitablar bir çox şagird üçün ilk və yeganə oxu materialıdır. Bu kitab vasitəsilə şagirdlərə çatdırılan türk və dünya ədəbiyyatının üstün

nümunələri ilə şagirdlər ana dilini hiss edir və istifadə edirlər. Mətnlər dinləmə, yazma, danışma və qrammatika kimi digər dil bacarıqları üçün də vacibdir. Bütün bu səbəblərdən şagirdlərə təqdim ediləcək dərsliklər və buna görə də bu kitablara daxil ediləcək mətnlər zəngin məzmun və müxtəlifliyə malik olmalıdır. Ancaq türk dili, mədəniyyəti və sivilizasiyasının bütün zənginliklərini türk ölkələrinin sərhədləri daxilində axtarmaq doğru olmazdı.

Dilin inkişafı və zənginləşməsi xüsusilə bu gün ədəbi əsərlər yazıb oxumaqla mümkündür. Eyni zamanda bu, təhsilin inkişafı üçün fürsət verir və təhsilin inkişafı iqtisadiyyatın inkişafına yol açır. Bunun üçün türk ölkələrində bütün təbəqələri üçün oxumaq və yazmaq mədəniyyətini qazanmaq üçün işlər aparılmalıdır. Bu işlərin təsirli şəkildə həyata keçirilməsi üçün müxtəlif struktur tənzimləmələrə ehtiyac duyulduğu və genişmiqyaslı işlərin aparılması lazım olduğu görülür. Türk dilinin mədəniyyət və elm dili olaraq inkişafına davam etməsi, gələcək üçün daha inamlı olması məqsədlə yaxşı müəllim hazırlama sisteminə sahib olmaq lazımdır. Daha sonra, əcnəbilərə türk dilinin öyrədilməsi ilə bağlı işlər ixtisaslı olmalı, xarici dildə təhsil və xarici dildə elmi nəşrlər yenidən təşkil edilməlidir. Dünya Bankının ana dili və xarici dildən təhsil dili olaraq istifadəsinə dair araşdırmaların nəticələrini qiymətləndirən (*Dutcher & Tucker, 2015*) hesabatı, ana dilində təhsilin daha təsirli olduğuna dair elmi əsaslar təqdim edir [3, s.97]. Bu araşdırmanın nəticələrinə görə, ana dilindən səmərəli istifadə edən şəxslərin akademik təhsil həyatında xarici dildə təhsil alanlara nisbətən daha müvəffəqiyyətli olduqlarını söyləmək olar. Bu vəziyyətdə ediləcək şey, xarici dil təhsilini ana dili təhsili ilə qarışdırmamaqdır. Türk dilinin güclü dil olaraq yaşaması üçün fərdlərin, cəmiyyətin, siyasətçilərin və xüsusən də pedaqoqların ana dilinə həssas yanaşmaları mütləqdir. Bu istiqamətdə dilimizi, mədəniyyətimizi və gənclərimizi xarici dillərin mənfi təsirlərindən qorumaq, türk dilinin müstəqil dil olaraq yaşamasını, inkişaf etməsini və zənginləşməsini təmin etmək üçün ediləcək işləri aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik:

- Dil sahəsində cəmiyyətə şüur və həssaslığın artırılması baxımından ən əhəmiyyətli vəzifə dil ədəbiyyatı və sinif müəllimlərinin üzərinə düşür. Hər şeydən əvvəl, bu proqramlar üzrə lisenziya

proqramlarında müəllim namizədləri dil biliyi və həssaslığı ilə hazırlanmalıdır;

- Xarici dil təhsili ilə ana dili təhsili arasında böyük fərqlərin olduğu izah edilməlidir;

- Türk dilinin ən yaxşı şəkildə həyata keçirilməsi üçün bütün təhsil müəssisələrində lazımi şərait yaradılmalıdır. Bu məsələyə müvəqqəti hökumətlərin siyasəti deyil, dövlət siyasəti kimi baxmaq lazımdır [2, s.146].

Türk xalqları öz dillərini qorumaqla yanaşı, türk dilinə dair bilikləri əldə etmiş şəxslər, yalnız gündəlik həyatlarında deyil, həm də bu dildən istifadə etdikləri hər bir mühitdə özlərini aydın və başa düşülən şəkildə ifadə etməyə və sui-istifadə hallarının qarşısını almağa çalışacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Qəribli A. “Türk dili”, “Türk ləhcələri” və “Türk dilləri” anlayışlarının genotipologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2018. 165 s.
2. Tekin T. Türk dilləri. İstanbul: Yıldız, 2003. 200 s.
3. Баскаков Н. Тюркские языки. Москва: URSS, 2008. 241 с.

XALQ YAZIÇISI MİRZƏ İBRAHİMOVUN ANA DİLİNİN SAFLIĞI, QORUNMASI İLƏ BAĞLI DÜŞÜNCƏLƏRİ

Razimi V.N.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: xalq, dil, ədəbiyyat, dərs, ana dili, mübarizə, müəllim, dərs, inkişaf, ədib

Azərbaycan dili dövlət dilimiz, xalqımızın milli sərvətidir. Dünyada ən zəngin, dərin fikirləri ifadə etmək üçün bütün imkanlara malik Azərbaycan dilini göz bəbəyi kimi qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur. Bu baxımdan Ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi, inkişaf etdirilməsi ilə bağlı

qəbul etdiyi qərarlar, dövlət sənədləri böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Ulu Öndərin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin doğma dilimizdə latın qrafikalı ədəbiyyatın kütləvi nəşr olunması, ölkənin bütün kitabxanalarına hədiyyə edilməsi, qloballaşma şəraitində dövlət dilimizin zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi, dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında qərarı, dillə bağlı fərman və sərəncamları müasir mərhələdə dilimizin inkişafına böyük təkan vermişdir.

Ana dilimizin saflığı, qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsində ziyalıların, görkəmli sənətkarların, müəllimlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Bu baxımdan qüdrətli sənətkarımız Mirzə İbrahimovun səmərəli yaradıcı elmi, publisistik, bədii yaradıcılıq sahəsində fəaliyyəti diqqəti cəlb edir.

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun zəngin ədəbi-bədii irsində doğma Azərbaycan dilinə münasibət, onun qorunub saxlanması, saflığı, milli mənəvi dəyər və tərbiyə vasitəsi kimi gələcək nəsillərə ötürülməsi problemi mühüm yer tutur. Görkəmli ədib keçən əsrin ortalarından başlayaraq ana dilimizə aid silsilə məqalələr yazmış, o dövrdə dil haqqında müzakirələrdə öz ziyalı mövqeyini ortaya qoymuşdur. Sənətkarın fikrincə, Azərbaycan dili kəskin, qüdrətli, ahəngdar, mənalı və gözəl dildir. Hər xalqın dili uzun, əzablı tarixi bir şəraitdə yaranır. Onun adət və ənənələri ilə, bütün ruhi aləmi ilə üzvi surətdə bağlı olaraq sözlər, fikirlər, ifadələr, zərbi-məsəllər meydana çıxır. Azərbaycan dili də xalqımızın keçirmiş olduğu ağır bir tarixi yolla bağlıdır. Dilimiz xalqımızın böyük və tükənməz xəzinəsidir, onun dövlətidir, varıdır.

Ədibin Azərbaycan dili ilə bağlı düşüncələri, elmi qənaətləri “Dilimizin inkişaf yolları”, “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək”, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan dili dövlət idarələrində”, “Dostluğun gücü”, “Terminlər, fikir dəqiqliyi və dil gözəlliyi”, “Dialoq. Nitq mədəniyyəti və gözəllik”, “Dilin müqavimət qüvvəsi və gözəlliyi” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

“Azərbaycan dili” məqaləsi sənətkarın dili mənəvi dəyər kimi qiymətləndirməsi diqqəti cəlb edir: “Dil bir xalqın mənəvi cəhətdən birləşməsində, öz həyat və mübarizəsini təşkil etməsində qüdrətli vasitə və silahdır. Ta qədim zamanlardan bəri tarix göstərir ki, hər

hansı bir xalq, öz millət və mənəviyyatını saxlamaq üçün öz vətəni və dövləti ilə bərabər, öz dilini də saxlamağa cəhd etmişdir. Çünki hər xalqın ana dili onun milli varlığının və mənəvi aləminin ifadəsidir.

Beləliklə, dil hər bir xalqın milliyyət və varlığını bildirən və qoruyan mühüm amillərdən biridir. Buna görə də tarixdə güclü və qəsbkar dövlətlər başqa millətləri əsarət altına aldıqda, o millətlərin yalnız dövlət istiqlalıyyətlerini məhv etməklə kifayətlənməmişlər. Qəsbkar və müstəbidlər əsarət altına saldıqları millət və xalqların milli mədəniyyətini, gözəl sənət və elm yadigarlarını ya məhv etmiş, ya da mənimsəyib özlərinə çıxmışlar. Onlar bununla da kifayətlənməmiş, milli zülm və təzyiq altında saxladıkları xalqların adət-ənənələrinə, əqidə və etiqadlarına təhqirənə münasibət bəsləməklə yanaşı, ana dillərini də məhv etməyə çalışmışlar. [3, s.55]

Ədib “Dilimizin inkişaf yolları haqqında” məqaləsində yazırdı ki, öz varlığını və dilini saxlamaq üçün ağır mübarizə yolu keçmiş xalqlardan biri də Azərbaycan xalqıdır. Dili də tarixi kimi qədim olan bu xalq müxtəlif müstəbid və işğalçılara qarşı amansız mübarizə aparmış və bu mübarizənin alovları içərisində öz mənliliyini, öz dilini ağır təhlükələrdən qorumuşdur. Əsrlər boyunca dilimiz də torpağımız və xalqımız kimi min bir təcavüzə rast gəlmiş, lakin aldığı yaralardan həlak olmamışdır.

M.İbrahimov dilimizin keçdiyi tarixi yola nəzər salaraq qeyd edirdi ki, dilimizin gələcək inkişafını təmin etmək üçün onun orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları gözlənilməlidir. Dildəki varvarizm təzahürlərinə qarşı daim mübarizə aparılmalı, xalq dili böyük bir qayğı və həssaslıqla tədqiq olunmalı, öyrənilməlidir. Azərbaycan elmi-ədəbi dilinin nə jurnal və qəzetlərdə, nə də sinif otaqları və idarələrdə pozulmasına yol verilməməlidir.

Ədib “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək” məqaləsində ana dilimizin saflığının qorunmasında, inkişaf etdirilməsində məktəbin, dil və ədəbiyyat dərslərinin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O, yazırdı ki, bu məsələdə bizim nöqsanlarımız çoxdur. Nəzərə almalıyıq ki, dil və ədəbiyyat məsələsi xırda, xüsusi məsələ deyil, böyük və ümumi bir dövlət məsələsidir, xalqın mənəviyyatı, varlığı məsələsidir. Bu məsələnin həllində məktəbin rolu böyükdür. Müşahidələr göstərir ki, həyat və məişətimizdə olan bir çox nöqsanların

kökü məktəb tərbiyəsinə, məktəb təliminə gedib çıxır.

M.İbrahimov dil-ədəbiyyat dərslərində mövcud olan nöqsanlar sırasında şagirdlərin yazılı nitqinin pis olmasını, orfoqarafik norma-lara əməl olunmamasını, şagirdlərin nitq inkişafına az fikir verilmə-sini, sinifdən xaric qiraətin yaxşı təşkil olunmamasını xüsusi qeyd edirdi.

O, diqqəti dilin saflığının qorunub saxlanılmasında, gənc nəsildə nitq mədəniyyəti formalaşdırılmasında müəllimin böyük ro-luna cəlb edərək yazırdı ki, XIX əsrdə Azərbaycan xalqını ayılmaq, mədəni xalqlar cərgəsinə çıxarmaq istəyən mücahidlərin çoxu müəllimlər idi. Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Üzeyir Hacıbəyov belə şəxsiyyətlər olmuşlar. Onlar öz işlərinin, öz ideyalarının mücahidi idlər. Bəli, bütün varlığını, bütün qəlbini həyata keçirmək istədiyini məqsəd yolunda verməsən, bir şey əldə edə bilməzsən. Öz işini, öz sənətini sevməyən , onun mücahidi olmayan adamlar heç vaxt yaxşı bir şey yarada bilməzlər. Tariximiz belə müəllimləri, xalq müəllimi kimi yüksək adı daşımağa layiq olan insanları həmişə uca tutmuşdur. [3, s.42]

M.İbrahimovu daim düşündürən mühüm məsələlərdən biri də dilimizin dövlət idarələrində tətbiqi ilə bağlı idi. O, “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsində təəssüf hissi ilə göstərirdi ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində bu sahədə müəyyən işlər aparılsa, təhriflərin qarşısı alınsa da, son on beş–iyirmi ildə bu cəhətdən kobud səhvlərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azər-baycan dilinə qarşı biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Vətəndaşların azərbaycanca ərizələrinə yaxud bu və ya digər yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da bunları tamamilə cavabsız buraxan bürokrat-lar da tapılır. Bəziləri də idarənin “xüsusiyyətlərini” bəhanə gətirirlər. Məsələn, deyirlər ki, maliyyə nazirliyi sistemində guya Azərbaycan dilini işlətmək çətinidir və s. Bu bəhanələrin əsassız və puç olduğu aydındır.

Bu fikrin davamı kimi ədib öz düşüncələrini o dövr üçün xüsusi aktualıq kəsb edən “Terminlər, fikir dəqiqliyi və dil gözəlliyi” məqaləsində qeyd edirdi ki, milli dilin lüğət fondundan istifadə etmək, buna əsasən yeni anlayışları ifadə edən terminlər yaratmaq,

həm də yeri düşdükcə başqa dillərdən terminlər qəbul etmək yeganə, doğru yoldur.

Bununla yanaşı, M.İbrahimov haqlı olaraq diqqətə çatdırırdı ki, xalq dilinə əsasən terminlər yaradarkən süniliyə, uydurmaçılığa qapılmaq faydasız, səmərəsiz olduğu kimi, başqa dillərdən alınan terminləri mexaniki şəkildə işlətmək də xeyirsizdir.

Sənətkar nəzərə çatdırırdı ki, müasir Azərbaycan dilinin öz lüğət fondu, söz birləşmələri əsasında yeni elmi anlayışları, yeni fikirləri, yeni hissləri ifadə edən terminlər və sözlər yaratmaqda zəngin təcrübəsi var. Azərbaycan dili ən kamil, elmi, ədəbi, fəlsəfi, fikirləri ifadə edən bir dildir. Dünya xalqlarının dilində elə bir qiymətli və dərin mənalı, həm elmi, həm də ədəbi, fəlsəfi əsər tapılmaz ki, o, dilimizə səlis, ifadəli, anlayışlı şəkildə tərcümə oluna bilməsin.

Müəllifin haqlı qənaətinə görə, terminologiyanın zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi zamanı qəbul olunmuş beynəlmiləl terminlərdən düzgün istifadə etmək də vacibdir. Belə ki, ehtiyac duyduğumuz beynəlmiləl söz və terminlərin dilimizə keçməsinin qarşısını süni surətə almaq, onları yerli-yersiz tərcümə etmək düzgün deyildir.

M.İbrahimovun “Dialog. Nitq mədəniyyəti və gözəllik” məqaləsi də müasir dövrdə öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Müəllifin qənaətinə görə, nitqdə hələ də dialektizmlərdən, şivə sözlərindən istifadə gözəl danışığa, nitq mədəniyyətinə xələl gətirir. Danışıda, yazıda-pozuda hamı diqqətli olsa, səlis, təmiz, gözəl danışmağa, yazmağa çalışsa, nitqdə dilimizin indiki yüksək inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlməyən nöqsanlar olmaz. Ədib bu məsələdən çıxış yollarından birini göstərərək yazırdı ki, dilin inkişafında, xalq arasında nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsində bədii ədəbiyyatın və mətbuatın müstəsna rolu vardır.

Ədib dilimizin gələcəyinə böyük inamla baxır, qürur hissi ilə qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mənəvi dövləti və milli iftixarıdır. Azərbaycan dili dünyanın mədəni və müasir dillərindəndir. Bu dildə bizim ata-babalarımız əsrlər boyunca bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsini ölməz elm və ədəbiyyat inciləri ilə zینətləndirmişlər. Bu dildə Azərbaycan xalqının qəhrəman oğul və qızları böyük sənət, elm və ədəbiyyat nümunələri yaradacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci tarixli fərmanı.

2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu //Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı: 2003, səh.2-6.

3. İbrahimov M. Ana dili -hikmət xəzinəsi. Bakı, Azərnaşr.1991.

4. Əliyev V. H. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003.

5. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil. 2014.

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DÜNYADA DİL SİYASƏTİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANA TƏSİRİ

Ələkbərova A.M.

ADPU Şamaxı filialı

***Açar sözlər:** dil siyasəti, linqvistik imperializm, qloballaşma, dövlət dili, lüğət tərkibi.*

***Ключеве слова:** языковая политика, языковой империализм, глобализация, государственный язык, словарный состав*

***Key words:** Politics of language, linguistic imperialism, globalization, state language, composition of dictionary*

İnsanlar arasında ən əsas ünsiyyət vasitələrindən olan dil cəmiyyətin varlığı, təşəkkülü və inkişafı üçün ən zəruru vasitələrində biridir. Dil informasiyanın qorunması, saxlanılması üçün sosial vasitə olub, təfəkkür ilə sıx əlaqədardır. Prof. F.Veysəllinin fikirlərinə görə, “Dil insanın həyatda qazandığı yeganə mənəvi sərvətdir ki, bununla o, cəmiyyətdə tutduğu mövqedən aslı olmayaraq, həmişə fəxr edir. Dil hər bir fərdi məxsus olduğu cəmiyyətə, xalqa, millətə bağlayan bütün ictimai təsisatların birincisi və ən mühümüdür. İnsan cəmiyyəti dilsiz ola bilmədiyi kimi, ayrı-ayrı fərdlər də dilsiz yaşaya bilməzlər” (2, səh. 7)

Hər bir xalqın dili onun tarixi yaddaşındadır və xalqın minilliklərə

hesabalanan mənəvi mədəniyyəti, həyatı onun dilinin yazılı və şifahi formalarında, müxtəlif janrlı abidələrində öz əksini tapmışdır. Ümumi dilçililiyin banisi, böyük alman alimi Vilhem Fon Humboltun dili ilə desək, "Hər bir dildə təmsil etdiyi xalqın dünyagörüşününün özülü qoyulmuşdur" (3, səh. 324).

Hər bir dövlətin rəsmi siyasəti, o cümlədən dünyada baş verən sosial, siyasi, iqtisadi və s. hadisələr dilin həyatında mühüm rol oynayır. Dünyada baş verən qloballaşma prosesinin ayrı-ayrı dillərin və mədəniyyətlərin fəaliyyətinə, dünyanın dil mənzərəsinə, dünyada gedən dil, ünsiyyət proseslərinə mənfi təsirləri göz önündədir. Prof. F.Y.Veysəlli "...müasir dövrdə millətlərin qarşılıqlı ünsiyyətdə dil faktoru mühüm rol oynayır. Özü də dünya miqyasında xalqlararası mədəni, iqtisadi, ticari və s əlaqələrin inkişafında qlobal dil problemi xüsusi aktualıq kəsb edir" fikirlərilə dil probleminə munasibətini bildirmişdir. (1, səh. 25). Dünyada mövcud olan canlı dillərin taleyinin necə olacağında qloballaşma prosesi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma subyektlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə müasir informasiya-komunikasiya vasitələri, xüsusilə internet geniş miqyasda müdaxilə edir. Qloballaşma həyatın ən müxtəlif sahələrini əhatə edən universal bir prosedir və dünyada baş verən hadisələri, prosesləri vahid məcraya salır. Müasir dünyada baş verən qloballaşma prosesini yaradan əsas səbəblər kimi dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər, siyasi sahədə gedən inteqrasiya, ümumdünya bazarının formalaşması, dövlətlər arasında istehsal və istehlak asılılığının yaranması, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, internet şəbəkəsinin getdikcə daha çevik şəkildə yayılması və əhatəli olması, hərbi münaqişələrini artması, ingilis dilinin dünyada rolunun artması ilə onun hegemon dilə çevrilməsi və s səbəbləri göstərilə bilər.

Əgər dövlətin siyasəti monodilliliyə və assimilyasiyaya yönəlirsə, qloballaşma dövründə ana dilini qoruyub saxlamaq çox çətin olacaqdır. Çünki bu cür dil siyasətinin qarşısında dilin fəaliyyət sferası kəskin şəkildə daralır və o, perspektivsiz bir dilə çevrilir. Bunun nəticəsində də dillərin təbii yolla nəsillərarası ötürülməsi prosesi qırılır və həmin dilin ölməsinə səbəb olur. Artıq illərdir ki, qloballaşmanın on planında olan iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyət

kimi sahələrin siyahısına dil və ünsiyyət də ən aktual obyekt kimi daxil olub. Hal-hazırda dünyada 6000-ə yaxın dil var və qloballaşma kommunikasiyalarının inkişafı ilə əlqədar olaraq bu canlı dillərin sayı getdikcə azalır. Müəyyən elmi araşdırmalardan gəlinən nəticələrə görə, indi 6500 dilin 273-də 1 milyon insan danışır. Proqnozlara görə, XXI əsrin sonlarında bu dillərin iki mini ölüb gedəcək. Demək olar ki, bu tale dünyanın bütün dillərinə qismət ola bilər.

Dillərin ölü dillərə çevrilməsinin səbəbləri kimi həmin dillərdə danışanların əhali sayı üzrə qeyri-bərabər paylanmasını, dünyada gedən qloballaşma prosesini, miqrasiyanı və s. göstərmək olar. Genişmiqyaslı, hər tərəfli və ziddiyyətli xarakterinə görə qloballaşma dünya xalqlarının bir çoxunda dil və mədəniyyət, adət-ənənələrin itirilməsi təhlükəsi yaradır. Hal-hazırda dünyada qlobal dil məsələsi iki mühüm etirazla müşaiyyət olunur ki, bunlardan birincisi dil imperializminin qorxusu nəticəsində yaranır. Dili beynəlxalq dilə çevrilmiş İngiltərənin özü belə linqvistik imperalizmin dünyada geniş vüsət almasından narahatdır.

Danimarka alimi R.Filipson linqvistik imperalizmi bu gün bəşəriyyət üçün ən ciddi təhlükə törədən bir məsələ hesab edir və bu məqsədlə onun yazdığı məşhur “Linqvistik imperalizm“ kitabı məhz İngiltərədə iki dəfə çap olunub. Bundan başqa milli azlıqlar da qlobal dil problemlərinə qarşı çıxır ki, bu da dünyada gedən qlobal dil məsələlərinə qarşı ikinci böyük etirazdır. Beynəlxalq səviyyədə qloballaşma ilə əlaqəli həyata keçirilən dil siyasətinə qarşı təkcə sayca az olan xalqların nümayəndələri deyil, eyni zamanda milyonlarla insanın danışdığı alman, rus, fransız, ispan və s. dillərin təmsilçiləri də mübarizə aparırlar. Qloballaşma prosesinin dünya dillərinə təsiri, dünya dillərinin qorunması istiqamətində BMT-nin Ümümdünya təşkilatı UNESKO tərəfindən də bir sıra proqram və lahiyələr həyata keçirilmiş, mühüm sənədlər qəbul edilmişdir.

UNESKO-nun baş konfransının qəbul etdiyi “Çoxdilliliyin inkişafı, istifadə olunması və kiberfəzaya ümumi çıxış haqqında tövsiyyə” adlı sənəddə deyilir: “Təşkilata üzv ölkələrin dilinə, xüsusilə ana dilinin kiberfəzada tədrisinə yardım etmək son dərəcə vacib bir məsələ olan dilin kiberfəzadan sıxışdırılıb çıxarılması üçün fəal milli siyasət işləyib hazırlamalıdır” (15). 1970-1980-ci illərdə

Fransada ingilis dilinin sürətlə yayılması geniş dairələrdə işlədilməsi, cəmiyyət tərəfindən millətin ana dilinin inkişafı təhlükəsi kimi qəbul edildi və 1994-ci ildə fransız dilinin qorunması haqqında C.Tubonun qanunu qəbul edildi. Həmin qanunun Parisin meri J.Şirak tərəfindən məişətə tətbiqi Paris küçələrində olan ingilis dilindəki bütün lövhələrin ləğv edilməsinə, hətta ingilis firmalarının adlarının belə fransız dilinə tərcüməsinə gətirib çıxardı. (4)

Hal-hazırda kiçik dillər də daxil olmaqla bütün dillərin qorunub saxlanması və inkişafı Avropa Birliyinin rəsmi dil siyasəti kimi elan edilmişdir. Buna nail olmağın yollarından biri kimi insanların yetkinlik yaşlarında olsa belə, xarici dil öyrənməsi əsas şərtlərdən biri kimi götürülür. 1990-ci ilin əvvəllərindən etibarən dünya dil arenasına dominantlıq edən və bir sıra Avropa dillərinin lüğət tərkibini öz sözləri ilə dolduran ingilis dilindən başqa bir neçə xarici dili də öyrənmək zərurəti də xüsusilə vurğulanır.

Şimal qonşumuz Rusiya Federasiyasının İnformasiya Təhlükəsizliyi Doktrinasında dil informasiya təhlükəsizliyi obyektlərindən biri hesab olunur.

Son dövrlərdə dünyada baş verən kəskin qlobalaşma prosesləri, xalqlararası mədəni, iqtisadi, ticari və s. əlaqələrin inkişafında xüsusi aktullıq kəsb edən qlobal dil problemi Azərbaycan da kənar keçməmişdir. Həyatımızın bütün sahələrində özünü müəyyən dərəcədə büruzə verən bu proseslərin dilimizdə mənfi və müsbət təsirləri olmuşdur.

Ölkəmizdə dil siyasətinin birmənalı şəkildə formalaşması Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmiləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyimizin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzunun yüksəlməsi birbaşa ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, ümumxalq tərəfindən işlək dilə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə, dünya arenasına yol tapması öndərimizin zəhməti sayəsində olmuşdur.

Dediyimiz kimi hal-hazırda dünyada hegemonluq iddiasında olan bəzi dövlətlər öz dillərindən ideoloji silah kimi istifadə edir və onun bütün ölkələrdə geniş yayılmasına çalışırlar. Qloballaşmanın bu mənada təsiri artıq Azərbaycanda da hiss olunmaqdadır. Qloballaşma

millətlərin yaxınlaşması və bir-birinin həyat tərzini götürərək ona oxşaması prosesidir. Bu zaman milli mədəniyyətlərin inkişafı onların spesifikliyinin qorunub saxlanması məsələləri diqqət mərkəzində olmalıdır.

SSRİ-nin tərkibində, Rusiya İmperyasının müstəmləkəsi şəraitində yaşayan Azərbaycanda həmin dövrlərdə azərbaycanlılar kütləvi şəkildə rus dilini öyrənməyə məcbur edilirdilər. Düzdür, o dövrdə dövlətimizin rəsmi qaydada dövlət dili “Azərbaycan dili” idi. Buna baxmayaraq, rus dili də “ikinci ana dili” elan edilmişdi. Dövlət sənədlərinin bir qismi rus dilində idi və dövlət məmurlarının demək olar ki, böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilinə ikinci dərəcəli dil kimi baxır və dövlət tədbirlərində rus dilindən istifadə edirdilər. Ulu öndər respublikamıza rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan Azərbaycan ədəbi dilinə ayrıca diqqət yetirmiş, ana dilimizin Azərbaycan SSR-nin 1978-ci il konstitusiyasında dövlət dili kimi xüsusi maddədə göstərilməsinə nail olmuşdur. Onun hazırlayıb həyata keçirdiyi dövlət quruculuğu strategiyasının tərkib hissəsindən olan dil siyasətinin nəticəsidir ki, 1970-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dilinin tarixi intensiv şəkildə öyrənilmiş, müasir Azərbaycan dilinin problemləri ilə bağlı çox saylı elmi nəzəri əsərlər yaradılmışdır.

Respublikamız XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dili həqiqi mənada dövlət dili hüququnun qazanmış və dilimiz xalqımızın ictimai-siyasi, elmi-mədəni, sosial-iqtisadi həyatında dövlətimizin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycanın 1995-ci il ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi öz layiq olduğu statusunu almışdır. Konstitusiyamızın 21-ci maddəsində qeyd olunur ki, “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və Azərbaycan Respublikası onun inkişafını və fəaliyyətini təmin edir” (5)

Ümummilli lider Heydər Əliyev istər sovet, istərsə də müstəqillik dövründə Azərbaycana rəhbərlik edərkən Azərbaycan dilinin Konstitusiya hüququnun həyata keçirilməsinə, onun inkişafına, tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. Ulu öndər deyirdi: “Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, biz dilimizi ölkəmizdə hakim dilə çevrilməliyə. Hər bir azərbaycanlı öz

ana dilini bilməlidir, bu dildə səlist danışmalı və bu dili sevməlidir”.

2001-ci il iyun ayının on səkkizində Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmiləşdirilməsi haqqında” imzaladığı tarixi fərmanda oxuyuruq: “Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə və dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin daha da genişləndirilməsi, həmçinin bu işlərə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın...” (“Azərbaycan” qəzeti, 29 iyun 2001).

9 noyabr 2015-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illiyinə həsr olunmuş tədbirdə cənab İlham Əliyev söylədiyi nitqində Azərbaycan dilinə, onun saflığının qorunmasına dair dəyərli fikirlər səsləndirmişdir.

Əsrlər boyu Azərbaycan xalqını bir xalq kimi qoruyub yaşadan bizim mədəniyyətimiz, incəsənətimiz, musiqimiz, xalçaçılıq sənətimiz və digər ənənələrimiz olmuşdur. Bizim bu sahədəki fəaliyyətimizin əsasında Azərbaycan dili dayanır. Azərbaycan dili bizi bir xalq, millət kimi qoruyub. Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqill olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi, qoruya, saxlaya bilmişik. Ona görə də bu gün bəzi hallarda dilimizə xaricdən müdaxilələr edilir və bəzi hallarda Azərbaycan da buna dəstək verir, bu məni, doğurdan da, narahat edir. Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha təkrar edirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq, bu gün də qorumalıyıq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik (6).

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma prosesinin dilin təhlükəsizliyinə, inkişafına həm mənfi, həm də müsbət təsiri dilin leksik vahidinin, onun yeni anlam tərzinin və mədəniyyətin zənginləşməsində, dilə yeni alınma sözlərin keçməsində özünü göstərir.

Dillərdə ən çox dəyişmə lüğət tərkibində baş verir və müasir dünyada baş verən qloballaşma da ən çox dilin leksikasına təsir edir. Dilimizdə olan minlərlə ərəb, fars, rus, Avropa mənşəli sözlər Azərbaycan xalqının heç bir vaxt beynəlxalq inteqrasiyadan imtina

etmədiyinin göstəricisidir. Lakin qloballaşma prosesi bir çox dillər kimi Azərbaycan dilinə də öz mənfi təsirlərini göstərməkdədir. Ölkəmizdə ingilis dilinin işlənmə sürəti günbəgün artır ki, bu da ingilis dilinin dünyada digər dillərlə müqayisədə dünya əhalisinin istifadə edə biləcəyi universal dil kimi üstünlüklərə malik olmasından irəli gəlir. Günümüzün real faktı kimi Azərbaycan dilinə etinasızlığın şahidi olaraq şadlıq evlərinin, restoran və kafelərin, özəl iş yerlərinin adlarının ana dilimizdə deyil, əcnəbi dillərdə işləndiyini görürük. Kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuatda, sosial şəbəkələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl edilməməsi, o cümlədən reklam vasitələrinin hazırlanmasında əsassız olaraq xarici dilli lövhələrə üstünlük verilməsi də ciddi qüsur və nöqsandır.

Günümüzdə Azərbaycan dilinin istifadəsi və əsaslı tədqiqi, ölkədə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradılıb. Elm və texnikanın sürətli inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövründə ana dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə qalxmasını zəruri edir.

Hər sahədə olduğu kimi, dil siyasəti sahəsində də atasının yolunu uğurla davam etdirən prezident İlham Əliyevin **“Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında”** 2013-cü il 23 may tarixli sərəncamı da bu zərurətdən irəli gəlirdi. Dövlət Proqramının əsas məqsədi Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, dilimizin qloballaşma şəraitindən zamanın tələbələrinə uyğun istifadəsini və əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etməkdir. Bu Dövlət Proqramında yer alan əsas vəzifələr sırasına Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun inkişafı, qorunması, ölkə məkanında daha geniş istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişaf etməsi mexanizminin yaradılması, dilçilik sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması məsələləri və daxildir (<https://president.az/articles/70044/>).

Həmçinin bu Proqramda Azərbaycan dilinin təmizliyinin qorunmasında, eləcə də ədəbi dilin normalına əməl olunmasının, reklamlarda, ictimai iaşə obyektlərində dilin leksik və qrammatik

qaydalarının pozulmasının qarşısının alınmasında ictimaiyyətin iştirakının təmin edilməsi və operativ tədbirlər görülməsi məqsədilə qaynar xəttin yaradılması da göstərilib. Azərbaycan dilində internet resurslarının, elektron və interaktiv dərsliklərin yaradılması və istifadəsində fəallığın gücləndirilməsi, AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılan əlyazmalardan istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə “Əlyazmaların elektron kitabxanası”nın və internet portalının yaradılması məsələsi də sənəddə yer alıb. Bundan başqa Dövlət Proqramının vəzifələri sırasında Azərbaycan dilçiliyinin dünyanın aparıcı elm mərkəzləri ilə əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi, mədəniyyət və ədəbi dil tarixinin daha əsaslı tədqiqini təmin etmək üçün qədim dillərin tarixinin və Azərbaycanda dil situasiyalarının və əlaqələrinin öyrənilməsini də göstərmək olar (<https://president.az/articles/70044/>).

Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında hərtərəfli inkişafı baxımından gənc nəslin ana dilimizə sevgi və hörmət ruhunda tərbiyə olunması, ədəbi dil normalarına ciddi əməl edilməsi dövrün tələbi olaraq qalır. Müasir dünyamızda baş verən qlobalaşmanın Azərbaycan dilinə mənfi təsirlərini minimuma endirmək, milli varlığımız olan dilimizin təmizliyini orjinallığını qoruyub saxlamaq, onun təbii inkişafına mane olan mənfi amillərin təsirini azaltmaq, dünya dilləri arasında onun nüfuzunu yüksəltmək hamımızın müqəddəs vətəndaşlıq borcumuzdur.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı:” Mütərcim”, 2013, 420 səh
2. Veysəlli. F.Y. Dilimiz, qeyrətimiz, qayığlarımız. Bakı:” Maarif”, 1997, 176 səh.
3. Гумбольдт В.Ф. О различии стоения человеческих языков и его влияние на духовное ражзвитие человеческого рода (извлечения). Москва, Просвещение, 1964, стр, 327.
4. [http// otvet.mail.ru/question/7827149](http://otvet.mail.ru/question/7827149)
5. <http://www.e-qanun.az/framework |897|>
6. www.president.az

İNDU SUNDARESANIN “TAC MAHAL” TRİLOGİYASINDA BABURLULAR DÖNƏMİNƏ AİD ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏR

Pirimova L.Y.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Açar sözlər: türk, Babur, Əkbər, Tüzüki-Cahangir, Hindistan

Key words: turkish, Babur, Akbar, Jahangirnama, India

Qədim, zəngin mədəni irsə malik olan türk xalqları tikib-yaratdıqları tarixi abidələr, mədəni mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, yazdıqları ədəbi-mədəni abidələrlə də tarixdə silinməz özünəməxsus izlər qoymuşdular. Böyük Moğol imperiyasının qurucusu olan Zahirəddin Məhəmməd Baburun “Baburnamə” adlı əsəri özündə türk xalqlarının tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyasını əks etdirir. Çağatay türkcəsinin Nəvaidən sonra gələn ikinci böyük şairidir. Ən önəmli əsəri “Baburnamə” adlı xatirədir. Türk dilində bütün dövrlərdə nəsilə yazılmış əsərlərinin ən mühüm bir neçəsi içində özünəməxsus yeri mövcuddur. Babur babalarının onlara miras qoymadıqları əsərlərin olmadığını nəzərə alaraq bu ədəbi abidə ilə yalnız öz dövrü üçün deyil, ondan sonrakı nəsillərə də dəyərli bir yadigar buraxmışdır. Baburdan sonra gələn hökmdarlar da onun kimi bu ənənəni yaşatmağa çalışaraq yaşadıkları dövrün qələmə alınmasına çalışmışdılar. Bundan başqa Babur şah hənəfi məzhəbinə aid fəqih məlumatlarından bəhs edən “Mübəyyən” adlı əsər də yazmışdır. Türküstanlı böyük təsəvvüf alim Xoca Übeydullah-Əhrər həzrətlərinin fars dilində yazdığı “Risaləyi-Validiyyə” ni isə türk dilinə tərcümə etmişdir.

Baburlu imperiyasının ən görkəmli nümayəndəsi olan Əkbər öz ata-babalarını ənənələrini davam etdirməklə yanaşı bir çox qiymətli əsəri fars dilinə tərcümə etdirərək imperiyasına miras qoymuşdur. “Tuzuki Baburi”, “Mahabharata”, “Atharvaveda”, “Lilavati”, “Kəşmir tarixi”, “Tacek”, “Mo`camul-Buldan”, “Hari-Bas”, “Nal-o-Daman”, “Maasirül-ümərə və Müntəhəbüt-Təvarix” kimi əsərlər Əkbər şah dönəmində tərcümə edilmişdir. Tərcümə əsərlə yanaşı Əkbər şah dönəmində dövrün hadisələrindən bəhs edən tarixi

əsərlərdə yazılmışdır. “Hümayunnamə” Hümayun dövrü tarixini anlatan Əkbər şah zamanı yazılmış bir əsərdir. Əkbərin bibisi Gülbədən Bəgüm tərəfindən qələmə alınmışdır. Əkbər şahın zamanı Əbul Fazıl tərəfindən yazılan “Əkbərnəmə”in hökmdarın qoyduğu qanun və nizamlarla o dövrə aid statistik məlumatları ehtiva edən üçüncü cildi çox məşhurdur. Əvrəngzib Aləmgir şah “Fətavai-Hindiyyə”, Cahangir şah isə “Tüzüki-Cahangir” kimi çox qiymətli əsərləri hazırladılar.

Ədəbiyyat

1. Babürlü Hükümdarı Cihangir Şah`ın hatıratı. Türk Tarih Kurumu. Çev.: Nevres-i Kadim. 2013
2. Baburnamə.AMEA Folklor İnstitutu. Tərc.: Ramiz Əskər. Bakı, 2013
3. Ekber Şah Döneminde Hindistan. Yüksek Lisans Tezi. Hazırlayan: Hilal Çağlayan, Ankara, 2005
4. İndü Sundaesan. Yirminci Eş. Çev.: Nuran Birand Gözaydın. Literatür Yayınları, İstanbul, 2009

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİNDƏ ZƏRFİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Şükürova S.F.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: ədəbi dil, şivə, zərf, lüğət tərkibi, şəkliçi

Ключевые слова: литературный язык, диалект, наречие, словарный состав, суффиксы

Key words: literary language, accent, adverb, dictionary content, features

Azərbaycan ədəbi dilində zərflər əsas nitq hissələrindən biri olub, iş və hərəkətin icra tərzini, yerini, zamanını və miqdarını bildirməyə xidmət edir. Dialekt və şivələrdə işlənən zərflər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dillə eynilik təşkil edir. Fərqli xüsusiyyətlərə

yətlər zərflərə aid lüğət tərkibində və bəzi arxaik zərf düzəldən şəkilçilərin dialekt və şivələrdə işlənməsindədir. Şamaxı şivələrində işlənen zərfləri lüğət tərkibinə görə: ədəbi dillə eynilik təşkil edənlər (o gün, bu gün, səhər, axşam, tez və s.); fonetik səslənməsinə görə ədəbi dildən fərqlənənlər (əgri, hindi, bi:sahat, əzzəli, həmmeyşə, xeylağ və s.); yalnız şivəyə məxsus olanlar (arabəsər (yaxınlıqda), xinəöti (az, öteri), beytin-beytin, canbəsər, gözügögərmiş, köklü-köməjdi (hamılıqla, birlikdə), həlləhüş və s.) kimi qruplaşdırmaq olar.

Ədəbi dildə olduğu kimi Şamaxı şivələrində də zərfin dörd mənə növü vardır: təzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət. Lakin şivələrdə zərflərin işlənmə tezliyi ədəbi dildən bir qədər fərqlənir. Zaman, təzi-hərəkət zərfləri zərfin digər mənə növlərinə nisbətən kəmiyyətcə daha çoxdur və rənagərəng lüğət tərkibinə malikdir.

Zaman zərfləri: hindi, bisa:t, ilmitdaim, dünənnərim, bugün-nərim, saba: larım, bayağlarım, so:ram//so:rasına, ərtədən, so:rannarım, təzəcənə, bir ho:r, bir haycən, bayağdanna, sabahdanna, obaşdanna, haydemədə, əzəli//əzzəli, qabağuncan, dağabadağa, günortanın dolusu, uzunnu yayı//qış, sərbəsər, sifdədən, birilləri, dəssinə, qəfilləmə, doğdi-bitdi, təbəyəğ (o saat, əlüstü) və s. *Uşağları:n bisa:t getdilər. Onnan danışma, ilmitdaim zarıyır. Ərtədən deseydün, verərdim sə:. Günortanın dolusunda bosdan sulamazdar. Uzunnu yayı otrib, hindi yadna düşüb. Haydemədə qo:şiyə diləgə getməzdər. Sifdədən biz zə bilmədüg, so:radan bildüg. Bisa:t birdeydilər, qabağuncan durdılar. Kişi azarrıdı, dağabadağa halı çöyrükür. Əzzəli bı sö:bəti bilmiyən yoxdı. Bı qışı sərbəsər anam xana uzadıb, biz də ona köməg eləmişüg.*

Təzi-hərəkət zərfləri: əriş-argac (dalbadal), səllimi (veyil-veyil), əlli (cəld), iyim-iyim (çürüyərək), gahgir, bigur, qo:ğuş (aralı), moda-moda (havayı, zəhmətsiz, əziyyətsiz), kirin-kirin (az-az), atma-atma (hərdənbir), ho:r-ho:r, yalğuz(tənha), qaçarağı (tələsik), quruqubaz, becəbecə (səbəbsiz), yügürüpbə (tələsik), əgri, beyqafil (qəfildən), canbəsər, gözügögərmiş, köklü-köməjdi (hamılıqla, birlikdə), həlləhüş, xımır-xımır, ikidə-birdə (tez-tez), latayır (ədəbsiz), ördəş-ördəş, tək-tənəhim, dirigözdi, beytin-beytin, quddə-quddə//qudda-qudda, lap, tələm-tətəli, qırbaqır//qılbaqıl (dolu), alətə:r, cəzvəli (hövlənək), usulluca və s. *A bala, yediglərin moda-moda*

gəlmir e, o:ı da bir kişi qazanır. Bı elə bizə atma-atma gəlirdi. Yaranın yeri iyim-iyim gedir. O qapı: bikkə qo:ğuş qoy, hava gəlsün. Əlimizdə olan getdi, qalduğ quruqubbaz. Atalar becəbecə demyib:uruğunda olan oyniyər, qazanında olan qeyniyər. İş görəndə bikkə əlli olun. O:a nə var səllimi gəzəcəg. Su:muz gahgir gəlir, yəyqin gözi tutlub. Uşağın səsnə yügürüpbə gəlmişəm ki nolub.

Kəmiyyət zərfləri: xeylağ, xeylağlarım, bikkə (bir az), o qədəni//qətəni (o qədən), xinəöti (az), bəs diyincən (yetərincə) və s. *Obaşdannan xeylağ işdədüy. Bı deyilənnərdən bikkə geri düşəsən, bəlkəm? Ağajdar o qədəni gətrib ki başı yerə dəyir. Dünən də xeylağlarım danışduğ, nə xeyri var.*

Yer zərfləri: qənşər (qabaq), döz (qabaq, ön), arabəsər (yaxınlıqda), gendə (uzaqda), gennən (uzaqdan), gennən-gənə (uzaqdan-uzağa), dalda (uzaqda), aşağı və s. *Dözədə diyannan düşsün, minərsüz. Gör bı arabəsərdə çöpçi va:r? Gennən adama hər şey hasant gəlir.*

Şamaxı şivələrin zərflər müxtəlif quruluşlu: sadə, düzəltmə, mürəkkəb olur. Sadə zərflər: *hindi, əzəl//əzəli//əzzəli, səllimi, əgri, xeylağ, qənşər, döz* və s.

Düzəltmə zərflər müxtəlif şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Bu şəkilçilərdən -dan, -dən şəkilçisi ədəbi dildə də işlənir. Şivədə şəkilçinin -nan, -nən fonetik variantına da təsadüf edilir: *ərtədən, gennən, dünənnən, binədən, saba:dan, sifdədən, alahıdan.*

Ədəbi dildə olmayan -larım, -lərim şəkilçisi zaman zərfləri düzəltməyə xidmət edir: *-dünənnərim, buğünnərim, saba:larım, bayağlarım* və s. S.Cəfərov zərf düzəldən şəkilçilərdən danışarkən zaman zərflərinin yaranmasında iştirak edən -lar, -lər və -ı, -i, -u, -ü şəkilçilərindən bəhs edir və düzəltmə zərflərə nümunə olaraq sabahları, əvvəlləri sözlərini göstərir. Bu şəkilçilərin artıq zərf düzəldən şəkilçisi kimi formalaşdığını qeyd edir. Şəkilçinin -ləri, -nəri (sabaları, dünənnəri) variantı Bakı və Naxçıvan dialekt və şivələrində də işlənir.

Arxaik zərf düzəldən şəkilçilərdən olan -la, -lə şəkilçisi Şamaxı şivələrində -nən şəklində işlənir: *geceynən, sabeynən*. Gecə və səhər sözüne qoşulan -la, -lə şəkilçisi tələffüz zamanı -ynən şəklinə düşür. Şəkilçiyə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının və Nəsiminindilində dan-la (səhərçağı) sözündə rast gəlmək olar:

Dilbər aydır, ey Nəsimi, səbr qıl, atma fəğan,
Şimdi əfqan etməsəm, danla fəqanı neylərəm.

Şamaxı şivələrində –dannan şəkilçisinin köməyi ilə yaranan zaman zərfləri də işlənir: *bayağdannan, saba: dannan, obaşdannan, tezdənnən, ovaxdannan* və s.

Zərflərdə müşahidə edilən –dannan şəkilçisini M.Məmmədli ikiqat hallanma, çıxışlıq hal şəkilçisinin iki dəfə işlənməsi kimi izah edir. Qeyd edir ki, həmin sözlərdə birinci –dan forması hal funksiyasını itirmiş, artıq zərf yaradıcılığına xidmət edir və müstəqil leksik vahid kimi, çıxış məzmunu ifadə edən –nan şəkilçisini qəbul edir.

–cənə şəkilçisi ədəbi dildə işlənən –ca, –cə leksik şəkilçisinin fonetik variantıdır: *təzəcənə, tezçənə, hindicənə* və s.

–çağ zərf düzəldən şəkləyi isimlərə qoşularaq əşyanın (daha çox geyim əşyasının) olmadığını bildirən sözlər yaradır: *şalvarçağ, tumançağ*. Müasir ədəbi dildə –sız⁴ şəkilçisi ilə eyni mənanı ifadə edir. Bu sözlər zərf olmaqla yanaşı, sifət kimi də işlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində –çaq, –çək şəkilçisi ilə düzələn tumançaq, köynəkçək sözlərinə rast gəlinir.

Mürəkkəb zərflərin yaranması ədəbi dildən bir qədər fərqlənir. Şamaxı şivələrində müxtəlif üsullarla yaranan zərflərin ədəbi dildə işlənməsinə təsadüf edilmir: *birhaycən, birho:r, o qədəni, quruqubaz, tək-tənəhim, lap, tələm-tətəli, dirigözdivə* s. Quruqubaz mürəkkəb zərfinin tərkibindəki qubbaz sözü Cəbrayıl şivəsində lovgə mənasını bildirir.

Şamaxı şivələrində bəzi söz birləşmələri zərf mövqeyində işlənir: *günortanın dolusu, uzunnunili//yayı//qış*.

Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb zərflər üstünlük təşkil edir: *moda-moda, kirin-kirin, atma-atma, ho:r-ho:r, becəbecə, beytin-beytin, bitdə-bitdə, ördəş-ördəş, quddə-quddə//qudda-qudda, iyim-iyim (çürüyərək), xımır-xımır* və s.

Eyni sözün təkrarı və -ba, -bə hissəciyinin köməyi ilə yaranan mürəkkəb zərflər tələffüz şəklinə görə də fərqlənir: *dağabadağa, sa:tbasa:t, qırbaqır//qılbaqıl (dolu), sərbəsər* və s.

Beləliklə, Şamaxı şivələrində işlənən zərflər leksik tərkibinə

görə ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Burada ədəbi dildə olmayıb yalnız şivədə işlənən zərflərə də rast gəlmək olur. Lakin zərfə aid qrammatik xüsusiyyətlər ədəbi dildə olduğu kimidir. Şamaxı şivələrində abidələrin dilində istifadə edilən və müasir dil üçün arxaik sayılan zərf düzəldən şəkilçilər də işlənməkdədir. Şamaxı şivələrinin toplanması və tədqiq edilməsi dil tarixi üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı 2004, 568 səh.
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı 1960, 204 səh.
3. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili, Bakı 1999, 140 səh.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə, Bakı 2007, 280 səh.
5. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı 1970, 554 səh.
6. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası, Bakı 2019, 352 səh.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyası, Bakı 2008, 416 səh.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA MİNACAT

Babaşova R.M.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: söz, Allah, peyğəmbər, elm, sevgi, şair

Ключевые слова: слово, Бог, пророк, наука, любовь, поэт

Key words: word, God, prophet, science, love, poet

Bəşəriyyətə söz xəzinəsi bəxş etmiş dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi haqqında məqalələr, elmi əsərlər, kitablar yazılmışdır. Nizami Gəncəvi bitib-tükənməyən bir xəzinədir. Bu gün də şairin irsi fərqli ampulalarda araşdırılır. Şair elə bir söz ustasıdır ki, onun hər kəlməsində bir hikmət vardır. Bütün elmlərə vəqif olan şair ömrü boyu daim axtarışda olmuş, öyrənmişdir. Öz yüksək zəkası ilə elmlərin mahir bilicisi olduğu onun yaratdığı əsərlərdən aşikardır.

Həyatı boyu elm, hikmət, həqiqət axtarışında olan şair demişdir:

Nə ki, elmlər var, gizli və dərin.
Oxudum, xəbərdar-oldum da, vardım,
Varlıqlar sirrini yer-yer axtardım.

Yaşadığı müddətdə şöhrəti hər tərəfə yayılsa da, şair öz doğma yurdundan ayrılmamış, sadə həyat tərzini keçirmişdir. Xalqın sevgisini və etimadını qazanan şair əsil müsəlman kimi yaşamış və tovhidi dərinlən mənimsəmişdi. 20 məqalədən ibarət ilk poeması olan "Sirlər xəzinəsi"ndə nəsiətəməz fikirlərlə yanaşı həyatı məsələlərə də toxunmuşdur. Başlanğıcda şair tövhid, münacat, nət adlı başlıqlarla Allahdan, peyğəmbərdən söhbət açır, islam dini ehkamları çərçivəsində onları tərifləyir.

Bismillahir-rəhmanir-rahim.
Hikmət xəzinəsinə budur açar, ey həkim!
Odur fikrin əvvəli, odur kəlamın sonu,
Nə iş görənsən, Allahın adıyla qurtar onu

"Leyli və Məcnun" əsərində isə Allahı belə tərif edir:

Ey bütün varlığın həyat təməli,
Yetməz dərğahına bir insan əli.
Sənin tərifindir "təbarəkallah",
Alqış cəlalına, feyzinə, Allah!

Allaha və onun peyğəmbərinə olan sevgisinin ifadəsindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şair oğlunun adını təsadüfən Məhəmməd qoymamışdır. Şair "Leyli və Məcnun" əsərində oğluna xitabən yazır:

Elmlər elmidir demiş peyğəmbər
Din elmi, təbabət elmi, müxtəsər.
Göbəkədəki ətri bu iki elmin,
Fəqihlə təbibdir, bunu bil yəqin.

"Xosrov və Şirin" əsərində Nizami insanları bütllərə deyil Yaradana ibadət etməyə çağırmışdır.

Bütə nəzər salsan surətpərəstən,
Xilas olmaq üçün bütü tapda sən.
Balıqdan Ayadək nə varsa əyan
Allah xəzinəsinə tilsimdir inan.

Əsil mömin olan, gerçəkliyi, ilahi varlığı dərk edən və ona iman gətirən şair butun canlıların Yaradana, tək olan Allaha səcdə etdiyini yazırdı.

Bu ada bağlıdır bütün varlıqlar.
Yaranmışlar ona səcdə edərək,
Hər an varlığına şahiddir, gerçək.
Təkdir, misilsizdir, - kim deyil agah?
Ulular deyirlər ona tək Allah.

Bütün əsərlərinin başlanğıcında şair Allaha və onun rəsuluna təriflər yazmışdır. Allahın qüdrətinin insan aqlının fövqündə olduğunu “İsgəndərnəmə” əsərində belə qeyd etmişdir:

Sən elə qurdun ki, yerin işini,
Göyün, ulduzların bu gərdişini
Göyə ucalsada düşüncə, fikir,
Bu kəmənddən başı çıxma bilməyir.

Kamil iman sahibi olan şair imanın sərtlərindən olan qəza və qədərə, xeyir və şərin Allahdan olduğuna inanmış və iman gətirmişdir.

Ey, Tanrı, sən hansı başı ucaltsan,
Əyə bilməyəcək onu bir insan.
Qəhrinlə hər kimin əysən boynunu,
Kimsənin köməyi dikəltməz onu.
Biz sənə bəndəyik, sənindir fərman,
Hər kömək səndədir, sənsən əl tutan.

Eyni zamanda şair insanlara nəsihət edərək onları doğru yola dəvət edir və çatdırır ki, ey insan oğlu, nəyin varsa qürrələnmə ki, özün əldə etmişən. Allahdır bu kainatı, bütün canlıları yaradan. Tarix

boyu özünü “Tanrı” sayanların sonunun necə olduğu haqda biz ibrəti-
aləm olsun deyə, şairlərin qələmə aldıkları əsərlərdən və ya tarix-
çilərin qeyd etdiyi yazılı mənbələrdən oxuyuruq. Dahi şair Qurani-
Kərimə istinad edərək Bəqərə surəsində (ayə:258-260) Nəmrud və
Həzrəti İbrahim (ə) arasında mübahisəni və Nəmrudun sonunun necə
olduğunu, eləcə də 5 ayədən ibarət olan Fil surəsində (105-ci surə)
Yəmən hökmdarı Əbərəhənin filləri ilə Kəbəni dağıtmaq üçün Məkkə
üzərinə hücum edəndə Allahın əmri ilə bir dəstə quşun dimdik və
caynaqlarında gətirdikləri daşları qoşunun üzərinə ataraq onları necə
məhv etmələrini poetik dillə insanların diqqətinə bir daha çatdırmaq
istəmişdir.

Sənin əmrindədir, ey ulu qüdrət!
Sənin qüdrətindən qüvvət alınca
İlanı məhv edər zəif qarınca.
Yollardan tüstünü qaldırsan əgər,
Bir çibin Nəmrudun beynini yeyər.
İstəsən, əzilsin düşmənin beli,
Quşlarla qırarsan əshabi-fili.

Şair Allaha olan bağlılığını, sevgisini və dualarını misralara
köçürmüşdür.

Gecələr, gündüzlər, hər axşam, səhər,
Qəlbimdə dilimdə bir sənsən əzbər.
Yuxuya getməzdən əvvəl, hər gecə
Mübarək adını çəkərəm, öncə.

Bu misralardan məlum olur ki, mömin şair daim Allahı zikr
edər, əsl müsəlman kimi ibadətindən ayrılmazdı. Gecə ibadətlərini də
qeyd edərək daim Allahına sadıq bir qul kimi yaşamışdır.

Gecələr yuxudan qalxınca başım,
Anaram səni, hey axar göz yaşım.
Sənə üz çevirirəm hər səhər erkən,
Gecə də gündüz də pənahım sənsən.

“İsgəndərnamə”də yazdığı bu misralardan şairin müsəlmanın
yerinə yetirməli olduğu vacib ibadəti günün 5 vaxt namazını və gecə

namazlarını əsil mömin sevgisiylə yerinə yetirdiyini oxuyuruq. Digər canlılardan fərqli və üstün yaradılan insanın bu dünyadakı vəzifəsini xatırladaraq, sonuncu peyğəmbəri tərifi belə demişdir:

Tanrı sifətlərini inkar küfürdür saqın,
Cahil olma, nə yönü, nə yeri var Allahın.
Tanrı var , fəqət onun mənzili, məqamı yox,
Məkana möhtac olan Tanrı saylarmı?Yox!
Həzrəti Məhəmməd onu başqa ölçüylə gördü:
Ürək, idrak gözüylə, zəka gözüylə gördü.

Əsərlərində Allaha və onun peyğəmbərinə təriflər deyən Nizami Qurani-Kərimdə sözü gedən tarixi faktları qeyd edir, diqqətə çatdırır. “Leyli və Məcnun” poemasında islam dininin yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş, Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.v.) yaxın silahdaşlarını, dörd xəlifəni din evinin dörd dirəyi kimi göstərmişdir.

Bu evə yeddi səqf yaratdın yenə,
Tapşırдың onu da dörd xəlifənə.
Siddiq sədaqətə olmuşdur rəhbər,
Faruqi fərqdən uzaq bildilər.
O, Allahdan qorxan həyalı qoca,
Tanrının şiriyə həmdər olunca
Dördü də bir yolun sarbanı oldu,
Dördü də bir ləkin reyhanı oldu.
Bu dörd xəlifəyə güldü məmləkət,
Hər ev dörd divarla qurulur, əlbət.
Bu dördlük birləşdi qoca dünyada,
Bu dörbucaq evi gətirdi dada.
Sən dinin evinə dörd dirək vurdun,
Ona bu qaydayla dörd çatma qurdun.

Hər bir əsərində dərin fəlsəfi fikir, düşüncə söyləyən şair, Allaha olan sevgisini elə şəkildə ifadə edir ki, sanki bu misraları yazarkən biz onun həyəcanını, ürək təlatümlərini hiss edirik. Allahını, dinini, peyğəmbərini, vətəninə sevən şair həyatı ilə, yaradıcılığı ilə

insanlığın ən yüksək zirvəsindədir. Buna baxmayaraq şair özünü Allah dərğahında kiçik bir danəyə bənzədirdi.

Nizaminin torpağı güc-qüvvət almış ondan,
Xırdaca bir danədir Tanrının dərğahından.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi" "Lider nəşriyyat" Bakı 2004 səh.23-48

2. Nizami Gəncəvi "Xosrov və şirin" "Lider nəşriyyat" Bakı 2004 səh.23-32

3. Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" "Lider nəşriyyat" Bakı 2004 səh.15-26

4. Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" "Lider nəşriyyat" Bakı 2004 səh.17-26

5. Nizami Gəncəvi "İsgəndərnamə" "Lider nəşriyyat" Bakı 2004 səh.17-21

6. <https://wikipedia.anarim.az?q=Xəmsə>
Xəmsə-Vikipediya-Haqqında Məlumat-Vikpediya

7. Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev ."Qurani - Kərim" azərbaycan dilinə tərcümə. Azərneşr 1992.

"QUTADĞU BİLİĞ" ƏSƏRİNDƏ FEİLİN ŞƏKİLLƏRİ

Sadiqova F.A.

Bakı Dövlət Universiteti

Açar sözlər: poema, feil, forma, feilin şəkli, kateqoriya, türk dilləri, morfem

Key words: poem, verb, form, verb image, category, Turkish languages, morpheme

"Qutadğu bilig" XI əsr türk ədəbi dilinin kamil nümunəsi kimi dil, üslub və fikrin bədii imkanları baxımından da diqqəti cəlb edir. Məhz bu dilin formalaşma və inkişafında Y.Balasaqunlunun müstəs-

na xidmətləri olub. Bu fikir əsərdə öz ifadəsini belə tapır: "Bu türkçə sözü geyik kimi gördüm, onu yavaşca tutdum, özümə yaxınlaşdırdım. Oxsadım, isitdim, tez könül verdi. Ancaq yenə də ara-sıra hürkür, qorxur". (1, 27)

"Qutadğu bilig"də ifadə gözəlliyi baxımından diqqəti çəkən yüzlərlə nümunəyə rast gəlmək mümkündür: "Kamalın bəzəyi dil, dilin bəzəyi sözdür, insanın bəzəyi üz, üzün bəzəyi isə gözdür", "hər kəsin hərəkəti onun əslinə şahiddir, hərəkəti nədirsə, əslə də odur", "insanın özü əbədi deyil, adı əbədidir", "pis söylər, yaxşı öyülər", "biliksiz kişi həmişə xəstə olar", "ağıl qaranlıq gecədə bir çıraqdır", "hirsle iş tutan peşman olur", "kimdə ağıl olsa, o əsilli olar" və s. Bu cür deyimlər əsərin dil və üslub baxımından zənginliyini, türk dilinin ifadə imkanlarının genişliyini təsdiqləmiş olur.

Əxlaq və ədəb carçısı Balasaqunlu Yusifin "Qutadğu bilig" ("Xoşbəxtliyə aparan elm") əsəri də insanlara, xüsusilə gənclərə əxlaqi saflıq, mənəvi dəyər, humanizm, ədalət, şərəf və ləyaqət, sadəlik və təvazökarlıq aşılayır. Balasaqunlu Yusif "Qutadğu bilig" əsərini Qaraxani hökmdarı Süleyman Arslan Qaraxana həsr edib. Xaqan bu əsəri yüksək qiymətləndirərək müəllifə "Xas Hacib" fəxri adı verib. Əsərdə vicdanlılıq, əməksevərlik, qəhrəmanlıq, mərdlik, alicənablıq təbliğ edilir, sədaqət və səmimiyyət, dostluq və yoldaşlıq, dəyanət və ehtiram, vədə əməl etmək, dar gündə başqalarına kömək etmək, vətənpərvərlik, özündən böyüklərə, valideynlərə hörmət etmək, özündən kiçiklərə qayğı ilə yanaşmaq, ağlın gücü, alimlərə hörmət haqqında dəyərli fikirlər söylənilir.

85 bölmədən ibarət olan "Qutadğu bilig" əsərində biz, əsasən, müəllifin ailə tərbiyəsi məsələlərində valideynlərə hörmət, uşaq tərbiyəsinə diqqət kimi görüşlərinə toxunmaq istərdik. Balasaqunlu Yusif ailə qurmaq fikrində olan gənclərə: "Öz babınla evlən!" – deyər məsləhət verir. Evlənərkən kökü, nəcabəti yaxşı olan, iffətli, namuslu, təmiz ailədən qız almağı tövsiyə edir. "Beləsi səni sevər, səndən başqasını tanımaz, yaramaz hərəkətə yol verməz", – deyir. Qeyd edir ki, evlənen zaman özündən aşağı təbəqədən qız al. Onda ömrün şad-xürrəmliklə keçər. Var-dövlət sahibi olan qız alsan, ömrünə yara vurmuş olarsan. Bu yaranın da yeri həmişə göynəyər.

Feillər Azərbaycan dilinin milli orijinallığını, əsliliyini müha-

fizə edən, yad dillərin təsirinə müqavimət göstərən əsas nitq hissələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Müasir Azərbaycan dilində və türk dillərində işlənən feillərin struktur və semantik inkişafı müəyyən şaxələnmə yolu ilə getmişdir. Mənanın şaxələnməsi zamanı feillər mühüm semantik dəyişikliyə uğramışdır. Onların bir qismi ilkin mənalarını saxlamaqla yanaşı digər mənalarını itirmiş, əlavə yeni mənalar kəsb etmişdir.

Feillərin semantik inkişaf tarixi çox qədimdir. Bunu şərtləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri feillərin ümumişləklidən konkretliyə doğru inkişaf prosesidir. Hələ qədim dövrlərdə insanlar ibtidai şüura malik olduqları bir dövrdə dünyanı bütöv bir şəkildə qəbul etmişlər. Feillər inkişafın ilkin mərhələsində mənaca çoxalır, əsas mənə ətrafında şaxələnir, birmənəlilikdən çoxmənəliliyə doğru inkişaf edir.

Feilin lazım şəkli morfoloji əlamətli lokal türki variantlarında fərqli şəkilçilərlə təmsil olunur. M.Qaşğariyə görə, oğuzlar feilin bu şəklinin qrammatik məzmununu ifadə etmək üçün –esi (-ası), türklər (yəni qeyri-oğuzlar, yaxud Xaqaniyyə türkcəsində) –ğu (-gü) şəkilçilərindən istifadə edilir. Run yazılarında xüsusi şəkil əlaməti olmadığı arzu forması –se (-sa) morfemi ilə ifadə olunur. (4, 95)

Türkidə vacib şəklinin məzmununu –ğuluk, -ığsak morfemləri yerinə yetirir. “Divani-lügəti-it-türk” müəllifinə görə, bir işi icra edənin haqqı olduğunu bildirmək üçün –quluk (oğuzların bəzisi isə -ığsak) morfemindən istifadə edirlər. Sonrakı dövrlərdə oğuz türkisində bu vəzifəni məsdər ilə ondan sonra işlənən *gərək* sözü yerinə yetirir.

Orxon-Yenisey abidələrində feilin şərt şəklini –sar, -ser əlaməti əmələ gətirir. Türkidə həmin morfoloji vahid səsdüşümünə məruz qalaraq modifikasiyaya uğrayır, -sa, -se şəklini alır.

M.Qaşğari şühudi keçmiş zamanda işlənən feillərin ənənəvi şəkilçilərdən fərqli şəxs sonluqları qəbul etmiş formalarından bəhs edir. Belə formalarda şühudi keçmiş zaman feilləri I şəxsin cəmində olduğu kimi, I, III şəxslərin təkində və III şəxsin cəmində də -k sonluğu ilə işlənir.

Feilin inkarlıq kateqoriyası Orxon-Yenisey abidələrində olduğu kimi –ma, -me əlaməti ilə ifadə olunur. Qədim türk yazılı

abidələrində olduğu kimi, türkidə də inkarlıq kateqoriyasının türkcə üçün qeyri-ənənəvi ifadə üsulları özünü göstərir. İnkarlıq məzmununun ifadəsi run yazılarında *yok* predikativinin, orta əsrlər türk yazılı abidələrində isə əlamətin yoxluğunu bildiren –süz (-suz) morfeminin iştirakı ilə reallaşır.

Əmr məzmununun həm əmr şəklinin ozu, həm də arzu şəkli vasitəsilə ifadə olunan iki forması müəyyən məna incəliyi ilə fərqlənir. "Belə ki əmr şəklinin oz forması umumi gələcəklə birlikdə indiki zamanın da müəyyən bir hissəsini ehtiva etdiyi halda, arzu forması ilə ifadə edilən əmr ancaq gələcəyə aid olur". (3, 138)

Söz birləşmələrinin bir tipi olan feili birləşmələr dilçilik ədəbiyyatlarında daha çox struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə tədqiq olunmuşdur. Bu baxımından, feili birləşmələrin "ad+feil", "feil+feil" və "zərf+feil" növlərini, eləcə də qoşmalı feili birləşmələri ayırır. Söz birləşməsi təlimində birləşmənin növlərini, əsasən, əsas və aslı tərəflərə görə, tərəflər arasında leksik-qrammatik münasibətə görə, tərəflər arasında qrammatik-semantik əlaqəyə görə təsnif etmək olar. Feili birləşmələr sintaksisin tədqiqat obyektii olduğu üçün, əslində, onları sintaktik əlaqələr baxımından araşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

Arzu şəklinin digər səciyyəvi cəhəti onun şərt calarını ifadə etməsidir. Arzu şəkli şərt mənasında dilimizin keçmiş dövrlərində geniş işlənmişdir və indi də ümumxalq dilində, onun dialekt və şivələrində özünü saxlamışdır. (2, 201)

Feilin zaman kateqoriyası təkcə feillərə deyil, eyni zamanda feilin digər növlərində o cümlədən də, feili sifətlərdə özünü göstərir. Bu da əsasən feili sifətlərin feillər kimi hərəkət anlayışı bildirməsindən irəli gəlir. Lakin feili sifətlərin zaman bildirmə xüsusiyyəti ilə feilin zaman bildirməsi müxtəlif səviyyələrdə baş verir. Belə ki, feildə höküm olduğu üçün onun zaman bildirməsi daha konkret şəkildə baş verir. Feili sifətlərdə isə bu konkretliyi səviyyəsi onun cümlədəki mövqeyindən aslı olur. Əgər o cümlədə feili xəbəri əvəz edə bilirsə onun funksiyalarını da icra etməyə qadirdir. Bu xüsusiyyət ərəb dili üçün daha çox xarakterikdir. Ümumilikdə isə feili sifətlər konkret şəkildə zaman deyil aid olduğu sözün zamanla bağlı əlamətini bildirir. Buna görə də feili sifətlərdə zaman anlayışı ümumi xarakter daşıyır.

Hansı şəkilçidən yaranmasına baxmayaraq onu hər hansı bir zamana aid edilməsi kontekstdən aslıdır.

Ədəbiyyat

1. Elman Quliyev. Qədim və orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2012, 116 s.

2. Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. 1-ci cild. 560 səh.

3. Mirzə Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı 1965, 206 s.

4. Yadigar Əliyev. Qədim türk (runik) yazılı abidələrində orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: Ədəbi dil normalarının inkişafı. Bakı_Nurlan-2004, 190 səh.

QƏDİM TÜRK DİLİNDƏ FEİLLƏRİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xasiyeva S.A.

ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: türk dilləri, ortaq abidələr, lüğət fondu, milli sözlər, feillər

Ключевые слова: турецкие языки, общие памятники, словарный фонд, национальные слова, глаголы

Key words: Turkish languages, common monuments, dictionary fund, national words, verbs

Çağdaş türk dillərinə nəzər saldıqda bir çox fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərin ümumi baza əsasında mövcud olduğunu asanlıqla söyləmək olar. Lakin buna baxmayaraq dildaxili və dilxarici təsirlər nəticəsində fərqli keyfiyyətlər də müşahidə etmək mümkündür. Bu isə təkcə türk dillərində deyil, dünyanın bir çox dilləri üçün təbii prosesdir.

Əminliklə demək olar ki, hər bir türk xalqı tarixin bütün dövrlərində öz maddi-mədəni irsini formalaşdırmış və çox zəngin

ümumtürk mədəniyyətinin əsasını qoymuşdur. Türk xalqlarını yazılı abidələrinin hər birində müasir türk dillərinin özünəməxsus rolu və payı mövcuddur.

Orxon–Yenisey yazılı abidələri, M.Kaşğarının “ Divani lüğət-it türk”, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik”(hər 3 nüsxəsi - Vyana, Qahirə, Fərqanə), Əhməd Yəsəvinin “Divani hikmət”, Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəi-tərakimə” (Türklərin soy kitabı), Rəşidəddinin “ Oğuznamə”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və s. kimi qiymətli əsərlər türk xalqlarının tarixini, ələlxüsus da dilini araşdırmaq üçün əvəzolunmaz mənbələrdir.

Türk dillərinin tarixi keçmişini, inkişaf xüsusiyyətlərini, hər hansısa bir vahidin işlənmə forma və tezliyini araşdırmaq üçün yalnız ümumtürk abidələri deyil, eyni zamanda ayrı-ayrı türk xalqları tərəfindən yaradılmış ədəbi-bədii nümunələr, eləcə də türk dillərinin dialekt və şivələri də çox dəyərli mənbələrdir.

Məlumdur ki, türk dillərinin ümumortaq ləksik sisteminin əsasını feillər təşkil edir. Məhz buna görə də, bu gün müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də milli sözlərin əsas bazası məhz feillərdən ibarətdir.

Tarixən bir sıra səbəblərdən müxtəlif dəyişikliyə məruz qalaraq günümüzdə gəlib çatan feillərin əksəriyyəti demək olar ki, ilkin variantından elə də ciddi fərqlənmişdir. Düzdür, elə feillər vardır ki, dilin arxaik fonduna keçərək bu gün üçün öz işləkliyini itirmişdir. Elə feillər də vardır ki, dialekt və şivələrimizdə hələ də yaşamaqdadır. Lakin dilimizdə bir qisim feillər də mövcuddur ki, yalnız müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq hələ də dilimizin aktiv lüğət fondunda öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bir neçə nümunəyə nəzər salsaq, bunu daha aydın görə bilərik:

Türk dilləri tarixinə baxdıqda bir çox türk dillərində söz əvvəlində *t* samitinin işləndiyini asanlıqla müşahidə etmək mümkündür - *taş, turmak, tormak, tiş, tizmek (qumuq); til, tiri, tiş, tut, teniz (qaraim); taraax, timir, tuus, turuk (yakut) və s.* Lakin əksər müasir türk dillərində, o cümlədən oğuz qrup türk dillərində *t* samitinin cingiltiriləşməsi daha çox səciyyəvidir. Bundan başqa bir çox saitlərin də bir-birini əvəzləməsi (*t>i, i>ə*) təbii proseslərdəndir. Bütün bu deyilənlərə nəzər saldıqda *taşdı, tındırmaq, tilmək, tilmək, tolğan-*

maq, tuyvə s kimi feillərin günümüzdə *daşdı, dindirmək, dəlmək, diləmək, dolanmaq, duymaq* kimi işlənməsi qəbul olunan bir hadisədir.

Üzə teñri basmasar, asra yir təlinməsar, türk bodun, iliñin, törüñin kim artatı udaçıerti? “Yuxandan göylər basmasa aşağıda, yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıtmağı bacaracaqdı?” (Orxon-Yenisey abidələri)

Tiler men seniñdin duam bu sözün, tirig tutgil ança yaşım kul uzun. “Dilərəm mən səndən duam bu sözdür, diri tut biraz, yaşımı elə uzun.” (Yusif Balasaqunlu “Qutadğu-bilig)

aşıç taşdı - “qazan qaynayıb daşdı”, *suv taşdı* – “su daşdı”

ol anı tilətti – “o onu istədi, gəlməsini dilədi” (Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk”)

Tozmaq- tarixən türk dillərində *gəzmək, yerimək, yürümək* və s mənələrdə işlənən **tozmaq** feili müasir dilimizdə də həmin mənələrə uyğun gəlməkdədir. *Toz/təz/gəz* formalarına düşən bu söz ilkin səs tərkibini mühafizə etməklə dialekt və şivələrimizdədə işlənəməkdədir.

keyik təzdi – “geyik qaçdı” (Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk”)

Tuşım uzaq, burak tozar, kitsə bazar,

Dünya bazar, içrə girip kullar azar... (Əhməd Yəsəvi “Divani hikmət”)

Muşahidələr zamanı məqamlı faktlardan biri də *k* samiti ilə başlayan feillərlə bağlıdır. Belə ki, bir sıra türk dillərində qədim dilortası *k* samiti müasir Azərbaycan dilində öz yerini kipləşən *g* samitinə vermişdir. (*köl-göl, kün-gün, kül-gül, kel-gəl* və s.) Həmçinin *k* samitinin *q, ğ, x* samitlərinə keçməsi halları da geniş yayılmışdır. (*kaz-qaz, kül-qılmaq, kara-qara, ak-ağ, çukur-çuxur, yukarı-yuxarı* və s.)

Türk sir bodun yerin tə bod kalmatı. “Türk sır xalqı yerində adam qalmadı.”

Ança olurur erikli, oğuzdantan körüg kelti. “Beləcə otururkən, oğuzlardan casus gəldi.” (Orxon-Yenisey abidələri)

Kıvanmaq/ kivanmak/ küvenmek-qədim türk dillərində rast gəlinən *kevan* sözünün müxtəlif formaya düşməsi nəticəsində yaranmışdır. *Kevan* sözü *almaq, əldə etmək, nail olmaq, etibar etmək*

kimi mənələrdə işlənmişdir. Hal-hazırda dilimizdəki *güvənmək* feilinə uyğun gəlir.

Küvenme kırı kuta kutliğ kişi,

İnanma özünkutka atliğ kişi. (Yusif Balasaqunlu “ Qutadğu-bilig)

Haram-hariş yığmış malğa kivanmanqız,

Mallarını kariş atliğ yılan kılır. (Əhməd Yəsəvi “ Divani hikmət”)

Kıl - əski türkcədə və bir sıra müasir türk dillərində *varolmaq, etmək, qurmaq, yaratmaq, iş görmək qayıрмаq, tikmək, qılmaq* mənələrində işlənən ən aktual feillərdən biridir.

ər iş kıldı - “adam iş gördü”.

ər yükünç kıldı - “adam namaz qıldı”(Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk”)

Kəlam kıldım, xurmadın manqa vahşət kıldılar,

Ey biədəb kudək dip asa alıp sürdilər. (Əhməd Yəsəvi “ Divani hikmət”)

Bu kimi müəyyən fonetik fərqləri başqa feillərin tərkibindəki sait və samit fonemlərdə də müşahidə etmək mümkündür.*Söyünmək, söymək, sözləmək, urmaq, bolmaq və s. feillər* müasir Azərbaycan dilində *sevinmək, sevmək, söyləmək, vurmaq, olmaq* kimi sabitləşmişdir.

Türk dillərində geniş yayılmış *y* samiti də maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Hətta bir qrup türköloqların əvvəllər söz önündə olmadığını, sonralar əlavə edildiyi fikrini irəli sürürlər. Lakin müasir türk dillərində əksəriyyətində *y* samiti sözün bütün hecalarında iştirak edir. Belə olan halda samitin lap qədim zamanlardan işləkliyi ehtimal etmək olar. Sadəcə olaraq *y* fonemi zəif olduğu üçün öz mövqeyini çox vaxt müdafiə edə bilməmiş və öz yerini digər fonemlərə vermişdir.

Söyünmək – *sevinmək* şəklində müasir ədəbi dilimizdə, *sögünmək* formasında isə dialekt və şivələrimizdə işlənərkəndir.

Sözdə müşahidə edilən *ü* saitinin *i* fonemə keçidi də bir çoxdillərdə, həmçinin dialekt və şivələrdə rsat gəlinən bir prosesdir.

Söymək – *sevmək*

Muhabbatliğ aşıqlarını Xuda söydi,

Anınq üçün dünya ukbın talak koydi.(Əhməd Yəsəvi “ Divani hikmət”)

Sözləmək – söyləmək

Sözün sözletim men bititim bitig,

Sunup iki ajunnu tutgu elig. (Yusif Balasaqunlu “ Qutadğubilig)

Urmaq – Söz qədim türkcədə təkcə*urmaq*mənasında deyil, *döymək, taqqıldatmaq, başa qaxanc etmək, sindırmaq, qoymaq, taxmaq* mənalarında da işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, *v* fonemi sonralar əmələ gəlmiş, müstəqil fonem kimi formalaşmışdır. Türk dillərinin çoxunda *v* fonemi əvvəllər alınma sözlərin tərkibində işlənmiş, sonralar xalis türk mənşəli sözlərdə də ortaya çıxmışdır. Bu fonemə bir növ söz əvvəlinə əlavə olunmuş halda rast gəlmək olur.

Ol kulin urdi - “o, qulunu döydü”.(Mahmud Kaşğari “Divanü lüğət-it türk”)

Təbii ki, bu kimi faktların sayını artırmaq olar. Qədim türkcədə, eyni zamanda müasir türk dillərində bu kimi əlaqələrin, uyğunluğun mövcudluğu və onların tədqiqata cəlb olunması türkologiyanın qarşısında duran ən önəmli məsələlərdən biridir. Xüsusən də feillərin araşdırılması bir sıra maraqlı dil faktlarının ortaya çıxmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. B.Xəlilov. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006.
2. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, II cild, 2007
3. Ə. Yəsəvi. Divani hikmət. Bakı, 2004
4. Ə. Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993
5. F. Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 2008
6. Kutadqu bilig incelemeşi. Ankara, 1995
7. M. Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. Bakı, II cild, 2006

TÜRK DİLLƏRİNİN QORUNMASI

Osmanov Ş.Q.

Osmanova A.B.

*Şamaxı şəhər Texniki, humanitar təbiət fənləri
təmayüllü internat tipli lisey*

Açar sözlər: *dil, xalq, inkişaf, dövlət, söz*

Ключевые слова: *язык, нация, прогресс, государство, слово*

Key words: *language, nation, progress, state, word*

*İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə
sahib olan xalq əyilməzdi, ölməzdir, böyük
gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu
babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli
sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi
kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir.*

Heydər Əliyev

Hər bir xalqın var olmasının əsas amillərindən biri də ana dilinin olmasıdır. Ana dilimizin türk dilləri ailəsinə aiddir. Bu dilin dərin tarixi kökləri var. Belə ki, türk dilləri ailəsi qırx bir dil, ləhcə və ya şivədən ibarətdir. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Başqırdıstan, Tatarıstan, Tıva, Çuvaşistan, Yakutya, İran, İraq, Əfqanıstan, Çin, Bolqarıstan, Rumınyaya, Dağıstan, Moldova, Litva və Ukraniyada və s. yerlərdə yayılmışdır. Türk dillərinin hansı dillər ailəsinə daxil olması indiyədək müəyyənləşdirilməmişdir. Alimlərin bir qismi onları Ural-Altay, digər qism isə Altay dillərinə daxil edirlər.

Türk dilləri qrupunun müstəqil dil ailəsi hesab edilənlərdə var. Hazırda bu dil ailəsi 180 milyon insanın doğma dildir. Türk dillərinin tarixi inkişafı aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

1. Altay və Hun dövrləri (eramızın V əsrinədək)
2. Qədim türk dövrü (V-X əvvəli)
3. Orta Türk dövrü (X-XV əsrlər)
4. Yeni və ən yeni dövrləri (XVI-XX əsrdə)

Müxtəlif dövrlərdə yaradılmış türk dövlətlərində rəsmi dil türk dili olmuşdur. Osmanlı imperiyasında rəsmi dil Osmanlı tükcəsi idi. Düzdür bu dildə çoxlu ərəb, fars, sözləri var idi. Daha sonra Azərbaycan ərazisində yaradılmış, əsası Şah İsmayıl Xətayi tərəfindən qoyulmuş Səfəvilər dövlətinin də rəsmi dili türk dili idi. Türk dillərinə yüksək səviyyədə göstərilən qayğı sonrakı əsrlərdə də yaranan türk dövlətlərində özünü göstərir. Xüsusilə, 1918-ci ildə yaranmış AXC-nin rəsmi dövlət dili türk dili idi. Dillərin dövlət səviyyəsində rəsmi dil olması onların sürətli inkişafına gətirib çıxarır. Belə ki, 1991-ci ildən bir çox türk xalqları öz müstəqilliyini bərpa etdi. Müstəqilliyin bərpası ilə türk dillərinin də dövlətin rəsmi dili olması türk dilinin inkişafını sürətləndirdi. Hazırda Azərbaycanda, Türkiyədə, Qazaxıstanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Qırğızıstanda rəsmi dil türk dilidir.

Dillərin inkişafını sürətləndirən məsələlərdən bir də dildə olan özləşmə meyilləridir. Belə özləşmə meyilləri ilk XX əsrin 30-cu illərində Osmanlı imperiyasının varisi olan Türkiyə Cumhuriyyətində dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir. Belə ki, türk dilinin ərəb və fars mənşəli sözləri unudulmuş qədim Türk dillərindən alınmış və ya türk köklərindən istifadə edilərək tamamilə yenidən düzəldilmiş sözləri ilə əvəz etməyə yönəlmiş bir dövlət kompaniyası idi. Bu proses 1970-ci illərədək davam etmişdir. Türkcədəki qeyri-türk ünsürlərə qarşı mübarizəsinin ən qızğın mənbələri 1932-1938-ci illər arasında aparılmışdır. Dil islahatlarından qabaq türk dilinin leksik fondunun əksər hissəsi ərəb və fars sözləri təşkil etmişdirsə, kompaniyanın başa çatmasından sonra ərəb sözlərinin payı cəmi 6 faizdirsə, fars sözlərininki isə 1 faizə enmişdir. Azərbaycanda da həm sovet dövründə həm də sovet dövründən sonra da özləşmə meyilləri müəyyən fasilələrlə davam etdirilib. Digər türk dillərində də bu məsələ müəyyən dərəcədə aparılıb. Önemli məsələlərdən biri də həm XX əsrdə həm də XXI əsrin əvvəllərində ortaq türk dili yaradılması barədə müxtəlif konfranslar keçirilmişdir. XXI əsrdə bir çox türk dövlətlərində türk dili yarışmaları müsabiqələri, konfransları, qurultaylar keçirilmişdir. Bu işlərlə yanaşı təəssüf doğuran bir məqam da var ki, bir çox türk xalqlarının nümayəndələri bir-biri ilə ana dili - türk dilində deyil, rus dilində danışırlar. Son illər bu istiqamətdə bir sıra

tədbirlər həyata keçirilmişdir. Biz də inanırıq ki, türk xalqları bir müddət sonra bir-birini türk ana dilində başa düşəcəklər. Çünki:

Bu dil-tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi
Bu dil-əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirastır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub nəsilərə biz də hədiyyə verək
B.Vahabzadə

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası
2. Məhəmməd Rza Heyət “Şairlərimiz bizi və dilimizi necə adlandırırlar”
3. Xaqan Babayev “Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən”
4. Doğma Aksan “Türkiyə Türkçəsinin Dünü, Bugünü, Yarını, Bilgi”

ORTAQ TÜRK DÜNYASININ BÖYÜK ŞƏXSİYYƏTİ ƏHMƏD YƏSƏVİ

Hüseynova R.K.
ADPU Şamaxı filialı

Açar sözlər: Əhməd Yəsəvi, Divani-hikmət, Türkünstan, təsəvvüf
Anahtar kəlmələr: Ahmet Yesevi, Divani-hikmet, Türkünstan, Tasəvvüf

Əhməd Yəsəvi - XI əsrin məşhur mütəfəkkir-şairi, ortaq türk ədəbiyyatında ilk mütəəvvüflərdən, türk dilində sufizm ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından sayılır.

Əhməd Yəsəvi Türkünstanın Çimkənd şəhəri yaxınlığındakı Sayram qəsəbəsində dünyaya gəlmiş, ilk təlim və tərbiyəsini Yəsi şəhərində almış və bu şəhərin adını da özünə təxəllüs götürmüşdür.

Yəsəvi dövrünün məşhur alimlərindən hərtərəfli dərs almış və özü də zamanının böyük alim və vəlilərindən olaraq təsəvvüf elminə dərin-dən yiyələnmiş, sufilik yolunu tutmuş, sadə türkcə yazdığı ibrətamiz, nəsihətamiz şeirlərini “Hikmət” adlandırmışdır ki, bunlar da “Divan-i-Hikmət”də cəmləşərək Yəsəvilik təliminin əsasını yaratmışdır.

Yəsəvilik ideyaları qısa bir zamanda Türkünstanda, Anadoluda, sonralar da Azərbaycanda geniş yayılmış və onun təsiri ilə Mövləvilik, Bektaşilik, Hürufilik, Əxilik, Nəxşibəndilik kimi yeni sufi təlimləri meydana gəlmiş, təsəvvüf ədəbiyyatı inkişaf etmiş Cəlaləddin Rumi, Hacı Bektaş Vəli, Yunus Əmrə, Tapdıq Əmrə, Nəimi, Nəsimi kimi mütəsəvvüflər yetişmişdir.

Qüdrətli bir şeyx kimi tanınan və yüzlərlə müridi olan Əhməd Yəsəvi sadə bir həyat keçirmiş, taxta qaşığı düzəldən usta olmuşdur. Deyilənə görə, Xoca düzəltdiyi qaşıqları heybəyə yığıb öküzün üstünə qoyur, öküzü də bazara ötürürmüş. Qaşığı almaq istəyənlər heybədən qaşığı götürüb, yerinə pulunu qoyurmuşlar. Qaşığı götürüb pulunu verməyən adamı öküz təqib edər, qaşığın pulunu almayınca o adamdan əl çəkməmiş.

Yəsəvi təliminin əsası Qurani-Kərim, İslam hökmləri və Peyğəmbər hədisləridir. Əhməd Yəsəvi Məhəmməd peyğəmbərə böyük məhəbbət və sevgi bəsləmiş, onun Peyğəmbər sevgisinə xeyli şeirləri vardır ki, onlardan bir nümunə təqdim etmək yerinə düşər:

Könlümə qoyub eşq sevdasını Allahım
Eylə məni sən aşiqi-yektayi-Muhəmməd.
Məcnun misalı keçirib iki cahandan
Divanə eyləyib eylə məni rüsvayi-Muhəmməd

Yəsəvilik-hər şeydən əvvəl bir mədəniyyət hadisəsidir, türklüyün dünya sivilizasiyasına verdiyi dini-mənəvi dəyər və əxlaqi sərvətdir.

Əhməd Yəsəvinin mənəviyyat təliminə görə nəfsi hər zaman kortaltmalı, dünya malına bağlanmamalı, bütün insanları sevməli və onları bərabər görməli - fikirlərini öyüdlər, nəsihətlər halında məntiq gücü və iman qüvvəti ilə yaymışdır. Səmimi inanc və davranışlarına görə xalq onu sevmiş və ona hədsiz bağlanmışdır.

Əhməd Yəsəvi mürcid-mürid, bugünkü dillə desək, müəllim-tələbə münasibətlərini açıqlamış və bu münasibətlər bu gün pedaqogika elminin tələb etdiyi qaydalara çox uyğundur. Onlar aşağıdakılardır: 1. *Ustadına daim hörmətlə yanaşmalı, onun dediklərini diqqətlə dinləməli və əməlinə yerinə yetirməlidir.* 2. *Mürid həmişə ayıq-sayıq olmalı, həvəslə təlimə yanaşmalı, müəlliminin sözlərindən, rənz və işarətlərindən həmişə anlamalıdır.* 3. *Müəllimin bütün sözlərini, öyüd və nəsihətlərini dinləməli, ondan razı olmalı və ona itaətkar olmalıdır.* 4. *Müəlliminin xüsusi xidmətində olmalı, bildirdiyi bir xidməti yerinə yetirərkən diqqətli və ağırbaşlı olmalı, lakin ağırcaanlı olmamalıdır. İstəksizlik müəllimin rizasızlığına səbəb olar, onun rizasızlığı isə silsilə yolu ilə Peyğəmbərə və Allaha çatır.* 5. *Sözündə bütöv, etibarlı, vədinə sadıq olmalıdır. Müəllimin böyüklüyü xüsusunda heç bir şəkk-şübhədə olmamalıdır.* 6. *Müəlliminə qarşı həmişə böyük hörmət və diqqət göstərməlidir.* 7. *Müəllimin tapşırığını yerinə yetirməkdə kiçik bir tərəddüd belə olmamalıdır.* 8. *Müəlliminə aid xüsusi hal və sirləri gizli saxlamalı və heç kimə bildirməməlidir.* 9. *Müəlliminin bütün hərəkətlərini təqib etməli, sözlərinə, nəsihətlərinə əməl etməli və onu özünə bir örnək qəbul etməlidir.* 10. *Müəllimini sevməli ona hörmət göstərməli və onun yolunda hər cür fədakarlıq etməyə hazır olmalıdır. Onu sevnələri sevməli, sevməyənləri zəhər bilməlidir.*

Əhməd Yəsəvi tələbələrini deyirdi ki, hər cür belənin kökündə cahillik durur, ondan uzaq olun və cahillərlə dostluq etməyin, mənəviyyəti zənginləşdirin.

Ağıllı insansansa dünyaya könül bağlama, şeytan səni aldadıb dünya malına meyl etdirərsə səni əmri altına almış olur. Bundan sonra fəlakətlərə sürüklənərsən, heç xəbərin olmaz.

XII əsrdən başlayaraq adı bütün türk dünyasında eşq fədaisi, təsəvvüf-irfan aşiqi kimi hədsiz sevgi və sayğılarla anılmışdır. Xalq arasında yayılan rəvayətə görə, Əhməd Yəsəvinin on minlərlə müridi olmuş, onlar dünyanın hər yerinə yayılaraq kafirləri haqq yoluna dəvət etmişlər. Həzrəti Məhəmməddən sonra Xocanı ikinci böyük şəxs hesab edən türkmənlər onun haqqında belə bir atalar sözü də işlədirlər. "Məkkə Mədinədə Məhəmməd, Türküstanda Xoca Əhməd". Əhməd Yəsəvi Türk dünyasının böyük mütəfəkkiri olmaqla

yanaşı, türklərə islamı məhz ərəb və farsca deyil, məhz türkcə öyrədirdi. Dünyanın hər yerinə yayılan hikmətlərini o yalnız ana dilində - türkcə yazırdı.

Əhməd Yəsəvi Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi düşüncə tədqiqatçıları ilə bərabər, bəlkə onlardan daha çox, söz sənəti araşdırıcılarının da diqqətini özünə cəlb etmişdir. Yəsəvinun poetik dünyası, bədii irsi və Türk ədəbiyyat tarixindəki mövqeyi barəsində dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Məhəmməd Peyğəmbəri böyük məhəbbətlə sevən Əhməd Yəsəvi bu məhəbbət və sədaqətin rəmzi olaraq Rəsulullahın 63 yaşında vəfatı səbəbiylə o da ömrünün 63-cü ilində təkkəsinin qarşısında dərin məzar qazdıraraq həyatının qalan hissəsini həmin çala- məzarlıqda uzun həyat sürərək Allaha dua etməklə keçirmişdir. Özü də bu barədə belə yazmışdır:

Ağıllı isən, ərənlərə hizmet qıl sən;
Emr-i mâruf qılanlara izzət qıl sən;
Nehy-i münkər qılanlara hörmət qıl sən;
O səbəbdən altmış üçdə girdim yerə.

Əhməd Yəsəvi 1167-ci ildə dünyasını dəyişmiş və öz təkkəsinin yanında dəfn edilmiş, məzarı üzərində o zaman kiçik bir türbə tikilmişdir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, bir dəfə Toxtamışla müharibədə qələbə çalan Əmir Teymur döyüşdən əvvəl Əhməd Yəsəvini yuxuda görmüş, qələbədən sonra uçulub dağılan məqbərəsini təmir etdirərək, orada böyük bir məqbərə tikdirmişdir. Onun qəbri üzərində bu sözlər yazılıb: “Qeybin açarı onun əlindədir, ondan başqa heç kim onu açə bilməz”. Bu türbənin yerləşdiyi Türküstan şəhəri xalq arasında kiçik Məkkə sayılır və möminlər arasında Əhməd Yəsəvinin məzarını iki dəfə ziyarət etmək Həcc ziyarətinə bərabər tutulur.

XX yüz ilin əvvəlində məşhur şair-filosof Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) özünün “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” əsərində Əmir Teymurun “Türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətləri” xatırladarkən, qüdrətli hökmdarın tikdirdiyi Əhməd Yəsəvi türbəsinə də nəzərdən qaçırmamışdır.

Əhməd Yəsəvi türk dünyasının böyük şairi, mütəfəkkiri, təsəvvüf ədəbiyyatının banisi kimi daim anılacaq və saygı ilə xatırlanacaqdır.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNƏ QISA BİR NƏZƏR

Əmirova L.İ.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: türk dilləri, dil vahidləri, dil qrupları

Ключевые слова: турецкие языки, языковые единицы, языковые группы

Key words: Turkish languages, language units, language groups

Bu gün dünyada 3500-dən çox dil var. Bu törəmə prosesi ilə yanaşı, həm də onlarla dil ölmüşdür. Bir kökdən törəyən dillər qohum dillər adlanır. Qohum dillərin hamısına dil ailəsi deyilir. Qədim ulu türk dili aşağıdakı şaxələrə ayrılır. Oğuz dili, Qıpçaq dili, Qarluq dili, Sibir dili, Çuvaş dili, Saxa (yakut dili) dili.

• Oğuz dilindən-Azərbaycan, Qaqauz, Türkmən və Türkiyə türkcəsi

• Qıpçaq dilindən-Qazax, Qırğız, Tatar, Başqırd, Qumuq, Qaraqalpaq və s.

• Qarluq dilindən-Özbək, Uyğur, salur və s. dillər meydana gəlmişdir.

Bu bölünmə-şaxələnmə milli dillər yaranana qədər davam edir. Dil şaxələrinə dil qrupları da deyilir.

Avropadan Sibirə və Çinə qədər uzanan ərazidə ana dili olaraq 180 milyon insan tərəfindən, ikinci dil olaraq danışanlar da sayılırsa təxminən 250 milyon insan tərəfindən danışılan, 40 ayrı yazı dilinə bölünən, qədim tarixə malik olan bir dil-Türk dilləri vardır. Türk dilləri Altay dilləri ailəsinə aiddir. Ən çox danışılan Türk dili-Türkiyə Türkcəsidir. Daha sonra Azəricə, Özbəkcə, Uyğurca, Kazakca və Tatarca gəlir. Türk dilləri ailəsi kinetik əlamətlər əsasında təsnif

edilən ən böyük dil ailələrindən biridir. Bu dil ailəsində 23-dən çox dil vardır. Bu dillər çox ətraflı tədqiq edilmişdir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillərin xüsusiyyətləri bir çox dilçi alimləri maraqlandırmışdır. Türk dillərinin tədqiqi ilə həm rus və sovet dilçiləri, həm də xarici ölkə alimləri məşğul olmuşlar.

Başqa dil ailələrində olduğu kimi, türk dilləri ailəsinə daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Qohum dillərdəki belə yaxın və oxşar cəhətlər bunların bir ana dildən ayrılıb inkişaf etdiklərini göstərir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər bir-birinə yaxınlıq etibarilə başqa dil ailələrindən seçilir. Belə ki, bu ailəyə daxil olan dillər bir-birindən çox az fərqlənir. Məsələn, Hind-Aropa dillərini götürək. Buraya həm rus, həm də erməni dili daxildir. Məlum olduğu üzrə bunlar arasındakı fərq çox böyükdür. Lakin türk dilləri ailəsinin ayrı-ayrı qruplarına daxil olan dillər müqayisə edildikdə çox fərq müşahidə olunmur. Məsələn: Dil sözünü götürək. Azərbaycan dilində bu söz —dil”, Özbək dilində —til”, Qazax dilində —til”, Tatar dilində —dil” kimi işlənir. Türk dilləri ailəsi iki budağa və yarım budağa bölünür:

A. Türk dillərinin qədim hun budağı

- Bulqar dilləri qrupu,
- Oğuz dilləri qrupu:
 - a. Oğuz-Bulqar yarımqrupu,
 - b. Oğuz-Türkmən yarımqrupu,
 - c. Oğuz-Səlcuq yarımqrupu,
- Qıpçaq dilləri qrupu:
 - a. Qıpçaq-Poloves yarımqrupu,
 - b. Qıpçaq-Bulqar yarımqrupu,
 - c. Qıpçaq-Noqay yarımqrupu,
- Qarluq dilləri qrupu:
 - a. Qarluq-Uyğuryarımqrupu,
 - b. Qarluq-Xarəzmyarımqrupu,

B. Türk dillərinin şərqi hun budağı

- Uyğur-Oğuz dilləri qrupu
 - a. Uyğur-Tukay yarımqrupu
 - b. Yaqut yarımqrupu
 - c. Xakos yarımqrupu

• Qırğız-Qıpçaq dilləri qrupu

Müasir dövrdə işlədilən türk dilləri, əsasən, aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dili. Yer üzündə Azərbaycan dilində 30 milyona yaxın adam danışır. Bu dildən Azərbaycanda, Orta Asiya respublikalarında, Cənubi Azərbaycanda, İraqda və Gürcüstanda ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin cənub-qərb qrupuna mənsub olmaqla bu qrup daxilində mərkəzi mövqə tutan möhkəm zəmin və geniş nüfuz dairəsinə malik olan bir dildir. Azərbaycan dili Türk dilləri ailəsinə daxil olan müasir dillərdən, xüsusən türk, türkmən və qazax, qismən də qumuq dillərinə normaca daha çox yaxındır. Azərbaycan dilini səciyyələndirən bir sıra xarakterik cəhətləri mövcuddur. Bu xüsusiyyətlər əsasən özünü fonetik, qrammatik və leksik sistem də göstərir. Məsələn, —ə” saitinin geniş yayılması, söz əvvəlində —h” saitinin işlənməsi, səsdüşümü, səs artımı, samit səsləri bəzən qoşalaşması kimi fonetik hadisələr dilimizin fonetik sistemi üçün daha səciyyəvidir. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunda nitq hissələrinin yeri, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları, sifətin dərəcələri, say və zərflərin yaranma yolları, feilin zəngin kateqoriyaya malik olması və s. başqa türk dillərində müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dilin sintaktik quruluşunda özünü göstərən söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, çoxkomponentli cümlələr onun xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunur.

Azərbaycan dili leksikasının əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Lakin bununla bərabər burada alınma sözlər təbəqəsi də mövcuddur. Buraya, əsasən, ərəb və fars, həmçinin monqol mənşəli sözlər, eyni zamanda rus və Avropa dillərinə də aid sözlər daxildir. Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri kimi vaxtilə Zaqafqaziyanın müxtəlif millətləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılmışdı. Məşhur rus şairi M.Y.Lermontov yazırdı: —mən bir çox dağlar aşdım, ... Azərbaycanca öyrənməyə başladım. Həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada Fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir.” Alman şairi F.Bodenştet qeyd edir ki, —Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili bilmək kifayət edərdi”.

2. Türk dili. Türkiyə dövlətinin dilidir. Bundan əlavə hər iki Almaniyada, Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Kiprdə, Yunanıstanda, İranda, Afrikada və Avstraliyada yaşayan türklər də bu dildə danışırlar. 1924-cü ilə qədər bu dil Osmanlı dili adlanırdı. Türk dilinin tədqiqi tarixi 16-cı əsrə təsadüf edir. Avropa alimləri bu dövrdə Türk dilinin qrammatikasını hazırlamağa səy göstərmişdir. 1928-ci ilə qədər türk dilinin əlifbası ərəb qrafikasına uyğun idi. 1929-cu ildən etibarən latın əlifbasına keçilmişdir.

Azərbaycan-türk milli dili isə XVI əsrin sonlarından formalaşmışdır. Bu dövrdə çağdaş dilimizin əsas fondu (leksikası) vəqrammatik quruluşu müəyyənləşir

Dünyada nə qədər azərbaycanlı yaşayır? — Almaniyada yaşayan soydaşımız Əlixan İqbal bu suala cavab vermək məqsədilə araşdırma aparmışdır. Bütün dünyada azərbaycanlıların ümumi sayı 48.703.575 nəfər təşkil edir. Azərbaycan dilində dünyanın 85 ölkəsində danışırlar. 45 milyondan artıq adam bu dildə danışırlar, təhsil, iş, ləzgilər və başqa xalqlar da ikinci dil kimi istifadə edirlər.

Bu gün bir çoxları üçün «Türk dili»nin yerinə «Azərbaycan dili»nin necə meydana çıxması və onun mahiyyəti haqqında kifayət qədər bilgi yoxdur. Buna səbəb də «Azərbaycandili» anlayışının hansı şəraitdə meydana çıxması ilə bağlı elmi ədəbiyyatda, o cümlədən mətbuatda əsasən, birtərəfli məlumatların və yaxud informasiyaların öz əksini tapmasıdır. Xüsusilə, yeniyetmələrin və gənclərin əksəriyyəti üçün «Azərbaycan dili»nin necə meydana çıxması, eyni zamanda Azərbaycan xalqının dilinin 1937-ci ildən etibarən nədən bu cür adlandırılması haqqında konkret təsəvvür yoxdur. Bu baxımdan fikrimizcə, milli dil məsələsi ilə bağlı üç önəmli faktora aydınlıq gətirilməsinə ehtiyac vardır:

1) «Azərbaycan dili» meydana çıxana qədər mövcud türk dili ətrafında baş verən siyasi-ideoloji hadisələrə (1920-1936);

2) «Azərbaycan dili» anlayışının hansı şəraitdə yaranmasına və belə bir anlayışın meydana çıxmasının xalqın istəyi ilə yoxsa, SSRİ rəhbərlərinin göstərişi əsasında baş verməsinə (1937-1991);

3) «Azərbaycan dili» Azərbaycan xalqının, xüsusilə onun böyük əksəriyyətini təşkil edən Azərbaycan türklərinin milli dilini özünə nə qədər əks etdirməsinə (1991-2012).

Birinci amillə bağlı, öncə qeyd edək ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) milli dil məsələsi, əsasən çözülmüşdü. Belə ki, Cümhuriyyət ideoloqları çar Rusiyasının «tatar», paniranizm ideoloqlarının İran mənşəli «azəri» kimi qələm verdikləri bir dilin əslində türk dili olduğunu irəli sürməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda türk dilini Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi dili elan etmişdilər. Bununla da, XX əsrdə türk soylu millətlər arasında Azərbaycan türkləri, birinci olaraq dövlət dilini türk dili adlandırmış və ona rəsmi bir status vermişlər.

Ancaq Cümhuriyyət dönəmindən fərqli olaraq, SSRİ dövründə milli dil məsələsinə münasibət ideoloji savaqlar şəklində özünü büruzə vermişdir. Belə ki, Sovetlər Birliyi dövründə Azərbaycanda «milli dil» məsələsi iki: 1) milli dilin-türk dilinin təmizlənməsi və formalaşması (1920-1936); 2) milli dilin-türk dilinin «Azərbaycan dili» ilə əvəz edilməsi və bu dilin hüquqi, yəni dövlət dili statusunun müəyyənləşdirilməsi (1937-1991) mərhələlərindən keçmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti, Bakı 2015

2. Modern.az saytı

“AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ” İXTİSAS JURNALINDA ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİNİN TƏRBİYƏVİ ROLU

Teymurova A.Ş.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: jurnal, tədris, tərbiyə, Azərbaycan dili, ənənə

Ключевые слова: журнал, обучение, образование, азербайджанский язык, традиция

Key words: magazine, teaching, education, Azerbaijani language, tradition

XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi ilə bağlı çətinliklər, problemlər kitab, qəzet, jurnal mənbələrinin tərkibində verilmişdir. Xüsusilə bu məsələyə həsr olunmuş mənbənin yoxluğu çətinlik yaradırdı. Bu zaman tədrislə bağlı çətinlikləri aradan qaldırmaq, problemi vaxtında öyrənmək və həll etməyə çalışmaq üçün belə bir məcmuənin, jurnalın yaranmasına ehtiyac yarandı. 1954-cü il iyun ayının 15-də “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” metodik məqalələr məcmuəsinin əsası qoyuldu. Bu məcmuənin başlıca məqsədi Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinə, ali və orta pedaqoji məktəb tələbələrinə qabaqcıl təcrübənin çatdırılması, elmi və metodik cəhətdən onları zənginləşdirmək idi. 1954-cü ildə “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” metodik məqalələr məcmuəsi müstəqil deyil, “Azərbaycan məktəbi” jurnalına metodik əlavə olaraq təsis edilmişdi. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” metodik məqalələr məcmuəsinin ilk baş redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Əbdülzəl Dəmirçizadə olmuşdur. Jurnalın ikinci sayında ilk dəfə 1954-1955-ci tədris ili üçün I-X siniflərin Azərbaycan dili, ədəbi qiraət, ədəbiyyat fənləri üzrə proqram tərtib edilib verilmişdir. Həmin dövrdə proqram çatışmazlığı tədrisi çətinləşdirir, sistemsizləşdirirdi, bu proqram müəllimlərə tədris işində kömək etmişdir.

Jurnalda ali məktəblərin dil-ədəbiyyat kafedralarının professorları, pedaqoqları, AMEA-nın müxbir üzvləri, Təhsil Nazirliyinin, Təhsil Problemləri İnstitutunun əməkdaşlarının, ümumtəhsil məktəbləri üzrə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin yazı və çıxışları qabaqcıl iş təcrübəsini, yenilikləri, tədrisdəki çətinlikləri əks etdirir, metodik tövsiyələr verilir. M.C.Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, Ə.Əfəndizadə, S.Əfəndiyev, A.Abdullayev, S.Cəfərov, A.Axundov, B.Nəbiyev, İ.Həbibbəyli, T.Hacıyev, N.Cəfərov, Ə.Qarabağlı, B.Əhmədov, H.Balıyev, Y.Seyidov, Ş.Mikayılov, V.Qurbanov, Q.Kazımov, Y.Babayev, S.Əliyev, Ə.Abbasov, A.Balıyev, B.Həsənli və b. jurnalın fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş, məqalələri ilə öz fikirlərini bildirmiş, fikir mübadiləsi aparmışlar.

Jurnalın rubrikaları tərkibində birləşən məqalələrlə uyğunluq təşkil edir. Jurnalda verilmiş rubrikaların bəziləri bunlardır: “Tariximiz, məənviyyatımız, dilimiz”, “Metodika və iş təcrübəsi”, “Təhsil

islahatı həyata keçirilir: metodika və iş təcrübəsi”, “Yeni dərsliklər: rəylər, mülahizələr”, “İş yoldaşlarımız”, “Yeni təlim metodları: axtarışlar, nəticələr”, “Nəzəri qeydlər”, “Dilçilik və ədəbiyyat-şünaslıq”, “Ali, orta ixtisas və ümumtəhsil məktəbləri: tədris metodikası”, “İş təcrübəsi”, “Azərbaycandan kənar dilimizi və ədəbiyyatımızı yaşadanlar”, “Aktual söhbət”, “Elm xadimləri”, “Ədəbi əlaqələr” və s.

Jurnaldakı məqalələr təlim, tərbiyə adlı iki mühüm sahəni əhatə edir, 1998-2020-ci illər arasında nəşr olunan saylarına diqqət etdikdə əvvəllər jurnalda tərbiyəvi məsələlərin diqqətdən kənar qaldığının şahidi oluruq. 1998-ci ildən 2008-ci ilə kimi nəşr olunmuş jurnal məqalələrində bu məsələlərə nadir hallarda rast gəlikənsə, 2008-ci ildən nəşr olunan jurnal məqalələrində tərbiyəvi məsələlərin gündəmə gətirilməsinin, artımının şahidi oluruq. Aşağıda tərbiyəvi məsələlərin əks olunduğu bir neçə məqalənin təhlilini verməyə çalışacağıq.

Jurnalda İntizar Nəbiyevanın “Nadir şah” faciəsinin tədrisində vətənpərvərlik tərbiyəsi” adlı məqaləsi nəşr olunmuşdur [1]. Məqalədə şagirdlərə aşılması vacib olan vətənpərvərlik tərbiyəsindən söz açılmışdır. İ.Nəbiyeva məqalədə X sinifdə tədris olunmuş N.Nərimanovun “Nadir şah” əsərinin timsalında şagirdlərə vətənpərvərlik tərbiyəsini aşılmasının nümunəsini təqdim etmişdir. Əvvəlcə şagirdlər Nadir şahın kim olduğu barədə bildiklərini yada salır, tarix fənni ilə əlaqə yaradırlar. Əsərdə əvvəlcə xalqa zülm edən bir şahın dayısı Cavadın odlu, alovlu vətənpərvərlik nitqinin təsiri ilə dəyişdiyinin şahidi oluruq. Burada məqsəd Nadir şahın hakimiyyətinin Azərbaycan üçün mövqeyini təbliğ etmək deyil. Vətənpərvərlik eşqilə Azərbaycan üçün, Vətən üçün canından belə keçməyə hazır bir nəslin yetişməsinin təmin etməkdir. Həmin illərin astanasında Azərbaycan həm müstəqilliyini qazanmış, həm torpaqlarını itirmişdi. Torpaq itkisi ilə barışmaq olardı mı? Əlbəttə ki, xeyr. Şagirdlərimiz bu əsər əsasında həmin faciələri anmalı, müəllimin də yaratdığı situasiya ilə sinələrində döyünən ürək vətən eşqi ilə döyünməli idi. Nadir şahın vətən üçün mübarizə aparması şagirdlərdə də bir fikir yaradır: “İşğal altında olan torpaqlarımızı, əsarətdə olan xalqımızı xilas etməkdən, Vətənimizi qorumaqdan başqa yol yoxdur!”

Həmin tərbiyənin nəticəsidir ki, Azərbaycan gənci 2020-ci ildə

44 günə işğal altında olan torpaqlarını azad etdi, düşmənin üstünə qorxmadan “bir qarış torpağına canım fəda” deyərək vətən eşqini, vətənpərvərlik tərbiyəsini sübut etdi. Həmin gənclərdə bu tərbiyənin yaranması haradan qaynaqlanırdı? Sözsüz, vaxtilə parta arxasında əyləşib ədəbiyyat dərslərinin yaratdığı imkanlardan bəhrələnmək, müəllimin tərbiyəvi söhbəti əsasında vətənpərvərlik tərbiyəsi almaq belə bir gəncliyin yetişməsinə təmin etdi.

Nadir Qəribovun “Nizami Gəncəvinin lirikası əsasında şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi işinin təşkili” adlı məqaləsi [2] N.Gəncəvinin söz xəzinəsinin tərbiyəedicilik imkanlarından bəhs edir. N.Gəncəvi elə bir dühadır ki, yaradıcılığının hər bir misrası dərin mənası ilə seçilir. Bu irs şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqələdə şairin lirik yaradıcılığının tərbiyə imkanlarından danışılmışdır.

N.Qəribov N.Gəncəvinin lirikasına həsr olunmuş dərsdə şagirdləri qruplara böldüyünü, şairin qəsidə və rübailərindən səssiz oxu təşkil etdiyini bildirir. Şagirdlərə tapşırılır ki, şeirlərdən tərbiyəvi xarakter daşıyan, insanı vüqarlı, əzəmətli, cəsarətli olmağa səsləyən, elm, bilik, ağıl, kamillik ideyaları təcəssüm etdirən, xeyirxah əməllərə dəvət edən misraları seçin. Seçdikləri misraları həyatla əlaqələndirir, fikirlərini əsaslandırmağa çalışırlar. Bir sıra şagirdlər nəsrə çevirmədən istifadə edərək şeirin məzmununu bu şəkildə ifadə edir.

Müəllim şagirdlərə “N.Gəncəvi insanları necə görmək istəyir” mövzusunda inşa yazmağı tapşırır. Şagirdlər öz arşdırmalarına əsasən şairin insanları elmlə, kamillə, gözütöx, azad, cəsarətli, xeyirxah, zəhmətkeş görmək istədiyini qeyd edirlər.

Jurnalda Bilal Həsənlinin “M.A.Ərsoyun “İstiqlal marşı” şeirinin tədrisində şagirdlərə vətənpərvərlik hissənin aşılınması” adlı məqaləsi [3] çap olunmuşdur. Mehmet Akif Ərsoyun VIII sinifdə tədris edilən “İstiqlal marşı” şeiri dünya ədəbiyyatından seçmələr sırasında verilmişdir. M.A.Ərsoy qardaş Türkiyənin ən böyük şairlərindən biridir. Bəhs olunan şeiri 1921-ci ildə 724 şeir içərisindən birinci yerə layiq görülmüş, Türkiyənin milli marşı seçilmişdir. Müsabiqədən qazandığı pulu əsgərlər üçün hərbi paltarlar tikən xeyriyyə cəmiyyətinə bağışlamışdır. Ruhunda vətənpərvərlik hissi coşan, çağlayan belə bir insan “İstiqlal marşı”nı yaza bilərdi.

B.Həsənli məqalədə M.A.Ərsoyun “İstiqlal marşı” şeirinin tədrisinə ayrılan üç dərs əsasında bu şeirin vətənpərvərlik hissənin aşılmasındakı rolundan bəhs etmişdir. İnteraktiv təlim metodları ilə keçirilən dərstdə şagirdlərin fəallığı təmin edilir, sərbəst fikirlərini ifadə edir, onlarda vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılması qarşıya məqsəd qoyulur. Burada 1-ci dərs əsasında fikirlərimizi bildirməyə çalışacağıq.

Əvvəlcə, dərslərdəki “yada salın” başlıqlı suallar əsasında: “Dövlət himni haqqında nə bilirsiniz”, “Dinlədiyiniz dövlət himnlərində diqqətinizi çəkən nə olub?” motivasiya yaradılır. Burada, həmçinin M.A.Ərsoyun şeirləri ilə əlaqəli videosüjetlər də təqdim edilə bilər. Bütün bunlar şagirdlərdə emosional ovqat yaradacaqdır. Bundan sonra müəllim bu şeirlərin onlarda hansı təəssüratı yaratdığını soruşur, sual ətrafında müsahibə aparılır. Müsahibədən sonra tədqiqat sualı formalaşır. İstiqlala həsr edilmiş şeirlərdə hansı hiss və düşüncələrə yer verildiyi barədə şagirdlər fikirlərini, fərziyyələrini bildirirlər. Sonra “İstiqlal marşı” şeirinin müxtəlif formalarda: səsli, səssiz oxusu aparılır. Dərsin bu hissəsində ikihissəli gündəlik üsulundan istifadə məqsədəuyğun sayılmışdır. Bu üsul vasitəsilə şagirdlərin şeiri hansı səviyyədə qavradıqlarını, mətnaltı mənaları açma bilmələrini yoxlamaq üçün səmərəli yoldur. Müəllim şeirin məzmunu ilə bağlı suallar verir, bu əsasda şagirdlər şeirin məzmununu daha yaxşı mənimsəyirlər. Şeirdən təqdim edilmiş nümunələr əsasında fikirlərini açıqlayırlar. Şeirdə işlənmiş bədii təsvir və ifadə vasitələri üzrə iş aparılır.

M.A.Ərsoyun “İstiqlal şeiri”nin məzmunu şagirdlərin vətənpərvərlik duyğularını şövqləndirir, qəhrəmanlıq hissini alovlandırır. Şeirdə ifadə olunan milli birlik ideyası, türkün hər zaman azad yaşaması, azad günlərin onun haqqı olduğunu ifadə etməsi, Vətənin azad olması üçün canından keçməyə hazır olması yüksək sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur. Milli azadlıq, birlik ideyası şagirdlərdə yüksək vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasını təmin edir.

Məqalələrin təhlilindən görüldüyü kimi, xüsusilə, ədəbiyyat fənninin şagirdlərin tərbiyəsində əhatə dairəsi, imkanları genişdir. Onlarda vətənpərvərlik, əxlaqi, mənəvi, bədii, etik, əqli, əmək və s. tərbiyənin inkişafını, formalaşmasını təmin etmək lazımdır və

vacibdir. Bu gün cəmiyyətdə problem yaradan, təhlükəyə yol açan hadisələrin kökündə düzgün tərbiyə aşılmasının vacibliyi bir daha önə çıxır. İnformasiya bolluğu müsbət və mənfi tərəfləri ilə birgə həyatımıza daxil olur. Bu informasiyalara məhdudiyətin qoyulması bizdən asılı olmasa da, düzgün istiqamətləndirmək müəyyən qədər bizdən asılı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnal, № 1, Bakı, 2000
2. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnal, № 1, Bakı, 2012
3. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnal, № 4, Bakı, 2015

TÜRK DİLLƏRİNİN QORUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Adiyeva Ü.F.

ADPU Cəlilabad filiali

***Açar sözlər:** Türk dili ailəsi, inkişaf, tarixi mərhələ, qohum dillər, türk dili əsərləri, dil bayramı*

***Key words:** Turkish language family, development, historical stage, languages, Turkish language works, language holiday*

Dünyada 6500-6900 arası danışmaq dili mövcuddur. İndiyə kimi bəzi dillər öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilməmiş, tədricən ölü dillərə çevrilmişdir. Bəzi dillər isə öz mövcudluğunu qoruyub saxlamış, daha da geniş ərazidə yayılmışdır. Belə dillərdən biri də Avropadan Asiyaya qədər geniş bir ərazidə yayılan və istifadə edilən Türk dilləridir. Türk dilləri yarandığı dövrdən bəri inkişaf etmiş, şaxələnmiş, fərqli dil qruplarına, ləhcələrə bölünmüşdür. Bunun nəticəsi olaraq bu gün dünyada ən çox istifadə edilən dillərdən olmuşdur. Türk dili ailəsinə 41 dil, ləhcə və ya şivə daxildir. Hazırda dünyada 250 milyondan çox insanın ana dili Türk dilidir. Bu dillərin hamısı

Türk dili adı ilə tanınmasa da, türk dilləri ailəsinə daxildir. Türk dilləri arasında əsas yeri – Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qızğızstan, Tatarıstan, Dağlıq Altay, Uyğur və s. türkcəsi tutur. Keçmiş SSSR-i ərazisində rus dilindən sonra II yeri türk dili tuturdu, burada bir-birinə yaxın olan 23 türk dil mövcud idi. Türk dillərinin hansı dil ailəsinə aid olması haqqında hələ də fərqli fikirlər var. Dilçi alimlərin bir qismi Türk dillərinin Ural-Altay dil ailəsinə aid etsələr də, bir qismi isə Türk dillərinin müstəqil bir dil ailəsi olduğunu hesab edirlər.

Türk dilləri dünyanın ən zəngin, ən qədim dillərindən biridir. Türk dili ilə bağlı ilk məlumatlara Çin qaynaqlarında rast gəlirik. Türklərin özünün türk dilində yaratdığı ilk nümunələr V-VI əsrlərdə daş üzərinə yazılmış “Orxon-Yenisey” abidəsidir. “Orxon-Yenisey” abidələrinin bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, buradakı mətnlər türklərin yaratdığı öz əlifbası ilə yazılmışdır. Bunun davamı olaraq sonrakı dövrlərdə türk dillərində çoxlu kitabələr qələmə alınmışdır.

Türk dilini bir neçə tarixi mərhələyə bölürlər:

Altay və Hun dövrləri (eramızın V əsrində)

Qədim Türk dövrü (V-X əsrin əvvəli)

Orta Türk dövrü (X-XV əsrlər)

Yeni və ən yeni türk dövrləri (XVI-XX əsrdə).

Türk dilləri uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, bir sıra ictimai-siyasi proseslərin təsirinə məruz qalmışdır. Bu da türk dillərinin inkişafına mənfi təsir göstərmiş, saflığına xələl gətirmişdir. Çox təəssüf ilə qeyd etməliyik ki, bu gün də bir sıra türk xalqları hələ də başqa xalqların əsarətində yaşamaqdadır, bu da onların dillərinin varlığını təhlükə altına atır. Buna nümunə olaraq Çində, İranda, Rusiyada yaşayan türk xalqlarını göstərmək olar. Son otuz ildə bəzi türk xalqlarının öz müstəqilliyini əldə etməsi türk dillərinin nüfuzunu və inkişafını gücləndirmişdir.

Hər bir xalqın varlığını qoruyan, onu yaşadan onun ana dilidir. Məhz buna görə də hər bir xalq öz ana dilini qorumalı, ona sahib çıxmalı, nəsildən nəsilə ötürməlidir. Bu gün dünyada mövcud olan türk dövlətləri ana dillərini, hansı ki, həmin dövlətlərin dövlət dilidir qorumaq üçün bir tədbirlər həyata keçirirlər, qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar imzalayırlar. 2017-ci ildə Türkiyənin prezidenti Recep

Tayyip Ərdoğan “Türk dili ili” elan etmişdir. 1932-ci ildə Türk dili Qurultayı açılmış və 26 sentyabr Türkiyədə “Dil bayramı” olaraq qeyd edilməyə başlanmışdır. Bu il də 2021-ci il türk dilinin inkişafında əsas rol oynayan türk şairi Yunus Emrənin ölümündən 700 il keçməsi ilə əlaqədar “Yunus Emrə və Türkçə” ili elan edildi və buna görə “Dünya Dili Türkçə” adı altında kompazisiyalar təşkil olunmuşdur. Həmçinin Azərbaycanda da dilin qorunması üzrə bir neçə işlər görülmüş və görülməkdədir. 18 İyun 2001-ci ildə Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzaladı. “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli prezident fərmanı ilə isə xalqımızın əlamətdar bayramları sırasına daxil oldu. Özbəkistanda da 1989-cu ildə oktyabrın 21 ölkədə “Özbək dili bayramı” kimi qeyd olunmağa başlanmışdır. Özbəkistanın Dil bayramınının 31-ci il dönümünə həsr olunmuş “Yaşasın Ana Dili” adlı tədbir hazırlanmışdır. Bu da onu göstərir ki, türk dövlətləri ana dillərini qoruyub, yaşatmaq üçün bayramlar təşkil edir və gələcək nəsillərə örnək olurlar.

Ümumiyyətlə, 1999-cu ilin noyabrında Banqladeş səfirinin təşəbbüsü ilə UNESCO tərəfindən fevralın 21-i Beynəlxalq Ana Dili Günü elan edilib. Beləliklə bütün dünyada fevralın 21-i Beynəlxalq Ana Dili Günü kimi qeyd olunur.

Ancaq bəzi dillər var ki, artıq yox olmaq təhlükəsindədir. Bu dil isə Oğuz yarımqrupuna aid olan qaqauz dilidir. Qeyd edilir ki, Moldovanın Qaqauz muxtariyyətində yaşayan qaqauzlar özlərinin ana dilinin qorunub saxlanılması üçün bütün səylərini ortaya qoyurlar. Çünki bu dilin məhv olması xalqın da məhv olması deməkdir. Deyilənlərə görə, 1994-cü ildə Qaqauz muxtariyyətinin yaranması gündən ana dilin müdafiəsi probleminə kifayət qədər diqqət ayrılmayıb. Lakin 2018-ci ildə Qaqauz Xalq məclisinin bir sıra deputatları ilə birlikdə ana dilinin müdafiəsi haqqında qanun layihəsini hazırlayıblar və bu sənədin qanunverici səviyyədə qəbuluna nail olublar. 2010-cu ildə qaqauz dili “YUNESKO-nun yoxa çıxmaq təhlükəsi ilə üzləşən dünya dilləri” atlasına daxil edilib. 2020-ci ildən isə ibtidai siniflərdə rəsm və əl işləri dərslərini qaqauz dilində öyrənilməsi başlanılıb.

Hələ qədim zamanlarda bir sıra alim və mütəfəkirələr türk dili ilə bağlı əsərlər yazmışlar. Türkologiyanın banisi hesab edilən Mahmud ibn Hüseyin İbn Muhəmməd əl-Kaşğari dünya ədəbiyyatında türkdilli xalqların ilk ensiklopediyası olan “Divanü Lüğət-it-Türk” əsərini yazmışdır. O, Qaraxanlı dövlətinin xanədan sülaləsinə mənsub olmuşdur. Kaşğari bu əsərdə türk dili, ləhcələri, tarixi, coğrafiyası, mifolojiyası və s bilikləri bir araya toplamışdır. 1072–1074-cü illər arasında yazdığı əsərini 1076-cı ilə qədər təkmilləşdirmişdir. Kitab ərəblərin türk dilini öyrənməsi üçün yazılmışdır. Quruluş etibarlı ilə lüğət olsa da, kitab hikmətli sözlər, atalar sözləri, şeir, nəsr kimi nümunələrlə zəngindir. Türk xalqı üçün bu çox qiymətli, dəyərli topludur. Kitabda ümumi 7500 türk sözü vardır. Orijinalı bilinməyən əsərin bizə məlum ən qədim əlyazması 1266-cı ildə Muhəmməd ibn Əbu-Bəkr ibn Əbu-l-Fəth tərəfindən üzü köçürülmüş və hal-hazırda İstanbul Millət Kitabxanasında saxlanılan nüsxəsidir. Bu kitab bir çox türk dili ləhcələrinə tərcümə olunmuşdur.

Bununla yanaşı Mahmud Kaşğarinin "Kitabu-cəvahirin-nəhv fi luğati-t-türk" yəni, türk dilinin qrammatika (sintaksis) cövhərləri kitabı adlı əsəri də qələmə almışdır. Bu kitab türk dilinin qrammatikası ilə bağlıdır. Lakin adı bizə məlum olan kitab əlimizə gəlib çatmamışdır. Türkiyənin dilçi alimlərindən Besim Atalay "Divanü Lüğət-it-Türk"ün birinci cildində bu kitabın varlığı ilə bağlı dəlili göstərir: Mahmud Qaşqarlının “Kitabu cəvahirin-nəhv fi luğati-t-türk” adında bir kitabı da olmuşdur. Müəllif özü “Divan”da bu haqda məlumat vermiş, lakin bu kitab dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır”. UNESCO tərəfindən “Mahmud Kaşğari ili” elan olunan 2008-ci ildə Avrasiya Yazıçılar Birliyi kitabın tapılması üçün təşəbbüs göstərsə də əsər tapılmamışdır.

Buradan aydın görmək olur ki, Mahmud Kaşğari türk dilini qorunmasında bir çox səylər göstərsə də bizə onun bir qismi gəlib çatmış, bir qismi isə zaman içərisində yox olmuşdur. Türk dillərinin tarixinin bəzi materiallarının dövrümüzə qədər gəlib çatmama səbəbi, əsasən, SSRİ-i dövründə türk dillərinin məhv olmasına qarşı qurulan tədbirlər idi. Lakin təməli güclü olan dil heç vaxt məhv ola bilməz! Türk xalqları da dilə önəm verdiyi üçün türk dövlətləri əsarətdən qurtulan kimi yenidən inkişafa təkan verdilər. Hər bir türkdilli

dövlətlər dilimizin qorunması yönündə tədbirlər keçirməklə yanaşı həm də “Türk Dili Danışan Ölkələr Zirvəsi” yaratdılar. Bu da o demək olur ki, türkdilli dövlətlər arasında sıx əlaqələr vardır və bu da bizim doğma dilimizin qorunmasının əsasını rəsmi şəkildə bəyan edir. Hal-hazırda türk dövlətləri arasında ümumi türk dilinin yaradılması üçün işlər aparılır, bunun üçün bəzi təkliflər belə irəli sürülmüşdür. İnanırıq ki, bu təklif tezliklə həyata keçiriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Anadolu Ajan. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-dunyada-50-milyona-yakin-insan-ozbekce-konusuyor/1621718>

2. Azərtac xəbər bürosu “21 oktyabr Ana dili günü”.
http://www.unesco.az/index.php?option=news&pid=15&news_id=86

3. Rize bələdiyyə “TÜRK DİLİNİN KORUNMASI, VATANIN VE BAYRAĞIN KORUNMASI KADAR ÖNEM GEREKTİREN MİLLİ BİR GÖREVDİR”. <http://www.rize.bel.tr/haber/turk-dilinin-korunmasi-vatanin-ve-bayragin-korunmasi-kadar-onem-gerektiren-mill-i-bir-gorevdir>

4. Xalq qəzeti. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/8149>
https://az.m.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_dill%C9%99ri

5. Zəkərya Sezen “Dilini qoruyan, gələcəyini qoruyar” kitabı. 2018

SƏFƏVİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ DÖVRÜNDƏ TÜRK DİLLƏRİNİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Məhərrəmli M.N.
ADPU Şamaxı filiali

Açar sözlər: Türk xalqları, türk dili, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri dövrü, dövlət dili

Anahtar kelimələr: Türk halkları, türkçe, Safevi-Osmanlı ilişkileri dönemi, devlet dili

Key words: Turkish peoples, turkish language, the period of Safavid-Ottoman relations, state language

Türk xalqları şərq və Cənub-Şərqi Avropa, Qərbi, Orta və Şimali Asiya kimi geniş bir coğrafiyada yayılmışdır və müxtəlif türk dillərində danışan türk qruplarıdır. Türk dili ural-altay dil ailəsinin altay qolunun üzvüdür. Ən böyük qrup türk, azərbaycan və türkmən dillərini özündə birləşdirən oğuz qrupudur. Dil irsinin böyük bir hissəsini təşkil edən atalar sözləri, deyimlər və s. türk toplumlarının dillərində çox yayılmışdır. Orta əsrlər dövründə Osmanlı imperiyası, Səfəvilər və Qızıl Orda kimi böyük türk dövlətləri yazılı və milli xalq ədəbiyyatını inkişaf etdirdilər.

Türk tarixinin ən möhtəşəm, ən möhtərəm dövrü Osmanlı Türklərinin adı ilə bağlıdır. Osmanlı İmperiyası 1299-cu ildə Oğuz Türklərindən ibarət tayfada Osman Qazi tərəfindən qurulan, islam dininə bağlı bir Türk dövlətidir. Böyük Səlcuqlu Türklərinin davamı olan Osmanlılar Səlcuqlardan fərqli olaraq türk dilini dövlət dili elan etmişdilər. Beynəlxalq yazışmalar, yerli idarələrdə, rəsmi işlərdə istifadə olunan dil türk dilindədir. Elm dili olaraq türk və ərəb, ədəbiyyat dili olaraq türk və fars dillərindən istifadə edilirdi. Osmanlı İmperatorluğunun qurulması ilə bağlı məlumatların çoxu XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində yazılmış türk əsərlərinə əsaslanır.

Azərbaycanda mərkəzləşmiş vahid Azərbaycan - Türk dövləti yaratmış, ərazilərini daha da genişləndirərək İmperiyaya çevrilmiş, ilk dəfə olaraq Azərbaycan Türkcəsini rəsmi dövlət dili elan etmiş Səfəvilər dövləti Azərbaycan mədəniyyəti, elmi və ədəbiyyatının çiçəklənməsində müstəsna rol oynamışdır. Səfəvilər dövlətinin qurucusu *I İsmayılın* ana dili *Azərbaycan türkcəsi* olmuşdur. O, bu dildə "Xətai" ləqəbi ilə şeirlər yazmışdır. Şah İsmayıl Xətayinin doğma türk dilində şeirlər yazdığını gören dövlətin bütün ərazisindəki şairlər də ana dilində əsərlər yaratmağa başlamış və beləliklə də, Azərbaycan ədəbi yazılı türkcəsi xeyli zənginləşərək ərəb və fars dilləri ilə rəqabət edə biləcək bir səviyyəyə yüksəlmişdi. Saray əhli, eləcə də dövlətin hərbi və dini xadimləri bu dildə danışmışdılar.

1501-ci ildən 1736-cı ilə qədər 235 il hakimiyyətdə qalan Səfəvilər dövləti elə yarandığı vaxtdan süqut etdiyi vaxta qədər Osmanlılar ilə həm gərgin, həm də sülh münasibətlərində olmuşdular. Həmin dövr ərzində türk dilinə fars dilinin təsirləri olmuşdur. Səfəvi-Osmanlı münasibətlərindən əvvəl türk dilli imperiya Qızıl Orda

imperiyası idi. Qızıl Ordada Uyğur Türk dili rəsmi dövlət dili idi.

Qızıl Orda İmperiyası dağıldıqdan sonra onun ərazisində bir sıra Xanlıqlar yarandı və bu Xanlıqlar da mərhələ-mərhələ Ruslar tərəfindən işğal edildi. Bu işğal təkcə ərazi işğalı deyil, həm də mənəvi işğal oldu. Bu işğallar türk dili üçün də təsirsiz qalmadı, təbii olaraq türk dilinin yaşama qüdrətinə də ən böyük zərbə vurdu. Dar bir mühitdə adi ehtiyacları ödəmək məcburiyyətində qalan türk dili istə-istəməz məhəlli xüsusiyyətlərinə uymaq məcburiyyətində qaldı. Öz mövcudluğunu qoruyub saxlayan mədrəsələrdə də tədris dilinin ərəb və farsca olması bu işi daha da çıxılmaz etdi

Səfəvi-Osmanlı münasibətləri dövründə türkdilli xanlıqlara Özbək Xanlığı, Qazan Xanlığı, Kırım Xanlığı, Qasım Xanlığı, Həştərxan Xanlığı, Kaşqar Xanlığı, Noqay Xanlığı, Xivə Xanlığı, Sibir Xanlığı, Buxara Xanlığı və s. daxil idi. Burada bəzi xanlıqlarda mədrəsələrdə tədris ərəb dilində aparılırdı.

Özbək Xanlığı tarixdə Şeybani Xanlığı kimi də tanınır. XVI əsrin əvvəllərində Şeybani xanlığında özbəklərin sayı 300 ilə 500 min arasında dəyişdi. Şəhərlərdə əsasən farsdilli əhali yaşayırdı. Kəndlilər türk və fars dillərində danışırdılar. Fars dili ofis işi, mədəniyyət, şeir və qismən din dili hesab olunurdu. Şeybanilər dövründə türk dilində şeir, ədəbiyyat və tarix inkişaf etmişdir. Şeybani xan şeirə meyilli idi və türk dilində şeir yazırdı. Şeybani xanın həm türkcə, həm də farsca şeir yazdığı mənbələrə dair dəlillər var.

Səfəvi-Osmanlı münasibətləri dövründə Baburun yaratdığı Hindistandakı türk imperiyasını Avropa tarixçiləri heç bir elmi əsasə dayanmayan "Böyük Moğol İmperatorluğu" adlandırmışlar. Halbuki, bu ad bu dövlətə aid heç bir tarixi mənbədə və heç bir islam müəllifi tərəfindən işlədilməmişdir. Türk Baburlular tərəfindən idarə olunan Hindistanda memarlıq abidələri və bədii əsərlər Moğolların deyil, məhz Türklərin əzəmət və dühasının məhsuludur. Babur şah istisna olmaqla ondan sonra türk dili imperatorluğun rəsmi dövlət dili olub xanədan, ordu və dövlət bürokratiyasında işlənsə də, ədəbi və tarixi əsərlərin dili öncə farsca, sonra isə puştı dili olmuşdur. Babur bütün səfərlərində öz kitabxanasını yanında daşıtmış, "bütün savaqlar və qalibiyyətlər ərəfəsində də öz bioqrafiyasını yazmağa vaxt ayırmışdı. Öz həyatını təsvir edən Türkcə nəslrlə yazılmış "Baburnamə" adlı bu

bioqrafik şah əsər dünya ədəbiyyatının ən diqqətəsayan əsərlərindən biridir. Babur həmçinin türkcə "Əruz risaləsi", hənəfi fiqhinə aid "Mübəyyən" adlı bir əsər, təsəvvüfə aid "Risaleyi-Validin" və "Divan" kimi önəmli əsərlər yaratmışdır. Babur və onun varisi Hümayuna yaxın şairlərdən biri də Bayram xan olmuşdur. Bayram xan zamanəsinin istedadlı şairi olmuşdur. Onun fars və türk dillərində divanları olduğunu söyləyirlər.

Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin yeni başladığı zamanlarda ömrünün son illərini yaşamış Teymurilərin son böyük hökmdarı Hüseyin Baykara, Çin, Şimali Asiya və Hindistan təsirlərini mənimsəyərək, Türk mədəniyyətinin parlaq bir səviyyəyə çatmasında mühüm rol oynamışdı. Uzun taxt mübarizələri və müharibələri dövründə elmdə, sənətdə və ədəbiyyatda böyük töhfələr vermişdir. Hüseyin Baykara Xorasanda böyük memarlıq abidələri yaratmış, türkcə ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafına böyük təkan vermişdi. Hüseyin Baykara özü də "Hüseyni" təxəllüsü ilə türkcə şeirlər yazmış, türkcə "Divan" yaratmış və ölkə daxilində türkcə yazmağı əmr edən fərman imzalamışdı. Hüseyin Baykaranın bu fərmanı türkcə ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynamış, hökmdarın Türk dilinə böyük önəm verdiyini görənlər də türkcə əsərlər yazmışlar. Tədqiqatçılar göstərirlər ki: "Hüseyn Baykara Türkcəni gözəl bildiyindən onun şeirlərində yabançı söz və ifadələri çox azdır. Şeirlərinin çoxunda təsvir gözəlliyi, həyəcanlı və çəkici ifadələr, canlı üslub hakimdir... Ümumiyyətlə Türk ədəbiyyatının inkişafı tarixində Baykaranın xidmətləri çox böyükdür. Hüseyin Baykara dövrü Türk ədəbiyyatının "Altın dövrü"dür

Səfəvi-Osmanlı münasibətləri dövründə türk dövlətlərində, xanlıq və bəyliklərində türk dilinin inkişafı ilə bağlı bir çox siyasi və mədəni tədbirlər görülmüşdür. Həmin dövrdə islam dininin təsiri altında təhsil və tədris məsələlərində türk dili ilə yanaşı ərəb dilindən də istifadə olunurdu. Ərəb dili ilə yanaşı fars dilinin də qüvvədə olması türk dilinin qismən farslaşmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə müəyyən dövr keçdikdən sonra türk dilinin müstəqilliyini bəzi dövlətlər saxlaya bilməmiş, bəzi dövlətlər, xanlıq və bəyliklər isə başqa dövlətlərin işğalçılıq siyasəti nəticəsində buna nail ola bilməmişlər. Tezisin məqsədi Səfəvi-Osmanlı münasibətləri dövründə türk dilinin

müxtəlif türk dövlətlərində qorunması, inkişafı və keçdiyi yollar haqqında məlumatları dərinlən mənimsəməkdir.

Ədəbiyyat

1. Aydın Mədətoğlu Qasımlı - Türklər (Tarixi oçerklər) Bakı – 2012
2. Rüstəm Əhmədov - Türk Xalqlarının Tarixi (XIII-XX əsrin əvvəlləri) Sumqayıt – 2013
3. Arat, R. R. (1987). Türk Dilinin İnkişafı. Makaleler I. Haz. O. F. Sertkaya. Ankara
4. Mehmet Turgut BERBERCAN - Türk Yazı Dilinin Tarihi Dönmələri və Orta Türkçenin Yeri Meselesi- Tarih Okulu Dergisi (TOD) – 2014
5. Doç. Dr.Muhammed Bilal Çelik - Babürlü Devleti'nde Hümayun Dönemi - Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – 2017
6. Robert L. Canfield, Robert L. (1991). Turko-Persia in historical perspective, Cambridge University Press, p.20. "The Mughals-Persianized Turks who invaded from Central Asia and claimed descent from both Timur and Genghis – strengthened the Persianate culture of Muslim India".
7. The Turko-Persian tradition, Robert L. Canfield, Turko-Persia in Historical Perspective, ed. Robert L. Canfield, (Cambridge University Press, 1999)
8. J.R.Walsh, "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, " in Bernard Lewis and Peter Malcolm Holt, eds., *Historians of the Middle East*, London, 1962, pp. 197-211.
9. <https://islamansiklopedisi.org/>
10. <https://web.archive.org/web/20200726111640/http://www.mooto1.com/Yazi2417/altinordu-devleti--kurucubatu-han12361502>
11. <https://www.altayli.net/orta-cag-turk-tarihi-dizini>
12. <https://turksunas.wordpress.com/2016/11/11/xvi-əsrin-i-yarisinda-səfəvi-osmanli-munasibətləri-ərəb-olkələrinin-fəthi/>

MÜNDƏRİCAT

I bölmə. ELM SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN

PERSPEKTİVLƏRİ: QÜVVƏT ELMLƏDİR

Yusifova T.V. Avropa ədəbi nümunələrində türk xalqları və onların ədəbiyyatına münasibət	4
Hüseynov E.A. Türk xalqlarının milli psixoloji və etnik xüsusiyyətləri	7
Əhmədov A.P. Türk-islam elm tarixində Fuad Sezgin (1924-2018) fenomeni	11
Əkbəri T.M. Xalq təbabətində əkin qaraçörəkotu (<i>Nigella sativa</i> L.) növündən istifadənin əhəmiyyəti	16
Mustafayeva F.F. Sönməz Günəşin hikmət dəryası	22
Nəbiyeva Ə.N. Müstəqillik Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığında yeni mərhələ açdı	26
Vəliyev İ.Ə. Şərqi Anadolu bölgəsinin kənd təsərrüfatının sahə quruluşunun mövcud vəziyyəti	31
Həmidova Z.M. Türk dövlətləri arasında coğrafi, siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq	35
Süleymanov S.E., Süleymanova L.N. Heydər Əliyevin müasir Azərbaycan təhsilinin inkişafında rolu	40
Qasımova Y.Q. Türkdilli xalqların elmi-mədəni əlaqələri müasir mərhələdə: tarixi ənənə və perspektivlər	44
Rəhimova M.C. Türk dünyasının böyük mənəvi abidəsi Oğuznamələr	49
Hüseynov N.Ə. Nizami Gəncəvinin əsərlərində müasir kosmoloji modellər haqqında	53
Quliyeva R.H. Ümumtürk tarixinin nadir incisi	59
Baxışov V.B. Qars müqaviləsi və onun Cənubi Qafqazda cərəyan edən geosiyasi proseslərə təsiri	61
Hüseynova T.F. Türk xalqları ədəbiyyatında sufizm	68

Aslanov V.C. Türk xalqları ədəbi əlaqələri Şəki kontekstində	71
Abdullayev B.Ə. Azərbaycan bir türk dövlətidir	73
Dadaşov Ç.Z. Nəsiminin yaradıcılığında dillərin sintezi	77
Məhərrəmov T.M. Ulu Öndər Heydər Əliyev Türk Dünyasının vahid lideri kimi	81
Nərmanov R.Ə. Türk dövlətlərinin elm sahəsində Nizami Gəncəvinin dəqiq elmlər dilində töhfələri	84
Eyyubov Ə.Ə. Türk dövlətlərinin əməkdaşlığının perspekti	89
Simanicad G.S. Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlər	94

II bölmə. TÜRK XALQLARININ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

Ahmet Aytaç. Sosial bilim və sanat disiplinlərində Türkiyə-Azərbaycan işbirliyinə örnek bazı etkinliklərə dair	99
Metin Hakverdioğlu. Anadolu'yu aydınlatan Şirvânîler...	107
Şərifova S.Ş. Orxon-Yenisey kitabələrinin janrı haqqında elmi mübahisələr	110
Alcanov M.S. Ermənilərin Türk xalqlarına qarşı soyqırımları	118
Xəlilli F.S. Tarixi İpək yolu: Şamaxı və Ağsu arasında xanəqahlar	124
Mirzəzadə Ə.A. Türk xalqlarının ədəbi-mədəni Muğan abidələri: dünəni və bu günü	128
Əliyeva Z.İ. Türkdilli xalqların ədəbiyyatı və elmi biliklərin populyarlaşması məsələləri	133
Cavadova Z.Ş. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Türk dövlətlərinin mədəni əlaqələri	137

Mikayılov Ş.S. Nəsimi yaradıcılığında kamil insan	141
Əliyeva P.İ. Orxan Pamukun “Bəyaz qala” romanında iki insan və iki dünya	145
Ələkbərova L.Z. Səməd Vurğun yaradıcılığında nəzirə...	151
Lazımov X.B. 2003-2019-cu illərdə Şamaxı rayonunun iqtisadi və sosial inkişafının xüsusiyyətləri	154
Hüseynov B.H. Ortaq türk dastanlarında folklor janrlarının assignmentativ xüsusiyyətləri	161
Şərifova L.Ç. “Avesta” və Zərdüştilik Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi fikir tarixində	164
Mürsəlli F. Türk dövlətlərinin birliyinin möhkəmlənməsində elmi-mədəni əlaqələrin rolu	168
Namazova Ş.M. Dastan yaratmaqdan dastan yazmağa keçən türklər	172
Şahbazova Q.L. Türk dünyasının ulu dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”	176
Əsgərov T.A. Türkiyə Cümhuriyyəti Şərqi Anadolu Bölgəsinin turizmində tarixi abidələrin rolu	181
Səmədov Y.A., Ələsgərov B.İ. Türk xalqlarının mədəni irsinin təbliğində TÜRKSOY-un rolunun əhəmiyyəti	185
Əliyeva S.A. Şərəf xanım “Divan”ında müsəddəs və təsdislər	189
Seyidova Ş.İ. Orxon-Yenisey abidələrində qadına hörmət mənaəviyyatın əsasıdır	192
Qasimov Ş.M. Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələri tarixindən	196
İsmayılova G.T. Ədəbi abidələrdə leksik-semantik paralellərdən istifadə yolları (Yunus Əmrənin və Qazi Bürhanəddinin “Divan”ları əsasında)	203
Cəbrayılov S.İ. Türk xalqlarının inkişafında təsviri incəsənətin rolu	206

Əhmədov F.S. Borçalı xristianlarının XVIII əsrin əvvəllərində daşdığı türk adları barədə	209
Əlizadə F.N. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında xəlqiləşmənin təzahür formalarından	212
Abdullayeva S.T. Mövlana Cəlaləddin Ruminin pedaqoji baxışları	215
Mikayılova F.M. Qloballaşan dünyada Azərbaycanın digər türk xalqları ilə ədəbi-mədəni əlaqələrinin genişlənməsi	218
Hüseynova G.K. Müasir dövrdə türk xalqlarının tarixi-mədəni irsinin qorunması	222
Məmmədov F.E. “Türkləşmək, islamaşmaq, müasirləşmək” triadasının (üçlü məqam) yaradıcısı, milli bayrağımızdakı rənglər simvolikasının müəllifi	225
Seyidova N.E. Türk dünyasının orta q dəyərləri	228
Əliyev N.B. Türksöyün Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrində rolu	231

III bölmə. TÜRK DİLLƏRİNİN QORUNMASI VƏ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Abbasov M.Ə. Türk dilinin mədəni səviyyəsinin qorunmasında Güney Azərbaycan ziyalılarının rolu	235
Əkbərov Ə.H. Türk dilçiliyində köməkçi nitq hissələri problemi (Azərbaycan dilinin ali məktəb dərsləkləri əsasında)	239
Eminahyev E.M. M.Ə.Sabir yaradıcılığında Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələri, türkçülük ideyası	241
Şahbazov E.T. Türk dünyasının böyük kitabı - “Divanü luğat-it türk”	245
Quliyeva M.H. Klassikanın müasir ədəbiyyatda yaşamaı	250
Sultanova İ.H. Türk dilli tədqiqatçıların əsərlərində təlim məqsədləri taksonomiyasının tədqiqi	252

Baxşiyeva S.S. İraq-Kərkük bayatılarının dil xüsusiyyətləri	257
Hacıyeva N.M. Azərbaycan dilində hibrid sözlər	261
İsayev O.Ə. İraq türkmanlarının ədəbiyyat dili	266
Manafli H.Ş. Dil xalqın varlığını təmin edən ən mühüm milli-mənəvi dəyərdir	270
İbrahimov S.M. N.Gəncəvi irsi ingilis və Qərb ədəbiyyatşünaslığında	274
Əfəndiyeva T.A. Türk dillərinin qorunması və inkişafı	277
Muğalova L. Dildə məkan konseptinin sözlərlə ifadəsi	281
Məmmədova A.N. Türk dillərinin qorunması və inkişafı məsələləri	285
Razimi V.N. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun ana dilinin saflığı, qorunması ilə bağlı düşüncələri	289
Ələkbərova A.M. Qloballaşma dövründə dünyada dil siyasəti və onun Azərbaycana təsiri	294
Pirimova L.Y. İndu Sundaresanın "Tac Mahal" trilogiyasında baburlular dönəminə aid ədəbi-mədəni abidələr	302
Şükürova S.F. Azərbaycan dilinin Şamaxı şivələrində zərfin quruluşca növləri	303
Babaşova R.M. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında minacat... ..	307
Sadıqova F.A. "Qutadğu bilig" əsərində feilin şəkilləri	312
Xasıyeva S.A. Qədim türk dilində feillərin tarixi inkişafı və leksik-semantik xüsusiyyətləri	316
Osmanov Ş.Q., Osmanova A.B. Türk dillərinin qorunması	321
Hüseynova R.K. Ortaq türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əhməd Yəsəvi	323
Əmirova L.İ. Azərbaycan və türk dillərinin ədəbi əlaqələrinə qısa bir nəzər	327

Teymurova A.Ş. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” ixtisas jurnalında ədəbiyyatın tədrisinin tərbiyəvi rolu	331
Adiyeva Ü.F. Türk dillərinin qorunması məsələləri	337
Məhərrəmli M.N. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri dövründə türk dillərinin qorunması və inkişafı məsələləri...	340

**“TÜRKDİLLİ XALQLARIN ELMİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ
MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ: TARİXİ ƏNƏNƏ VƏ PERSPEKTİVLƏR”**

Respublika elmi konfransının materialları

29-30 oktyabr 2021-ci il, Şamaxı – Azərbaycan

Bakı – “Müəllim” nəşriyyatı – 2021

Nəşriyyatın direktoru: M.Ə.Şəfiyev
Texniki redaktor: S.Q.Mamoyeva

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.
Tel.: (+99412) 555 15 60
E-mail: muallim.mmc@gmail.com

Çapa imzalanmışdır 05.11.2021. Sifariş 97.
Kağız formatı 60×84^{1/16}. 22,0 ç.v. Sayı 100.